

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ПЕДАГОГИКА ФАКУЛЬТЕТИ

ПСИХОЛОГИЯ КАФЕДРАСИ

Бакалавр таълим йўналишлари 1- курс талабалари учун

**«УМУМИЙ
ПСИХОЛОГИЯ»**

фанидан

**ЎҚУВ УСЛУБИЙ
МАЖМУА**

ТУЗУВЧИ: А.Б. ҚОДИРОВА.

ТЕРМИЗ -2018

Мазкур ўқув услубий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил 28-августда тасдиқланган 137-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи:

Қодирова.А.Б- “Психология” кафедраси ўқитувчиси.

Тақризчи:

Шарафутдинова.Х.Г-“Психология” кафедраси мудири, доцент.

Ўқув-услубий мажмуа ТерДУ Кенгашининг 2018 йил _____
____ сонли қарори билан тасдиққа тавсия қилинган

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ.....

I. МАЪРУЗА МАВЗУЛАРИ.....

1. Модул. Психология фанининг предмети

- 1.1-мавзу. Психология фанининг предмети. Психология фанининг ривожланиш тарихи.
Психологиянинг тадқиқот методлари. Психология фанининг тармоқлари.
Хулқ-атворнинг психо-физиологик асоси.....

2. Модул. Билиш жараёнлари.....

- 2.1-мавзу. Диққат. Сизги. Идрок.
2.2-мавзу. Хотира. Хаёл.
2.3-мавзу. Тафаккур. Интеллект ва креативлик.....

3. Модул. Фаолиятнинг психологик таҳлили

- 3.1-мавзу. Фаолият ва мотивация. Мулоқот.....

4. Модул. Шахснинг ҳиссий иродавий соҳаси. ....

- 4.1-мавзу. Ҳиссиёт ва ирода.

5. Модул. Шахс ва унинг хусусиятлари .....

- 5.1-мавзу. Шахс.....
5.2-мавзу. Темперамент. Характер .....

- 5.3-мавзу. Қобилият .....

II. СЕМИНАР МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....

- 1-мавзу. Психология фанининг предмети, ривожланиш тарихи, тадқиқот методлари, тармоқлари.
Хулқ-атворнинг психофизиологик асоси.....
- 2-мавзу. Диққат. Сизги. Идрок.
- 3-мавзу. Хотира. Хаёл
- 4-мавзу. Тафаккур. Интеллект ва креативлик.
- 5-мавзу. Фаолият ва мотивация. Мулоқот.....
- 6-мавзу. Ҳиссиёт ва ирода.....
- 7-мавзу. Шахс.....
- 8-мавзу. Темперамент.....
- 9-мавзу. Характер.....
- 10-мавзу. Қобилият.....

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЎҚИТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

**Умумий психология
ФАНИДАН**

МАРУЗАЛАР МАТНИ

предметини қисқача қилиб, психикадир, деб таъриф беришади. **Психика** — бу инсон руҳиятининг шундай ҳолатики, у ташқи оламни (ички руҳий оламни ҳам) онгли тарзда акс этишимизни, яъни билишимиз, англашимизни таъминлайди (*В.Каримова*).

Психологиянинг предмети аниқ бир шахс, унинг жамиятдаги хулқ-атвори ва турли ички кечинмалари, хулқ-атвори ва фаолиятларининг ўзига хос тарзда онг томонидан акс эттирилишидир, деб таърифлаш мумкин.

Психологиянинг объекти бўлиб нафақат одамлар, инсонлар балки олий ривожланишга эга ҳайвонлар ҳам хизмат қилади, уларнинг психик ҳаётини психологиянинг тармоқларидан зоопсихология ўрганади. Бирок анъанавий равишда психологиянинг асосий объекти инсондир. Унда,

Психология—бу инсонларнинг турли ҳаёт ва фаолияти босқичларида ҳамда ҳар хил шароитларда уларнинг психикасини намоён бўлиши, ривожланиши, шаклланиши, фаолият ҳамда юзага келиш қонуниятини тўғрисидаги фан

Психологиянинг объекти сифатида - бир инсон ёки аниқ бир шахс эмас балки турли ижтимоий гуруҳлар, омма ва бошқа инсонларнинг уюшма шакллари хизмат қилади (1-схема).

Шу тариқа, **инсон психологиясининг предмети** бўлиб, инсонларнинг турли ҳаёт ва фаолияти босқичларида ҳамда ҳар хил шароитларда индивидуал ва гуруҳий психиканинг намоён бўлиши, ривожланиши, шаклланиши, фаолият ҳамда юзага келиш қонуниятини, айрим психик феноменлар ва механизмларидир.

Психология табиий ва ижтимоий илмий фан сифатида

Киши психикасининг пайдо бўлиши ва ривожланиши энг мураккаб муаммолардан бири бўлиб, табиат қонунларининг моҳиятини тушуниб етишга ҳаракат қиладиган тадқиқотчиларни бу муаммо ҳамма вақт қизиқтириб келган. Материалистик йўналишдаги олимлар психиканинг пайдо бўлишини материянинг узоқ давом этган ривожланишининг натижаси деб изоҳлашади. Улар материянинг табиатини тадқиқ қилишаркан, ҳаракат материянинг ҳаёт кечириш усули, унинг таркибан ўзига хос ажралмас хусусияти эканлиги учун ҳам материя ҳаракатининг турли хил шакллари ўрганадилар.

Ўтган аждодларимиз психология муаммоларини изчил ва атрофлича, муайян йўналишда, маълум концепция асосида ўрганган бўлсалар ҳам,

албатта, ўз асарларида психик ҳолатларнинг акс этиши, намоён бўлиши, ривожланиши ва ўзгаришлари тўғрисида қимматли фикрлар билдиришган. Булар 4 хил манбада учрайди: 1) халқ ижодиётида-ривоятлар, мақоллар, маталлар ва масаллар; 2) махсус ижодкор кишилар ўғит-насихат ва ҳикоятларида; 3) қомусий, Ўрта Осиё мутафаккирларининг илмий-назарий қарашларида; 4) турли даврларда ижод қилган шоир ва ёзувчилар ижодининг маҳсулларида, яъни илмий-бадий асарларда.

Абу Наср Форобийнинг инсон ва унинг психикаси ҳақидаги қарашлари «Идеал шаҳар аҳолисининг фикрлари», «Масалалар моҳияти», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар», «Жисм ва акциденцияларнинг шаклларига қараб бўлиниши», «Шарҳлардан», «Ҳикмат маънолари», «Ақл маънолари тўғрисида» каби қатор асарларида баён этилган. Абу Райхон Беруний ўзининг «Ўтмиш ёдгорликлари» китобида инсон ҳаётига доир хилма-хил маълумотларни келтиради.

Ибн Синонинг 5 томлик «Тиб қонунлари» асарида организмнинг тузилиши, ундаги нервлар ва нерв йўллари, физиологик жараёнлар билан боғлиқ психик жараёнлар ҳақида анча муҳим маълумотлар бор. Унинг «Одоб ҳақида» рисоласи ҳам инсон шахсини шакллантириш тўғрисидаги жиддий асардир.

Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билиг» асаридаги бош масалалардан бири комил инсонни тарбиялашдир.

Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», «Хирадномаи Искандарий», «Тухфатул аҳрор», «Силсилатуз захоб» ва бошқа асарларида илм-маърифат, таълим-тарбия, касб-ҳунар ўрганиш, яхши хислатлар ва одоблилик ҳақидаги фикрлар ифодаланган.

Девоний ўзининг «Ахлоқи Жалолоий» номли асарида инсоний фазилатларни тўртга бўлади ва булар донолик, адолат, шижоат ва ифбатдир.

Алишер Навоийнинг «Ҳазоинул Маоний», «Махбубул қулуб» ва бошқа асарларида етук, баркамол инсоннинг ахлоқи, маънавияти, одамларга муносабати, истеъдоди ва қобилияти тўғрисида қимматли мулоҳазалар юритилган. Ана шу психологик категориялар ижтимоий адолат қарор топиши учун муҳим аҳамиятга эга экани таъкидланган. Шунингдек, Навоий асарларида шахснинг камол топишида ота-онанинг роли, аёлларнинг ифбатлилиги, инсонларнинг камтарлиги масалалари алоҳида ўрин эгаллайди.

Россияда психологик қарашлар намуналари. Шарқ ва /арб маданияти таъсирида инсон руҳияти билан боғлиқ қатор оғзаки ва ёзма, амалий ва илмий асарларда пайдо бўла бошлади. (Қаранг: /озиев Э. Психология, Т:»Ўқитувчи» 1994 й. 33-35 бетлар).

Психика ҳақидаги қарашлар маълум вақт (салкам 5 аср) кун тартибидан олиб қўйилди ва XIX аср охири ва XX аср бошларида /арбий Оврупо мамлакатларида ва АҚШ да яна турли мунозараларга сабаб бўла бошлади. (И.М.Павлов, Н.Е.Рибаков, К.Н. Корнилов, П.П. Блонский, А.С. Вигоцкий - Россия, У. Джемс, С.Холл - АҚШ, ва бошқалар).

Жонсиз, ноорганик материядан тортиб то энг олий ва мураккаб материя ҳисобланмиш киши миясига қадар барча материя моддий оламнинг ялпи

хусусияти - инъикос этиш хусусиятига, яъни таъсиротга жавоб қайтариш қобилиятига эгадир.

Жонсиз табиатда ҳаракат жисм ва моддаларнинг механик, физикавий ёки кимёвий таъсири тарзида юз бериши мумкин. Ноорганик табиатдаги ҳаракатнинг оддий мисолларига эътибор қилинг: денгиздаги қоя сувнинг таъсирига муайян қаршилик кўрсатади - тўлқинлар қояга урилиб қайтади, лекин қоянинг ўзи ҳам секин- аста емирила бошлайди; қуёш нури сув юзасига келиб урилгач, синиб қайтади; электр разрядлари натижасида озон молекулалари ҳосил бўлади.

Жонли материяга инъикоснинг биологик шакллари хос бўлиб, жонли материянинг маълум бир босқичида эса инъикоснинг янги шакли сифатидаги психика пайдо бўлади.

Материя ҳаракатининг биологик шакли-ҳаёт-табиат ривожланишининг сифат жиҳатидан янги босқичидир. Ўлик материядан тирик материяга ўтишни изоҳлайдиган қатор гипотезалар мавжуд. Улардан бири А. И. Опаринга тегишли бўлиб, унга кўра органик моддалар - атомлари турли шакллардаги азотнинг, кислороднинг, водороднинг, фосфор ва олтингугуртнинг атомлари билан боғланган модда углерод негизида ҳосил бўлган бирикмаларнинг пайдо бўлиши жонли материя пайдо бўлишининг зарур шarti ҳисобланади.

Опариннинг гипотезасига кўра тахминан 2 млрд йил илгари атмосферада эркин кислород ажралиб чиқиб, органик моддаларда фотохимиявий реакциянинг ва фотосинтезнинг юз беришига олиб келади. Органик бирикмаларнинг ривожланиши жараёнида углероднинг жуда ҳам мураккаб бирикмалари - бениҳоя катта молекулалар пайдо бўлади. Бу молекулалар муҳит билан доимий модда алмашинуви бўлиб туришини тақозо қилади. Бир-бири билан кўшилиб катталашуви, ёки майдалашиб кўпайиб туриши мумкин деб тахмин қилинади. Бу ўта катта молекулалар коацерватлар деб атала бошланган. Жараён яна такрорланади: ўсиш, парчаланиш ва ҳоказо.

Ҳозирги тирик организмнинг эҳтимолдан узоқ бўлмаган прототиплари-коацерватларда бўлгани каби ҳар қандай жонли материяда инъикос жонсиз табиатдаги инъикосга қараганда сифат жиҳатидан янги шакл касб этади. У фақат ташқи таъсуротнинг кучи ва характериға эмас, балки организмнинг ички ҳолатига ҳам боғлиқ бўлади. Ҳар қандай жонли организм барча ташқи кўзгатувчиларға нисбатан танланган ҳолда «Фаол» муносабатда бўлади ва бу билан жонли материянинг сифат жиҳатидан янги хусусиятини - ўз - ўзини тартибға солиш хусусиятини намоён қилади.

Психология фанининг предмети ҳақидаги тасаввурлар таракқиётининг асосий босқичлари

2.

Психология қадимий фанлардан ҳисобланади. Унинг пайдо бўлиши кишилиқ жамияти тараққиёти билан боғлиқдир. Ижтимоий ҳаёт эҳти-ёжлари қадим замонлардан буён кишини теварак-атрофдаги одамларнинг психик жиҳатдан тузилиш хусусиятларини фарқлай билишга ва уларни ўз ҳатти-ҳаракатларида ҳисобга олишга мажбур этиб келган.

Ҳар қандай одам ўз тажрибаларига асосланиб, ўзига атроф воқелиқни у ёки бу тарзда идрок қилишига қараб, атроф оламни идрок қилишига, нарса ва ҳодисаларни фарқлашига қараб, англаб етишига қараб фарқланади, ўзига ҳисоб беради. Биз қушлар овозини ва музика куйларини эшитамиз ва фарқлаймиз, турли нарсаларни кўрамиз, турли ҳидларни, турли таомлар мазасини сезамиз ва бу ҳақда тасаввурга эга бўламиз. Одам ўзини ўраб турган оламни билибгина қолмай, шу оламдаги нарса ва ҳодисаларга ўз муносабатини ҳам билдиради. Одам ўз атрофидаги оламни идрок қилибгина қолмай унга ўзига хос муносабатда ҳам бўлади, яъни ўзининг фаоллигини намоён қилади, тегишли хулоса чиқаради, мақсадга интилади, ташаббус ва шижоат кўрсатади, қийинчиликларни енгиб ўтишга ҳаракат қилади, бошқача қилиб айтганда ўз ирода кучини намоёйиш этади.

Ва ниҳоят, ҳар бир одам бир-биридан нимаси биландир фарқ қилади, масалан бир одам музика билан қизиқади, бошқа биров спорт билан қизиқади, бир одам математикага қобилиятли бўлса, бошқа биров бадиий ижод билан шуғулланишни маъқул кўради, биров қизиққон, сержахл, ўзини тутолмайдиган бўлса, бошқа бирови босиқ, андишали, биров меҳнатқаш ва камтарин бўлса бошқа бирови ялқов, димоғдор бўлиши мумкин. Буларнинг барчаси инсон психикасидаги тафовутлардир.

Психологиянинг фан сифатида шаклланиши қадимги олим-мутафаккирлар-Платон (Афлотун), Аристотел (Арасту), Гераклит, Демокрит, Гиппократ, Гален ва ватандошимиз Абу Али ибн Сино, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Беруний номлари билан, ва ниҳоят рус олимлари И.М.Сеченов, И.П.Павлов номлари билан боғлиқдир.

Ҳаёт психология зиммасига мураккаб назарий ва амалий вазифаларни юклайди. Психологиянинг асосий назарий вазифаси психик фаолиятнинг моҳиятини, унинг содир бўлиш ва ривожланиш қонуниятларини тушунтиришдан иборатдир. Инсоннинг барча ҳаёти ва фаолияти жараёнида унинг психикасини ўрганиш ва бошқариш психологиянинг амалий вазифаси ҳисобланади. Бу вазифаларни ҳал қилиш, асосий маълумотларни тўплаш ва умумий назарияни бойитиш даврида психологияда бирқанча мустақил соҳалар ажралиб чиқди. Дастлабки вақтлардан бошлаб, ҳатто ҳозир ҳам айрим мамлакатларда психология фалсафанинг таркибида деб ҳисоблаб келинган.

Психология инсон ва унинг камолоти билан бевосита боғлиқ бўлган бир неча фанлар билан - физиология, педагогика, этнография сингари фанлар билан узвий боғлиқдир.

Ижтимоий ҳаёт эҳтиёжлари қадим замонлардан буён кишини теварак атрофидаги одамларнинг психик жиҳатдан тузилиш хусусиятларини фарқлай билишга ва уларни ўз ҳатти-ҳаракатларида ҳисобга олишга мажбур этиб келган. Ибтидоий одамнинг тасавурида руҳ танадан батамом ажратилмаган бўлади. Бундай тасавурлар ҳаёт ходисалари ва онгни, шу жумладан, уйқу, ўлим, ҳушидан кетиш ва шу қабиларни ноилмий, примитив тарзда талқин қилиш оқибатида таркиб топгандир.

Кейинчалик жамият тараққий эта борган сари, режалаштириш ва ижронинг, жисмоний меҳнат ва ишлаб чиқаришнинг, маънавий кучларнинг табақалашуви, синфий жамиятнинг пайдо бўлиши ва кишининг мавҳумлаштириш қобилияти ривожлана бориши муносабати билан жоннинг моддийликдан холи табиати ҳақидаги ғоялар пайдо бўлди. Шу билан бирга олдинги, антимистик, афсонавий тасавурлар ўрнини руҳни борлиқнинг натурфалсафий манзараси нуқтаи назаридан тушунтиришга интилишлар эгаллай бошлади

Натурфайласуфлар - Фалес (э.о. VI. аср), Анаксимен (э.о. V.аср), Гераклит (э.о. VI-V. аср) руҳни олам ибтидосини ташкил этувчи нарсалар-сув, ҳаво, оловнинг одамлар ва ҳайвонларга жон ато этувчи шакли тарзида талқин қилишган.

Платон (Афлотун) (э.о. 428-347. аср), бу файласуфлар орасида алоҳида ажралиб туради. У жоннинг қисмлари тўғрисидаги тушунчани яратди. Шундай қисмлар деб ақл-идрокни, жасоратни, орзу-истакни алоҳида ажратиб кўрсатди ва улар тананинг турли қисмлари (бош, кўкрак, қорин бўшлиги) га жойлашган бўлади деган фикрни илгари сурди. Платоннинг фикрича, жоннинг қисмлари одамларда бир хил тақсимланган бўлиб, улардан бирининг бошқаларига қараганда устун бўлиши индивиднинг у ёки бу социал гуруҳга мансублигини белгилайди.

Платоннинг шогирди Аристотел (э.о. 384-322) нинг таълимоти анча илгарилаб кетдики, у психологик фикрларни табиий - илмий асосда қайта куриб, уни биология ва тиббиёт билан боғлади. Буни ўзининг «Жон тўғрисида» деган асарида баён қилди.

Аристотел руҳий фаолиятни ўрганишнинг тажриба усулини, объектив методни ҳимоя қилиб чиққан эди. Аристотел кишилик тафақури тарихида биринчи бўлиб руҳ, жон ва тананинг ажралмас эканлиги ғоясини илгари сурди. «Руҳ дарғазаб бўлаётир, деб айтиш бирор кишининг руҳ мато тўқияпти ёки уй қураяпти дейиши билан баробардир» - деб ёзган эди Аристотел. Жон қисмларга бўлина олмайди, лекин у фаолиятнинг озикланиш, ҳис этиш, ҳаракатга келтириш, ақл-идрок каби турларига оид саби-ҳаракатларда намоён бўлади. Ўсимликлар, ҳайвонлар руҳи ва ақл идрокли зот руҳи тўғрисидаги таълимотлари билан Аристотел олий қобилиятлар содда қобилиятлардан ва уларнинг негизида пайдо бўлишини билдирадиган ривожланиш принципини жорий этди.

Одамда ҳаёт ва психика ривожланишининг ибтидо даражаси мавжуддир. Сизги дастлабки билиш қобилияти босқичи ҳисобланади. Сизги тасаввурлар шаклида из қолдиради. Аристотел илгари сизги азоларига таъсир ўтказган нарсалар образларининг тасаввур тарзида мавжудлигини кашф этди. У шунингдек бу тасвирлар ўхшашлиги, турдошлиги ва кескин фарқланиши каби учта йўналишда бирлашувини ҳам кўрсатди. Бу билан психик ҳодисалар ассоциацияси (боғланиши) нинг асосий турларини очиб берди. Аристотел организмнинг табиатдан олган имкониятларни фақат ўзининг хусусий фаоллиги орқалигини рўёбга чиқаришига асосланган ҳолда характернинг реал фаолиятида шаклланиши тўғрисидаги назарияни илгари сурди. Кишининг адолатпарвар ва кўнгилчан бўлиши унинг адолатли ва меъёридаги ҳаракатларни тез-тез такрорлайвериши натижасида рўй беради, дейди.

Гераклит, Демокрит, Афлотун, Аристотелларнинг таълимотлари кейинги асрларда психологик ғояларни ривожланишида таянч нуқта, асос бўлди. Аста-секин руҳ ҳақидаги тушунча ҳозир биз психика деб атаётган даражага нисбатан қўлланила бошлади. Психика категорияси замирида онг ҳақидаги тушунча майдонга келди. Киши фақат идрок ва тафаккурга эга бўлиб қолмасдан, балки уларни унга мансублигини эътироф этишга ихтиёрий ҳаракатлар қилибгина қолмасдан, балки бу ҳаракатларни уни ўзи қилаётганини билишга ҳам қодирдир.

Эрампдан олдинги иккинчи асрда Римлик врач Гален физиология ва тиббиёт ютуқларини умумлаштириб, психикани физиологик негизи ҳақидаги тасаввурларни бойитди ва онг тушунчасига яқинлашиб келди. У диққат, хотира, мулоҳаза иштирок этадиган ҳаракатларни киши, масалан, уйқусида бажарадиган ҳаракатлардан чегараланишни кўрсатиб берди. Униси ҳам, буниси ҳам руҳ билан идора қилинади шу тариқа, руҳ ва онг ҳақидаги қарашлар турли даврларда турлича талқин қилиниб, турли фалсафий-психологик назариялар, оқимлар пайдо бўлишига олиб келди.

III асрда Плотин, IV-V асрда Августин онг ҳақидаги таълимотни яратдилар. Ўрта асрларга келиб диний идеология таъсирида айрим олимлар худонинг руҳсорига етишга даъват эта бошладилар, жумладан X асрда Абу Наср Фаробий, Абу Али Ибн Сино шундай таълимот асосида психикани илмий тушунтиришга муваффақ бўлдилар.

XVII аср биологик ва психологик билимлар тараққиётида янги даврни очиб берди. Француз олими Декарт (1596-1650) хулқ-атворнинг рефлектор табиати ҳақидаги таълимотини яратди. Инглиз олими Гобес (1588-1679), француз олими Спиноза (1632-1677) оламнинг бир бутунлигини, тана ва жон тўғрисидаги таълимотни яратдилар. Инглиз олими Джон Локк (1632-1704) эмпирик (тажриба) асосидаги таълимотни эмпирик психологияни яратди, шундан кейин рус олимлари И.М.Сеченов, И.П.Павлов, И.Е.Введенский, А.А.Ухтомский, инъикос назарияларини яратдилар. Танага нисбатан ҳам, руҳга нисбатан ҳам қарашларда туб бурилиш юз берди. Инсон танаси машинага ўхшатилади, техника қурилмаларининг тузилиши қандай принципларга асосланган бўлса, тана тузилиши ҳам шундай принципларга

асосланган деб тасаввур этилади, бинобарин тана ҳам машина сингари рухни бошқаришига муҳтож эмас деб қаралади.

Рефлекс ҳақидаги тушунча организмнинг ташқи таъсирга қонуний жавоб реакцияси сифатида пайдо бўлди.

И. М. Сеченов (1829-1905) «Бош мия рефлекслари» (1963) асарида «онгли ва онгсиз ҳаётнинг барча ҳаракатлари рўй бериш усулига кўра рефлекслардан иборатдир», деган хулосага келган эди.

Онгнинг ҳаракати (психик ҳодиса) руҳнинг танасиз моҳият хусусияти эмас, балки Сеченов тили билан айтганда, "Рўй бериш усулига кўра" (тузилишига, рўй бериш хилига қараб) рефлексга ўхшаш жараёндир. Психик ҳодиса кишига ўз сезгиларини, ғояларини ҳис- туйғуларини кузатиш чоғида бериладиган нарсалардангина иборат эмас. У худди рефлекс каби ташқи кузғовчининг таъсирини ва унга жавобан ҳаракат реакциясини ҳам ўз ичига олади. Психик жараёнлар онгнинг ўзида пайдо бўлиб, онгнинг ўзида тугалланади, деган фикрни Сеченов мутлақо нотўғри фикр деб ҳисоблаган эди.

Психология фанини ривожланиши натижасида унинг ўрганиш объектига фақат жон эмас, балки уни содир бўлиши "Руҳий" ёки психик ҳодисалардир. Одатда психик ҳодисаларнинг учта катга гуруҳи бор: психик жараёнлар, шахсни психик хусусиятлари ва психик ҳолат.

Психик жараёнлар-бу объектив оламни субъектив акс эттиришнинг турли шакллари дир. Психик жараёнларни психик функциялар деб ҳам айтилади. Психик жараёнларни асосий турлари қуйидагилардир: сезги, идрок, хотира, тасаввур, хаёл, тафаккур, нутқ, ҳиссиёт, ирода бўлиб, ўз навбатида уч гуруҳга бўлинади: билиш жараёнлари, эмоционал жараёнлар, иродавий жараёнлар. Психик ҳолатлар ва психик хусусиятларни юқорида санаб ўтган эдик.

Психик жараёнларнинг роли нимадан иборат? Бу организмни сигнал ёки бошқарув функцияси бўлиб, ҳаракатни ўзгарувчан шарт-шароитларга мослаштиради ва шу билан фойдали, мослашувчан самарага эришилишини таъминлайди. Психик жараён, маълумки, ўзича эмас, балки миянинг моҳияти, уни тегишли бўлмалари функцияси сифатида ташқи олам ҳақидаги ахбороларнинг қаёққа кетиши, қаерда сақланиши, ва қайта ишланишини кўрсатувчи жавоб фаолиятининг бошқарувчисидир.

И. М. Сеченов психиканинг рефлекторлиги ва фаолиятнинг психик жиҳатдан бошқарилиши ғоясини илгари сурди. Бу муҳим назарий қоидалар И. П. Павлов (1849-1939) томонидан тажриба йўли билан тасдиқланди ва конкретлаштирилди. У ҳайвонларни шунингдек, одамнинг ташқи муҳит билан ўзаро ҳаракати мия томонидан бошқарилиши қонуниятларини кашф этди. И. П. Павловнинг ушбу қонуниятларга нисбатан барча қарашлари одатда икки хил сигнал системаси ҳақидаги таълимот деб айтилади.

Ҳайвонлар ўз ҳатти-ҳаракатларида биринчи сигнал системасига амал қилади. Ҳайвонларнинг бутун психик фаолияти биринчи сигнал системаси даражасида юз беради. Одамда ҳам биринчи сигнал системасининг сигналлари (конкрет тимсоллар, тасавурлар), унинг хулқ-атворини бошқариш ва йўналтиришда муҳим рол ўйнайди. М: светофор, йўл кўрсаткичлари,

белгилар ва хоказолар киши хатти-ҳаракатларини қисман автоматлаштиришига хизмат қилади. Ҳайвонлардан фарқли ўларок, одамда биринчи сигналлар системаси билан бир қаторда унинг алоҳида бойлиги ва афзаллиги бўлган иккинчи сигнал системаси ҳам мавжуддир. Иккинчи сигналлар системасининг сигналлари талаффуз этилган, эшитилган, ўқилган сўзлар-иккинчи сигналлардан иборатдир.

Айтилганлардан хулоса чиқарадиган бўлсак, психикани объектив оламнинг субъектив тарзи, воқеликнинг миядаги акси деб ҳисоблашга ҳақлимиз.

Психология психикани ўрганишнинг ўз конкрет илмий вазифаларига, ўзининг конкрет тадқиқот маърузасига эга. Психология таъсир кўрсатувчи объектлари бўлган субъектнинг ички, психик ҳолатига ташқи таъсиротлар натижасида рўй берадиган ўзгаришлар жараёни қандай кечишини ўрганади.

30-йилларнинг ўрталарига келиб психология фанининг асосий принциплари: детерминизм принципи, онг ва фаолиятнинг бирлиги принципи, психиканинг фаолиятда ривожланиши принципи аниқ ифодалаб берилди.

1. Детерминизм принципи психиканинг турмуш тарзи билан белгиланишини ва турмуш тарзи ўзгаришига қараб ўзгаришини англатади.

2. Онг ва фаолият бирлиги принципи психологияда қабул қилинган принципи онг билан фаолият бир-бирига қарама-қарши эмас, лекин улар бир-бирига айнан ўхшаш ҳам эмас, аммо бирликни ташкил этади. Онг ва фаолият бирлиги принципи психологларга хулқ-атвори, фаолиятни ўрганаётиб, ҳаракатнинг мақсадларига эришишни муваффақиятини таъминловчи ички психологик механизмларни аниқлаш, яъни психиканинг объектив қонуниятларини очиш имконини беради.

3. Психика ва онгнинг фаолиятда ривожланиш принципи шунинг англатадики, психика агар фаолият самараси ва ривожланиш маҳсули сифатида қараладиган бўлсагина у тўғри тушунилиши ва айнан бир хил тарзда изоҳлаб берилиши мумкин.

Ҳозирги замон психологияси шаклланишининг турли босқичларида ва амалиётнинг ҳар хил соҳалари билан боғлиқ илмий фанларнинг жуда ҳам кенг тармоқли тизими ташкил этади.

Шундай қилиб, психология фанининг предмети ҳақидаги тасаввурлар тараққиётининг асосий босқичларини қуйидаги босқичларга ажратиш мумкин:

Биринчи даврга- психологиянинг фалсафа таркибида ривожланиши. Бу давр эр.аввалги ВІ асрдан 19 асрнинг 60 йилларигача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бу давр 4 босқични ўзида акс эттиради.

1-босқич: Эрамаздан аввалги ВІ асрдан бизнинг эрамаздининг V асргача бўлган давр, бу даврда психика ҳақидаги фикрларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг маълум нуқтаи назардан ривожланиш даврини ўз ичига олади. Бу фикрлар ва нуқтаи назарлар, бу босқичда асосан материализм ва идеализм нуқтаи назардан ҳал қилинган. Бу даврга антик философия вакиллари

эрамиздан аввалги ВІ асрдан ІІ асргача бўлган ва антик врачларнинг олиб борган изланишлари ва уларнинг нуқтаи назарлари киради.

2-босқич: эрамиздан аввалги V асрдан VІІІ асргача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврдан жон ҳақидаги таълимотнинг философияда ривожланиши ва тиббиёт фанларининг ютуқлари билан муцаҳкамланиши, бунинг натижасида Томиқ психология вужудга келди ва дацлабки методологик асосни шаклланиши учун дунёқарашларнинг вужудга келишидир.

3-босқич: ХІВ асрдан ХVІ асргача бўлган даврни ўз ичига олади. Уйғониш даври, анатоми-физиологик тадқиқотларнинг вужудга келиши, фан ютуқлари ёрдамида психология таълимотининг ривожланиши, худди мана шу даврда жон таълимоти тушунчаси ўрнига психология термини вужудга келиши.

4-босқич: ХVІІ асрдан ХІХ асрнинг 60-йиларигача, Онг ҳақидаги таълимотнинг вужудга келиши ва психологиянинг назарий асосларининг шаклланиши, психология дацлабки мактабларнинг вужудга келиши.

Психологиясининг тузилиши, психология соҳалари, психологиянинг фанлар тизимида тутган ўрни.

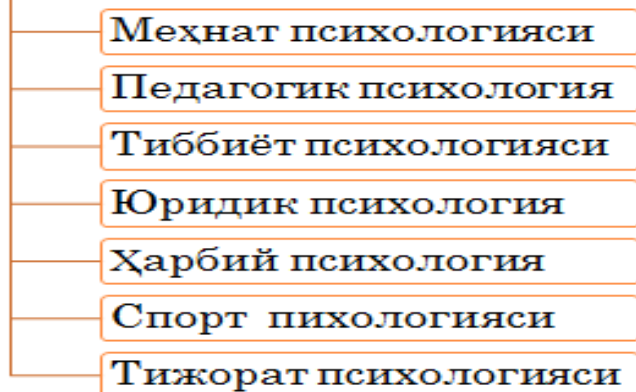
Психология тармоқларини тасниф қилиш учун қуйидаги психологик жиҳатлар асос қилиб олинади: 1. Конкрет фаолият; 2. Ривожланиш; 3. Одамнинг жамиятга, ўзи яшаётган муҳитга муносабатлари.

Ҳозирги замон психологияси тармоқларини уч гуруҳга ажратиш мумкин: 1. Психик фаолиятнинг умумий қонуниятларини ўрганувчи психология соҳалари-умумий психология, зоопсихология. 2. Кишиларга таъсир этиш,

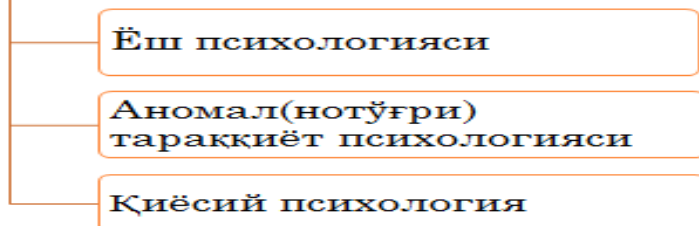
уларга таълим ва тарбия бериш, психик ривожланишни бошқариш, яъни психик тараққиёт шароитларини ўрганадиган соҳа психологияси (ёш психологияси, педагогик психология) 3. Ҳар турли фаолият соҳаларидаги кишилар психикасини ўрганувчи психология-меҳнат психологияси, муҳандислик психологияси, спорт психологияси, юридик психология, савдо психологияси, тиббиёт психологияси, санъат психологияси ва ҳ.

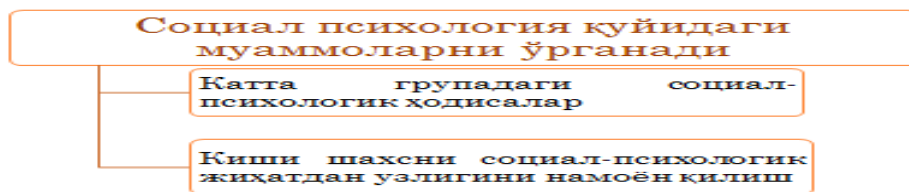
Конкрет фаолиятга кўра тармоқланиши

Бу тармоқлар ичида яна бир қанча тармоқлар ҳам мавжудки, булар тегишли соҳа одамлари учунгина зарурдир. Масалан, ёш психологияси ўз навбатида мактабгача тарбия психологияси, кичик мактаб ёши психологияси, ўсмирлик психологияси, ўспиринлик психологияси, олий мактаб психологияси, қарилик даври психологияси-геронтология сингари тармоқларга ажралиши мумкин.

Психиканинг ривожланиш принципига кўра

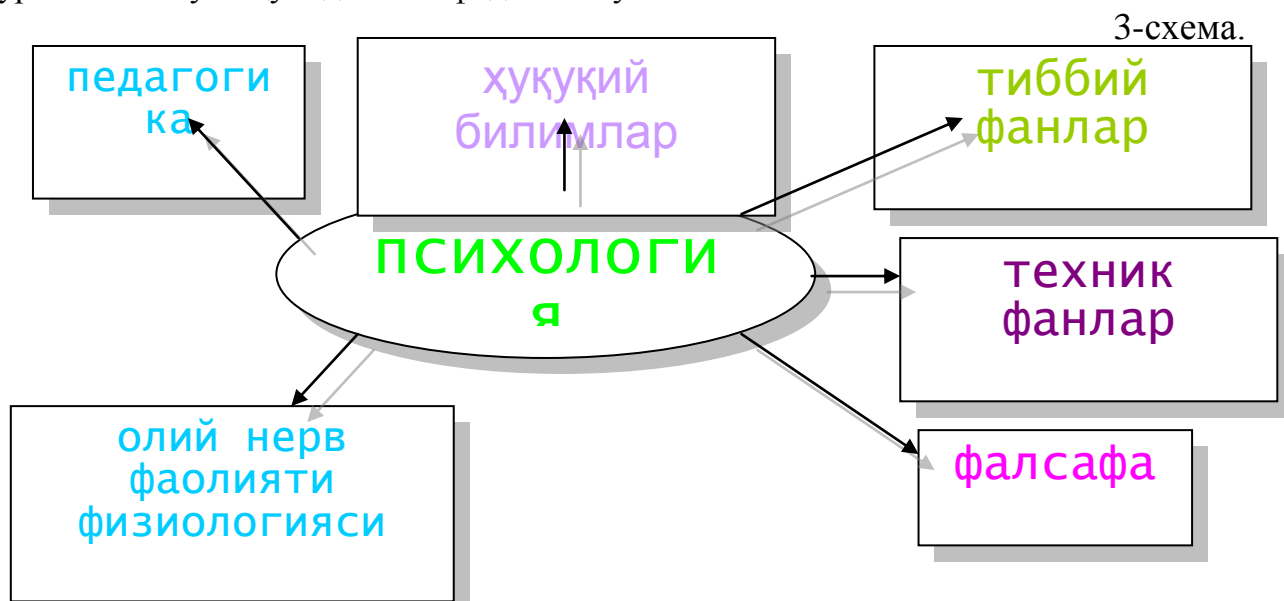

Ҳозирги замон психология фани кўп тармоқли фанлар соҳаси бўлиб ўз ичига 40дан ортиқ нисбатан мустақил тармоқни олади. Умумий ва ижтимоий психология бошқа психологик фанлар учун асос бўлиб хизмат қилади.

Умуман психология фан сифатида иккита асосий функцияни бажаради: фундаментал фан сифатида у психология назариясини ишлаб чиқаради, инсонлар психикасининг индивидуал ва гуруҳий ҳамда унинг айрим феноменларини қонуниятларини аниқлайди; амалий фан сифатида инсонларнинг кундалик ва касбий фаолиятини такомиллаштириш юзасидан тавсияларни ишлаб чиқади.

Демак, ҳозирги замон психологияси илмий билимлар тизимида ўзига хос ўринга эга. Буни қуйидагича ифодалаш мумкин.

Борган сари психология техник фанлар, инсоннинг техник ҳаёт фаолияти билан ўзаро алоқаси кучайиб бормоқда. Бу алоқада иккала томонлама бир-бирини тўлдирувчи жиҳатлар мавжуд.

Ҳозирги замон психологияси кўпгина фанлар кесишмасида, фалсафа, табиий, ижтимоий ва техник фанлар ўртасида ўрин эгаллаган, улар биргаликда муаммоларни ечишларига қарамай, бу уларнинг мустақилликдан маҳрум қилмайди, улар ўз предмети, ўзларининг назарий тамойил ва предметини ўрганиш йўлларида эгалар.

Психологияда марказий ўринларидан бирида психикани, унинг моҳияти, келиб чиқиши, мазмуни, намоён бўлиш шакллари, функциялари ва ҳ.з.ларни тушуниш туради.

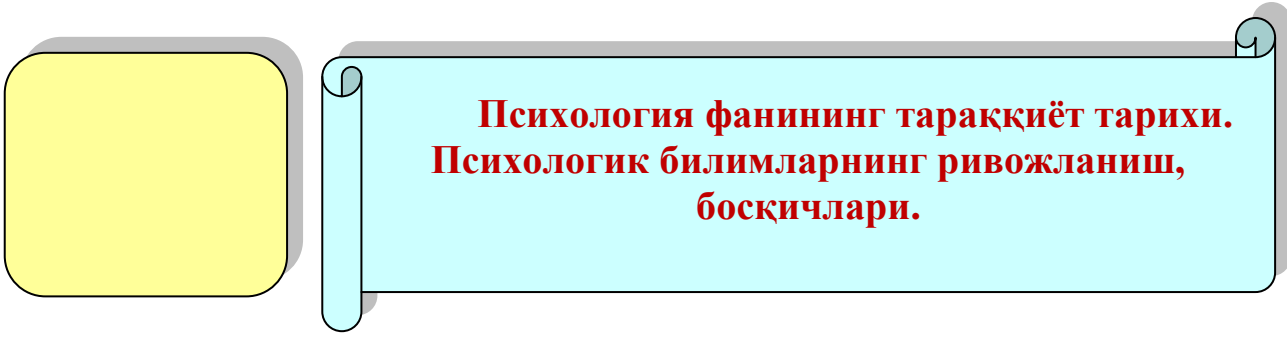
ГЛОССАРИЙ

Психология – грекча «псйче» - жон, рух ва «логос» - таълимот, илм сузларидан иборат булиб, инсон рухий дунёсига алокадор барча ходисалар ва жараёнлар унинг предметини ташкил килади.

Педагогик психология – кишига таълим ва тарбия беришнинг психологик конуниятларини уз предмети деб билади.

Ёш даврлвр психологияси – турли ёшдаги одамларнинг тугилгандан то умрининг охиригача психик ривожланиш жараёнини, шахснинг шаклланиши ва узаро муносабатлари конуниятларини урганади.

Ижтимоий психология – одамларнинг жамиятдаги биргаликдаги иш фаолиятлари натижасида уларда хосил буладиган тасаввурлар, фикрлар, эътикодлар, хиссий кечинмалар ва хулк атворларини урганади.

Психология фанининг тараққиёт тарихи. Психологик билимларнинг ривожланиш, босқичлари.

Психология фанининг предмети ҳақидаги тасаввурлар тараққиётини куйидаги асосий босқичларга ажратиш мумкин:

Биринчи даврга- психологиянинг фалсафа таркибида ривожланиши. Бу давр эр.аввалги VI асрдан 19 асрнинг 60 йилларигача бўлган вақтни ўз ичига олади. Бу давр 4 босқични ўзида акс эттиради.

1-босқич: Эрамиздан аввалги VI асрдан бизнинг эрамизнинг V асргача бўлган давр, бу даврда психика ҳақидаги фикрларнинг пайдо бўлиши ва уларнинг маълум нуқтаи назардан ривожланиш даврини ўз ичига олади. Бу фикрлар ва нуқтаи назарлар, бу босқичда психика асосан материализм ва идеализм нуқтаи назардан ҳал қилинган. Бу даврга антик философия вакиллри эрамиздан аввалги VI асрдан I асргача антик врачларнинг олиб борган изланишлари ва уларнинг нуқтаи назарлари киради.

Аристотель (мил авв 384-322 йиллар)

«Психологик
фактларни»

тарихда биринчи бор тизимли тарзда
баён қилиб берди

«Руҳ ҳақида»

Номли биринчи рисола яратди

2-босқич: эраиздан аввалги В асрдан ВИИИ асргача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврдан жон ҳақидаги таълимотнинг фалсафада ривожланиши ва тиббиёт фанларининг ютуқлари билан мустаҳкамланиши, бунинг натижасида дастлабки методологик асосни шаклланиши учун дунёқарашларнинг вужудга келишидир.

3-босқич: ХИВ асрдан ХВИ асргача бўлган даврни ўз ичига олади. Уйғониш даври, анатомио-физиологик тадқиқотларнинг вужудга келиши, фан ютуқлари ёрдамида психология таълимотининг ривожланиши, худди мана шу даврда жон таълимоти тушунчаси ўрнига психология термини вужудга келиши.

ХІХ асрнинг охирлари

«Психология»

мустақил илмий фан сифатида шаклланди

«Психология»

Миянинг объектив воқеалигини акс эттириш
хоссасини ўрганадиган фандир

«Психология»

Психиканинг фактларини, қонуниятларини
ва механизмларини ўрганадиган фандир

4-босқич: ХВИИ асрдан ХІХ асрнинг 60-йиларигача, Онг ҳақидаги таълимотнинг вужудга келиши ва психологиянинг назарий асосларининг шаклланиши, психология дастлабки мактабларнинг вужудга келиши.

**Психология фанининг йирик илмий
йўналишлари ва мактаблари (биологик,
эволюцион, генетик, бихевиоризм, когнитив,
ижтимоий-маданий).**

Бошқа фан соҳалари, айниқса, тиббий-биологик изланишларда инсон ва унинг мураккаб тузилиши, руҳий ҳаётига қизиқиш ортиб борган сари секин-аста психик жараёнларнинг ҳам яхлит бир тизими бўлиши ва уни ҳам фаннинг ютуқларидан фойдаланган ҳолда ўрганиш мумкинлиги ғояси пайдо бўлди. Қолаверса, XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, инсон руҳияти тўғрисидаги психологик ҳамда фалсафий қарашлар билан табиий-илмий (анатомик, физиологик, биологик, биохимик ва бошқалар) қарашлар ўртасида тафовутлар чиққани сари унинг алоҳида фан сифатида шаклланиши зарурати ортиб борди. Олимлар орасида айнан инсон руҳий оламини изчил ва тизимли ўрганишга эҳтиёж пайдо бўлди.

XIX аср охирларида, аниқроғи, 1879 йилда немис олими Вилгелм Вундт Лейбциг университетига дунёда биринчи экспериментал психологик лабораторияга асос солдики, унда ўтказилган юзлаб тажрибалар ва экспериментлар психологиянинг ҳам алоҳида фан сифатида ўзини кўрсатишга ҳақли эканлигини исботлади. Айнан шу инсоннинг, Вундтнинг, психология илми мактабини яратганлигида ҳам маъно бор. Чунки Вундт тиббиёт фани бўйича ҳам мукамал билимларга эга бўлди, кейин физиология соҳасида муваффақиятли ишлади, сўнгра фалсафага берилиб кетди. Балки, айнан бир қатор фанларни – ҳам гуманитар, ҳам табиий фанлар асосларини яхши билганлиги объектив сабаб бўлгандирки, олим одам психологияси, унда рўй берадиган жараёнлар – оддий сезишдан тортиб, мавҳум тафаккурғача бўлган жараёнларни, ҳиссий ҳолатларни амалий тарзда экспериментларда ўргана бошлади. Унинг мақсади – энг аввало инсон онгини ташкил этувчи соф элементларни ажратиб олишдан иборат эди. Шунинг учун ҳам психологияда у асос солган йўналиш структурализм деб номланди.

Вундтнинг таъсири шу қадар бўлдики, ер културасининг бошқа бир томонида – Америка қўшма Штатларида функционализм деб номланган яна бир йўналиш пайдо бўлди. Э. Титченер асос солган бу йўналиш вакиллари нафақат кўзга кўринмас онг тизими элементлари, балки кўз билан кўриш мумкин бўлган ва фаолият натижаларига асосланган белгилар асосида ҳам инсон хулқи-атворида баҳо бериш мумкинлигини исботладилар. Бошқа бир

йирик америкалик психолог В. Жеймснинг тадқиқотлари амалий аҳамиятга молик бўлдики, энди у дадил психологияни онг элементлари эмас, балки онг фаолиятини ўрганувчи фан деб таърифлай бошлади. Онг динамик, ҳаракатдаги, ўзгарувчан яхлит тузилма бўлиб, унинг намоён бўлишида тананинг шарт-шароитлари, унинг фаоллиги муҳим рол ўйнайди. Шунинг учун ҳам бу икки тузилмалар одамнинг янги шароитларга мослашуви, ва умуман ташқи муҳитда ўз ўрнини топишга имкон беради.

Юқоридаги фикрлар таъсирида XIX асрнинг охирларида бугун ҳам ўз аамиятини йўқотмаган бихевиоризм оқими пайдо бўлди. Э.Торндайк ва Д.Уоцонлар асос солган ушбу йўналиш вакиллари онг асосий ғоялари шундан иборат бўлдики, улар психологиянинг предмети нафақат онг, ёки нафақат фаолият, балки хулқдир, деб асослашди. Хулқ у ёки бу хатти-ҳаракатлар, амаллар, реакцияларда ифодаланиб, ташқи таъсирот – цимулга боғлиқдир. Шунинг учун ҳам одам ва унинг психологиясини билиш учун ўша таъсир кўрсатувчи ва таъсирланган хулқ ўрганилиши керак. Бу нарсалар бизнинг ҳозирги шароитимизда ҳам ишлаб чиқаришни ташкил этишда, таълим беришда ва психотерапияда инobatда олинади, улар ўтказган машҳур “С>Р” формуласи бизнинг шароитларда ҳам таъсир кўрсатиш техникасида инobatга олинади, улар ўз долзарблигини йўқотгани йўқ.

Психология фан сифатида шаклланиб, унда олимлар қарашлари шаклланиб борган сари, руҳий кечинмалар табиатини негизидан, ич-ичидан ўрганишга эҳтиёж пайдо бўлди. XX асрнинг бошларида пайдо бўлган психоанализ йўналиши фандаги айнан шу камчиликни бартараф этиш мақсадида пайдо бўлди. Классик психоанализнинг асосчиларидан бўлган австриялик олим Зигмунд Фрейд психология нафақат онг соҳасини, яъни бевосита одам томонидан англанадиган хулқ-атвор шакллари, балки онгсизликка алоқадор ҳодисаларни, яъни реал шароитда инсон ўзи англаб етолмайдиган ҳодисалар табиатини ҳам ўрганиши лозим деган ғояни илгари сурди.

Фрейд иккита асосий нарсага эътиборни қаратди:

Биринчи. Ҳар қандай психик жараён ёки ҳолат онгли, онголди ва онгсиз босқичларда ёки ҳолатларда рўй беради. Шахс тизимида ҳам бу уччала босқичнинг ўрни бўлиб, улар “Ид (У) > Эго (Мен) > Суперего (Мендан олий)” бўлакларида ифодаланади.

Ид – психик энергиянинг ўзига хос захира жойи бўлиб, ундаги жараёнлар инсон томонидан англолма-да онгли ҳаётга уларнинг таъсири катта.

Его – ташқи олам билан боғланган, унинг таъсирларига берилувчан шахс хусусиятларини ўзида мужассам этади ва доимо “Ид”ни сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади. Шахс камол топиб, жамият нормаларини ўзлаштириб боргани сари “Ид”га тобеликдан қутулиб борса-да охиригача бунинг уддасидан чиқа олмайди.

Суперего – ўз навбатида “Его”даги мавжуд ижтимоий тасаввурлар ва хулқий одатлар таъсирида ривожланади. Яъни, одам кишилик жамиятида яшаган сари ундаги эътиқод, идеаллар, индивидуал “виждонига ҳавола” хислатлардир. Инсонда юқоридагиларнинг қай бири кундалик хулқ нормаларида уцивор бўлишига қараб, унинг жамиятдаги мавқеи белгиланади.

Иккинчи. Инсон хулқ-атворини ва унинг амалларини бошқариб турадиган психик энергия ҳам борки, охир-оқибат у шахснинг қиёфасини белгилаб беради. Бошқача қилиб айтганда, эҳтиёжларни қондиришга ундовчи кучлар – “либидо” ҳамда “агрессив” энергиялар ҳам мавжуддир. Бу кучлар шахснинг маънавий ва ақлий салоҳиятини таъминлаш мақсадида психик қувватни тақсимловчи механизмлар ролини ўйнайди. Одатда ҳадиксираш, доимий хавотирланиш, психоемоционал қоникмаслик каби омиллар ана шу тақсимотнинг номувофиқлигидан келиб чиқади.

Фрейдизмнинг жаҳон илми ва малакиёти учун таъсири шу қадар катта бўлди-ки, жамоадаги ёки гуруҳий онгсизлик ғоясини илгарни сурган К. Юнг ҳамда индивидуал психологияни тарғиб этган А. Адлер ва уларнинг издошлари бу концепсияни янада ривожлантиришга ўз хиссаларини қўшдилар. Бу назария ва концепсия ҳанузгача шахс психологиясини, психоанализ эса психотерапияни ўрганишда асосий методлардан бири сифатида қўлланилиб келинмоқда.

Юқорида таъкидланган структурализм, функционализм, бихевиоризм, фрейдизм оқимлари жаҳон психология илмининг шаклланишига асос бўлган бўлса, улар таъсирида шакланган бошқа ўнлаб: ассосиатив психология, гештальтпсихология, гуманистик психология, экзиценсиал психология, когнитивизм, рамзий интераксионизм каби йўналишлар унинг қатор масалаларини ҳал қилишга ўз хиссасини қўша олди. Энг муҳими – XX асрга келиб, психологиянинг тадбиқий соҳалари пайдо бўлди-ки, энди қўлга киритилган ютуқлар бевосита таълим, тарбия, саноат, бизнес, маркетинг хизматлари, бошқарув, соғлиқни сақлаш, ҳуқуқбузарликни олдини олиш

соҳаларга дадил жорий этила бошланди. ХХИ асрнинг биринчи йилига келиб, психология назарий, таҳлилий фандан бевосита амалиётнинг эҳтиёжларини қондирувчи тадқиқий фанга айланди. Бугун бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтилаётган Ўзбекистон мисолида ҳам психология фанининг жамиятни эркинлаштириш ва барқарорлаштириш борасида, инсон омили имкониятларини янада юксалтириш, унинг тафаккур тарзини эркинлаштириш жараёнида роли ортиб бормоқда. Лекин у бу юксак вазифаларни бир ўзи, ўз тадқиқот методлари ёки тўплаган эмпирик материалларигагина таяниб бажара олмайди. Бу ўриндаги фанлар кооперасияси ва бошқа турдош фанлар билан бевосита алоқаси амалий аҳамиятга эга бўлади.

XX аср шу билан характерли эдики, у турли фанлар олдига конкрет топшириқлар кўя бошлади. Шунинг учун психология фани олдида тадқиқотлар асосида психологик қонуниятларни асослаш вазифаси турар эди. Иккинчидан эса, Америкада кўпгина психологлар ўз тадқиқот объектларини лабораторияларда айрим психик жараёнларни ўрганишдан кичик гуруҳларга кўчира бошладилар. Бу даврда психологияда шаклланиб бўлган уч асосий оқим (психоанализ, бихевиоризм ва гештальт психология) ичида ҳам ижтимоий хулқ-атворни кичик гуруҳлар доирасида ўрганиш тенденцияси пайдо бўлди. Бунда асосий диққат кичик гуруҳларга ва уларда турлича экспериментлар ўтказишга қаратилган эди. Бундай ҳолатнинг пайдо бўлганлиги ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланишида ниҳоятда катта рол ўйнади.

Гештальт психология йўналиши негизида махсус ижтимоий-психологик йўналишларнинг – интераксионизм ва когнитивизмнинг пайдо бўлганлиги эса бу фаннинг экспериментал эканлигини яна бир бор исбот қилди.

Бихевиоризм йўналишлари доирасида ўтказилган ижтимоий-психологик тадқиқотлар аввало америкалик олимлар К.Халл ва В.Скиннерлар номи билан боғлиқ. Улар ва уларнинг издошлари ҳисобланган К.Миллер, Д.Доллард, Ж.Тибо, Г.Келли ва бошқалар диада – икки киши ўртасидаги муносабатларнинг хилма-хил экспериментал кўринишларини тадқиқ қилиб, уларда математик ўйин назарияси элементларини кузатдилар. Диада шароитида тажрибада ўтказилган тадқиқотларда асосан муцаҳкамлаш ғоясини исбот қилишга уринилди. Классик бихевиоризмдан фарқли ўлароқ ижтимоий-психологик бихевиорицлар ҳайвонлар ўрнига лабораторияга нақд пулга одамларни таклиф эта бошладилар, шунинг учун ҳам уларнинг ғоясида

биологизм ва механизм тарзда илгариги ҳайвонларда тўпланган далиллар моделини инсонларда қўллаш ҳоллари кузатилди.

Психоанализ доирасида эса ижтимоий-психологик тадқиқотлар Э.Фромм ва Ж.Салливен ишлари билан боғлиқ бихевиорицлардан фарқли ўлароқ бу ерда экспериментлар икки киши эмас, балки кўпчилик иштирокида ўтказила бошлади. Уларнинг издошлари (В.Баён, В.Беннис, Г.Шепарде, В.Шутк) ўтказган тадқиқотлар туфайли ҳозирги кунда ҳам катта қизиқиш билан ўрганилаётган кичик “Т” гуруҳлар психологияси яратилди. Унда гуруҳ шароитида бир одамнинг бошқаларга таъсири, гуруҳнинг айрим индивидлар фикрларига таъсири каби масалалар ишлаб чиқилди ва ижтимоий-психологик тренинглар ўтказишга асос солинди.

Когнитивизм. К.Левин назарияси асосида пайдо бўлган психологик йўналиш бўлиб, ундаги ўрганиш объекти муносабатлар тизимидаги кишилар, уларнинг билиш жараёнлари, онг тизимига тааллуқли бўлган когнетив ҳолатлар бўлди. Когнитизм доирасида шундай мукамал, бошқаларга ўхшамас назариялар яратилдики, улар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Масалан, Ф.Хайдернинг баланслаштирилган тизимлар назарияси, Т.Ньюкомнинг коммуникатив актлар назарияси, Фецингернинг когнитив диссонанслар назарияси ва бошқалар шулар жумласига киради. Улардаги асосий ғоя шундан иборатки, шахс ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқотга киришар экан, доимо муносабатларда руҳий мутаносиблик тенглик бўлишига, шу туфайли зиддиятлардан чиқишга ҳаракат қилади. Мақсад – турли ижтимоий шароитларда шахс хулқ-атворининг психологик сабабларини тушунтириш ва зиддиятларнинг олдини олиш учун йўл-йўриқлар ишлаб чиқишдан иборат. Ҳозирги даврда ҳам таниқли ижтимоий психологлар Олпорт, Маслоу, Роджерс ва уларнинг сафдошлари гуманистик психология доирасида бу ишларни фаол давом эттирмоқдалар.

Навбатдаги назария интеракционизм бўлиб, бу аслида социологик назария бўлиб ҳисобланади. Унинг асосчиси Гербарт Мид бўлиб, унинг қарашлари таъсирида Т.Сарбиннинг роллар назарияси, Г.Хаймен ва Р.Мертонларнинг референт гуруҳлар назарияси, Ф.Гофманнинг ижтимоий драматургия назариялари шаклланди. Улар турли ижтимоий шароитлардаги хулқ-атворларни тушунтириш орқали шахс ижтимоий-психологик сифатларининг сабабларини топишга ҳаракат қилдилар. Ҳар бир шахс доимо ижтимоий ўзаро таъсир тизимида мавжуд бўладикки, унда у тўғри ҳаракат қилиш учун ўзгаларни тушунишга ҳаракат қилиши, ўзгалар ролини қабул қилишга тайёр бўлиши лозим. Лекин ўзгалар ролини тўғри қабул қилиш учун

унда “умумлаштирилган ўзга” образи бўлиши лозимки, бу образ шахслараро мулоқот жараёнида, ҳар бир шахс учун ибратли бўлган кишилар гуруҳи билан мулоқотда бўлиш жараёнида шаклланадн.

Глоссарий

Структурализм – тажриба усулида инсон онгини ташкил этувчи соф элементларни ажратиб олиш йуналиши.

Функционализм – Э. Титченер асос солган йуналиш булиб, унинг вакиллари нафакат кузга курунмас онг тизими элементлари, балки куз билан куриш мумкин булган ва фаолият натижаларига асосланган белгилар асосида ҳам инсон хулк – атворига баҳо бериш мумкинлигини исботладилар.

Бихево리즘 – Э. Торндайк, Д. Уотсонлар асос солган оким булиб, унинг вакиллари психологиянинг предмети нафакат онг ёки нафакат фаолият, балки хулқдир, деб асослади.

Психоанализ – рухий кечинмалар табиатини негизидан, ич – ичидан урганиш йуналиши.

Ид – психик энергиянинг узига хос захира жойи булиб, ундаги жараёнлар инсон томонидан англанмайди, лекин онгли хаётга уларнинг таъсири ката.

Эго – ташки олам билан боғланган, унинг таъсирларига берилувчан шахс хусусиятларини узида мужассам этади.

Суперэго – одам кишилиқ жамиятида яшаган сари ундаги эътиқод, идеаллар, виждонга хавола хислат.

Либи́до энергияси ва агрессив энергиялар – эҳтиёжларни кониктиришга ундоачи кучлар булиб, улар шахснинг маънавий ва аклий салоҳиятини таъминлаш максадида психик қувватни таксимловчи механизм ролини уйнайди.

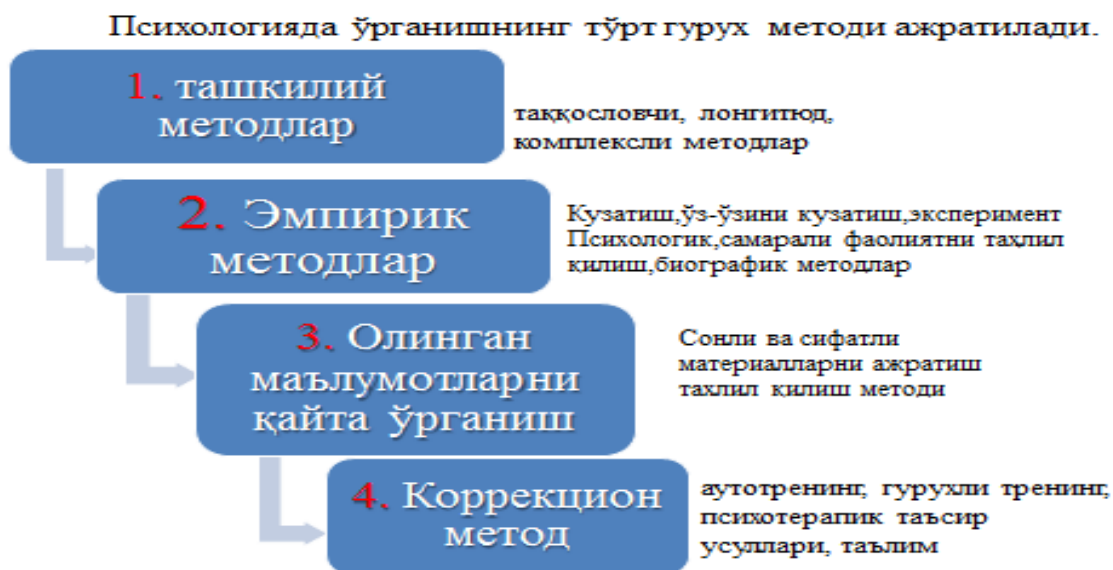
ПСИХОЛОГИЯНИНГ ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

Аниқ изланиш предметига эга бўлган ҳар қандай фан ўша предметининг моҳиятини ёритиш ва материаллар тўплаш учун махсус усуллар ва воситалардан фойдаланади ва улар фаннинг методлари деб юритилади. Фаннинг салоҳияти ва обрўси ҳам биринчи навбатда ўша методлар ёрдамида тўпланган маълумотларнинг ишончлилиги ва валидлилигига боғлиқ бўлади. Бу фикрлар бевосита психологияга ҳам алоқадор бўлиб, методлар масаласи бу фанда жуда катта аҳамиятга молик масала сифатида қаралади. Чунки юқорида таъкидлаганимиздек, психик ҳодисаларни бевосита қўл билан ушлаб, кўз билан илғаб, қулоқ билан сезиш қийин. Лекин жуда кўплаб фанлар билан фаол ҳамкорлик шунга олиб келганки, психологиянинг ҳар бир тармоғи ўз вазифаларини ечиш ва

маълумотларга эга бўлиш учун кўплаб методларни синовлардан ўтказиб, энг ишончли ва мукамалларини сақлаб қолган.

3.1.1. расм

Математик статистика ва эҳтимоллар назариясининг психология соҳасида қўлланилиши ва унда эришилган муваффақиятлар аввало ҳар бир методнинг ишончлилик даражасини аниқлаш, қолаверса, тўпланган маълумотларнинг қай даражада асосли ва валид эканлигини исботлашга ёрдам беради.

3.1.1., 3.1.2.-расмларда асосий психологик методлар ва уларни қўллаш шакллари келтирилган. Ушбу методлар ёрдамида тадқиқотчи ёки қизиққан шахс у ёки бу психик жараён, ҳолат ёки шахс хусусиятлари тўғрисида бирламчи маълумотлар тўплайди, тўпланган маълумот яна таҳлил қилинади ва махсус тарзда ишлатилиши мумкин.

3.1.2. расм

1. ташкилий методлар

Таққословчи метод- умумий психологияда, ижтимоий психологияда, антопсихологияда ва дефекторлогияда кенг қўлланилади.

Лонгитюд методида- бир шахс бир неча мартаба узоқ вақт давомида текширилади.

Комплекс методида- ҳозирги шароит-да тадқиқотда ҳар хил фанларнинг номзодлари иштирок этади.

3.1.3. расм

Психологик тадқиқот методлари кузатиш эксперимент

Бу усул энг табиий ва ҳаётий методлар жумласига киради. Чунки биз ҳаётда ўрганган кўп одатларимиз, ҳаракатларимизнинг асосида ўзининг билим-билмай кузатган, хотирамизда шу тарзда олиб қолган маълумотларимиз ётади. Илмий нуқтаи назардан эса кузатувнинг турлари ва босқичлари фарқланади.

Ташқи кузатув моҳиятан кузатиловчи ҳулқ-атворини бевосита ташқаридан туриб, кузатиш орқали маълумотлар тўплаш усулидир. Усулнинг ўзига хослиги шундаки, тадқиқотчи кузатиловчининг фаолиятига аралашмаган ва унга ҳалақит бермаган тарзда, унинг ташқи ҳулқ-атвори, нутқи, ўзгаларга муносабатини “зимдан кузатиб”, қайд қилиб боради. Кузатишнинг икки асосий тури бўлиб, ташқи-обектив кузатиш ва ички – ўз-ўзини кузатиш фарқланади. Ўз-ўзини кузатиш бировларни ташқаридан кузатишдан фарқли, одамнинг ўзида кечаётган бирор ўзгариш ёки ҳодисани шахсан ўрганиши мақсадида маълумотлар тўплаш ва қайд этиш усулидир.

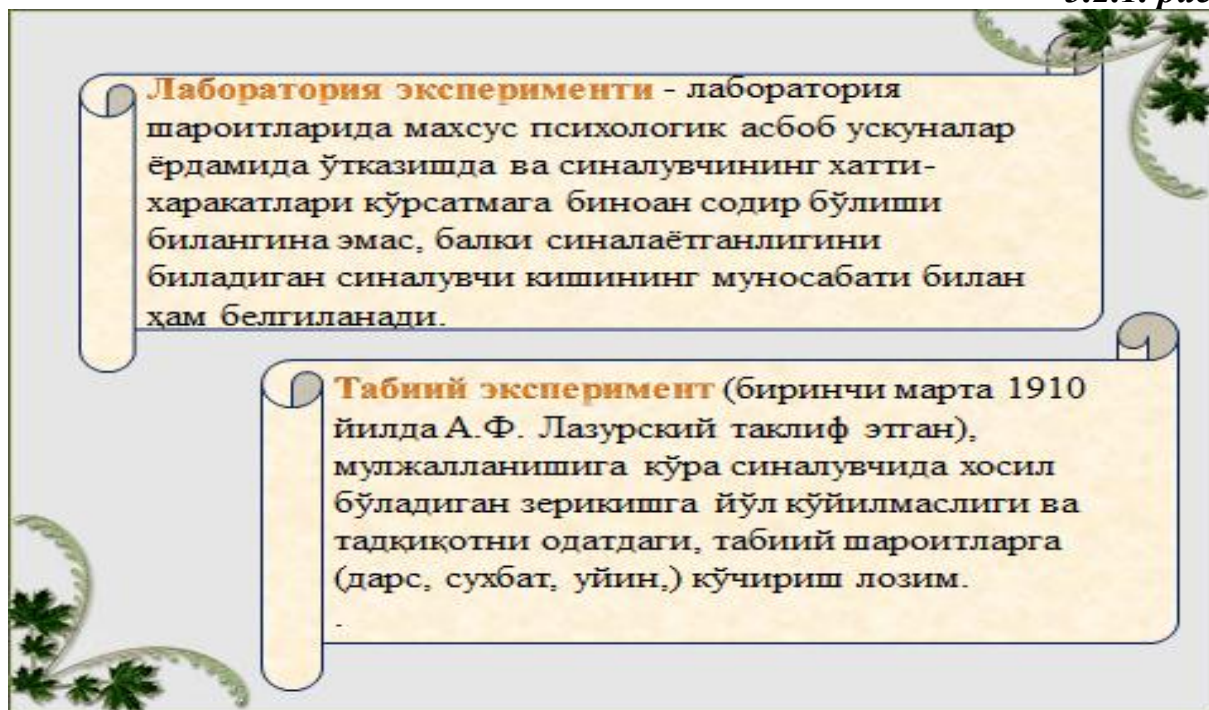
Эркин кузатув кўпинча бирор ижтимоий ҳодиса ёки жараёни ўрганиш мақсад қилиб қўйилганда қўлланилади. Масалан, байрам арафасида аҳолининг кайфиятини билиш мақсадида кузатув ташкил қилинса, олдиндан махсус режа ёки дацур бўлмайди, кузатув обекти ҳам қатъий бўлиши шарт эмас. Ёки дарс жараёнида болаларнинг у ёки бу мавзу юзасидан умумий муносабатларини билиш учун ҳам баъзан эркин кузатиш ташкил этилиши мумкин. Стандартлаштирилган кузатув эса, бунинг акси бўлиб, нимани, қачон, ким ва кимни кузатиш қатъий белгилаб олинади ва махсус дацур доирасидан чиқмасдан, кузатув олиб борилади.

Ижтимоий ҳамда педагогик психологияда гуруҳий жараёнларнинг шахс ҳулқ-атвориغا таъсирини ўрганиш мақсадида бевосита ичкаридан кузатув ташкил қилинади, бунда кузатувчи шахс ўша гуруҳ ёки оила ҳаётига табиий равишда қўшилади ва зимдан кузатиш ишларини олиб боради. Бу бир қарашда контрразведкачиларнинг фаолиятини ҳам эслатади. Шу йўл билан олинган маълумотлар бир томондан табиийлиги ва муфассаллиги билан қимматли бўлса, иккинчи томондан, агар кузатувчида конформизм хислати кучли бўлса, ўзи ҳам гуруҳ ҳаётига жуда киришиб кетиб, ундаги айрим ҳодисаларни субъектив равишда қайд этадиган бўлиб қолиши ҳам мумкин. Гуруҳий феноменларни ташқаридан кузатиш бунинг акси – яъни кузатувчи гуруҳга ёки кузатилаётган жараёнга нисбатан четда бўлади ва фақат бевосита кўзи билан кўрган ва эшитганлари асосида ҳулосалар чиқаради.

Умуман, кузатиш методининг ижтимоий ҳаёт, профессионал кўрсаткичларни қайд қилишда сўзсиз афзалликлари бор, лекин шу билан бирга кузатувчининг профессионал маҳорати, кузатувчанлиги, сабр-қаноатига боғлиқ бўлган жиҳатлар, яна тўпланган маълумотларни субъектив равишда таҳлил қилиш хавфи бўлгани учун ҳам бироз ноқулайликлари ҳам бор, шунинг учун ҳам у бошқа методлар билан биргаликда ишлатилади. Умуман кузатиш воситасида маълумотлар тўплашга қарор қилган кимса ҳар доим ҳам аниқ кузатув обектини ажратиб олиши, ундан нималарни

кутаётганлигини тасаввур қилиши, кузатув дафтарини тутиб, кузатилаётган одам ёки гуруҳнинг фаолиятини маълум муддат давомида босқичма-босқич изчил тарзда қайд қилиб бориши, изланишлари ниҳоясида эса барча тупланган маълумотларни психологик жиатдан таҳлил қила олиши керак.

3.2.1. расм

Экспериментнинг моҳияти шундаки, айнан шу йўл билан бир омилнинг таъсири иккинчи бир омил таъсирини таъминлаши ёки ҳодисанинг рўй беришига олиб келганлиги исботланади. Яъни, эксперимент психик ҳодисаларнинг сабабларини аниқлаш ва илмий фаразларни исбот қилишга ёрдам беради. Масалан, ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражалари қандай омилларга боғлиқ, деган савол пайдо бўлса ва бундай олмиллардан бири ўқув жараёнида тарқатма материаллардан кенг фойдаланиш лозимлиги фикри тахмин қилинса, ўша эксперимент синфида тарқатма матераиллар ишлатилади, иккинчи синов синфда эса эскича ўқитилаверади. Натижа маълум муддатдан кейин болаларнинг ўзлаштириш даражаси, дарсга муносабатлари, хотиралари кучи орқали таҳлил қилинади. Мана шунга ўхшаш жараёнлар ва синовлар эксперимент дейилади ва ҳаётда ва психологик амалиётда кўплаб мураккаб экспериментлар аниқ даурлар асосида ўтказилади, янгиликлар очилади.

Ҳар қандай эксперимент учун одатда атайлаб шундай сунъий бир вазият шакллантириладики, айнан шу вазиятда тадқиқотчини қизиқтираётган психик жараён ёки ҳодиса ажратилади, ўрганилади, таъсир кўрсатилади ва баҳоланади. Агар табиий эксперимент ўша қизиқтираётган феномен текширилувчи учун табиий ҳисобланган шароитларда (масалан, меҳнат жараёнида, каникулда ёзги лагерда, лисей аудиториясида ва шунга ўхшаш) мақсадли ташкил этилиб, ўрганилса, лаборатория эксперименти махсус

жойларда, махсус асбоб-ускуналар воситасида атайлаб ўрганилади. Масалан, диққатингизнинг хусусиятларини билиш керак бўлса, психология лабораториясида махсус тахиоскоп деб аталган мослама ёрдамида ёки “Ландолт халқачалари” деб номланган жадваллар ёрдамида ўрганиш мумкин бўлади. Ҳаттоки, ижтимоий муносабатлар борасида ҳам ўзаро ҳамжиҳатлик, лидерлик ва конформлилик ҳодисаларини текшириш учун группавий интеграторлар ва гомеопат деб номланувчи мосламалар яратилган ва улар ёрдамида гуруҳдаги турли хил ҳодисалар ўлчанган.

Эксперимент ўтказишнинг асосий шартларидан бири текширилаётган объектда эксперимент ҳамда назорат гуруҳларининг бўлишидир. Тадқиқотчининг тахмини асосида биринчи гуруҳда у ёки бу ўлчовлар, текширишлар, шарт-шароитлар киритилса, назорат гуруҳи ўша янгиликлар ва сунъий киритилган омиллар таъсиридан холи қилинади. Эксперимент сўнгида натижалар иккала гуруҳ мисолида таққосланиб, керакли хулосалар чиқарилади. Оддий қилиб айтилса, агар маош меҳнат мотивацияларидан бири деб, унинг таъсирини ўрганиш керак бўлса, экспериментал гуруҳ аъзоларига маошлар кўпайтириб берилади, назорат гуруҳи эса эски маошда қолдирилади. Иккала гуруҳ аъзоларининг эса кундалик иш самаралари, ишга муносабати, ишлаб чиқаришдаги маҳсулдорлик махсус мезонлар асосида таққослаб чиқилади. Демак, эксперимент учун махсус шароитлар ва натижаларни тўғри таҳлил қилиш учун профессионал психологлар керак.

Сухбат ва сўров, тест, корелляция, моделлаштириш, фаолият натижасини ўрганиш

Одамларни сўроқ қилиш, у ёки бу билмаган ёки қизиқтирган нарсаларни сўраб ўрганиш инсонга хос хислат. Кўча-куйда кетаётганимизда ҳам вақтни ёки кўчалар номини сўровчилар бўлади. Катта тадбирлар арафасида, муцақиллик, “Наврўз” байрамлари арафасида одамлар кайфиятларини билиш учун ҳам оддий одатий сўроқлар ўтказилиши расм бўлган. Лекин бу ҳаётий усул психологияда ҳам фикр-ўйларни ўрганиш орқали қимматли илмий маълумотлар тўплаш воситаси сифатида қадрланади. Шунинг учун сўроқ методлари психологиянинг барча тармоқларида бирламчи маълумотлар тўплашнинг анъанавий усулларида ҳисобланади. Унда текширилувчи текширувчи томонидан қўйилган қатор саволларга мухтасар жавоб қайтариши керак бўлади.

Оғзаки сўроқни ёки баъзан уни оддийгина қилиб, сухбат методи деб аталади, ўтказадиган шахс унга маълум даражада тайёргарлик кўргач сўроқ ўтказди. Агар мабодо унинг профессионал маҳорати ёки тажрибаси бунга етарли бўлмаса, сўров ўз натижаларини бермаслиги мумкин. Лекин маҳоратли сўровчи ушбу метод ёрдамида инсон руҳий кечинмаларига алоқадор бўлган ноёб маълумотларни тўплаш имконига эга бўлади.

Ёзма сўроқ ёки анкетанинг афзаллиги шундаки, унинг ёрдамида бир вақтнинг ўзида кўпгина одамлар фикрини ўрганиш мумкин бўлади. Унга

киритилган саволлар, улардан кутиладиган жавоблар (ёпиқ анкета), ёки эркин ўз фикрини баён этиш имкониятини берувчи (очиқ анкета) сўровномалар аниқ ва раён тилда жавоб берувчилар тушуниш даражасига монанд тузилган бўлса, шубҳасиз, қимматли бирламчи материаллар тўпланади.

Сўроқнинг ҳам эркин ва қандартлаштирилган шакллари мавжуд бўлиб, биринчисидан олдиндан нималар сўралиши қатъий белгилаб олинмайди, иккинчи шаклида эса, хаттоки, компьютерда дацури ишлаб чиқилиб, минглаб одамларда бир хил талаблар доирасида сўроқ ўтказилиши назарда тутилади. Сўровлар ўтказилишида ҳал қилиниши лозим бўлган энг муҳим масалалардан бири сўралувчиларни танлашдир. Чунки агар сайловолди компанияларида ёки талаба-ёшларнинг ўз ижтимоий ҳаракатини тузиш борасидаги фикрлари ўрганилганда, табиий бир муаммо пайдо бўлади : неча кишини ва қаерлардан сўраш лозим, деган. Танлов объектини танлашда унинг таркибига кирувчиларнинг у ёки бу ижтимоий қатламга мансублиги муим рол ўйнайди. Масалан, талаба ёшларнинг фикрини ўрганиш учун барча талабалар фикрини мутлоқ ўрганиш шарт эмас. Танлов агар 10% деб белгиланса, Ўзбекистон олий ўқув юртларида таҳсил олаётган барча талабалар сонидан келиб чиқиб, ўшанинг 10 фоизи ўртасида, бир неча олийгоҳларда сўроқ ўтказилиши кифоя қилади. Барча нафақахўрларнинг ижтимоий ҳимоя борасидаги фикрларини ўрганиш керак бўлганда ҳам шу тамойил назарда тутилади. Демак, таркибан монанд гуруҳлар ажратиб олинган, тадқиқотчи ўша гуруҳнинг тушуниш даражаси ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, сўроқ ўтказилади ёки интервьюлар уюштирилади.

Саволномаларда савол бериш тартиби ва мазмуни ҳам катта аҳамиятга эга. Ёшларга “Сиз ватанпарвармисиз?” ёки жамоатчиликка “Сиз тинчлик тарафдоримисиз?” каби саволлар олдиндан жавоби аниқ бўлгани учун ҳам одатда респондентларга ҳавола этилмайди. Психологик нуқтаи назардан ўша ватанпарварлик белгиларининг намоён бўлишини саволларда мужассам этиш ёки дунёда тинчлик бўлиши учун ҳар бир инсондан нималар талаб қилинишини ўрганиш биринчидан, турли хил фикрларни тўплашга ёрдам беради, иккинчидан, ижтимоий ҳулқнинг турли қирраларини аниқлашга имкон беради. Янада содда қилиб айтилса, одамга “Сиз ақлимисиз?” деган саволни интеллектуал даражани аниқлашга имкон берувчи саволлар, топшириқлар ёки тестлар билан алмаштиришни назарда тутати.

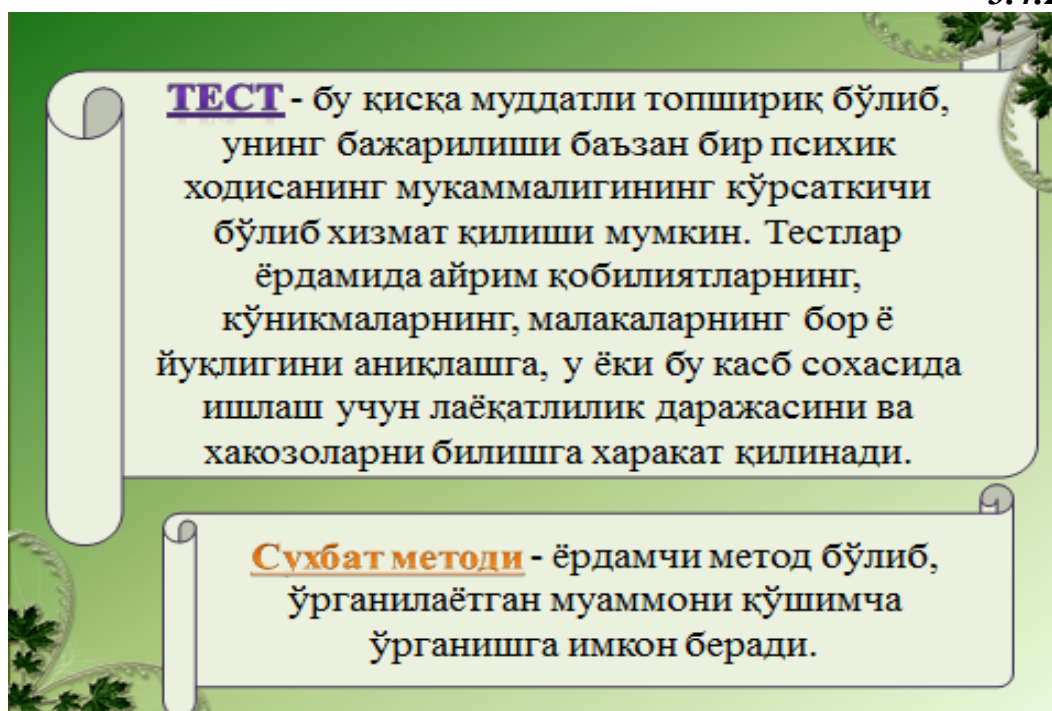
Кўпинча психологик сўровларда одам ўз фикрини очиқ ва эркин баён этиши учун исми-шарифини айтмаслиги тавсия этилади, бу аноним сўров дейилади. Баъзи бир сўровномаларда эса “Исмингиз” дейиш ўрнига “Ўзингиз ўйлаб топган исм-шарифингиз?” деб ҳам қатор ажратилади. Бу ҳам аноним сўров ўтказиш усули сифатида охириги йилларда қўлланиб келинмоқда. Хулоса қилинадиган бўлса, шунини айтиш керакки, сўров методлари инсон психологиясини ўрганиш, унинг дунёқараши, савиясини аниқлашнинг қимматли усулидир. Лекин уни профессионал тарзда тўғри ишлатиш ва натижаларни тўғри таҳлил қилиш жуда катта амалий аҳамиятга эгадир.

Ҳозир бутун дунёда “тест” сўзи жамиятда ва кишилар орасида кенг қўлланиладиган сўзлардан бўлиб қолди. Чунки бирор касб-хунар орттириш учун ҳам одам тест синовидан ўтади, яъни тестнинг “синов услуги” эканлиги кўпчиликка аён бўлиб қолди.

3.4.1. расм

Психологик тестларнинг ҳар қандай бошқа тестлардан фарқи шундаки, улар ёрдамида шахс ва жамиятга алоқадор бўлган ўрганилаётган ҳодиса хусусида ҳам сифат, ҳам миқдор характеристикаларини олиш, уларни кўпчиликда қайта-қайта синаш ва маълумотларни коррелясион анализ орқали ишонччиликка текшириш мумкин бўлади. Айти тестга қўйилган талаб ҳеч қачон ўзгармайди, хаттоки, шундай тестлар борки, улар турли миллат ва элат вакилларида, турли даврларда ҳам ўзгармаган ҳолда ишлатилаверади. Масалан, Равеннинг ақлий интеллектни ўлчаш, Кеттелнинг ва Айзенкнинг шахс тестлари шулар жумласидандир. Уларнинг ҳам турлари мавжуд.

Тест – сўров олдиндан қатъий тарзда қабул қилинган саволларга бериладиган жавобларни тақозо этади. Масалан, Айзенкнинг 57 та саволдан иборат тести шахсдаги интроверсия-экстроверсияни ўлчайди, саволларга “ҳа” ёки “йўқ” тарзида жавоб бериш сўралади.

Тест – топширик одам хулқи ва ҳолатини амалга оширган ишлари асосида баҳолашни назарда тутди. Масалан, шахс тафаккуридаги креативлилиқни аниқлаш учун кўпинча бир қарашда оддийгина топширик берилади: берилган 20 та доира шаклидаги шакллардан ўзи хоҳлаганча расмлар чизиш имконияти берилади. Маълум вақт ва тезликда бажарилиш суръати, расмларнинг ўзига хос ва бетакрорлигига қараб шахс фикрлаши жараёнининг нақадар ноцандарт, ижодий ва креативлигига баҳо берилиб, миқдорий кўрсаткич аниқланади.

Бу каби методларнинг умумий афзаллиги уларни турли ёш, жинс ва касб эгаларига нисбатан қўллашнинг қулайлиги, бир гуруҳда натижа бермаса, бошқа гуруҳда яна қайта текширув ўтказиш имкониятининг борлиги бўлса, камчилиги – баъзан текширилувчи агар тестнинг моҳиятини ёки қалитини билиб қолса, сунъий тарзда унинг кечишига таъсир кўрсатиши, фактларни фалсификация қилиши мумкинлигидир.

Тестлар ичида проектив тестлар деб номланувчи тестлар ҳам борки, тестнинг асл мақсади текширилувчига сир бўлади. Яъни, текширилувчига шундай топширик бериладикки, у топшириқни бажараётиб, нимани аниқлашаётганлигини, натижаси қандай бўлишини олдиндан билмайди. Масалан, машҳур Роршахнинг “Сиёҳ доғлари” тести, ёки ТАТ (тематик апперсепсион тест), тугалланмаган ҳикоялар каби тестларда бир нарсанинг

проекциясидан гўёки иккинчи бир нарсанинг моҳияти аниқланади. 1921 йилда кашф этилган “Сиёҳ доғлари” ва уларга қараб текширилувчининг нималарни эслаётганлиги, доғлар нималарга ўхшаётганлигига қараб, унинг шахс сифатидаги йўналишлари, ҳаётий тамойиллари, кадриятларига муносабати, ишни бажариш пайтидаги эмоционал ҳолатлари аниқланади. Бу тестлар жуда ноёб, қимматли, лекин уни фақат профессионал психологгина қўллаши ва натижаларни моҳирона таҳлил қилиши талаб қилинади.

Кузатиш, сўроқ, эксперимент ёки бошқа усуллар ёрдамида ўрганилаётган ходисанинг туб моҳияти очилмаган шароитларда моделлаштириш усули қўлланилади. Бунда ўша ходисанинг умумий хоссаси ёки асосий параметрлари моделлаштирилиб, ўша модел асосида тадқиқотчини қизиқтирган жиҳат ўрганилади ва хулосалар чиқарилади.

ГЛОССАРИЙ

Методлар – фан предметининг моҳиятини ёритиш ва материаллар туплаш учун фойдаланиладиган махсус усуллар ва воситалар.

Ташки кузатув – моҳиятан кузатилувчи хулқ – атворини бевосита ташкаридан туриб кузатиш орқали маълумотлар туплаш усули.

Ўз – ўзини кузатиш – одамнинг узида кечаётган бирор узгариш ёки ходисани шахсан урганиш мақсадида маълумотлар туплаш ва кайд этиш усули.

Стандартлаштирилган кузатув – қачон, Ким ва кимни кузатиш катъий белгиланади ва махсус дастур доирасидан чикмай, кузатув олиб борилади.

Ичкаридан кузатув – кузатувчи шахс урганиляпган гуруҳ ҳаётига табиий равишда кушилади ва зимдан кузатиш ишларини олиб боради.

Огзаки сурок – суҳбат утказадиган шахс унга маълум даражада тайёргарлик кургач, сурок утказилади.

Ёзма сурок ёки анкета – ёзма савол – жавоблар орқали бир вақтнинг узида купгина одамлар фикрини урганилади.

Эркин сурок – олдиндан нималар суралиши катъий белгилаб олинмайди.

Стандартлаштирилган сурок – хатто компьютер дастури ишлаб чикилиб, минглаб одамларда бир хил талаблар доирасида сурок утказилади.

Тест – суров – олдиндан катъий тарзда қабул қилинган саволларга бериладиган жавобларни такозо қилади.

Тест – топширик – одам хулқи ва ҳолатини амалга оширган ишлари асосида баҳолаш.

Проектив тест – текширилувчига шундай топширик бериладики, у топширикни бажараётиб, нимани аниқлаётганини, натижаси қандай булишини олдиндан билмайди.

Эксперимент – бир омилнинг таъсири иккинчи бир омил таъсирини таъминлаши ёки ходисанинг руй беришиги олиб келганлиги исботланади.

Табий эксперимент – кизиктираётган феномен текширилувчига табиий хисобланган шароитларда максадли ташкил этилиб урганилади.

Лаборатория эксперименти – феномен махсус жойларда, махсус асбоб – ускуналар воситасида атайлаб урганилади.

Моделлаштириш – купгина усуллар ёрдамида урганиляпган ходисанинг туб мохияти очилмаганда кулланиладиган усул булиб, уша ходисанинг умумий хоссаи ёки асосий параметрлари моделлаштирилиб, уша модель асосида тадқиқотчини кизиктирган жихат урганилади ва хулосалар чиқарилади.

ХУЛҚ-АТВОРНИНГ ПСИХОФИЗИОЛОГИК АСОСИ

Агар жонли мавжудотларнинг хаёт кечириш мухити ҳамма жойда мутлако бир хил бўлганида, эхтимол, Ер юзи бир хил турдаги ҳайвонлар билан тўлиб кетган бўларди. Ҳақиқатда эса мухит иқлим жихатидан ҳам, яшаш шароити жихатидан ҳам ғоят ранг-баранг бўлиб бу организмларнинг табақаланишини тақазо этади. Ер юзида ходисалар жуда ранг-баранг бўлса ҳам, уларнинг сиклили алмашинуви ва ҳақозолар мавжуддир. Барча жонзот мавжуд шарт-шароитларга мослаша боради.

Мисол учун, жумладан, мухитнинг ҳарорати ўзгариши билан организмдаги кимёвий реаксияларнинг тезлиги ҳам ўзгара бошлайди: ҳарорат кўтарилиши билан реаксияларнинг тезлиги ошади, пасайган тақдирда пасаяди, ҳарорат хаддан зиёд ошиб ёки пасайиб кетганда эса бир хужайрали организм халок бўлади. Агар жуда пац ҳароратли шароитга жойлаштирилса, шубҳасиз, бошка бир қандай жонли организм ҳам шундай қисматга учрайди. Лекин мана шундай шароитларда ёқсак таракқий этган ҳайвонларнинг хатти-ҳаракатларида жиддий тафовут бўлади.

Шундай қилиб, ҳайвонлар мухитга бевосита боғлиқлигидан сеин-аца кутила боради. Лекин жонли мавжудотлар ривожланишнинг ҳар қандай даражасида ҳам бундай боғлиқликдан ҳеч қачонн кутила олмайди. Мухит - жонли организмнинг хаёт кечириш шарт-шароити, жонли мавжудотлар хаёт кечиришнинг бош омили, бошқачасига айтганда, жонли организмларининг хаёт кечириши мухитнинг шарт-шароитлари билан аниқ белгилаб кўйилгандир.

Акс эттиришнинг бир-бирига ўхшашлиги энг аввало сезги аъзолари ва нерв системасининг тузилишига боғлиқдир. Ретсептор муайян тудаги кўзгатувчиларга канчалик нафис жавоб қилса, реаксия ҳам шунчалик бир-бирига ўхшаш бўлади. Бунда маълум даражада тугридан-тугри боғланиш бор. Масалан, куриш ретсептори куёшнинг таркок нуруни акс эттиришга мослашув муносабати билан ривожланади.

Ретсепторларнинг ривожланиши маълум даражада муайян турдаги нерв системасининг ривожланиши билан бирга боради. Сезги аъзолари ва нерв системасининг ривожланиш даражаси муқаррар равишда психик акс эттиришнинг даражаси ва шаклини белгилаб беради. Нерв хужайралари факат турлар эмас, балки тугунлар (ганглийлар) ҳам ҳосил қилади. Тугунли

ёки ганглийли нерв системаси энг куп микдрдаги кугатувчиларни кабўл қилиш ва кайта ишлаш имконини беради. Негаки, сезувчан нерв хужайралари кўзгатувчиларга бевосита якин жойлашган бўлада ва кўзгалишини тахлил этиш сифатини ўзгартириб юборади.

Тананинг ҳар бир қисмида ганглийлар кушилиб, бир-бири билан нерв юллар орқали боғланган нерв марказларини ташқил қилади. Айниқса бош қисмида жойлашган марказ мураккаб тузилгандир.

Нерв системасининг олий типи - найчасимон нерв системасидир. У найчасимон қилиб бирлашган нерв хужайраларидан ташқил топган бўлади. Умурткалиларда эволютсия жараёнида орқа ва бош мия - марказий нерв системаси пайдо бўлади ва ривожланади. Нерв системаси ва ретсепторларнинг ривожланишига мувофик равишда психик акс этириш шакллари ҳам мураккаблашади. Бош мияда турли хилдаги функтсияларни уз зиммасига оладиган алоҳида чекланган марказлар ҳосил бўлади. Бу марказлар махсус нерв бирикмалари - ассотсиатив зоналар орқали узаро боғланади.

Шундай қилиб, психиканинг эволютсияси ретсепторлар функтсиялари шаклларининг, шунингдек сигнал фаолиятининг мураккаблашувида ифодаланади.

Эндокрин тизими. Генетика. Эндокрин тизимининг инсон организми ва хулқ-атворидаги аҳамияти.

Психиканинг моддий асоси нерв системаси ва бош мия ҳисобланади. Шу сабабли нерв системасининг тузилишини ва қандай ишлашини билмасдан туриб, психик ҳаёт ҳодисаларини тушуниб бўлмайди.

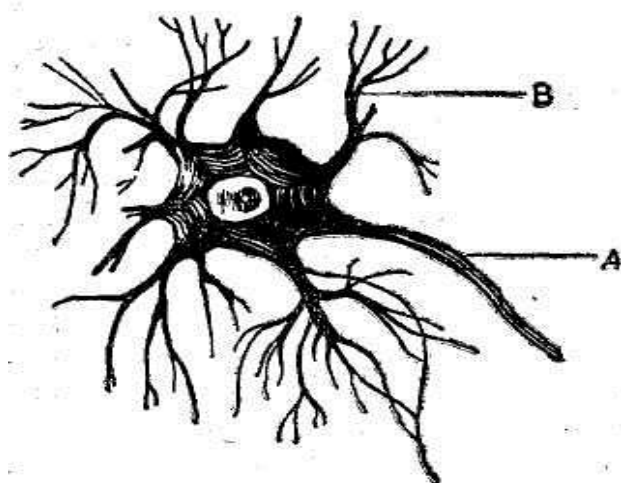
Нерв сиетемаси нерв тўқимасидан иборат, бу тўқима эса нерв хужайраларидан ташқил топган. Нерв хужайраси протоплазмадан тузилган тана бўлиб, икки турли ўсимталари бор, бу ўсимталарнинг бир хиллари калта, бошқа бир хиллари узун бўлади. Калта ўсимталари сертармоқ бўлиб, дендритлар деб аталади. Узун ўсимталари аксонлар ёки нейритлар деб аталади. Ҳар бир хужайрада бу ўсимталар иккитадан ортиқ бўлмайди. Нейрит иккита пардабилан ўралган. Нейритга ёпишиб турадиган биринчи пардаси ёғсимон парда бўлиб, уни эт парда ёки миелин пардаси деб аталади. Иккинчи ташқи пардасини шванн пардаси дейилади. Бу пардалар толадан ўтувчи нерв кўзгалишини ажратиб турувчи изолясиядек бир вазифани ўтайди. Нейрит, одатда, нерв толаси, деб аталади.

Нерв хужайраси, унинг ўсимталари ва уларни қопловчи пардалар биргалиқда нейрон деб аталади. Нерв системаси жуда кўп нейронлардан тузилган. Нерв толалари миядан тутам-тутам бўлиб чиқиб нерв цволини ёки, оддий сўз билан айтганда, нервни ҳосил қилади.

Нерв хужайралари ва миелинсиз толалар тўплами миянинг кул ранг моддасини, миелинли нерв толаларининг тўплами эса мия-нинг оқ моддасини ташқил этади. Хужайралар – уларнинг ядролари ва толалари синапслар деган махсус майда толачалар ёрдами билан бевосита боғланади (синапс грекча сўз бўлиб, “илгак” деган маънони билдиради).

Нерв системасининг махсус хоссалари бор, бу хоссалардан асосийлари кўзгалувчанлик ва ўтказувчанликдир. Бу хоссалар шундан иборат.

Агар нерв толасининг бирон жойига тегилса, иссиқ; совуқ, электр токи, химиявий моддалар ва бошқа шу кабилар билан таъсир этилса, ёки кўзгатилса, нерв толасининг кўзгатилган жойида махсус физиологик жараёнлар рўй беради, буни кўзгалши дейилади.

5-расм. Нерв хужайраси

6-расм. Диффуз нерв системаси

Агар нерв толаси етарли даражада кўзгатилса, бу кўзгалиш содир бўлган жойидагина қолмай, балки нерв толаси бўйлаб тарқалади ва бир нерв хужайрасидан иккинчи нерв хужайрасига ўтади, ниҳоят, кўзгатиш кучи муайян даражага етганда кўзгалиш бутун нерв системасига ёйилиши мумкин.

Нерв тўқимасида кўзгалиш жараёни юз берганда бир қанча ҳодисалар: электр, химик, иссиқлик ҳодисалари пайдо бўлади. Ёнма-ён турган бир нерв хужайрасининг аксони билан иккинчи нерв хужайрасининг туташадиган жойи – синапслар борлиги туфайли, кўзгалиш нерв толаларида бир томонга тарқалади. Миелин пардаси борлигидан, кўзгалиш нерв толасида айрим-айрим тарқалади.

Одамнинг нерв системаси ҳайвонот оламининг узоқ эволюцияси жараёнида ва одамнинг тарихий тараққиёти давомида вужудга келган. Нерв системаси биринчи марта ковак ичли ҳайвонларда рўйи роқ кўринади. Бу нерв системаси бутун организмга ёйилган айрим хужайралардан тузилган. Масалан, гидроид полипларнинг нерв системаси шундай бўлади. Бу – диффуз типда тузилган нерв системасидир

Умуртқали ҳайвонлар билан одамда нерв системаси мураккаб тузилган бўлиб, уч қисмга – марказий, перифериядаги ва вегетатив қисмларга бўлинади.

Пўст остидаги соҳа ва пўст остидаги тугунлар дифференциаллашмаган ва умумий сезувчанлик марказидир. Эмосия ва инстинктларимиз шу соҳа билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳаракатларимизни идора этиш учун пўст

оцидаги тугунлардан тарғил жисмнинг аҳамияти айниқса каттадир. Тарғил жисм зарарланганда, одатда, ҳаракат кучаяди, аммо пойма-пой бўлади.

Юксак даражада ташкил топган ҳайвонларда психик жараёнларнинг ва одамда онгли жараёнларнинг бевосита моддий асоси бош мия пўстидир. Бош миянинг пацроқдаги бошқа ҳамма қисмлари, шунингдек, орқа мия онгсиз рефлектор ҳаракатларнинг марказлари бўлиб, хилма-хил физиологик жараёнларни идора этади.

Бош миянинг юқорида айтилган ҳамма қисмлари ва орқа мия марказий нерв системаси босиб ўтган тараққиёт ёълининг босқичларидир. Бош миянинг тараққиётидаги ҳар бир қисми (пацдан юқорига қараб ҳисоб қилганда) ўзидан аввалги қисмнинг уцига қатланган. Орқа мия, ундан кейин эса узунчоқ мия марказий нерв системасининг энг қадимги қисмларидир. Олдинги мия ва пўст генетик жиҳатдан миянинг энг ёш қисмларидир. Марказий нерв системасининг юқориги қисмлари тараққий қилгунича пацдаги (қадимги) қисмлари мураккаброқ психик функцияларни ҳам бажарган деб ўйлаш мумкин. Марказий нерв системасининг юқориги қисмлари таркиб топиб тараққий қилиши билан, мураккаброқ психик функциялар миянинг юксак тараққий қилган қисмларига ўтди. Шу билан бирга психик функциялар тобора мураккаблашиб ва такомиллашиб борди. Психик функциялар миянинг юксак тараққий қилган қисмларига ўтиши билан миянинг пацдаги қисмлари муайян рефлекс ва инстинктив ҳаракатларнигина идора этадиган бўлиб қолди.

Бунинг ҳақиқатан ҳам шундай эканлигини куйидаги ҳоллар кўрсатиб турибди. Биологик тараққиётнинг анча пац босқичларида турган ҳайвонларнинг мия пўсти ва олдинги мияси олиб ташланганда, бу қисмларнинг функциясини пацроқдаги қисмлар ўтай бошлайди. Масалан, олдинги мияси олиб ташланган бақа тамомила нормал бақага ўхшайди. Бундай бақа одатдагича ўтиради; бақа турган тахта ағдарила бошласа, у ағанаб тушмасликка ҳаракат қилади; агар бақа чалқанча ағнаб тушса, ўнгланиб олади. Шундай қилиб, бақа мия ярим шарларидан маҳрум бўлса ҳам ҳаракат қилиш ва ўз ҳаракатларини мувофиқлаштириш қобилиятини сақлаб қолади.

Ярим шарлари олиб ташланган каптар оғзига солинган овқатни ейди, туртиб юборилса юради; бундай каптар туртинмасдан уча олади. Аммо каптар туртиб юборилмаса, одатда, қимирламай тураверади. Агар ит миясининг иккала ярим шари олиб ташланса, сунъий суратда боқилиб борилсагина бир неча йил яшай олади. Бундай ит оғзига солинган овқатни ейди, юра олади. Ит урилса вангиллайди қаттиқ товуш эшитганда сапчиб тушади. Аммо бундай ит ўзича овқат кидириб тополмайди ва хатто яқинидаги овқатни ҳам топиб ея олмайди. Бу ит уни боқувчи кишиларни танимайди. Аввал ҳосил қилган малакалари шу билан бирга, янги малакалар ҳосил қилиш қобилияти ҳам ёъқолади. Баъзи физиологлар маймунларнинг ярим шарларини олиб ташлаб тажрибалар қилганлар. Маймунлар операсия қилингандан кейин психик функциялари ёъқолиши билан бирга, ҳаракатни мувофиқлаштириш тизими ҳам бузилган. Ўлар тўппа-тўғри ўтириб тура

олган, шунингдек, нарсаларни чангаллай олган, аммо мураккаброк ҳаракатлар, айниқса юриш қобилияти бузилган.

И.П.Павлов юксак нерв фаолиятига доир текширишларида шундай ходисаларни илмий асосда тушунтириб берди.

Ҳайвонлар бош миясининг айрим қисмларини олиб ташлаш уцидаги тажрибалар шуни кўрсатдики, ҳайвон биологик тараққиётнинг қанча юқори босқичида турса, қуйи қисмларининг юксак психик функцияларни бажара олиш имконияти ўшанча кам бўлади.

Одамда миянинг қуйи қисмлари юксак психик функцияларни бажаришга мутлақо қобил эмас. Одам миясининг пўсти оцидаги қисмлари пўст функциясини лоақал қисман ҳам бажара олмаса керак. Ярим шарларсиз туғилган болалар (аненсефаллар)ни кузатиш бу ҳолатни жуда равшан тасдиқлайди. Одатда бундай болалар узоқ яшамайди. Шундай болалардан бирининг фақат уч йил-у тўққиз ой яшагани маълум. Бу бола доим ётган, туришга бирон марта ҳам ҳаракат қилиб кўрмаган. У нарсаларни ушлашга ҳеч уринмаган, ҳатто нарсаларни қўлда ушлаб туришни ҳам билмаган. Фақат юзида баъзи бир ҳаракатлар кўрилган; у баъзан ижирғанган; эмганда ва қошиқлаб овқат берилганда лаблари ва тили ҳаракатга келган. Бола таги булғанганда ҳам ҳеч бир парво қилмаган. Бу бола билан гаплашиш ёки унга бирон нарса ўргатиш асло мумкин бўлмаган. Унда ҳатто энг оддий кўникмалар ҳам ҳосил бўлмаган.

Юқорида айтилганлардан, миянинг пўст оцидаги қисмларининг психик ҳаётга ҳеч қандай алоқаси ёъқ, деган маъно чиқмайди. Ярим шарлар пўсти ўз толалари билан бош миянинг ҳамма қисмларига ва орқа мияга боғланган. Шу билан бирга, юқорида айтилганидек, орқа миядаги нерв ҳужайраларининг толалари ва пўст оцидаги соҳаларнинг толалари ярим шарлар пўстининг қисмларига боғлангандир. Шу сабабли бутун марказий нерв системаси ва унинг фаолияти бўлмаса, психик ҳаёт ҳам бўлмас эди.

Шу билан бирга, бутун нерв системасининг ва бутун организмнинг фаолиятида бош мия пўсти асосий рол ўйнайди И.П.Павлов таълимотига кўра, ярим шарлар пўсти организмдаги ҳамма функцияларни идора этади.

Павлов таълимотига кўра, катта ярим шарлар пўсти организмнинг барча функцияларини бошқаради.

Психик хусусият ва ҳолатларнинг нейрпсихологик асослари.

Психиканинг моддий асослари тўғрисида фикр юритганда, аввало, у миянинг хусусияти эканлигини таъкидлаш жоиз. Билиш жараёнлари тўғрисида гап кетганида, албатта сезги, фикр, онг кабилар махсус равишда ташкил топган материянинг олий маҳсули эканлигини уқтириш мақсадга мувофиқдир. Организмнинг психик фаолияти тана кўпгина аъзоларининг ёрдами билан ишга тушади. Аъзоларнинг баъзилари таъсиротларни қабул қилса, бошқалари уларни сигналларга айлантиради, хатти-ҳаракатларнинг режасини тузади ҳамда унинг амалга ошишини назорат қилади. Шунингдек, уларнинг бир гуруҳи хатти-ҳаракатга куч-қувват, ғайрат, шижоат бахш этади, яна бир тун эса мушакларни, пайларни ҳаракатлантиради. Мана шундай

мураккаб функциянинг йиғиндиси организмнинг ташқи муҳитга мослашувини, унга мувофиқлашувини, ҳаётӣ вазифаларнинг ижро этилиши ва бажарилишини таъминлайди.

Органик оламнинг микроорганизмдан то инсонга қадар бир неча ўн миллион йиллар давом этган эволюцияси давомида хатти-ҳаракатларнинг, хулқ-атворнинг физиологик механизмлари узлуксиз равишда мураккаблашиб, табақалаша бориб, бунинг натижаси ўлароқ организм муҳитнинг ўзгаришларига тез реакция билдирувчан ва мослашувчан хусусият касб этиб борган.

Жумладан, бир ҳужайрали амёбанинг ҳаёт кечириши, унинг озуқа қидириш имконияти, ўз ҳаётини муҳофаза қилиш қобилияти муайян даражада чеклангандир. Ундаги ёлғиз ҳужайранинг ўзи ҳам сезувчи, ҳам ҳаракатланувчи, ҳам овқат ҳазм қилувчи вазифаларни ижро этади. Мураккаб тузилишга эга бўлган ҳайвонларда аъзоларнинг ихтисослашуви озуқани кўриш, уни фарқлаш, хавф-хатарни тез сезиш, аниқ мўлжал олиш имкониятини беради. Ихтисослашувнинг асосий функцияси сигналларни идрок қилишдан иборат ҳужайраларнинг вужудга келишида ўз аксини топади. Мазкур ҳужайралар ретсептор деб номланмиш ҳужайралар туркумини юзага келтиради. Ҳужайраларнинг бошқалари мушак тўқималари ишини, безларнинг шира ажратишини назорат қилади. Бундай ҳужайралар эффекторлар дейилади. Ихтисослашув аъзоларни ҳамда функцияларни бир-биридан ажратади. Организмнинг асосий бошқарув имконияти яхлит нарса сифатида ҳаракат қиладиган марказий нерв системаси воситасида юзага келади.

Нерв системасининг асосий элементлари нерв ҳужайралари ҳисобланиб, уларнинг функцияси кўзғатишдир. Нейрон ҳужайра таначасидан, дендритдан, аксондан ташкил топади. Марказий нерв системаси бош мия ва орқа миядан иборат.

Ҳозирги замон фанининг кўрсатишича, орқа мия ва мия найчаси рефлексор фаолиятининг туғма (шартсиз рефлекслар) ҳисобланган шаклларни амалга оширади, катта яримшарларнинг қобиғи эса ҳаётда орттирилган, психика ёрдами билан бошқариладиган хулқ-атвор шаклларининг органи саналади.

Мия катта яримшарлари фаолиятининг умумий қонунлари И.П.Павлов томонидан кашф этилган. Ҳозирги замон физиологияси маълумотига қараганда, мияда ҳосил бўладиган тўлқинлар турли чақоладаги электромагнит тебранишларига ўхшаб кетади. Мияда электр тоқлари пайдо бўлишининг электроенцефалограмма кўринишдаги кучайтиргич ёрдамида ёзиб олишнинг кашф этилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Чунки космонавт миясининг биотоклари ёзуви унинг марказий нерв системасида юз берадиган ўзгаришлар кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Одам психик ҳаётида катта яримшарлар қобиғи сиртининг пешана қисмлари алоҳида рол ўйнайди. Психик функциялар муайян тарзда чап ва ўнг яримшарлар ўртасида тақсимланиши чуқур ўрганилган. Маълумки, психиканинг мазмуни — тирик мавжудот ўзаро муносабатда бўладиган

ташқи олам билан белгиланади. Шунинг учун ташқи олам инсон миёсида шунчаки оддий биологик муҳит эмас, балки одамлар томонидан уларнинг тарихий тараққиёт давомида яратилган ҳодисалар олами ҳамдир.

Психик ва нерв-физиологик жараёнларнинг ўзаро муносабати масаласи мураккаб муаммолардан ҳисобланади. Шунинг учун психиканинг ўзига хос хусусиятларини нерв-физиологик хусусиятларидан қандай муҳим белгилари билан фарқланишини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бордию мазкур ўзига хослик мавжуд бўлмаганида эди, у ҳолда психология муцақил билим соҳаси сифатида тадқиқ этилиши ҳам мумкин эмасди. Психик жараёнлар ўзида фақат ички физиологик жараёнларни эмас, балки ташқи объектларнинг тавсифини ҳам мужассамлаштиради.

Марказий нерв системаси бош миё билан орқа миёдан таркиб топган. Орқа миё умуртқа поғонасининг каналида жойлашган бўлиб, нерв тўқимасидан тузилган ва шаклан гўё ёғон чилвирга ўхшайди. Орқа миё узунасига кетган иккита эгат билан икки қисмга: ўнг ва чап қисмларга бўлинади. Орқа миёнинг атроф-чеккасида оқ модда (нerv толаларининг тўплами), ўртасида эса кул ранг модда (нerv хужайраларининг тўплами) жойлашганлигини орқа миёнинг кўндаланг кесигидан кўриш мумкин. Кул ранг модда кесиги шаклан капалакка ўхшайди. Орқа миё олдинги қисмлари олдинги илдизчалар, орқадаги қисмлари орқадаги илдизчалар, деб аталади.

Орқа миёда нерв тутам бўлиб жойлашган, кўзғалиш перифериядаги нерв учларидан, скелет мускуллари, тери, шилиқ пардалардаги нерв учларидан шу нерв толаларнинг тутамлари орқали нерв импульслари шаклида бош миёга етиб боради ва бош миёдан периферияга келади. Невр толаларининг ана шу тутамлари ўтказувчи ёллар деб аталади.

Орқа миё онгли психик жараёнларнинг бевосита маркази бўлмай, балки онгсиз реффлектор ҳаракатларни идора этадиган марказдир. У тана ва кўл-оёқ мускулларини, кўз мускулларини идора қилади, шунингдек, организмда бўладиган бир қанча физиологик жараёнларни, яъни томир ҳаракатлари, тер чиқариш ва бошқа шу каби физиологик жараёнларни ҳам идора этадиган марказдир. Ана шу марказлардан бир қисми вегетатив нерв системасига тааллуқлидир.

Бош миё калла қутисида жойлашган бўлиб, гўё орқа миё тепасидаги уцки қават ҳисобланади.

Мутахассислар томонидан бош миё қуйидаги қисмларга ажратилади
1-расм.:

- кетинги миё;
- ўрта миё;
- оралиқ миё;
- олдинги миё.

Кетинги миёга узунчоқ миё, Варолий кўприги ва миёча киради. Узунчоқ миё билан Варолий кўприги орқа миёнинг гўё бевосита давомидир. Лекин шу билан бирга, узунчоқ миё орқа миёга қараганда хийла мураккаб вазифани ўтайди. Узунчоқ миё орқали орқа миёдан бош миёнинг юқорироқдаги бўлимларига ва, аксинча, бош миёнинг юқорироқдаги

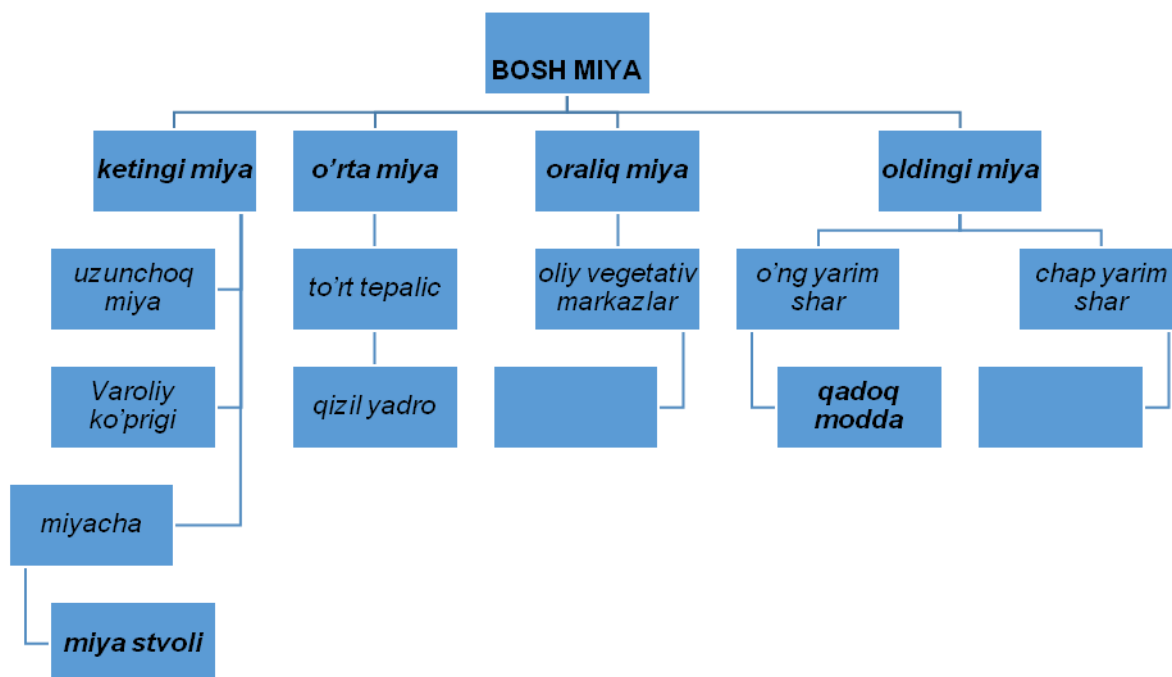
бўлимларидан орқа мияга импульслар ўтиб туради. Узунчоқ мия ядролари эмиш, чайнаш, ютиш, сўлак ажратиш, меъда ва меъда оци безидан шира ажратиш, қусиш ва шунга ўхшаш бир қанча мураккаб рефлектор жараёнларда қатнашади. Нафас олишни, юракнинг ишла шини идора этадиган, қон томирлар тонусини сақлайдиган марказлар узунчоқ миядадир. Мияча марказий нерв системасининг пацдаги ҳамма бўлимларига, шунингдек, юқорирокдаги қисмларига кўп ёъллар билан маҳкам боғлангандир. Миячанинг жуда қатта аҳамиятга эга эқанлиги лоақал шундан ҳам кўринадики, мия ча олиб ташлангандан кейин тананинг мувозанат ва ҳаракат функциялари жуда ҳам бузилади; ҳаракатлар тартибсиз, чалкаш, пойма-пой бўлиб қолади. Миячаси олиб ташланган ҳайвон қаддини кўтариб ва бошини тутиб туролмайди; боши ва танаси доим тебраниб туради; омонат, пойма-пой, хаддан ташқари кескин ҳаракатлар қилади.

Ўрта мия. Мускул тонусининг нормал тақсимланишини ва гавданинг товуш ҳамда ёруғлик сингари кўзғовчиларга, шунингдек оғирлик кучига нисбатан тўғри туришини идора этадиган тўрт тепалик, қизил ядро ва миянинг бошқа баъзи бир учацкалари ўрта мия таркибига киради. Ўрта мияси олиб ташланган мушук, ит ва маймунлар нормал ҳаракат қила олмайдиган бўлиб қолади.

Оралиқ мия муҳим функцияларни ўтайдиган бир қанча нерв учацкаларидан иборат. Гавданинг умумий сезувчанлигини ҳам ўрта мия идора этади. Пацроқдаги вегетатив марказларнинг ишларини бирлаштирадиган ва мувофиқлаштирадиган олий вегетатив марказлар ҳам ўрта мияда деб тахмин қилинади.

Узунчоқ мия, Варолий кўприги, ўрта мия ва оралиқ мия ҳаммаси биргаликда мия дацаси ёки мия цволи деб аталади.

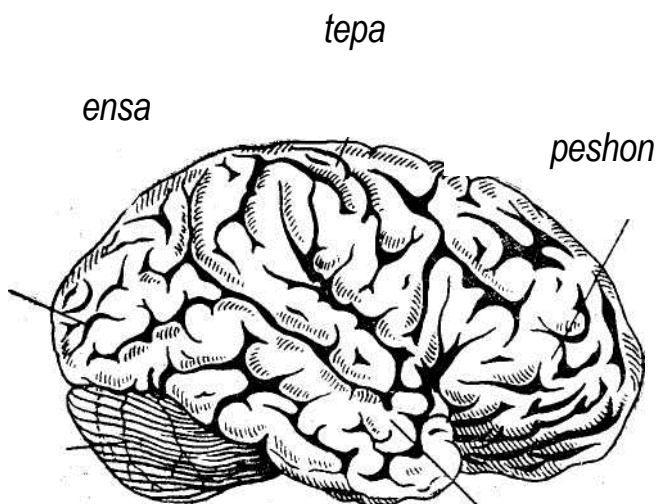
Олдинги мия ва унинг пўсти бош миянинг олий қисмларидир. Ҳайвон биологик тараққиёт босқичининг қанча юқорисида турса, олдинги мияси бош миянинг бошқа қисмларига нисбатан ўшанча кўпрок жой эгаллайди. Олдинги мия иккита ярим шардан – ўнг ва чап ярим шарлардан иборат. Бош миянинг пешана бўладиган энса бўлагига қараб борадиган катта эгат бу ярим шарларни бир-биридан ажратиб туради. Олдинги миянинг ўнг ва чап ярим шарлари қадок модда деб аталувчи жисм ёрдами билан ўзаро бирлашади.

1-расм. Бош мия ва унинг тузилмаси

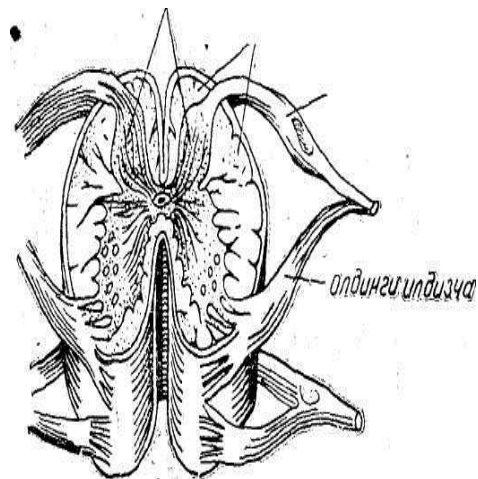
Ярим шарларнинг мия пўсти деб аталадиган бутун юзаси текис бўлмай, балки ғижим-ғижим, бурмачалар билан қоплангандир, булар гўё эгат ва пушталарга ўхшайди. Шу билан бирга, ҳайвон биологик тараққиётнинг қанча юқори босқичида турса, ярим шарлар юзасидаги бу эгатлар шунча чуқурроқ ва пушталари кўпроқ бўлади. Одам миясининг ярим шарларидаги пушталар жуда кўп ва эгатлари кўп даражада чуқурдир.

Бош мия пўсти миянинг кул ранг моддасидан иборат 9-расм. Миянинг турли қисмларида пўстнинг қалинлиги 1 мм дан. 4-5 мм гача боради. Одамнинг бош мия пўстининг бутун юзаси ўрта ҳисоб билан 2000 кв.см келади. Бош мия ярим шарлари пўстининг юзаси одатда тўртта катта қисмга – пешона қисми (енг каттаси), тепа қисми, энса қисми ва чакка қисмига бўлинади 2-расм.

chakka

2-rasm. Bosh miya yarim sharlari po'stining yuza qismlari

3-rasm. Kulrang modda

Баъзи бир олимларнинг ҳисобига қараганда, бош мия пўсти ва ярим шарларида 15 миллиардга яқин нерв ҳужайраси бор.

Катта ярим шарлар пўсти шакли ва функцияси билан бир-биридан фарқ қиладиган олти қават нерв ҳужайраларидан тузилган 4-расм. Олтинчи қават ўз навбатида икки қатламга бўлинади. Аммо бош мия пўстининг турли қисмлари олти қават ҳужайрадан. иборат эмас, балки икки, уч, тўрт қаватдан, баъзи қисмлари эса олти қаватдан иборат. Бош мия пўстининг ҳужайралар қавати бир хилда бўлган учацкалари майдон ҳосил қилади. Одам бош миясининг пўстида ҳаммаси бўлиб 52 та майдон бор Тузилиш жиҳатидан бир-бирига ўхшайдиган майдонлар соҳаларни ташкил этади; бундай соҳалар 11 тадир. Бош мия пўстининг учинчи ва бешинчи қаватлари катта-ган, қолган қаватлари эса майда (донасимон) ҳужайралардан, учбурчак ва дугсимон ҳужайралардан тузилган. Бош миянинг пўсти оцидаги қисмлари пўст оцидаги соҳа деб аталади.

ЭГИЗАКЛАР УСУЛИ. ГЕН ВА АТРОФ-МУҲИТ БИР-БИРИГА ТАЪСИРИ.

Психиканинг муҳитга ва аъзоларнинг тузилишига боғлиқлиги. Агар жонли мавжудотларнинг ҳаёт кечириш муҳити ҳамма жойда мутлақо бир хил бўлганида, эҳтимол, ер юзи бир хил турдаги ҳайвонлар билан тўлиб кетган бўларди. Ҳақиқатда муҳит ҳар хил.

Барча жонзот мавжуд шарт-шароитларга мослаша боради. Акс эттириш усуллари қанчалик юксалган сари ҳайвонларнинг мазкур тури муҳитнинг бевосита таъсиридан шунчалик озод бўла боради.

Яшаш шароитларининг кескин ўзгариши ҳайвонларнинг жойини ўзгартиришга мажбур этиш азалдан маълум. Чўл тошбақаси ва майда кемирувчилар иссиқ кунлар бошланиши ва қишки совуқ тушиши олдида ўзларининг нормал ҳаёт кечиришлари учун зарур шарт-шароитларга анча мос келадиган ҳарорат сақланадиган чуқур ин қазиб, ер тагига кириб кетади. Бу ўринда инстинктлар ҳаракат қилади. Фил ўзига сув сепи бошлайди, қалин сояга яширинади. Маймун ҳам иссиқдан яхши сақланиши учун имкон берадиган жойни танлашга ва тайёрлашга уринади. Бунда инстинктлардан ташқари индивидуал ҳаёт кечириш жараёнида орттирилган тажриба - шартли боғланишлар ҳам қўл келади

Муҳит - жонли организмнинг ҳаёт кечириш шарт - шароити, жонли мавжудотлар ҳаёт кечиришининг бош омили, бошқача айтганда, жонли организмларнинг ҳаёт кечириши муҳитнинг шарт шароитлари билан аниқ белгилаб қўйилгандир.

Дифференциал психологиянинг тадқиқот методлари сирасига психологик маълумотлардан фойдаланишни ҳам киритиш мумкин. Психогенетика психология ва генетиканинг кушилган кдемида юзага келади. Унинг предмети одамни индивидуал психологик узига хосликларининг юзага келиши, муҳит ва генотип ҳамда уларнинг шаклланишидаги ахамиятини урганишдир. 4} ЧЙ> Гальтон нинг "Эгизаклар" методи дастлабки психогенетик метод ҳисобланади. Эгизаклар, методи 1876 йилда босмадан "чикдан Гальтоннинг "Эгизаклар тарихи табиат кучи ва тарбияси мезонидир" номли мақоласи билан боғлиқ. Лекин бу методнинг кенг куламда кулланилиши асримизнинг 20-"йилларига тутри келади. Тадқиқотлар эгизакларнинг 2 та монозигот"(МЗ) ва -дизигот (ДЗ)типлари мавжудлигини курсатади. Биринчиси монозигот (МЗ)

булиб, у бир тухум хужайрада ривожланади, бир сперма махсули, биринчи ^булинийЖбоскичда 2 га ухшаш генетик организм бир жойда иккита эмбрионал тузилишга эга булган бир зиготадан ташкил топган булади. Иккинчиси дизигот (ДЗ) булиб, генлар нуктаи назаридан оддий ака-ука ва опа-сингиллар, яъни иккита тухум махсули ва шундай экан умумий генларнинг ярмига эгадир.

Эгизаклар методи куйидаги гуруҳлар турларига ажратилади:

:>Эгтаюг^ш,5м^&аҳдшМш>Ш методи.

> Жуфт эгизаклар методи.

Эгизакларни назорат килиш методи.

МЗ эгизакларни айириш методи "ирсият ва мухит" муаммолари тугрисидаги экспериментларда узининг мухим эканлигини курсатади. Баъзи бир сабабаларга кура бир-биридан ажратилган иккита ухшаш генотипли эгизак турли хил мухитда тарбчя килинади. Шубхасиз МЗнинг бундай усули анча кийин масала булиб, текшириш натижалари шуни курсатадики, бундай холларда эгизакларнинг бир жуфти тарбия топан мухит шароитининг реал фарқдарини курсатиб утиш шарт. Даниялик психогентик Н.Жуел-Нельсоннинг икки жуфт бир-биридан ажратилган МЗларни тадқиқ килиш психологларда узгача кизикишни вужудга келтирди. Ушбу иш ухшаш икки жуфтликларнинг барча даражаларини энг юкори таъсир чизигидан то юкори даражада махсуслиишнинг энг кичик кисмигача аниқликни талаб килади. Жумладан, катта ёшдаги эгизакларнинг узок муддат давомида алохида яшаши, турли касбга эга булиши, турли хаётий тажрибалари хақида маълумот олишга хизмат килади. - ь" - .

Жуфт эгизаклар методининг асосчиси француз психологи Р.ЗазодиДь^и--метод асосида эгиз шерикларнинг узаро муйтЗсаШтЖридаги психологик Узига хосликни чукур урганиш ётади. Р.Зазо жуфт эгизаклар узларининг кичик дунёларини тез-тез курсатиб туришларини, узларининг бир катор ички х^сусиятлар_ининг характерлили,гинил_ташки олам билан узаро муносабатини, хар бир жуфтлик аъзоси узига хос психологик индивидуликка эга эканлигини курсатиб утади. Эгизакларда нуткий ривожланишдан орта колиши бир жуфт эгизакларни "бир-бирини ёктирмаслиги" каби холларии учратиш мумкин. Бу хақда А.Анастазининг 1958 йилда чоп этилган китобида куплаб маълумотлр берилган. МЗ ва ДЗ жуфтлиги хар бир эгизакда бир жуфтнинг узаро ташки таъсири тенглигини урганиш асосида юкори даражада бахолаш эгизаклар методининг асосий коидасини тасдиқлаш имконини беради.

Эгизакларни назорат килиш методини А.Гезелл томонидан тавсия килинган. Бу методга асосан бир хил МЗ эгизак тадқиқот учун олинади ва шундан кейин хар бир жуфтнинг бирига таъсир килинади. Масалан биринчисига жисмоний, иккинчиси эса уз холича кузатилади. Бу тадқиқот оркали улар урганилиб борилади. Шу тарика жуфтликнинг битта аъзосини турли хил усулларда урганиш улар хақидаги керакли маълумотларни беради. МЗнинг битта жуфтида машқдар жадаллик билан лекин кам муддат оралигида олиб борилса, тренировканинг- харакатлантирувчи функцияси бир канча махсулдор булишини Меллер уз тадқиқотларида исботлади.

Эгизакларни назорат килиш методи бир хил генотипларни хар хил мухит шароитида узининг информативлиги ва перспективлиги билан ажралиб туради. Шу боис хам психогенетиклар бу методни кенг дштрада,к2ллашни тавсия этадилар. Зеро^ эхшакларни^бошад картндоллаџи^ ва карх^даш^лматан ~ инсбнлар билан солиштирийбТ маълумьотларъни янада бойитиш мумкин. Лекин эгизаклар Методи бошқд

методлар * сингарй" чёкланишга эга. Чунки, МЗ ва ДЗларнинг хомила кобикларига жойлашишлари хар хил, тугилгач, уларнинг огирликлари турлича булиши, соматик далиллардаги хар хиллик масалан, эрта ривожланиш давриданок МЗнинг харакат фаоллиги ДЗдан илгарилаб кетади. Бу эса, кейинчалик МЗларда уйин фаолияти ва мулокот жараёнида бир хиллик кузатилади. ДЗларда бу холат турлича кечади. МЗлар камдан-кам бир-биридан ажралади, улар вақтларини биргаликда утказадилар, куп холларда бири дустлашган одам билан иккинчиси хам дустлашади, кизикишлари хам бир хил булади ва хоказо. Шундай килиб, МЗ ва ДЗлар учун мухит таъсирлари хар хиллигининг таъкидлаш мумкин, окибатида эгизакларни текширишни ахамияти узгариб боради. К.Штерн ва бошка тадқиқотчиларнинг фикрича, МЗ жуфтлигининг хар бири жуфтлигини генетик ухшашлигига карамай, мустакил равишда уз жуфтлигига ухшаш ташки шароитни эгаллаб колиши мумкин. Бу хол улар генотипларининг узига хослигини курсатади.

Купчилик тадқиқотчилар томонидан бир-биридан ажратилган МЗ эгизаклар ўртасидаги ухшашлик бир жойда тарбияланган МЗлар ўртасидаги ухшашликдан устунлиги аниқданган. Тадқиқот натижалари асосида тупланган маълумотлар бошқарув функциялари ёш утиши билан алмашиши мумкинлигини курсатади. МЗ ва ДЗ эгизаклар ўртасидаги ЭЭГ маълумотларида Ф.Фогел тадқиқот ишида иштирок этган 6 ёшдан 60 ёшгача булган эгизаклардан МЗларнинг юкори даражада ухшашликлари кичик ёшда хам кекса ёшда хам сакданганлиги кузатилади. ДЗ эгизакларда эса бундай ухшашликлар камдан-кам учраши маълум булди.

Дифференциал психология психологиянинг бошқд сохалари билан чамбарчас боғлиқдир. Дифференциал психологиянинг умумий психологиядан фарқи у психологиянинг умумий конуниятларини урганади. Киёсий психология хозирги кунда тирик мавжудотларнинг турли эволюцион давридаги психология ривожланишининг узига хос хусусиятларини урганади. У антропогенез ва инсон онги муаммосини урганиб, зоопсихология билимлардан фойдаланади. Ёш даврлари психологияси ёш даврлари, боскичларининг узига хос конуниятларини урганади. Ижтимоий психология ёки кичик гурухларнинг инсон рухиятига таъсири ёки шахснинг фаолияти оркали ижтимоий мухитга таъсирини урганади. Шунингдек, ижтимоий онгнинг ижтимоий гурухларнинг кайфиятлари, одатлари, эhtiёжлари ва кизикишлари билан сифатланадиган бир томони хисобланади. Ижтимоий психологиянинг табиати тузилиши узгариш конунлари ва таркиб топиш йуллари хакидаги фандир. Ижтимоий психологиянинг предмети шахснинг жамоадаги хулкий хусусиятларини кишиларнинг биргаликдаги фаолиятининг психологик хусусиятларини урганишдан иборат. Нихоят, дифференциал психофизиология эса шахе психологияси хусусиятларини нерв тизимига боғлиқ равишда урганади.

Шунингдек, дифференциал психофизиология инсон психикасининг индивидуал фарқдарини инсон нерв тизимининг хусусиятларига боғлаган холда тахлил килади.

Дифференциал психофизиология инсонлар ўртасидаги индивидуал психофизиологик фарқларни тадқиқ қилиш соҳасидир. Бу атама 1963 йилда Н.Д.Лебидицин томонидан фанга киритилган бўлиб, унда асосан иккита методик ёндошув кулланилади:

«л Эксперимент материалларига асосланмаган ҳолда физиологик ва психологик шароитларни узаро таққослаш.

У ёки бу фаолиятда урганган физиологик функцияларнинг вақт реакциясида узгаришини тадқиқ этиш.

Б.М.Теплов ва Н.Д.Небидицинларнинг таълимотларида И.В.Павловдан бошланган олий нерв типларидан фарқди равишда нерв тизими хусусиятлари ётади. Ушбу ёндошувда нерв тизимининг хусусиятлари, уларни вужудга келтирувчи механизмлар, синдромлар, курсаткичлар асосий таркиб ҳисобланиб, баҳолаш тизимидан воз кечиш гоёсида уз аксини топади.

Бихевиорал генетика. Онглилик ва онгсизлик.

Психиканинг юқори босқичи инсонгагина хос бўлган, унинг энг юксак даражаси ҳисобланмиш онгда ўз аксини топади. Онг психикани яхлит тарзда ифодаловчи юксак шакли ҳисобланиб, инсоннинг якка ва ҳамкорлик фаолиятининг, (мулоқот, нутқ, тил) воситасида ижтимоий-тарихий таракқиётнинг маҳсули сифатида юзага келгандир. У ижтимоий маҳсул бўлишидан ташқари, унга муайян муносабат билдириш, яъни мақсадни кўзлаш, ўзликни англаш қабиларни намоён этиш имкониятига ҳам ётадир. Қуйида онгнинг таркибий қисмларининг моҳиятини ёритувчи ва уларнинг ҳукм суришига таъсир этувчи омилларга доир айрим манбалар хусусиятини тавсифлашга ҳаракат қиламиз. Одатда, инсон онги уни қуршаб турган теварак-атроф ҳақидаги билимлар мажмуасидан иборат бўлиб, унинг тузилиши ва таркибига шундай билиш жараёнлари кирадики, бевосита уларнинг ёрдами билан шахс ўз ахборотлари кўламини узлуксиз бойитиб боради.

Инсондаги билимлар сезги, идрок, хотира, тафаккур, хаёл сингари билиш жараёнлари аца-секин англашилиш даражасига кўтарилади, кейинчалик эса муайян туркумларнинг таркибига киради. Ҳаракатли ҳиссий туб маънодаги ҳиссий билиш босқичларига тааллуқли сезги, идрок, апперсепсия, таниш, билиб олиш ва тасаввур каби билиш жараёнлари кўмаги, мияга бевосита таъсир ўтказувчиларнинг акс эттириши натижасида инсон онгида борлиқнинг маъкур дақиқасида шахс тасаввурида уларнинг ҳиссий манзараси юзага келади. Хотира жараёни онгда ўтмишдаги нарса ва ҳодисаларининг образларини эсга туширса ҳамда бош миянинг у ёки бу катта яримшарларининг бўлимларида акс этган муайян изларни жонлантириш имкониятига ёга бўлса, хаёл жараёни эҳтиёж объекти ҳисобланган фавқулоддаги давр ҳукмига кирмаган образлар моделини намоён ётади. Билишнинг юксак даражаси бўлмиш тафаккур жараёни умумлашган,

ижтимоий хусусиятли, билвосита ва сўз орқали ифодаланувчи билимларга асосланган ҳолда гавдаланувчи муаммолар ечимини ҳал этишни таъминлайди. Юқорида таъкидлаб ўтилган билиш жараёнларининг униси ёки буниси акс эттириш имкониятидан маҳрум бўлса, бузилса ёки уларнинг қайсидир хусусияти батамом, қисман издан чиқса у онгни тубдан ўзгартириш сари етаклайди.

Онг психологик тавсифининг яна бири субъект билан объект ўртасидаги аниқ фаркланишда ўз ифодасини топади, яъни шахс „мен“ деган тушунчаси билан „мен эмас“ атамаси таркибига нималар тегишли, алоқадор эканлигини аниқ билади. Тирик мавжудотлар оламида биринчи бўлиб, борликда уни аниқ қуршаб турган теварак-атрофга нисбатан ўзини қарама-қарши қўйган, яратувчанлик куч-қувватига, ўзгартирувчанлик имкониятига асосланган шахс ўзи учун, сифат жиҳатидан юксак даражадаги макон вужудга келтириш учун ҳайвонот дунёсини мангу тарк этган, шу боис жониворлар билан унинг ўртасидаги зиддият ва тафовут онгида сақланиб келмоқда. Табиатнинг таркибий қисми ҳисобланган инсон сутемизувчилар оламида танҳо ўзини ўзи назорат қилишга, ўзини ўзи билишга, ўзини ўзи бошқариш имкониятига эга бўлган жонли зотдир, бинобарин, у психик фаолиятни ташкил қилишга, мақсадга йўналтиришга, ўзини ўзи тадқиқ қилишга қодир мавжудотдир. Шахс ўз хулқ-атворини, билиш жараёнларини ақлий ва ижодий фаолиятини, иродавий сифатларини онгли равишда оқилона баҳолай олади ҳамда ўзини ўзи бошқара билади.

Ҳар қайси инсонда ҳукм сурувчи „мен“ликнинг „мен эмас“ликдан ажратишга интилишни „ўзини намоён қилиш, ўзини ўзи ифодалаш, кимлигини кашф этиш, ўзини ўзи такомиллаштириш, ўзига ўзи буйруқ бериш, ўзига ўзи тасир ўтказиш сингари жараёнларда“ онтогенетик ҳаётнинг дацлабки тараққиёт палласидан, яъни болаликнинг илк дақиқаларидан бошлаб, то етукликнинг у ёки бу босқичларини эгаллаш давригача давом этиб, ўзини ўзи англашнинг юзага келиши билан яқунланади. Лекин „мен“лик муаммосининг бошқа қирралари, хусусиятлари, механизмлари, таъсир этувчи омиллари, янги сифат даражалари ўзини ўзи англашнинг такомил босқичларида намоён бўлаверади, бу жараён комил инсон — жисмоний ва маънавий баркамоллик даражасига эришгунга қадар давом этиши мумкин. Бироқ юксак камолот даражасига эришиш шахснинг истеъдоди, салоҳияти, ишчанлик қобилияти, ақлий ва ижодий фаолияти маҳсулдорлигига боғлиқ бўлиб, барча инсонлар тараққиёт чўққисига эришади, деган маънони англамайди. Чунки ижтимоий ҳаётдаги умумбашарий талаб, эҳтиёж негизида муайян худудий қулай (сензитив) ҳам обектив, ҳам субектив шарт-шароитлар тақозоси билан жаҳон фани ва маданиятида кескин ўзгаришлар яратишга қодир тарихий яқка шахс дунёга келади. Бизнингча, комил инсонийликка эришишнинг ўзига хос ахлоқий, ақлий, иродавий, ғоявий таркиблари мавжуд бўлиб, танланган идеалга интилиш, касбга содиқлик, самовий муҳаббат унинг негизини ташкил қилади. Ташқи олам таассуротларидан мутлақо воз кечиш, фикрий софликка эришиш, тана аъзоларини мусаффолаштириш (ортикча моддалардан

тозалаш), қулайликка тортилганлик орқали шахс олий даражага, яъни комилликка етиши мумкин, лекин бу босқич нисбий хусусият касб этади.

Онгнинг учинчи психологик тавсифи шахснинг мақсадини кўзловчи фаолиятини таъминлашга оид таърифи ифодаланган бўлиб, унинг яна бир функцияси мазкур мақсадини яратишга йўналтирилганлиги билан бошқалардан фарқ қилади. Ушбу жараёнда шахс фаолиятининг турли хусусиятга эга мотивлари юзага келади, улар инсон томонидан чамалаб чиқилади, бунинг натижасида мотивлар кураши намоён бўлади ва бу ўринда уцуворликка эришиш етакчиликни таъминлайди, иродавий зўр бериш оқибатида муайян қонун қабул қилинади, ҳаракатларни бажаришнинг изчиллиги қай йўсинда амалга оширилиши ҳисобга олинади, мақсадни қарор топтиришга тўсиқ вазифасини ўтовчи фикрий тўсиқлар бартараф этилади ва унга мутаносиб ўзгаришлар киритилади, самарадорликни ошириш учун баъзи бир тузатишлар амалга оширилади.

Мақсадни кўзловчи фаолиятнинг амалга оширилиши жараёнида, унинг мувофиқлашувида, воқеликка йўналтирилишида обектив ва субектив сабабларига кўра, айрим нуқсонларга йўл қўйилиши, бузилиш вужудга келиши онг функциясининг заифлашувини билдиради. Фаолият онгли муносабатни тақозо этганлиги туфайли унинг таркибий қисмлари бажарилишида айрим камчиликка йўл қўйилса, бу ҳолат онгнинг назорат функцияси издан чиққанлигини англатади.

Онгнинг тўртинчи психологик тавсифи унинг таркибида муайян даражадаги, маълум тизимга хос эмоция(ҳиссий) муносабатлар қамраб олинганлигини акс эттиради. Шундан кейин шахс онгига муқаррар равишда турли-туман ҳис-туйғулар (ҳар хил даражали ижобий, салбий, барқарор, цатик, динамик), кечинмалар, цресс, аффект ҳолатлар тўғрисидаги ахборотлар оқими кириб кела бошлайди.

Шахснинг бошқа кишиларга, табиатга, жамиятга, ашёларга нисбатан муносабатлари мавжуд мезонларга асосланса, муайян қоидаларга бевосита амал қилинса, ҳар бир нарсага оқилона, одилона ва омилкорлик билан ёндашилса, онгнинг назорат функцияси ҳукм сураётганлигидан далолат беради.

Шахсдаги мўтадиллик, руҳий соғломлик онгнинг бошқарув имконияти мавжудлигини билдирса ва айрим ҳолларда ҳиссиётга берилса, демак, унинг ўз функциясини бажаришдан четлашганлиги намоён бўлади. Агар турли хусусиятли муносабатлар онг назоратида амалга оширилса, шахс хулқ-атворида, фаолиятида ва муомала жараёнида, ҳеч қандай нуқсонлар, четга оғишлар содир бўлмайди. Шу нарсани таъкидлаш ўринлики, патологик ҳолатларни таҳлил қилиш, онг моҳиятининг генезисини атрофлича англаб олишга кўмаклашади. Шу боис онгнинг заифлашуви шахснинг ҳис-туйғулари ва муносабатларини ўзгартиради ҳамда вақт-вақти билан симпатия антипатия билан, қувонч қайғу билан, оптимизм пессимизм билан ўрин алмашиб туриши кузатилади.

Онгнинг юқорида таъкидлаб ўтилган барча функциялари намоён бўлишининг муқаррар шарти тил ва нутқ ҳисобланади. Шахс нутқ фаолияти

ёрдами билан билимларини ўзгартиради, аجدодлар томонидан ижтимоий-тарихий тараққиёт давомида юзага келтирилган тажрибалар мажмуаси тилда нуицаҳкамланади, у ўзининг тафаккури орқали ҳаёти ва фаолиятини бойитади. Тил алоҳида обектив тизим сифатида намоён бўлиб, ижтимоий-тарихий жараёнларда вужудга келган анъаналар, маросимлар, қадриятлар, ғоялар мажмуаси тариқасида ижтимоий онгда акс эттирилгандир. Психологик талқинларга қараганда, алоҳида, яккаҳол шахс томонидан эгалланган тил бойликлари, қоидалари муайян маънода унинг яққол, индивидуал онги сифатида юзага келади, шахсий ҳаёти ва фаолиятини муваффақиятли амалга оширишда муҳим ўрин тутди. Тил билан нутқ борлиқни англашнинг алоқа қуроли ҳамда воситаси функциясини бажариб, шахснинг бошқа мавжудотлардан фарқлаш шарти ҳисобланади ва тил билан тафаккур бирлиги онг учун моддий негиз вазифасида иштирок этади, қайсидир маънода механизм ролини бажариши ҳам мумкин.

Шундай қилиб, онтогенезда онгнинг пайдо бўлиши („мен" даврининг бошланиши), унинг тараққиёти, таркибий қисмлари, унда ижтимоий муҳитнинг, зарур шарт-шароитларнинг ўрни, биологик ва ижтимоий шартланганликнинг таъсири, тарбиянинг уцуворлиги тўғрисидаги илмий тадқиқот ишлари мазкур муаммонинг психологик тафсифини ишлаб чиқишга муҳим негиз яратди.

ИЖТИМОЙ ХУЛҚ-АТВОР

Шахс ижтимоий психологик мавжудот сифатида ҳамиша ижтимоий муҳит таъсирида бўлади ва уларни англайди. Ижтимоий нормалар, санкциялар, роллар ижтимоий механизмлар сифатида шахс хулқ-атворини маълум маънода бошқариб, мувофиқлаштириб туришга ёрдам беради. Лекин инсоннинг комиллиги, унинг ахлоқи, ижтимоий нормалар доирасидаги мақбул ҳаракати унинг ўзига ҳам боғлиқдир. Одамнинг ўз-ўзини англаши, билиши ва ўз устида ишлаши аввало унинг диққати, онги бевосита ўзига, ўз ички имкониятлари, қобилиятлари, ҳиссий кечинмаларига қаратилишини тақозо этади. Яъни, *ижтимоий хулқ* – шахс томонидан уни ўраб турган одамлар, уларнинг хулқ-атворига эътибор беришдан ташқари, ўзининг шахсий ҳаракатлари ва уларнинг оқибатларини мунтазам тарзда таҳлил қилиб бориш орқали, ролларни мувофиқлаштиришни ҳам тақозо этади.

Халқаро коммуникация каналининг кенгайиши, турли шаклдаги информатив ахборотлар, сюжетлар, кино ва видео фильмлар ёйилишининг кучайиши муносабати билан одамлар хатти-ҳаракатида, нутқ манерасида, имо-ишорасида, ҳаракатланиш маромида ўзгаришлар содир бўлмоқда. Ёшлар шахсиятида шаклланаётган кўпгина хатти-ҳаракат кўникмалари ҳам ижобий, ҳам салбий хусусиятга эга. Ижобий томони шундаки, маданий алоқалар негизида миллатлар урф-одати юзасидан маълумот олиш, мамлакатлар табиати билан танишиш, янги

технология моҳиятини англаш, жаҳон цивилизациясини эгаллаш, спорт турларини ўзлаштириш учун қулай имконият яратилишидир. Бу ижтимоий тараққийпарварлик кўринишининг рўй-рост ифодаси бўлиб, миллатлараро байналминалчилик туй ғусини таркиб топтиради. Баъзи жиҳатлари билан инсоннинг жасурлик, мардлик, ботирлик сари ундайди, ватанпарварлик туй ғусининг пайдо бўлишига ёрдам беради. Табиатнинг тў ғри идрок қилишга нафосат хуснини эгаллашга, фан ва техникага қизиқиш уй ғонишига, савияни кенгайтиришга олиб келади, камолот жараёнини тезлаштиради. Инсонни зукколикка, топқирликка, эпчилликка ўргатади, уни яшаш ва кураш йўллари билан таништиради.

Ҳозирги замон одамлари хулқ-атворида кекса авлод малакаларига риоя қилиш хоҳишлари камайиб, уларнинг ўрнига замонавий шаклларни яратишга, ўзининг дағаллиги билан кескин ажралиб туришига алоҳида эътибор беришга қаратмоқда. Томошабин ёшлар хулқ-атворида вульгарлик, ҳаракатида кўполлик, нутқ фаолиятида дағаллик, юриш-туришида ибосизлик, шарм-ҳаёсизлик иллатларини шакллантирмоқда. Миллий урф-одатларга салбий таъсир этиб, оламларни номуссизлик, жаҳолат, шафқатсизлик, шаҳвоний ҳаёт намуналари билан таништирмоқда. Буларнинг барчаси бало ғатга етмаган ўғил-қизлар хулқининг бузилишига олиб келмоқда, шахслараро муносабат маромини ўзгартириб, шарқона тарбияга путур етказмоқда. Уларнинг салбий таъсирлари қуйидагиларда ўз ифодасини топмоқда:

- 1) Кинояларнинг дағаллиги, ҳазилларнинг кўполлиги;
- 2) Нутқ фаолиятида тил маданиятидан узоклашиш, жаргонларга сероблиги;
- 3) Шарм-ҳаёсиз қилиқлар намойиш қилиш, кийинишдаги меъёрдан чиқиш;
- 4) Шаҳвоний ҳаёт тў ғрисида очик парчаларни кўрсатиш, зўрлаш (номусига тажовуз қилиш) усуллари билан таништириш;
- 5) Зўравонлик ва таъсир ўтказиш юзасидан намуналар бериш;

- 6) Кишиларни жисмоний ҳақоратлаш жараёнини тўлалигича томошабинлар ҳукмига ҳавола этиш;
- 7) Уриш, ўлдириш ҳақидаги эпизодларга кўпроқ аҳамият қаратиш;
- 8) Шарқ якка курашларидаги ҳолат ифодасининг акс этиши;
- 9) Ҳаётга енгилтаклик билан қараш намунасини ифодалаш;
- 10) Шахслараро муносабатлардаги диёнатсизлик, адолатсизлик кўринишларининг ҳаддан зиёд эканлиги.

Ижтимоий хулқ-атворга таъсир этувчи омиллар.

Шахснинг ўзи, ўз хулқ-атвори хусусиятлари, жамиятдаги мавқеини тасаввур қилишидан ҳосил бўлган образ – “Мен” – образи деб аталиб, унинг қанчалик адекватлиги ва реалликка яқинлиги шахснинг жамиятдаги ижтимоий мавқеини белгилайди ва унинг баркамоллиги мезонларидан ҳисобланади.

“Мен” – образининг ижтимоий психологик аҳамияти шундаки, у шахс тарбиясининг ва тарбияланганлигининг муҳим омилларидан ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, *тарбия - шахснинг ўзи ва ўз сифатлари тўғрисидаги тасаввурларининг шаклланиши жараёнидир*, деб таъриф бериш мумкин. Демак, ҳар бир инсон ўзини, ўзлигини қанчалик аниқ ва тўғри билса, тасаввур қилолса, унинг жамият нормаларига зид ҳаракат қилиш эҳтимоли ҳам шунчалик кам бўлади, яъни у тарбияланган бўлади.

Ўз-ўзини англаш, ўзидаги мавжуд сифатларни баҳолаш жараёни кўпинча конкрет шахс томонидан оғир кечади, яъни, инсон табиати шундайки, у ўзидаги ўша жамият нормаларига тўғри келмайдиган, ноъмакул сифатларни англамасликка, уларни “яширишга” ҳаракат қилади, ҳаттоки, бундай тасаввур ва билимлар онгсизлик соҳасига сиқиб чиқарилади (бу фикр австриялик олим З.Фрейд назариясига ҳам мос келади). Бу атайлаб қилинадиган иш бўлмай, у ҳар бир шахсдаги ўз шахсиятини ўзига хос ҳимоя қилиш механизмидир. Бундай ҳимоя механизми шахсни кўпинча турли хил ёмон асоратлардан, салбий, ўзи учун ёқимсиз ҳиссий кечинмалардан асрайди. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, “Мен” – образининг ижобий ёки салбийлигида яна ўша шахсни ўраб турган ташқи муҳит, ўзгалар ва уларнинг муносабати катта рол ўйнайди. Одам ўзгаларга қараб, гўёки ойнада ўзини кўргандай тасаввур қилади. Бу жараён психологияда рефлексия деб аталади.

Унинг моҳияти – айнан ўзига ўхшаш одамлар образи орқали ўзи тўғрисидаги образни шакллантириш, жонлантиришдир. Рефлексия “Мен” – образи эгасининг онгига тааллуқли жараёндир. Масалан, кўчада бир танишингизни учратиб қолдингиз. Сиз тинмай унга ўз ютуқларингиз ва машғулотларингиз ҳақида гапирмоқдасиз. Лекин гап билан бўлиб, унинг қаергадир шошаётганлигига эътибор бермадингиз. Шу нарсани сиз унинг бетоқатлик билан сизни тинглаётганлигидан, ҳаёли бошқа ерда турганлигидан билиб қоласиз ва шу орқали айни шу пайтда “махмадона, лақмароқ” бўлиб қолганингизни сезасиз. Кейинги сафар шу ўртоғингиз билан учрашганда, олдинги хатога йўл қўймаслик учун “ўртоқ, шошмаяпсанми?” деб сўраб ҳам қўясиз. Ана шу илгариги рефлексиянинг натижасидир. Яъни, суҳбатдош ўрнига туриб, ўзингизга ташланган назар (“мен унга қандай кўриняпман?” дейиш) – рефлексиядир.

Шахснинг ўзи ҳақидаги образи ва ўз-ўзини англаши ёш ва жинсий ўзига хосликка эга. Масалан, ўзига нисбатан ўта қизиқувчанлик, ким эканлигини билиш ва англашга интилиш айниқса, ўсмирлик даврида ривожланади. Бу даврда пайдо бўладиган “катталиқ” ҳисси қизларда ҳам, ўсмир йигитчаларда ҳам нафақат ўзига, балки ўзгалар билан бўладиган муносабатларини ҳам белгилайди. Қизлардаги “Мен” – образининг яхши ва ижобий бўлиши кўпроқ бу образнинг аёллик сифатларини ўзида мужассам эта олиши, аёллик ҳислатларининг ўзида айни пайтда мавжудлигига боғлиқ бўлса, йигитлардаги образ кўпроқ жисмонан баркамоллик мезонлари билан нечоғлиқ уйғун эканлигига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ўсмирликда ўғил болалардаги бўйнинг пастлиги, мускулларнинг заифлиги ва шу асосда қурилган “Мен” – образи қатор салбий таассуротларни келтириб чиқаради. Қизларда эса ташқи тарафдан гўзалликка, келишганлик, одоб ва аёлларга хос қатор бошқа сифатларнинг бор-йўқлигига боғлиқ ҳолда “Мен” образи мазмунан идрок қилинади. Қизларда ҳам ортиқча вазн ёки терисида пайдо бўлган айрим тошмалар ёки шунга ўхшаш физиологик нуқсонлар кучли салбий эмоцияларга сабаб бўлса-да, барибир, чиройли кийимлар, тақинчоқлар ёки сочларнинг ўзига хос турмаги бу нуқсонларни босиб кетадиган омиллар сифатида қаралади.

ДИҚҚАТ

ДИҚҚАТ ҲАҚИДА ТУШУНЧА, ДИҚҚАТНИНГ НЕРВ-ФИЗИОЛОГИК АСОСЛАРИ,

Одамга ҳар бир дақиқада атроф-муҳитдан жуда кўп нарса ва ҳодисалар таъсир этиб туради. Лекин одамга таъсир этаётган бу нарса ва ҳодисаларнинг ҳаммаси бир хил аниқликда акс эттирилмайди. Улардан айримлари аниқ яққол акс эттирилса, бошқа бирлари шунчаки жуда хира акс эттирилади, ёки умуман акс эттирилмайди. Бу эса ана шу одамга таъсир этаётган нарсаларга диққатнинг қай даражада қаратилишига боғлиқдир. Демак, диққатимиз қаратилган нарса ва ҳодисалар аниқ ва тўла акс эттирилади.

Диққат тушунчасига олимлар томонидан бир қатор таърифлар келтирилганлигини таъидлаш мумкин.

П.И.Иванов томонидан диққат деб- онгни бир нуқтага тўплаб муайян бир объектга актив қаратилишга айтилади.

Ф.Н.Добринин, Н.В.Кузьмина, И.В.Страхов, М.В.Гамезо, Н.Ф.Гоноболдин ва бошқаларнинг фикрича, диққатнинг вужудга келиши онгнинг бир нуқтага тўпланиши онг доирасининг торайишини билдиради, гуёки онг доираси бир мунча тиғизланади.

Е.Б.Пирогованинг таъкидлашича, томонидан диққат индивиднинг хиссий, ақлий ёки ҳаракатлантирувчи фаоллиги даражасининг оширилишини тақозо этадиган тарзда онгнинг йўналтирилганлиги ва бирор нарсага қаратилганлигидир.

Диққат шундай муҳим жараёндики, у одамнинг барча фаолиятларида албатта иштирок қилади. Энг содда фаолиятдан тортиб энг мураккаб фаолиятни ҳам диққатнинг иштирокисиз бажариш мутлақо мумкин эмас. Шунинг учун диққатнинг инсон ҳаётидаги роли бениҳоя каттадир. Жумладан, француз олими Кювье гениалликни чидамли диққат деб таърифлаши, Ньютоннинг кашфиёт фикрни доимо шу масалага қаратилиш жараёни, дейиши, К.Д.Ушинскийнинг «диққат руҳий ҳаётимизнинг шундай ягона эшигидирки, онгимизга кирадиган нарсаларнинг барчаси шу эшик орқали ўтиб киради» деган фикрлари унинг аҳамиятини билдиради. Ҳақиқатдан ҳам диққат эшигидан ташқарида қолган нарса онгимизга етиб бормайди.

Диққат психик фаолиятнинг йўналтирилиши ва шахс учун маълум аҳамиятга эга бўлган объект устида тўпланишидан иборат билиш жараёнидир. Йўналтириш деганда психик фаолиятнинг танловчанлик табиати, объектни ихтиёрий ва беихтиёрий танлаш тушунилади. Ўқувчи

мактабда ўқитувчи гапираётган гапларни эшитиб ўтирганда мана шу эшитиб ўтириш фаолиятини онгли равишда танлаб олган, унинг диққати онгли равишда кўзғалган шу мақсадга бўйсундирилган бўлади. Ўқувчининг бирор бошқа нарсага чалғимасдан ўқув материалининг мазмунига зехн қўйиб ўтиришида унинг психик фаолиятининг йўналиши ифодаланади.

Психик фаолиятнинг йўналтирилиши деганда ана шу танлашгина тушунилиб қолмай, балки ана шу танланганни сақлаш ва қўллаб-қувватлаш тушунилади.

Диққатнинг билиш жараёни учун аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимдир. Диққат сезиш жараёнида, идрок қилишда, хотира, хаёл ва тафаккур жараёнларида ҳар доим иштирок этади. Диққат барча акс эттириш жараёнларимизнинг доимий йўлдошидир. Диққат барча психик жараёнларимизда қатнашса ҳам, лекин диққатнинг ўзи ҳеч нарсани акс эттирмайди.

Одам бирор нарсага зўр диққат билан киришган пайтида унинг ташқи қиёфасида айрим ўзгаришлар кўзга ташланади. Демак, диққат одатда ўзининг сиртки яъни ташқи аломатларига эгадир.

Биринчидан, диққат қаратилган нарсани яхши идрок қилиш учун унга мувофиқлашишга уринишдан иборат ҳаракатлар (тикилиб қараш, кулок солиш) қилинади.

Иккинчидан, ортиқча ҳаракатлар тўхтайдир. Жиддий диққатнинг хусусиятларидан бири қимирламасдан жим туришдир. Масалан, аудитория ва театр залидаги жимлик диққат вақтидаги ҳаракатсизлик натижаси бўлиб, бу жимлик одамлар маърузачини ёки артистни зўр эътибор билан тинглашаётганини англатади.

Учинчидан, кучли диққат пайтида кишининг нафас олиши секинлашиб ва пасайиб қолади.

Демак, диққат пайтида организм рецепторларимиз алоҳида ҳолатда бўлади. Аммо бу ҳолат диққатнинг фақат ташқи ифодаси бўлибгина қолмай, балки унинг маълум йўналиши ва барқарорлигини сақлаб туривчи шартлардан бири ҳамдир. Шунинг учун кўпинча бирор ишни бажаришдан аввал организмимизни шу ишга мослаб муайян бир ҳолатда тутиб оламиз.

Диққатнинг ташқи ифодаланишига рассомларнинг расмлари, турли журналлардан олинган суратлар энг яхши иллюстратив материал ҳисобланади. Улар ёрдамида киши диққатининг ташқи ифодасига хос бўлган мимика ва пантомимикани кўрсатиш мумкин.

Диққатнинг нерв- физиологик асослари

Одамга ҳар бир дақиқада таъсир қилиб турадиган кўзғатувчилар турлича рефлексларга сабаб бўлади. Чунки ҳар қандай рефлекс организмнинг ташқи таъсиротга берадиган қонуний жавоб реакциясидир.

Диққатнинг нерв - физиологик асосида ориетировка ёки текшириш деб аталадиган махсус рефлекс ётади. Бундай рефлексни академик И.П.Павлов махсус ибора билан «бу нима гап рефлекси» деб ҳам атайди.

Ана шу рефлекс одатда организмга тўсатдан бирорта янги нарсанинг таъсири ёки ҳаддан ташқари кучли таъсирот орқали ҳосил бўлади. Ориентировка ёки текшириш рефлекси диққатнинг физиологик асоси ҳисобланади, чунки бу рефлекс бош мия ярим шарларининг пўстида кучли қўзғалиш жараёнидан иборат бўлади. Бошқача қилиб айтганда ҳар бир дақиқада организмга турли нарсаларнинг таъсиридан ҳосил бўлган қўзғалишларга нисбатан ориентировка ёки текшириш рефлекси айна чоғда нисбатан кучли (яъни оптимал) қўзғалиш манбаини юзага келтиради.

Бош мия ярим шарларининг пўстида пайдо бўладиган кучли қўзғалиш манбаи нисбатан узоқроқ сақланиб турадиган мустаҳкам қўзғалиш бўлади. Ана шу нуқтаи- назардан академик И.П.Павлов “диққатнинг физиологик асосини бош мия пўсти қисмидаги оптимал қўзғалиш манбаи ташкил қилади”, деб таъкидлаган. Буни биз академик И.П.Павловнинг куйидаги сўзларидан очиқ ойдин кўришимиз мумкин.

«Мия ярим шарларининг оптимал қўзғалишга эга бўлган қисмида – дейди И.П.Павлов,- янги шартли рефлекслар енгиллик билан ҳосил бўлади ва дифференцировкалар муваффақиятли равишда пайдо бўлади. Шундай қилиб, оптимал қўзғалишга эга бўлган жой айна чоғда бош мия ярим шарларининг ижодга лаёқатли қисми деса бўлади. Мия ярим шарларининг суст қўзғалган бошқа қисмлари бундай хусусиятга қобил эмас. Уларнинг айна чоғда функцияси жуда нари борганда тегишли қўзғовчилар асосида илгаридан ҳосил қилинган рефлексларни қайта тиклашдан иборатдир».

И.П.Павлов томонидан кашф этилган нерв жараёнларининг индукция қонуни диққатнинг физиологик асосларини тушуниб олиш учун аҳамиятга эгадир. Мана шу қонунга мувофиқ, бош мия пўстининг бир жойида майдонга келган қўзғалиш жараёнлари бош мия пўстининг бошқа жойларида тормозланиш жараёнларини юзага келтиради. Бош мия пўстининг айрим бир жойида юзага келган тормозланиш жараёни бош мия пўстининг бошқа жойларида кучли қўзғалиш жараёнларини пайдо бўлишига олиб келади. Айна шу пайтда ҳар бир онда мия пўстида қўзғалиш жараёни учун оптимал, яъни ниҳоятда қулайлик билан ҳаракатланувчи бирор бир кучли қўзғалиш манбаи мавжуд бўлади. «Агар бош суягига қараш имкони бўлганда, деган эди И.П.Павлов, унинг ичидаги мия кўринадиган бўлса, агар мия ярим шарларида оптимал кучли қўзғалиш учун энг яхши шароит туғилган нуқтаси милтиллаб кўринадиган бўлса, янги соғлом бир нарсани ўйлаб турган одамнинг миясига қараганимизда уни миясини катта ярим шарларида жуда ғалати жимжимадор шакли, сурати ва ҳажми ҳар дамда бир ўзгариб, турланиб, жимир-жимир қилиб турган ёруғ нарсани у ёқдан бу ёққа югуриб кимираб турганини ва мия ярим шарининг бу ёруғ нарса атрофидаги бошқа ерларни бир мунча хира тортиб турганини кўрардик».

А.А.Ухтомский томонидан илгари сурилган доминантлик тамойили ҳам диққатнинг физиологик асосларини аниқлаш учун катта аҳамиятга эга. Доминантлик тамойилига мувофиқ мияда қўзғалишнинг ҳар доим устун турадиган ҳукмрон ўчоғи мавжуд бўлади, бу ҳукмрон қўзғалиш ўчоғи айнан шу дамда мияга таъсир қилиб, унда юзага келаётган ҳамма қўзғалишларни

қандайдир равишда ўзига тортиб олади ва бунинг натижасида бошқа кўзғалишларга нисбатан унинг ҳукмронлиги янада ошиб боради. Нерв тизими фаолиятининг табиати кўзғалишнинг ҳукмрон бўлиши ёки доминантнинг мавжудлиги билан асосланади.

Бу ҳол психологик жиҳатдан бирор кўзғатувчиларга диққатнинг қартилиши ва айна чоғда таъсир қилиб турган бошқа кўзғатувчилардан диққатнинг чалғишида ифодаланади.

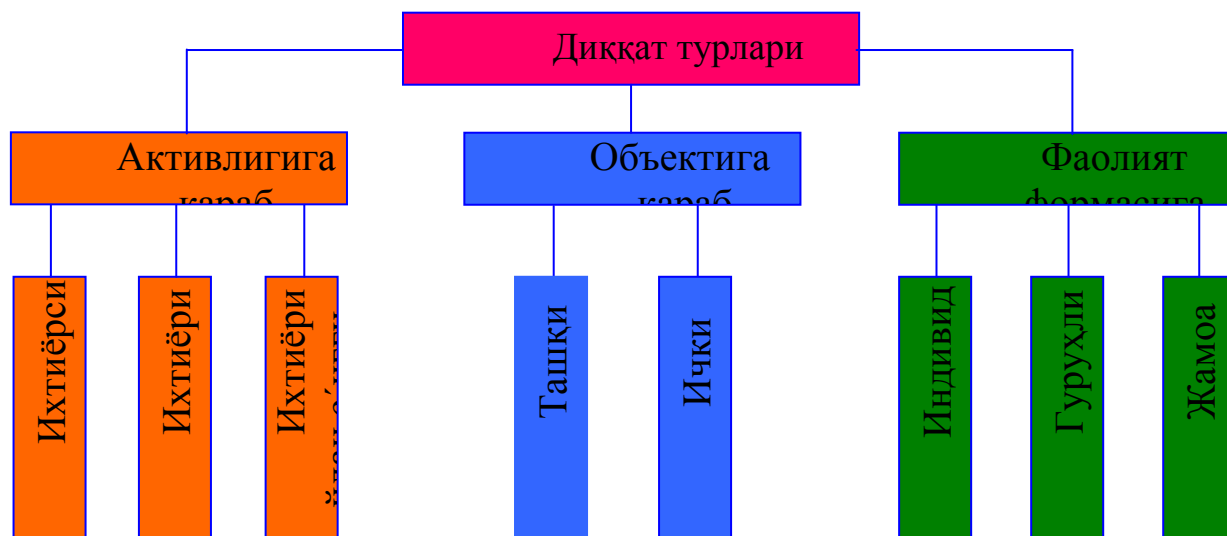
Жиддий диққат, одатда ўзига характерли бўлган ташқи ифодалари билан боғлиқ бўлади. Нарсани яхшилаб идрок қилишга қаратилган ҳаракатлар билан (тикилиб қараш билан эшитиш) ортиқча ҳаракатларни тўхтатиш, нафас олишни секинлаштириш, диққат учун хос бўлган юз ҳаракатлари билан боғлиқ бўлади.

ДИҚҚАТ ТУРЛАРИ, ИХТИЁРСИЗ ДИҚҚАТ, ИХТИЁРИЙ ДИҚҚАТ, ИХТИЁРИЙДАН СЎНГИ ДИҚҚАТ.

Одам айрим нарсаларга ўз диққатини онгли равишда ўзи хоҳлаб қаратса, бошқа бир нарсалар диққатни беихтиёр яъни бизнинг хоҳишимиздан ташқари жалб қилади. Одам психик фаолиятининг муайян объектга йўналтирилиши ва тўпланишида ифодаланадиган диққат қуйидаги турларга бўлинади.

- Диққатнинг активлигига қараб - ихтиёрсиз, ихтиёрий ва ихтиёрийдан сўнгги диққат.
- Диққатнинг объектига қараб - ташқи ва ички диққат.
- Диққатнинг фаолият турларига қараб – индивидуал, гуруҳий ва жамоавий диққат

Айрим адабиётларда диққатнинг иккита ва айримларида учта деб кўрсатилади. Улар ихтиёрсиз диққат, ихтиёрий диққат ва ихтиёрийдан сўнгги диққат турларидан иборатдир.

<i>Диққат турлари</i>	<i>Мақсад</i>	<i>Иродавий зўр бериш</i>
Ихтиёрсиз	-	-
Ихтиёрий	+	+
Ихтиёрийдан	+	-
сўнгги		

Ихтиёрсиз диққат деб тўсатдан таъсир қилган бирор сабаб туфайли бизнинг хоҳишимиздан ташқари ҳосил бўладиган диққатга айтилади.

Одамнинг кўз ўнгида пайдо бўладиган жуда ёрқин рангли нарсалар, ўзининг ташқи кўриниши жиҳатидан одатдаги нарсалардан кескин фарқ қилувчи предметлар, тўсатдан пайдо бўлган қаттиқ товуш, бирор нарсанинг кескин ҳаракати ва шу кабилар ихтиёрсиз диққатни юзага келтирувчи сабаблар бўлиши мумкин. Масалан, ҳикоя ўқиш машғулоти пайтида тўсатдан учиб ўтган реактив самолётнинг қаттиқ ва баҳайбат товуши ҳамманинг диққатини беихтиёр ўзига жалб қилади.

Ихтиёрсиз диққат одамнинг ҳар турли эҳтиёжлари ва қизиқиши билан бевосита боғлиқ бўлган диққатдир. Шунинг учун ҳам айни чоғдаги эҳтиёжларимиз, қизиқишларимиз билан боғлиқ бўлган нарсаларнинг таъсири ихтиёрсиз диққатга сабаб бўлади. Масалан, эркин ўйин пайтида залдан эшитиб қолган болани қизиқтирган мусиқа овози унинг диққатини ўйиндан дарҳол ўзига жалб қилиб олади.

Ихтиёрсиз диққатнинг нерв-физиологик асосини ориентировка ёки бу нима? рефлeksi ташкил қилади. Чунки теваарак-атрофимиздаги нарсаларнинг салгина ўзгариши бизда дарҳол ориентировка рефлексини юзага келтиради. Бошқача қилиб айтганда, «нима гап» деган маънода атрофимизга разм сола бошлаймиз.

Ихтиёрий диққат деб, олдиндан белгиланган қатъий бир мақсад асосида ва онгли равишда диққатимизни маълум бир нарса ва ҳодисаларга қаратишимизга айтилади.

Одамнинг кўпчилик фаолиятлари асосан ихтиёрий диққатнинг иштироки билан амалга оширилади. Шунинг учун барча фаолият турларида, яъни ўқиш, ўйин ва меҳнат фаолиятларида ихтиёрий диққатнинг роли жуда каттадир. Ихтиёрий диққат ихтиёрсиз диққатга нисбатан узоқ вақт мобайнида давом этадиган диққат тури бўлиб, у зўр беришликни, яъни иродавий куч сарф қилишликни талаб этади.

Ихтиёрий диққатнинг нерв физиологик асосида мия ярим шарларининг пўстида вужудга келадиган оптимал кўзғалиш манбаи билан иккинчи сигналлар системасининг фаолияти ётади. Ихтиёрий диққатнинг юзага келишида нутқнинг роли ғоят каттадир. Чунки кўпчилик ҳолларда хоҳ

таълим жараёнида бўлсин, ҳоҳ меҳнат жараёнида бўлсин нутқ орқали турли вазифалар қўйиш билан ихтиёрий диққат ишга солинади.

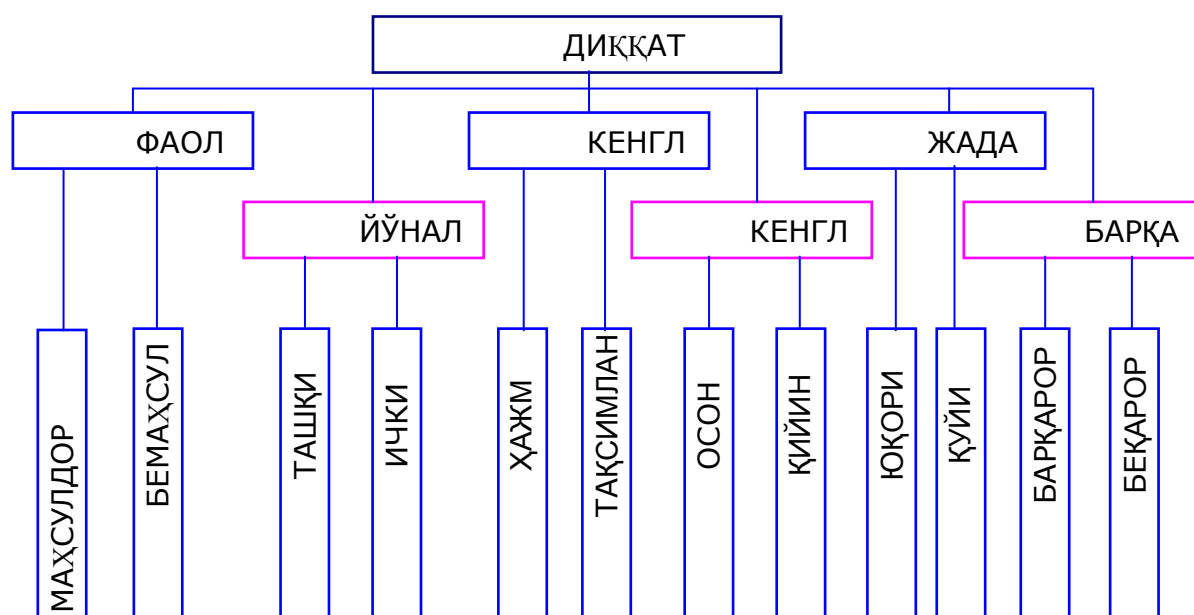
Шуни айтиш лозимки, ихтиёрий диққат ҳар доим ихтиёрсиз диққат билан алмашилиб туради. Ихтиёрий диққат вақтида одам тез чарчайди, чунки ихтиёрий диққат одамдан ҳамма вақт ирода кучини сарфлашни талаб этади. Ирода кучини сарфлаш орқали, яъни одам ўзини мажбур қилиш орқали диққатни сафарбар қилиши одамни чарчатади. Ихтиёрсиз диққатда эса ҳеч қандай ирода кучини ишга солиш талаб этилмайди. Шунинг учун ихтиёрсиз диққатда одам чарчамайди. Ана шу жиҳатдан олганда таълим ва меҳнат жараёнида ихтиёрий диққатнинг вақти-вақти билан ихтиёрсиз диққатга ўтиб туриши яхши бўлади.

Ихтиёрий ва ихтиёрсиз диққатдан ташқари унинг яна бир алоҳида турини ихтиёрийдан сўнгги диққатни кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу тушунча психологияга Н.Ф.Добринин томонидан киритилган.

Агар мақсадга қаратилган фаолиятда шахс учун диққатнинг ихтиёрий тўпланганидаги каби фақат фаолият натижаси эмас, балки унинг мазмуни ва жараённинг ўзи қизиқарли ва аҳамиятли бўлса ихтиёрийдан сўнгги диққат деб тушуниш мумкин. Бу ҳолда фаолият кишини шу қадар қизиқтириб юборадики, у диққатни объектга қаратиш учун сезиларли иродавий куч - ғайрат сарфламаса ҳам бўлаверади. Шундай қилиб, ихтиёрийдан сўнгги диққат ихтиёрий диққатдан кейин намоён бўлган ҳолда шунинг ўзидангина иборат деб ҳисоблаш мумкин эмас. Масалан, юқори синф ўқувчиси имтиҳонга тайёрланаётиб қийин китобни қисқача мазмунини ёзиб чиқар экан, олдинига ўзини диққат-этиборли бўлишга, чалғимасликка мажбур қилади. Лекин кейинчалик у ишга шундай қизиқиб кетадики, оқибатда уни китобдан чалғитиш қийин бўлади. Даставвал иродавий куч-ғайратлар мададига таянган диққат ихтиёрийдан сўнгги диққатга айланади. Ихтиёрийдан сўнгги диққат бирор нарсага узоқ вақт давомида жуда ҳам барқарор қаратилиши билан белгиланади, кўпроқ юқори даражадаги жадал ва унумли ақлий фаолиятнинг барча турдаги меҳнатнинг юксак унумдорлигини асосли равишда ана шундай диққат тури билан боғлиқ деб ҳисоблайдилар.

ДИҚҚАТНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ, ШАХСДА ДИҚҚАТ РИВОЖЛАНИШИ ДИҚҚАТНИНГ ПСИХОЛОГИК АСОСИ ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА АМАЛИЙ ТАВСИЯЛАР

Одамнинг диққати бир қанча хусусиятларга эга бўлиб, улардан асосийлари—диққатнинг кучи ва барқарорлиги, диққатнинг кўлами, диққатнинг бўлинувчанлиги ва диққатнинг кўчувчанлигидан иборатдир. Диққатнинг мазкур хусусиятлари қуйидаги жадвалда тўлиқ акс эттирилган ва шунга мувофиқ ҳар бирига қисқача таъриф бериб ўтамыз.

Диққатнинг кучи ва барқарорлигига кўра одамларнинг диққатлари ўзининг кучи ва барқарорлиги жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Айрим одамларнинг диққати кучли ва барқарор бўлса, бошқа бир одамларнинг диққати кучсиз ва бекарор бўлади.

Диққатнинг кучи ва барқарорлиги деб, одам ўз диққатини бирор нарса ёки ходисага узоқ муддат давомида муттасил қаратиб тура олишига айтилади. Диққатнинг кучи ва барқарорлиги инсон ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга. Чунки диққатни маълум муддат бирор нарсага муттасил, яъни узлуксиз тарзда қарата одам ишлай ҳам олмайди, ўқий ҳам олмайди ва ҳатто ўйнай ҳам олмайди.

Диққатнинг кучли ва барқарор бўлиши бир қанча сабабларга боғлиқдир. Биринчидан, диққатимиз қаратилган нарсанинг хусусиятлари, биз учун бўлган аҳамиятига, иккинчидан диққатимиз қаратилган нарса билан амалга ошириладиган фаолиятларимизга, учинчидан нерв системасининг айрим хусусиятларига боғлиқдир. Буларнинг ҳаммаси объектив, яъни бизнинг иродамыз билан боғлиқ бўлмаган сабаблардир. Диққатнинг кучи ва барқарорлиги албатта субъектив, яъни одамнинг айна чоғдаги ҳолати билан ҳам боғлиқ. Масалан, айна чоғда бетоброқ бўлиб

турган одамнинг ёки бошига бир оғир ташвиш тушган одамнинг диққати кучли ва барқарор бўла олмайди.

Одамлар ўз диққатларининг кўлами жиҳатидан ҳам бир-бирларидан фарқ қиладилар. Айрим одамлар диққатининг кўлами кенг бўлса, бошқа бир одамлар диққатининг кўлами торроқ бўлади. Диққатнинг кўлами айтиб бир вақтда одамнинг идрокига сиғиши мумкин бўлган нарсалар миқдори билан белгиланади. Бошқачароқ қилиб айтганда, идрок қилиш жараёнида диққатимиз қаратилган нарсалардан қанчасини онгимизга сиғдира олишимиз диққатнинг кўламини ташкил этади .

Диққат кўламини тажриба йўли билан аниқлаш қийин эмас. Бунинг учун диққатнинг кўламини аниқлаётган одамга айтиб бир вақтнинг ўзиде бир неча ўзаро боғланмаган ҳарфларни, рақамларни ва турли геометрик шаклларни кўрсатиш йўли билан аниқлаш мумкин. Бунда одам кўрсатилаётган нарсалардан айтиб вақтда қанчалик кўпини бирданига идрок эта олса, унинг диққати шунчалик кенг бўлади.

Диққатнинг кўлами одатда **тахистоскоп** деган махсус асбоб билан аниқланади. Бу асбоб ёрдамида айтиб бир вақтнинг ўзиде идрок этириладиган нарсалар жуда тез кўрсатилади. Бунда одам ўз диққати доирасига қанча нарса сиғдира олса, ана шунга қараб диққатнинг кенг ёки торлиги аниқланади. Ўтказилган тажрибаларнинг кўрсатишича, катта ёшли одамларда ўз диққат доираларига айтиб бир вақтда 3 тадан 6 тагача бир-бири билан боғлиқ бўлмаган нарсаларни сиғдира оладилар.

Диққат кўламининг кенг бўлиши одам идрок қиладиган нарсаларини атрофлича ва чуқур акс этириши, бинобарин билиш жараёнининг сифатли бўлиши учун жуда катта аҳамиятга эгадир.

Одамнинг диққати бир вақтда фақат битта нарсагагина эмас, балки иккита ёки учта нарсага ҳам бирданига қаратилиши мумкин. Ана шундай пайтларда диққатнинг бўлиниши талаб қилинади. Демак, **диққатнинг бўлиниши** деганда биз айтиб бир вақтда диққатимизни икки ёки уч нарсага қаратишимизга айтамыз. Агар диққатимиз битта нарсага қаратилган бўлса, яъни диққатимиз битта нарса устида тўпланган бўлса, уни концентрациялашган (тўпланган) диққат деб юритилади. Бунинг аксинча агар диққатимиз айтиб бир вақтда бир неча нарсага қаратилган бўлса, буни бўлинган, диққат деб юритилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, аслини олганда диққатнинг айтиб бир чоғда икки ёки ундан ортиқ нарсага қаратилиши, яъни бир неча нарсаларга бўлиниши амалий жиҳатдан мумкин эмас. Шунинг учун диққатнинг бўлиниши, яъни айтиб бир вақтда икки ёки уч нарсага бирданига қаратилиши ўз моҳияти жиҳатидан диққатнинг бир нарсадан бошқа бир нарсага ниҳоятда тезлик билан бўлинишини талаб қилган вақтда диққатимиз бир нарсадан иккинчи нарсага шу қадар тезлик билан кўчадики, буни биз пайқай олмаймыз. Натижада диққатимиз айтиб бир вақтнинг ўзиде бир неча нарсаларга бирданига қаратилаётгандек бўлиб кўринади.

Диққатнинг ана шундай бўлинувчанлик хусусияти ҳаётда жуда катта аҳамиятга эга. Чунки бир қанча меҳнат турлари диққатнинг

бўлинувчанлик хусусиятига эга бўлишликни талаб қилади. Бундай хусусият педагоглар учун жуда зарур бўлган хусусиятдир. Масалан, тарбиячи болалар билан бирор машғулот ёки суҳбат ўтказётган пайтида диққатни бир неча нарсаларга, яъни гапираётган гапига, болаларни кулоқ солиб ўтиришларига ва бундан сўнг нималар ҳақида гапиришга қарата олиши лозим. Ана шундагина тарбиячи суҳбат ёки машғулот пайтида гуруҳни бошқара олади.

Диққатнинг бўлиниши ҳар кимда ҳар хил бўлади. Бунинг сабаби шундаки диққатнинг энгиллик билан бўлиниши диққатимиз қаратилган нарсаларнинг илгаридан бизга қанчалик танишлиги билан боғлиқдир. Агар диққатимиз қаратилган нарсаларнинг айримлари бизга яхши таниш бўлса яъни биз уларни илгаридан яхши билсак фаолият жараёнида бир неча ишларни бирданига яъни бирга кўшиб бажара оламиз. Масалан, ёзиш ҳаракати илгаридан бизга яхши таниш бўлгани учун дарсда ҳам эшитиб, ҳам ёзиб ўтира оламиз. Шундай қилиб, диққатнинг бўлинувчанлиги жуда кўп фаолиятларимиз учун зарур бўлган хусусиятдир.

Диққатнинг кўчувчанлиги одамнинг диққати ҳар доим бир нарсадан иккинчи бир нарсага, бир фаолиятдан иккинчи фаолиятга кўчиб туради. Диққатнинг ана шундай хусусиятини диққатнинг кўчувчанлиги деб юритилади. Диққатнинг кўчувчанлиги диққатнинг бўлунувчанлиги билан боғлиқ хусусиятдир. Юқорида айтиб ўтганимиздек, диққатнинг айна бир вақтда бирданига бир неча нарсага қаратилиши, яъни диққатнинг бўлиниши ўз моҳияти жиҳатидан диққатнинг бир нарсадан иккинчи нарсага жуда тез кўчишидан иборатдир. Ана шу жиҳатдан олганда диққатнинг кўчувчанлик хусусияти жуда кўп фаолият ва унинг турлари учун зарур бўлган хусусиятдир. Масалан, ҳикоя ўқиб бериш машғулотида болалар ўз диққатларини ҳикоя эшитишдан сурат кўришга, ундан сўнг яна эшитишга бемалол кўчира олишлари керак. Агар мактаб ўқувчиларига нисбатан оладиган бўлсак, ўқувчилар ўз диққатларини бир дарс предметидан бошқа бир дарс предметига бемалол кўчира олишлари керак. Акс ҳолда ўқувчилар ўтган дарс таъсирида ўтириб, янги дарснинг мазмунини сифатли ўзлаштира олмайдилар.

Диққат ҳамма вақт ҳам бир нарсадан иккинчи нарсага, бир фаолият туридан бошқа бир фаолият турига осонлик билан кўча бермайди. Баъзан қийинчиликларга тўғри келиб қолади. Албатта бунинг ўз сабаблари бордир. Масалан, бундай сабаблардан бири - диққатимиз кўчирилиши лозим бўлган нарсалар ёки ҳаракатлар ўртасида боғланиш бор ёки йўқлигига боғлиқ. Агарда диққатимиз кўчирилиши лозим бўлган нарсалар ўртасида маълум жиҳатдан мазмуний боғлиқлик бўлса, диққатимиз осонлик билан кўчади. Одамнинг қизиқишлари ва эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган нарсаларга ҳам диққат энгиллик билан кўчади.

Шундай қилиб, диққатнинг ана шу юқорида кўриб ўтган асосий хусусиятлари одамнинг барча турдаги фаолиятлари учун жуда керакли хусусиятлардир. Диққатнинг ана шу хусусиятлари туфайли одам атрофидаги муҳитга, ундаги турли туман ўзгаришларга тез мослаша олади. Диққатнинг бу асосий хусусиятлари одамга туғма равишда, яъни ирсий йўл билан

берилмайди. Бу хусусиятлар одамнинг ёшлик чоғидан бошлаб турли фаолиятлар ўйин, ўқиш ва меҳнат фаолиятлари жараёнида таркиб топиб боради

Шахс да диққатнинг ривожланиши

фанининг аксарият манбаларида диққат деб психик фаолиятнинг йўналтирилиши ва шахс учун маълум даражада аҳамиятга эга бўлган объектнинг устида тўпланиши тушунилади. Диққат шундай муҳим бир психик жараёнки, у инсоннинг жамики фаолиятларида бевосита иштирок этади. И.П.Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимоти ва А.А.Ухтомскийлар томонидан илгари сурган доминантлик тамойили ва уларнинг замондошлари тадқиқотларида диққатнинг физиологик асослари ва механизмларини илмий нуқтаи назардан тушунтириш имконини яратди.

Собиқ совет психологиясида диққат муаммоси хориж психологиясига нисбатан анча мураккаб мустақил илмий манбаларга эга ҳисобланади ва у шу билан ўзаро фарқ қилади. Собиқ совет психологиясида диққатга нисбатан мукамал қатъий фикр вужудга келгани йўқ, лекин унинг атрофида жуда кўп тортишувлар, мунозаралар бўлиб ўтган. Диққатнинг психологик табиати тўғрисидаги 20-30 йилларда бошланган илмий баҳслар, то ҳозирги кунгача давом этиб келмоқда. Илмий мунозараларнинг замирида асосий фикр диққатнинг битта объектга қаратилишидир. Бу илмий модел онг объект тарзида ифодаланади. Бу ғояни йирик психолог П.П.Блонский илгари сурган ва асослаган. Унинг фикрича, одамнинг онги битта объектга қаратилгандан кейин у атрофдаги нарса ва ҳодисаларни кўрмайди. Кўпчилик психологлар П.П.Блонскийнинг бу фикрига қўшилмайдилар. Жумладан, атоқли психолог С.Л.Рубинштейн мулоҳазасига кўра диққат онгга ҳам, объектнинг хусусиятларига ҳам боғлиқ эмас. Бунинг аҳамиятли томони диққатнинг объектга йўналтирилишидир. Мазкур йўналтиришнинг асосий сабаблари сифатида шахс, эҳтиёж,мақсад кўрсатилади. Демак, диққат одамнинг муносабати орқали ифодаланади, яъни диққат-муносабатдир. Бу ерда диққат психик жараён эмас, балки шахс хусусиятини белгилаб берапти.

Диққат қаралган ташқи ифодага эга бўлган объектни сезиш, идрок қилишдан иборатдир. Шу ўринда қарама-қаршилик вужудга келади, чунки объектнинг йўқолиши билан диққат ҳам ўз функциясини тугатади. А.Н.Леонтьев мулоҳазасига кўра, бу ориентир фаолияти эмас, чунки объектнинг пайдо бўлиши билан диққат ҳам намоён бўлади, объект йўқ бўлса, демак диққат ҳам бўлмайди, деб таъкидлайди. П.Я.Гальперин эса объектнинг пайдо бўлиши билан диққат юзага келади. Объект йўқолгандан кейин эса психик қисм бўлган текшириш, назорат қилиш жараёни бошланади. Демак, диққат онгнинг бир объектга йўналтирилиши ва онгли ҳолатни назорат қилувчи жараёндан иборатдир.

Психологияда диққатни «йўналтириш» деганда, психик фаолиятнинг танловчанлиги ва ихтиёрий ҳамда ихтиёрсизлиги тушунилади.

20-йилларда бир қанча психологлар диққат муаммосини установка билан боғлаб тушунтиришга ҳаракат қиладилар. Бунинг яққол исботи сифатида К.Н.Корнилов таҳрири остида 1926 йилда чоп қилинган

психология дарслигидаги бир мавзу «Установка ва диққат» деб аталганлиги билан изоҳлаш мумкин. Дарсликда ёзилишича, қатор объектлардан бир объектни ажратиш диққатнинг субъектив кечинмасидир ва буни объектив ходисалар билан таққослаш, сезги органларининг установакисидан, ишлаш вазиятидан иборатдир.

Шунга ўхшаш ғоя Л.С.Выготскийнинг дастлабки тадқиқотларида ҳам кўзга ташланади. Л.С.Выготский диққат билан алоқадор бўлган иккита установак турини ажратиб кўрсатади, улар:

- а) сенсор установак - тайёргарликда идрокнинг устунлиги қобилияти .
- б) мотор установак - тайёргарликда ҳаракатнинг устунлиги қобилияти.

Сенсор установакда идрок, мотор установакда эса ҳаракат устунлиги сезилиб туради. Л.С.Выготский унга мисол қилиб жисмоний тарбия машғулотида команда (буйруқ) беришни мисол келтиради. Сафда турганларга қараб «Ўнг» деб айтамин. Шу заҳотиёқ сафланганлар буйруқ охирини айтишга сенсор установак кўзғайди «га!» дейиш оёқларни айлантиришга мослашиш билан боғлиқ мотор установак команда охирини эшитишни таъминлайди.

Бу йилларда психологлар установакни кишининг ижтимоий тажрибаси билан боғлиқ равишда тадқиқот қилишга ҳаракат қилганлар. П.П.Блонскийнинг мулоҳазасича, диққатнинг асосида кишининг ижтимоий қизиқишлари ётади. Психологлар орасида диққатни тушунтиришда турли қарашлар, назариялар вужудга келади. Ваҳоланки, П.П.Блонский диққат билан кўрқув, ваҳимани бир нарса деб қарайди. Кўрқув – бу диққатнинг интенсивроқ намоён бўлиши, яъни максимал даражада акс этиши деб тушунтиради. Бу ерда психик фаолиятнинг маъноси бутунлай йўқотиб кўрсатилгандек туюлади ва диққат биологик нуқтаи назардан қараганга ўхшаб кетади. Биологик позицияда диққат бош мия ярим шарлари фаолияти билан эмас, балки вегетатив нерв тизими билан боғлиқликда тушунтирилади.

Таниқли психолог Д.Н.Узнадзеининг диққатни установак билан боғлаш назариясига Н.Ф.Добринин қарши чиқди. Н.Ф.Добринин фикрича, диққатни установак билан боғловчи назария қуйидаги жиҳатларни ҳисобга олмаган. Диққат ҳақиқатдан маълум мослашувчи ҳаракатлар билан бирга бўлади, лекин бу ҳаракатларга бориб етмайди. Агар томошабин сахнадан ўгирилса, кўзини юмади, қулоғини беркитади, у сахнада нима бўлаётганига диққат қилолмайди. Сахнага қараш ва эшитиш учун бошқа ҳамма нарсалардан чалғиш керак ва идрокни сахнада бўлаётган ходисаларга қаратиш лозим. Қараб туриб кўрмаслик, тинглаб туриб эшитмаслик мумкин. Диққат шундан иборатки, у нимага қаратилган бўлса уни кўриш демакдир. Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда Н.Ф.Добринин диққатни киши психик фаолиятини бирон-бир объектга йўналтириш ва тўплаш билан бошқа объектлардан чалғиш орқали тушунтиради.

Диққат психик фаолиятнинг қандайдир объектга йўналиши ва тўпланиши орқали ўрганишни қатор муаллифлар танқид қиладилар. Ана шулардан бири С.Л.Рубинштейндир. С.Л.Рубинштейн диққатни алоҳида мазмунга эга эмаслигига қўшилади, лекин унинг гувоҳлик беришича,

диққатни бирор объектга танлаб йўналиши унинг феноменологик характеридир. Бундай феноменологик тавсифномада ҳам диққатнинг табиати ва хусусиятлари очилмай қолаверар экан.

Психолог Г.С.Бакрадзе диққатнинг объектда тўпланиши фаолиятнинг роли ҳақида қизиқарли илмий текшириш тажрибасини ўтказган. Агарда диққатни заифлигини текширувчи ўз вақтида пайқаб, унга нисбатан қандайдир мускул ҳаракатини амалга оширса, у яна тикланади. Булардан ташқари диққат барқарорлигини фаолиятнинг характерига, шахснинг ўзига боғлиқлиги бир қанча психологлар томонидан исботланган.

Жумладан, А.П.Газова диққатнинг бўлинувчанлигини кўп станокда ишловчи тўқувчиларда ўрганиб, жуда қимматли материаллар йиғади. Унинг фикрича, диққат бу касбдаги одамларда ихтиёрсиз ва ихтиёрий мувозанатлашган бўлиши мумкин. Бир неча станокда ишлаш малакалари ҳосил бўлиши натижасида буларда ихтиёрий мувозанатлашган диққат тури вужудга келади.

Диққатнинг бўлинувчанлиги устида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, иккита ёки учта ишни бирданга бажариш мумкин, бунда И.П.Павлов кўрсатганидек, улардан бири таниш (ишлаш олдин бажарилганлигини эслатувчи) ва бош мия ярим шарлар пўстлоғида «навбатчи пунктлар» мавжуд бўлса амалга оширилади. Иккита фаолиятни бир даврнинг ўзида бажариш учун фаолиятнинг бири диққатни талаб қилмайдиган ёки автоматлашган бўлиши талаб қилинади. Кишида бундай имконият фақат машқ қилиш орқалигина юзага келиши мумкин.

Собиқ совет психологияси намоёндалари, жумладан Н.Ф.Добринин ўзи ва шогирдлари ўтказган текширишларига асосланиб, бундай типология диққатнинг моҳиятини очишга етарли эмас деб ҳисоблайди. Турмушда шундай одамлар учрайдики, улар объектни кўп, ҳам аниқ идрок қила оладилар. Яна шундай тоифадаги кишилар мавжудки, улар нарсаларни ҳам кам, ҳам ноаниқ идрок қиладилар, ўзларидан кўп нарсаларни кўшиб юборадилар.

Тадқиқотчи Е.Б.Пирогова ўқувчиларда эшитиш ва кўриш диққатини ўрганиб, эшитиш диққатининг кўлами кўриш диққатидан бир неча бор кичиклигини таъкидлаб ўтади.

Диққат муаммосини ўрганувчи олимлар унинг бошқа психик жараёнлар билан боғлиқлиги ва роли масалаларини ўрганганлар. Жумладан, Н.Н.Ланге, А.Р.Лурия ва бошқаларнинг тадқиқотларида кўришимиз мумкин.

Н.Н.Ланге диққатнинг ирода, рефлексив, инстинктив, перцептив ҳолатлар билан боғлиқлигини ўзининг «Иродавий диққат назарияси» асарида кўрсатиб беради. А.Р.Луриянинг фикрича, кичик ёшдаги болаларда диққатнинг бу ҳолатини кўриш осон. Биринчи босқичда у беқарорлиги ва кўламнинг торлиги учун қўзғатувчилар қуршовидаги диққат бўлолмайди.

Улуғ рус педагоги К.Д.Ушинский ишларида диққат тўғрисида бир қатор фикрлар айтилган. Диққат объектни тўла ва аниқ идрок қилиш қобилиятига эга. Зийракликнинг қатор сабабларига олдин идрок қилинган объект изларининг аҳамиятидан ташқари К.Д. Ушинский «таъсиротнинг кучи

ва тўпланган актларни бошқара олишни кўрсатади». Боланинг ривожланиши учун диққатини тўғри йўналтира олиш муҳимлигини кўрсатиб ўтадилар. Диққатнинг тўлалиги барқарорлигини таъминловчи тўпланишнинг психологик механизмларини муҳокама қилиш ҳам К.Д. Ушинскийнинг асарларида учрайди. У диққатнинг асосий омили иродавий бошқариш деб ҳисоблайди. Шунинг учун диққатни мақсадга йўналтириб, бошқара олиш қийин ва мураккаб жараёндир. К.Д.Ушинскийнинг кўрсатишича, киши ўз ҳиссиётларини диққат орқали бошқаради, бунда у ихтиёрий ёки фаол турларга ажратади. Унингча, ихтиёрий диққат бизнинг томонимиздан зўр бериш орқали ўзига предмет танлайди. Ихтиёрий диққатни объективлаштириш фаол характеридан биридир. Чунки у кишининг ўзи орқали кўзғатилади ва қўлланилади.

К.Д.Ушинскийнинг айтишича, ихтиёрсиз диққат ташқи ва ички сабабларга кўра ҳосил бўлади. Ташқи сабаблар кўзғатувчининг кучига организмнинг айна вақтдаги ҳолатига боғлиқ. Пассив диққатнинг ички сабаблари сезгиларимиз изларининг боғланишидир. Идрок қилинган объектнинг янгиликлар босқичини диққатнинг истовчи омили эканлигини муаллиф фарқлайди. Диққат қаратилаётган объект маълум ўлчовда бўлиши керак.

Диққатнинг психологик таҳлилин К.Д.Ушинский тарбия муаммоси билан боғлаб, диққатни бошқара билишни ақлий ривожланиш ва амалий фаолият учун асосий омил деб ҳисоблайди. Диққатнинг мақсадга мувофиқ бошқариш ёки идрок қилиш пайтида асосий ишдан ташқаридагиларга чалғимаслик тушунилади. Тарбиячининг вазифаси болаларнинг фаол диққатини тўғри йўналишда кўриш ва уларнинг диққатини ўзлари бошқаришга ўргатишдан иборатдир.

К.Д.Ушинский томонидан ечилган муаммолар ўтказилган текширишлар шуни кўрсатадики, у онгнинг тўпланиш қобилиятини диққат деб тушунди, шу боис диққатни ўрганишда шахс психологиясидан келиб чиқиб ёндашди ва табиий-илмий жиҳатларини тушунтиришда ўз даврининг физиологик билимларидан унумли фойдаланди.

40- йилларда психология фани бир қатор муваффақиятларга эришди. Психология фани назария ва тажрибага асосланган ҳолда жуда кўп муаммоларни ечишга муваффақ бўлди. Назарий жиҳатдан катта ўрин олган масалалардан бири «олий психик функцияларнинг ривожланиши ва структураси» тўғрисидаги Л.С.Выготский илгари сурган концепциядир. Бунинг асосида иккита фараз ётади:

А) психик фаолиятнинг характери ҳақидаги;

Б) бирламчи ташқи ва ички фаолиятдан ички психик жараёнларнинг намоён бўлиши ҳақидаги.

Л.С.Выготский психик функциялар ривожланишини ўргана бориб, улар ичига ихтиёрий диққатни ҳам киритади. Унинг фикрича, бола диққатининг тарихи - бу бола ҳулқининг пайдо бўлиши тарихидир. Л.С.Выготский ишларининг характерли томони киши психикасини тушунишда тарихий ва генетик ёндашишдир. Буни у диққатни ўрганишга

хам тадбиқ қилган ва диққатнинг ривожланишини кўрсата олган. Муаллиф диққат ривожланишининг иккита йўналишини кўрсатади.

1. Диққатнинг натурал (табиий) ривожланиши. Бунда муаллиф умуморганик ривожланишини тушунтиради, яъни марказий нерв тизимининг структуравий ва фуқционал жиҳатдан ўсишини кўрсатади. Бу ривожланиш бутун ҳаёт давомида бўлади, аммо бунда «секинлашган» ва «бир оз пасайтирилган» кўринишлари мавжуд.

2. Диққатнинг маданий ривожланиши. Бунда ихтиёрий диққатнинг намоён бўлиш хусусияти маданий концепция билан боғлиқ деб тушунтирилади. Катта ёшдаги одамлар диққатининг психологик механизми ҳақида гапириб, ташқи операция организм хулқини ички операциясига айланади, дейди. Маданий ривожланиш бола ташқи муҳит билан алоқа қила бошлагандан ўса бошлайди.

Л.С.Выготскийнинг илмий ютуғи шундан иборатки, у диққат муаммосини ўрганишда ижтимоий ва генетик нуқтаи назардан ёндашди. Ихтиёрий диққатни ташқи стимуллар воситасида нутқ функциясини йўналтириш деб тушунтира олди.

Л.С.Выготский ишларини А.Н.Леонтьев ўз тадқиқотларида давом эттириб, ихтиёрий диққатнинг ривожланишини ўрганди. У ихтиёрий диққат хатти-ҳаракатни бошқаришнинг олий шакли ва тарихий ривожланиш маҳсули деб тушунди. Болаларда диққат шакларини таҳлил қилиб 3 та босқич мавжудлигини кўрсатди.

1. Натурал бевосита, тўғридан-тўғри актлардан иборат.

Бунда тўпланиш ихтиёрсиз намоён бўлиб, асосан мактабгача бўлган болаларда вужудга келади. Яъни бу болалар ўз хулқ - атворларини ўзлари бошқара бошлайдилар.

2. Ташқи белгининг аҳамиятини эгаллаш, тушуна билишлари туради. Бу босқич бошланғич таълимда асосий роль ўйнайди.

3. Ташқи таассуротларнинг ички таъсирларга айланиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, бу асосан катта ёшдаги кишиларда бўлади.

Узоқ вақт А.Н.Леонтьев мактабгача ёшдаги болалар диққатини текширади. Чунончи, идрок билан диққат алоқасини ўрганди. Диққат ходисаси шундай ходисаки, у идрокнинг қандай кечиши билан белгиланади, деб тушунтирди. А.Н.Леонтьев кейинги ишларини ўқувчилар диққатини ривожлантириш ва уларда идрокни бошқариш, кўриш, эшитиш, қўйилган топшириқни тушуниш кабиларни эгаллаш муҳим роль ўйнашини кўрсатди.

Н.Ф.Добринин диққатни киши психик фаолиятини бирор бир объектга йўналтириш ва тўплаш билан бошқа объектлардан чалғиши орқали тушунтиради. Агар йўналиш ва тўпланиш ихтиёрсиз бўлса ихтиёрсиз диққат вужудга келади. Агар онг қўйилган мақсадга мувофиқ бўлса, у ҳолда ихтиёрий диққат намоён бўлади. Булар қаторида Н.Ф.Добринин диққатнинг учта турини ажратади. Унинг фикрича, диққатнинг учинчи тури «ихтиёрийдан кейинги диққат» деб аталади. Бу ихтиёрий диққат каби мақсадга қаратилган бўлиб, иродавий зўр беришни талаб қилмайди. Булар тўғрисида Н.Ф.Добринин шундай дейди. «Ихтиёрий диққатда қизиқишга

интилишга ўрин бор, лекин бу қизиқиш фаолиятнинг натижасига қизиқишдир. Фаолиятнинг ўзи эса қизиқарсиздир. Киши психик фаолиятининг ажойиб хусусияти шундан иборатки, натижага қизиқиш жараёнга қизиқишга айланади. Бу ихтиёрий диққат ихтиёрийдан сўнгги диққатга айланганда бўлади».

Б.Г.Ананьев «Ўқувчиларда диққатни тарбиялаш» номли асарида диққатни ҳамма вақт текшириш, тадқиқ қилиш керак дейди. Бунинг учун мана бундай вазиятларга эътибор қилишни кўрсатиб ўтади, дарсни тўғри ташкил қилиш, таълимнинг пухталиги, ўқитувчининг педагогик маҳорати, ўқувчиларнинг дарсдаги фаолиятини тўғри ташкил қила билиш кабиларни таъкидлайди. Б.Г.Ананьев бу билан диққатнинг узок вақт бир объект устида тўплай билиш кераклигини уқтиради.

Диққат муаммосини тадқиқ қилиш И.В.Страхов асарларида ўз аксини топган. Унинг қарашларига кўра, киши диққати келиб чиқишига ва ишлаш услубига қараб ижтимоий табиатга эга. У кишиларнинг меҳнат фаолиятига сабаб бўлади ва меҳнат жараёнининг асосий психологик компонентларидан бири бўлиб саналади. Диққатнинг муҳим белгиси фаолият жараёнида ва атрофдагилар билан алоқада киши психикасининг тўпланишидир.

Қатор муносабатларда тўпланиш икки хил характерда бўлади, у предмет ва ҳодисаларга танлаб йўналтирилади, яъни диққат объектини онгли ажратиш, бу вақтда бошқа кўп объектлардан чалғиш воситаси билан актлар тизимини ташкил қилади, тўпланиш меҳнат предметига йўналтирилади, лекин унинг жараёни ҳам диққат объекти ҳисобланади. Тўпланиш фаолият объектига ва у билан ҳаракатга йўналтиради.

Диққат психиканинг алоҳида томони ва шакли ҳисобланмайди ва қандайдир бирорта функцияни бажаришга ўз-ўзидан кўчмайди. Мақсадга йўналган, интенсив-психик фаолиятнинг структуралиги функционал асосини ўзгаришга, маҳсулдорлигининг ошишига ва миянинг барқарор ишлашига олиб келади.

Киши диққати меҳнат фаолиятига, фаолият жараёнига, меҳнат куролларига йўналтирилади. Диққат предметлари бир хил эмас, балки ҳар хил фаолият турларида турлича бажариладиган меҳнат операциялари ва воситалари киши меҳнат предметига таъсир қилади. Буларга боғлиқ равишда диққатни фаолият турларида ўрганиш психологик муаммолари вужудга келади. Ўтказилган текширишлар асосида И.В.Страхов диққат кўп функцияли жараёндир, деган хулосага келади. Бу функцияларни амалий бажариш – меҳнат, ўқиш, илмий ва бошқа фаолият турларидан бирортасининг шарт-шароити маҳсулдорлигини белгилайди. Фаолиятнинг ҳар бир тури диққатга алоҳида маъсулият юклайди. Шунинг учун унинг функцияси фаолиятнинг шу турига тўғри келиши муҳимдир.

Диққатнинг назорат қилиш-тузатиш функцияси ҳам кам аҳамиятли эмас. Унинг шакллари меҳнат ва ўқув фаолиятининг ҳар хил даврларида бир хил бўлмайди.

Диққат алоҳида кишиларнинг муносабатларида жамоада ўзига хос функцияни бажаради. Кишиларнинг кузатувчанлигида, бошқа одамларнинг психик ҳолатини тушунишда, зийракликнинг фаол шаклларида акс этади. Зийраклик меҳнатда ва киши билан муносабатида ахлоқий-психологик аҳамиятга эга бўлади. Шунга мувофиқ зийракликнинг мотивацияси ўрганилиб, унинг акс этишининг шакллари ва уларни тарбиялаш масаласи кўриб чиқилади. Зийракликнинг бундай ўрганилиши унинг таҳлилида ва шахс психологиясида янги йўналишдир. Улар ўз ишларида диққатнинг ўрганилиши кўрсатилган аспектиларини синтез қилишга ҳаракат қиладилар.

Юқорида баён этилан фикрлардан кўриниб турибдики, И.В.Страхов диққатнинг билиш жараёнидаги аҳамиятига унинг фаол психологик акс эттириш имкониятига алоҳида эътибор беради. Шунингдек, диққат билиш фаолиятининг борлиқ билан алоқасида, уни кенг ва чуқур акс этишида муҳим механизм бўлиб ҳисобланади.

Диққат шахснинг йўналишида тўпланган жараён сифатида ишлайди. Кенг маънода бу сўз асосида эҳтиёж, қизиқиш, қараш, идеал каби таркибий қисмлар мавжуд. Диққат психик жараёнлар тузилишида кўрсатилган омиллардан ҳосил қилинган ҳодиса сифатидагина қатнашмай, балки у шахснинг бошқа хусусиятларига муносабатда таянч хусусият сифатида қатнашади. Диққат ва зийракликнинг педагогик такт(одоб)нинг шаклланишидаги психологик шарт-шароит эканлиги бунга мисол бўлади.

И.В.Страхов «Диққат ва нутқ» муаммоси бўйича тадқиқот ишларини олиб борган. У нутқ шакллари ва функцияларини ҳамда тасвирий фаолиятни таҳлил қилади. У ўқувчиларда спорт гимнастикаси дарсларини психологик таҳлил қилади ва ўрганади.

Муаллифнинг таъкидлашича, диққатни нутқий бошқариш куйидаги омилларда, яъни предметни номлашда, ёки мақсадли ҳаракатларга тўплашда, фаолиятни режалаштиришда диққатни илгарилаб кетиш актларида, қидириш фаолиятларида, диққатни кўчиш жараёнининг вербализациясида, диққатни назорат қилиш функциясини активлаштиришда, зийракликнинг акс этишида ва унинг ахлоқий психологик аҳамиятида намоён бўлади.

Диққат ва бутун фаолият жараёнини бошқариш нутқнинг ички ва ташқи турлари орқали амалга оширилади. Шунингдек, бу бошқаришда муаллиф фикрича, интеграл (юқоридаги икки нутқ оралиғидаги) нутқ иштирок этади. Буларни тадқиқ қилиш шуни кўрсатадики, график ҳаракатларни амалга ошириш ақлий - нутқий жараёнлар уларни англаш ва йўналтириш билан бирга боради.

Шундай қилиб, диққатни бошқариш ва уни тарбиялаш, ўқувчиларда ривожлантириш масаласи И.В.Страхов томонидан атрофлича ўрганилган.

Психолог Н.В.Кузьминанинг фикрича, ўқитувчиларнинг дарс давомида берилаётган билимини қанчалик ўзлаштириши унда асосий ва етакчи ролни диққат ўйнайди. Шунинг учун ҳам таълим – тарбия жараёнида ҳаммадан аввал тарбиячи ўқувчининг диққатини торта билиш унинг асосий

мақсади бўлиши керак. Бу эса ўтилган материални ўқувчи пухта билишни талаб қилади. Бундан келиб чиқадики, диққатнинг тарбияланиши ва шаклланиши ҳам вужудга келади.

Ф.Н.Гоноболин, М.Р.Раҳмонова Д.Б.Эльконин, В.В.Репкин ва бошқа қатор тадқиқотчилар томонидан таълим ва тарбия жараёнида ўқувчиларда диққатнинг намоён бўлиши, кечиши, ривожланишининг ўзига хос хоссалари, индивидуаллиги каби жиҳатлари ўрганилган.

СЕЗГИ ҲАҚИДА ТУШУНЧА.

Маълумки бизни ўраб турган ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг жуда кўп белги ва хусусиятлари мавжуд. *Масалан*, нарсаларнинг ранги, таъми, хиди, қаттиқ ёки юмшоқлиги, ғадир-будур ёки текислиги, ҳарорат ва бошқалар. Ана шу нарса ва ҳодисаларнинг турли хил белги, хусусиятларини биз ҳам турлича сезги аъзоларимиз орқали онгимизда акс эттирамиз.

Теварак-атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларнинг турли хил белги ҳамда хусусиятлари ҳар доим ҳам бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этиб туради. Натижада бизда турли сезгилар ҳосил бўлади. Чунончи, нурларнинг кўзимизга таъсир қилиши натижасида кўриш сезгиси, ҳар хил тезлик ва кучланишдаги ҳаво тўлқинларининг қулоғимизга таъсир этиши натижасида эшитиш сезгиси, нафас олиш пайтида ҳаво билан бирга бурун бўшлиғига кирган ҳар турли модда заррачаларининг таъсири натижасида ҳид сезгиси, бирор нарсани кўлимиз ёки баданимизга тегиб таъсир этиш натижасида тери (тактил – бирор нарсанинг теримизга тегиши) ёки босим сезгиси ва шу каби сезгилар ҳар доим ҳосил бўлади.

Демак, **сезги** деб, атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларнинг сезги аъзоларимизга бевосита таъсир этиши натижасида уларнинг айрим белги ва хусусиятларини миямизда акс эттирилишини айтамыз.

Сезги билиш жараёнлари ичида оддий психологик жараён бўлиб, ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларни акс эттиради. Ташқи оламдан келаётган кўзғатувчиларнинг муайян рецепторларга бевосита таъсир этиш орқали айрим белги ва хусусиятларни ва организм ички ҳолатини акс эттиради. Маълумки, инсондан сезишнинг дастлабки босқичи ҳиссий билишдан бошланиб, кейинчалик у мантикий билишга ўтади. Сезги ҳам оддий психологик жараён бўлгани билан унинг юзага келиши ўз-ўзидан ҳосил бўлмайди. Улар жумласига қуйидагилар киради:

1. Сезги аъзоларига таъсир этадиган нарса ва ҳодисанинг бўлиши.
2. Сезувчи аппарат, яъни анализаторнинг мавжуд бўлиши. *Масалан*, ҳавонинг совуқлигини, темирнинг қаттиқлигини, қорнинг юмшоқлиги ва бошқаларни сезамиз.

Сезги идрок билан боғлиқ бўлади, лекин нарса ва ҳодисани идрок қилишдан олдин уни сезиш лозим, шу боис сезгилар материянинг сезги аъзоларимизга таъсири натижасидир. Сезги ахборотларини қабул қилиб, танлаб, тўплаб, ҳар бир секундда ахборотлар оқимини қабул қилиб ва қайта ишлаб мияга етказиб беради. Натижада теварак - атрофдаги ташқи оламни ва организм ўз ички ҳолатини адекват “мос” акс эттириши ҳосил бўлади. Сезги аъзолари ташқи оламнинг инсон онгига олиб кирадиган йўлларида биридир.

Сезгиларнинг нерв - физиологик асослари

Маълумки, сезгилар фақатгина ташқи таъсирлар натижасида ҳосил бўлмай, балки организмнинг ички ҳолатида ҳам амалга оширилади. Сезги нерв тизимининг у ёки бу қўзғатувчидан таъсирланувчи реакциялари тарзида ҳосил бўлади ва ҳар қандай психик ҳодиса каби рефлекторлик хусусиятига эгадир. Сезгиларнинг нерв - физиологик асосини қўзғатувчининг ўзига айнан ўхшайдиган анализаторга таъсири натижасида ҳосил бўладиган нерв жараёни ташкил қилади. Шунингдек, сезгиларнинг нерв физиологик асосини ўрганишда И.П.Павлов таъбири билан айтганда анализатор аппарати ташкил этади.

Анализатор – ташқи ва ички муҳитдан келадиган таъсиротларни қабул қилиб олиб, физиологик жараён бўлган қўзғалишни психик жараёнга, яъни сезгиларга айлантирувчи нерв механизмлари тизими. Анализатор аппарати 3 қисмдан ташкил топган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- периферик (рецептор) – ташқи қувватни нерв жараёнига ўтказадиган махсус трансформатор қисми;
- анализаторнинг периферик бўлимининг марказий анализатор билан боғлайдиган йўллари очадиган афферент (марказга интилувчи) ва эфферент (марказдан қочувчи) нервлар;
- анализаторнинг периферик бўлимларидан келадиган нерв сигналларининг қайта ишланиши содир бўладиган қобик ости ва қобик бўлимлари.

Анализаторнинг қобик бўлимида рецептор хужайраларининг асосий қисми жамланган ўзак, яъни марказий қисм ва қобикнинг турли жойларида маълум миқдорда мавжуд тарқоқ хужайра қисмларидан таркиб топган ташқи қисм бўлади. Анализаторнинг ўзак қисмида рецептордан марказга интилувчи нервлар жойлашган бўлиб, кўплаб хужайралардан иборат. Мазкур анализаторнинг периферик, яъни тарқалиб кетган қисмлари бошқа анализаторларнинг ўзаклари билан ёндош соҳаларига киради ва алоҳида нарсаларни излаш жараёнида бутун бош мия қобиғининг катта қисми иштирок этишига эришилади. Анализаторнинг ўзаги анализ ва синтез қилиш функциясини бажаради, масалан, товушларнинг баландлиги.

Тарқоқ қисмлар дағал анализ функцияларни, масалан мусиқий оҳанг ва товушларни фарқлаш билан боғлиқ бўлади.

Анализатор нерв жараёнларининг ёхуд рефлектор ёйининг бутун йўли манбаси ва энг муҳим қисмини ташкил этади. Рефлектор ёйи рецептордан таъсиротни мияга олиб борувчи нерв йўллари ва эффектордан таркиб топгандир. Рефлектор ёйи элементларнинг ўзаро муносабати мураккаб организмнинг теварак–атрофдаги оламда тўғри мўлжал олишнинг организмнинг яшаш шароитларига мувофиқ тарздаги фаолиятининг негизини таъминлайди.

СЕЗГИЛАРНИНГ ТАСНИФИ, СЕЗГИЛАРНИНГ ТУРЛАРИ, СЕЗГИ СОҲАСИДАГИ ҚОНУНИЯТЛАР

Сезгилар қайси аъзолар ёрдамида ҳосил қилинишига қараб, қуйидаги турларга, яъни кўриш, эшитиш, хид билиш, таъм билиш, тери, мускул–ҳаракат, органик сезгиларга ажратилади. Улар сезги аъзолари қаерда жойлашганлигига қараб тавсифланади.

Жаҳон психологияси фанининг сўнгги ютуқлари ҳамда атамаларига биноан сезгилар қуйидагича классификация қилинади. Ушбу таснифланишнинг дастлабки кўриниши инглиз олими Ч.Шеррингтонга тааллуқлидир. У рецепторнинг қаерда жойлашганлигига қараб, сезгиларни уч турга бўлади.

- Ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттиришга мослашган ҳамда рецепторлари тананинг сиртки қисмида жойлашган сезгилар, яъни **экстрорецептив** сезгилар;
- Ички тана аъзолари ҳолатларини акс эттирувчи ҳамда рецепторлари ички тана аъзоларида, тўқималарда жойлашган сезгилар, яъни **интерорецептив** сезгилар.
- Танамиз ва гавдамизнинг ҳолати ҳамда ҳаракатлари ҳақида маълумот (ахборот, хабар) берувчи мускулларда, боғловчи пайларда, мушакларда жойлашган сезгилар, яъни **проприорецептив** сезгилар.

Сезгиларнинг таснифи ва бу борадаги тадқиқотларни таҳлил қиламиз. Дастлабки мулоҳазалар интерорецептив сезгилар у борасида рус психологи А.Р.Лурия тадқиқот ишини олиб борган. Унинг фикрича, интерорецептив сезгилар асл, туб, маънодаги сезгилар эмас, балки эмоциялар билан сезгилар ўртасидаги оралиқ сезгилар сифатида намоён бўлади. Психология фанида мазкур сезгилар тўла ўрганилмаганлиги сабабли уни “номаълум ҳислар” деб аталган. Бу асосан ички органларнинг хасталикларида вужудга келувчи ҳолатларни диагностика қилишда алоҳида аҳамият касб этади.

Интерорецептив сезгилар инсоннинг кайфиятида, эмоционал реакциялари ўзгаришида кўзга ташланади, болада эса хатти–ҳаракатнинг кескин ўзгаришига сабаб бўлади. Чунки бола тана аъзоларидаги ички ҳолатини англаш, ҳис қилиш имкониятига эга эмас. Шунинг учун ундаги хатти–ҳаракатнинг умумий ўзгариши белгилардан буни сезиш мумкин.

Интерорецептив сезгилар организмдаги ички жараёнларни ўзаро ўрин алмаштириш мувозанатини таъминлаб туришнинг асоси ҳисобланади. Бу жараённи бир сўз билан айтганда, организмдаги жараёнларни ўзаро ўрин алмашиб туришнинг гемостази (барқарорлиги) деб аталади. Шунингдек, мазкур сезгилар инсонда юзага келадиган пульс, зўриқиш, аффе́кт ҳолатларини йўқотиш, туғилиб келаётган майлларни қондириш билан боғлиқ вазифани бажаради. Натижада ички тана аъзоларининг фаолиятини издан чиқариш ҳолати юз бериши мумкин.

Интерорецептив сезгиларнинг физиологик механизмлари интероцепция билан биргаликда К.М.Биков, В.Н. Черниговскийлар томонидан

атрофлича ўрганилган. Уларнинг фикрига кўра, бу нарсаларнинг барчаси шартли рефлектор фаолияти механизмларидан келиб чиққани

Проприоцептив сезгилар гавданинг фазодаги ҳолати тўғрисида сигналлар билан таъминлаб туради. Улар инсон ҳаракатининг бошқарувчиси ҳисобланиб ва афферент асосини ташкил қилади.

Периферик рецепторлар мускуллар, пай ва бўғимларда жойлашган бўлиб, махсус таначалар шаклига эга ва улар Пуччини таначалари деб аталади.

Таначаларда вужудга келувчи кўзғатувчилар мускулларнинг ҳаракатлашуви натижасида ва бўғимлар ҳолатининг ўзгариши, нерв толалари ёрдамида, орқа миянинг орқа устунисидаги оқ суюқлигига етказилади. Кўзғовчилар Бурдах ва Голл ядросининг қуйи бўлимларига етиб келади ва ундан пўстости тугунчаларидан ўтиб, бош мия катта ярим шарининг қоронғулашган зонасида ҳаракатларини яқунлайдилар.

Проприорецепторлар ҳаракатнинг афферент асоси эканлигини А.Орбели томонидан, ҳайвонларда П.К.Анохин, одамларда эса Н.А.Бернштейнлар томонидан ўрганилган.

Психологик маълумотларга кўра, гавданинг фазодаги ҳолати, сезгирлиги **статик** сезгиларда ўз ифодасини топади. Унинг маркази ички қулоқ каналларида жойлашган бўлиб, улар ўзаро бир-бирига перпендикуляр бўшлиқда туташ ҳолатда ётади.

Масалан, бош ҳолатининг ўзгариши қуйидаги схемада кўриш мумкин:

- а) эндолимфа суюқлигига боғлиқ кўзғалиш;
- б) эшитиш нерви;
- в) вестибуляр нерви;
- г) бош мия пўстининг чакка бўлмаси;
- д) мия аппаратига ўтади;

Вестибулятор сезги аппарати кўриш билан бевосита алоқада бўлиб, фазони мўлжалга олиш (ориентирлаш) жараёнида иштирок этади.

Масалан, автомобил йўлидан ўтиш ва ҳоказо. Бу жараён патологик ҳолатда ҳам учраши мумкин.

Экстрорецептив сезгилар интермодал, носпецифик сезги туркумларига ҳам ажратилади. Масалан, эшитиш органи орқали 10-15 секундга тебранишни сезиш мумкин, лекин қулоқ билан эмас, балки суяклар ёрдамида (мия қопқоғи, тирсак, тизза учлари) пайқаш—**вибрация** сезгилари дейилади. Масалан, қарларни товушларни идрок қилиши. Одатда вибрацион сезгирлик интермодал сезги деб ҳам номланади. Унинг қуйидаги кўринишлари ҳам мавжуд:

- а) ҳид, таъм, ва маза сезгиларида;
- б) ўта кучли товушда, ўта ёрқин ёруғликда;
- в) уч хил таъсирнинг уйғунлашган интегратив ҳолатида;

Сезгининг носпецифик шаклига терининг фото сезгирлиги кириб, у рангларни, нозик жумлаларни ажратиш, қўл учлари билан сезиш орқали рўёбга чиққани. Терининг фото сезгирлиги А.Н.Леонтьев томонидан кашф қилинган бўлиб, бу нарса кўпгина ҳолатларга оқилона ёндашиш

имкониятини вужудга келтиради. Тадқиқот асосан қўл учига яшил ва қизил рангларни юбориш орқали амалга оширилган. Терининг фото сезгирлиги табиати психологияда етарли даражада ўрганилмаган.

Сезги турлари

Психология фанида учта катта гуруҳга ажратилган сезгилар (экстрорецептив, проприорецептив, интрорецептив) ўз навбатида қуйидаги турларга ажратилади:

1. Кўриш сезгилари;
2. Эшитиш сезгилари;
3. Ҳид билиш сезгилари;
4. Таъм билиш сезгилари;
5. Тери сезгилари;
6. Мускул –аракат (кинестетик);
7. Статистик сезгилар;
8. Органик сезгилар;

Кўриш сезгилари

Инсонлар томонидан ранг ва ёруғликни сезиш кўриш сезгилари орқали амалга ошади ва сезиладиган ранглар **хроматик** ва **ахроматик** турларга бўлинади. Психофизиологик қонунга кўра ёруғлик нурлари учбурчак шиша призма орқали ўтиб синганда ҳосил бўладиган ранг **хроматик ранглар** деб аталиб, уларга камалак ранглар, яъни қизил, зарғалдоқ, сарик, яшил, ҳаво ранг, кўк, бинафша тусларини қамраб олади. Одатда оқ ранг, қора ранг, кулранг ва уларнинг турлича кўринишлари **ахроматик ранглар** деб номланади.

Кўриш сезгиларининг органи кўз ҳисобланиб, у кўз соққаси ундан чиқиб келадиган кўрув нервларидан ташкил топган бўлиб, кўз соққасини ташқи томирлари ва тўр пардалари ўраб туради. Ташқи парданинг тиниқ бўлмаган оқ қисми склера ёки қотган қаттиқ парда деб номланади. Унинг олд томонига жойлашган бир мунча қавариқ қисми тиниқ мугус парда бўлиб, унинг олдинги қисми рангдор парда деб аталади. Мазкур парданинг рангига биноан унинг товланишига қараб, одамларда кўз кўк, қора каби жилва беради. Рангдор парданинг ўрта қисмида юмолоқ тиниқ модда бўлиб, уни қорачиғ деб атаймиз ва у орқали кўз ичига ёруғлик нурлари киради.

Кўзларнинг учинчи пардаси тўр парда деб номланиб, у кўз соққасининг деярли бутун ички юзасини қоплайди. Қорачиғ билан рангдор парданинг орқасида икки томони қавариқ, тиниқ жисм кўз гавҳари жойлашган бўлади. Ёруғлик нурлари унда тўпланиб, сўнг синади ва тўр пардага нарса ёки жисмнинг акси, сурати тушади.

Кўз соққасининг гавҳари билан тўр парда ўртасидаги бутун ички юзаси шишасимон жисм деб номланувчи махсус тиниқ суюқлик билан қопланган бўлади. Тўр парда ранг ва ёруғликни сезиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унда кўрув нервининг тармоқлари жойлашгандир. Ушбу тармоқларнинг чеккадаги учларида таёқча ва колбачалар деб аталадиган махсус нерв хужайралари мавжуддир. Инсон кўзини тўр пардасида 130 миллионга яқин таёқчалар ва колбачалар деб аталадиган махсус нерв

хужайралари мавжуддир. Инсон кўзининг тўр пардасида 130 миллионга яқин таёқча ва 7 миллионга яқин колбача бор деб тахмин қилинади. Колбачалар ёрдами билан хроматик, яъни кундузги ранглар кўрилади.

Таёқчалар ёруғликни яхши сезувчан бўлиб, хира ва қоронғу пайтларда ўз функциясини бажаради, ахроматик рангларни акс эттиради.

Тўр парданинг энг сезгир жойи – сариқ доғнинг асосан, колбачалар билан марказий чуқурчаси ҳисобланиб, унга қайси нарсанинг акси тушса, худди шуни ҳаммадан равшанроқ кўрамыз. Объектга тик қараш натижасида кўз мускуллари унга қаратилади ва акс эттирувчининг суръати сариқ доғга тушади. Бундай тарздаги кўриш тўғри кўриш дейилади.

Одам кўзи рангларнинг тахминан, 380 миллимикрондан 780 миллимикронгача узунликдаги тўлқинларнинг таъсирини сезади.

Уч рангли сезги назариясининг асосий қоидалари 1756 йилда М.В.Ломоносов томонидан баён қилинган бўлса, 1856 йилдан кейин немис физиги Г.Гельмголт томонидан уни тўла исботлаб берилган.

Ушбу назарияга биноан тўр парданинг колбачаларида учта асосий элемент мавжуддир, улардан бирининг кўзғалиши кизил ранг сезгисини, иккинчи кўзғалиши яшил ранг сезгиси ва учинчи кўзғалиши бинафша ранг сезгисини ҳосил қилади. Назарияга кўра ёруғлик тўлқинлари бирданига учта элементни бир хилда кўзғатса, оқ ранг сезгиси вужудга келади. Лекин ёруғлик тўлқинлари икки ёки уч элементга таъсир қилса-ю, аммо бу бир текис кечмаса, у ҳолда сезувчи элементлардан ҳар бирининг қанчалик кўзғалувчанлигига қараб, ҳар хил ранг сезгилари намоён бўлади.

Ҳозирги замон психологиясида рангларни сезиш ёлғиз тўр пардасидаги жараёнлар билангина эмас, балки мия пўстида юзага келадиган бошқа жараёнлар билан ҳам боғлиқ эканлиги тўғрисида маълумотлар мавжуддир. Замонавий маълумотларга биноан таёқчаларда кўриш пурпури деган махсус модда борлиги исботланган. Кўзга ёруғлик таъсири этганда кўриш пурпури кимёвий йўл билан парчаланиб, таркибий қисмларга бўлинади ва мазкур жараён кўриш нервини кўзғатиб, ёруғлик сезгисини ҳосил қилади ва қоронғуликда эса пурпур функционал ҳолатини қайта тиклайди.

Эшитиш сезгилари

Эшитиш сезгилари товушларни эшитишдан иборат бўлиб, мусиқавий ва шовқинли товушларни акс эттиради. Одатда товушлар оддий ва мураккаб турларга ажратилади, уларнинг биринчиси тонли, иккинчиси эса бир неча тондан ташкил топади. Тонлардан бири асосий тон ҳисобланиб, у товушнинг баландигини, кучини белгилайди, бошқалари келувчи товушлар саналиб, улар обертонлар дейилади. Мусиқа асбобларидан таралаётган товушларнинг ўзига хослиги фан тилида тембр деб аталади. Ҳатто нутқ товушлари ҳам оҳангли товушлар (унли товушлар) ёки шовқинлардан (ундош товушлар) ташкил топган бўлади.

Эшитиш сезгилари органи қулоқ бўлиб, ташқи қулоқлар супраси билан эшитув йўлидан иборат. Ўша қулоқлар ноғора парда ва унга ёпишган

учта суякча: болғача, сопдан ва узангидан ташкил топган. Ички кулоқ (кулоқ лабиринти) ўзаро бирлашмаган учта бўлақдан тузилган.

Ташқи кулоқ ҳаво тўлқинларини йиғувчи карнай вазифасини бажаради. Ноғора парда ва унга ёпишган суякчалар ҳаво тўлқинларини ички кулоққа узатади. Ўрта кулоқ махсус йўл орқали оғиз ва бурун бўшлиғи билан туташган бўлади. Ички кулоқларнинг юқори қисми учта ярим доира каналдан, ўрта қисми камерадан ва пастки қисми чиғанокдан ташкил топган.

Ички кулоқларнинг уччала бўлими эндолимфа номли суюқликдан иборатдир. Ички кулоқларнинг асосий қисми чиғанокдан иборат бўлиб, унинг ичида кортий орган мавжуд, у гумбаз шаклига эга бўлиб, асосида мембрана жойлашган. Мембрана узунлиги қисқариб борувчи эластик толалардан иборат бўлиб, улар таранг тортилган тўрларга ўхшайди. Унинг юқори қисмида махсус, таёкчасимон хужайралар мавжуд ва улар кортий дугалари деб юритилади. Мембрананинг толалари эндолимфага ингичка кўллари бор махсус хужайралар ёрдамида корний дугалари орқали катта ярим шарлар пўстининг бўлагида жойлашган.

Ҳаво тўлқинларининг ҳаракати туфайли товуш чиқарувчи жисмлар тебранганида эшитиш сезгилари ҳосил бўлади. Агар мусиқавий товушлар ҳаво тўлқинларининг секин ҳаракатлари натижасида вужудга келса, шовқинли товушлар эса уларнинг нотекис ҳаракатлари натижасида юзага келади. Одамнинг эшитиш органи бир секундда 16 мартадан 20000 мартагача тебранишли товушларни қабул қилади.

Ҳид билиш сезгилари

Ҳид билиш сезгиларига ҳидларни ҳис қилиш киради ва уларнинг органи бурун қавагининг юқори томони ҳисобланиб, бу ерда ҳид билиш хужайралари ҳамда сезувчи нерв тармоқлари жойлашган. Улар шиллик пардаларда ботиб туради.

Ҳидли моддалар сезувчи нервни кўзғайди. Ҳид билиш маркази бош мия ярим шарлари орқа юзасининг пастки қисмида мавжуд деб тахмин қилинади. Ҳидли моддалар ҳид билиш хужайраларига газ ҳолатида таъсир этиб, кимёвий реакциялар йўли билан уларни кўзғатади. Оддий газ ҳолатидаги ҳидли моддалар ҳаво билан нафас олиш жараёнида бурун ҳавосига кириб келади, натижада акс эттириш ҳолати ҳосил бўлади.

Таъм билиш сезгилари

Таъм билиш сезгилари ширин, аччиқ, нордон, шўр сингари мазаларни ҳис қилиш билан тавсифланади. Таъм билиш сезгиларининг органи тилнинг юзаси ва танглайнинг юмшоқ қисмидан ташкил топган. Тилнинг шиллик пардасида махсус таъм билиш сўрғичлари мавжуд бўлиб, уларнинг таркиби таёкчасимон хужайралардан тузилган махсус таъм билиш “куртаклари”га эга. Таъм билиш сўрғичлари тил юзасида бир текис тақсимланмаганлиги учун унинг орқа қисми аччиқни, учи ширин мазани, четлари эса нордон мазани сезади. Лекин уларнинг ўртасида бўлса, мазани акс эттира олмайди. Таъм билиш сўрғичларининг хужайрали қисмларида махсус сезувчи нервларнинг чекка учлари жойлашган, улар таъм билиш органидаги кўзғалишни бош мияга узатиб туради, унинг марказларига яқин жойлашган.

Тери сезгилари.

Тери сезгилари таркиби туйиш ва ҳарорат турларидан иборат бўлиб, уларнинг бундай номланишининг бош омили бу рецепторларнинг таркиби ва организмнинг ташқи шиллиқ пардаларида жойлашганлигидир.

Туйиш сезгилари икки хил ахборотни қабул қилиш имкониятига эга бўлиб, биринчиси тегиш ва тарқалишини туйиш сезгилари, иккинчиси эса силлиқ ёки ғадир–будурни туйиш билан тавсифланади. Одатда тана аъзосига нарсаларнинг тегишини сезиш ташқи кўзғатувчи кучайганда сиқик сезгига айланади, у янада кучайганда оғриқ сезгисига айланади.

Туйиш сезгилари органи теридаги ва ташқи шиллиқ пардалардаги туйиш таначалари деб номланувчи таначалардан иборат. Таначаларнинг ичида ва қисман ташқарисида туйиш нервнинг чекка тармоқлари мавжуд, улар терида ва шиллиқ пардаларда бир текис тақсимланган, бармоқларнинг учларида тил учида лабда зич жойлашган, худди шу боисдан сезгирлик даражаси бошқалардан юксакроқдир.

Психологияда туйиш таначалари ва сезувчи нервнинг чекка тармоқлари зичлиги экстизиометр асбоби ёрдами билан ўлчанади. Асбоб кериладиган икки оёқли циркулдан ташкил топган, бўлиб, унинг ўзагидаги даражалар оёқларнинг учлари ўртасидаги масофани ўлчайди.

Туйиш сезгиларининг маркази бош мия пўстининг орқадаги марказий нуқтасида жойлашган деб тахмин қилинади. Туйиш сезгиларининг ташқи, яъни физик сабаби бу бирон-бир нарсаларнинг терига бевосита тегишидир.

Мускул – ҳаракат сезгилари, статик сезгилар

Мускул-ҳаракат сезгилари мотор сезгилар деб номланиб, уларга оғирликни, қаршиликни, органлар ҳаракатини билиш сезгилари киради. Уларнинг органлари–гавда мускуллари, пайлар, бўғимлардан иборатдир. Органларнинг таркибида сезувчи нервларнинг чекка тармоқлари мавжуд бўлиб, уларнинг таъсирида ҳаракат ва статик сезгилар вужудга келади.

Мускул - ҳаракат сезгиларининг физик сабаби мускулларга таъсир этувчи нарсаларнинг механик таъйиқи ва гавда ҳаракатларидир.

Статик сезгилар гавданинг фазодаги ҳолатини сезиш ва мувозанат сақлаш сезгилари деб аталади.

Гавданинг фазодаги ҳолатини билиш ва мувозанат сақлаш сезгиси учун ички кулоқдаги вестибуляр аппарат рецептор вазифасини бажаради. Вестибуляр аппарат кулоқ даҳлизи ярим доира каналларидан ташкил топган бўлади, сезувчи нерв тармоқлари эса гавданинг фазодаги ҳаракатини ва ҳолатини бошқаради. Гавда мувозанатини сақлашда алоҳида аҳамият касб этиб, улар эндолимфада сузиб юрадиган майда оҳактош кристаллардан ташкил топган.

Органик сезгилар

Органик сезгиларнинг рецепторлари ички органларда, қизилўнгач, меъда, ичак, қон томирлари, ўпка ва шу кабиларда жойлашган бўлади. Ички органлардаги жараёнлар органик сезгилар рецепторларининг кўзғатувчиларидир.

Уларга қуйидагилар киради;

- а) Оғрик сезгилар;
- б) чанқов сезгилари;
- в) нохуш туйғулар;
- г) очликни сезиш.

Сезгиларнинг умумий қонуниятлари

Сезгиларнинг юзага келиши маълум қонуниятларнинг асосида юз беради. Сезгилар бирор бир сезги аъзосининг кўзғалишидан ҳосил бўлади. Кўзғатувчи рецепторга таъсир этиши биланоқ сезги ҳосил бўлмайди. Кўзғатувчи таъсир эта бошлагандан бир неча вақтдан кейин сезги ҳосил бўлади. Лекин сезгиларнинг ҳар хил турлари фақат ўзига хослиги билан эмас, балки улар учун умумий бўлган хусусиятлар билан ҳам ифодаланади. Сезгиларнинг сифати, жадаллиги узоқ давом этиши ва кўп жойларда юз бериши ана шундай хусусиятлар жумласига киради. Қуйида сезгиларнинг хусусиятлари яққол ифодаланган.

Сифат – мазкур сезгининг асосий хусусияти бўлиб, уни бошқа сезги турларидан фарқлайди ва айни шу сезги тури доирасида ўзгариб туради. *Масалан*, эшитиш сезгиси паст–баландлиги, майинлиги, зўрлиги билан фарқ қилади ва ҳоказо.

Сезгининг жадаллиги унинг миқдорини ифода этадиган хусусият бўлиб, таъсир келаётган кўзғатувчининг кучи ва рецепторнинг функционал ҳолати билан белгиланади. Сезгининг давомийлиги унинг вақтинчалик хусусияти ҳисобланади. У ҳам сезги аъзосининг функционал ҳолати билан лекин асосан кўзғатувчининг таъсир қилиш вақти ва таъсирнинг жадаллиги билан белгиланади. Кўзғатувчи сезги аъзосига таъсир қилиши биланоқ сезги ҳосил бўлмайди, балки бир оз вақт ўтгач ҳосил бўлади. Бу сезгининг латент (яширин) даври деб аталади. Латент даври ҳар хил сезги тури учун турлича, масалан, тактил сезгилари учун 130 миллисекунд бўлса, оғрик сезгиси учун 370 миллисекундан иборат.

Билинар – билинмас сезги ҳосил қилувчи кўзғатувчининг минимал кучи сезгирликнинг **қуйи чегараси** дейилади. Сезгиларнинг қуйи чегараси анализаторнинг абсолют сезгирлиги даражасини аниқлайди. *Масалан*, 1 грамм қандни 1 пиёла чойдаги мазаси унча сезилмайди. 0.1 см қоғозни қўл кафтига қўйилса, унинг оғирлиги сезилмайди. Сезги чегарасининг меъёри қанчалик кичик бўлса, мазкур анализаторнинг сезгирлиги шунчалик юксак бўлади.

$$\text{Формуласи } E = \frac{1}{R_1}$$

E – сезгирлик R-кўзғатувчининг таъсир меъёри.

Кўриш ва эшитиш анализаторининг сезувчанлиги жуда юксакдир. С.И.Вавилов (1851-1951)нинг тажрибаларида кўрсатилганидек, кишининг кўзлари тўрпардаги бор йўғи 28 квант атрофида нур тушган тақдирда ҳам ёруғликни кўра олади. Тим қоронғуликда 27 километр масофада ёниб турган шамни кўриш қобилиятига эгамиз. Айни пайтда баданимизга бирор нарса

текканини сезишимиз учун кўриш ва эшитиш сезгилари ҳосил бўлишига сарфланганига нисбатан, 100-10000000 баровар зид қувват талаб қилинади.

Анализаторнинг мутлақ сезувчанлиги сезгининг фақат қуйи эмас, балки юқори чегараси билан кифояланади. Сезгининг мутлақо **юқори сезувчанлиги** деб қўзғатувчининг куч билан таъсир қилишига айтилади. Бунда таъсир кўрсатаётган қўзғатувчига айнан ўхшайдиган сезги ҳосил бўлади. Бизнинг рецепторларимизга таъсир қилаётган қўзғатувчилар кучининг яна ҳам ошиши оғриқ сезгисини ҳосил қилади.

Сезги аъзолари ёрдамида у ёки бу қўзғатувчининг фақат бор ё йўқлигини қайд этмасдан, балки қўзғатувчиларнинг кучига ва сифатига қараб фарқлай олишимиз мумкин. Сезгилар ўртасидаги биланар–билинмас фарқни ҳосил қилувчи иккита қўзғатувчи ўртасида мавжуд бўлган минимал **фарқ ажратиш чегараси ёки айирма чегараси** деб аталади.

Немис физиологи Э.Вебер (1795-1878) кишининг ўнг ва чап қўлларида кўтариб турган иккита нарсанинг қайси бири оғирроқ эканлигини аниқлай билиш қобилиятини текширар экан, фарқ ажратиш сезгирлиги мутлоқ эмас, балки нисбийлигини қайд этган эди. Бундан кўшимча қўзғатувчининг асосий қўзғатувчига нисбатан доимий ўлчам бўлиши керак, деган маъно келиб чиқади. Жумладан, қўлда 100 грамм оғирликдаги юк турган бўлса юкнинг билинар–билинмас оғирлигини пайқаш учун оғирлик 3.4 грамм атрофида оширилиши керак. Юкнинг оғирлиги 1000 грамм бўлган тақдирда эса сезги ҳосил қилишида салгина фарқ сезиши учун оғирлик 33.3 грамм чамаси оширилиши керак. Шундай қилиб, илк қўзғатувчининг ўлчами қанчалик катта бўлса, унга кўшимча ҳам шунчалик катта бўлиши лозим.

Фарқланишнинг бошланиши мазкур анализатор учун доимий бўлган нисбий ўлчаш билан белгиланади. Кўриш анализатори учун бу нисбат

тахминан $\frac{1}{100}$ ни, эшитиш анализатори учун $\frac{1}{10}$ ни, тактил анализатори

$\frac{1}{30}$ ни ташкил этади. Бу ҳолатни тажриба йўли билан текшириш унинг фақат ўртача кучга эга бўлган қўзғатувчилар учун уриниш эканлигини кўрсатади.

Немис физиги Г.Фехнер (1801-1887) Вебер ўтказган тажрибаларда олинган маълумотларга асосланиб, сезгиларнинг жадаллиги қўзғатувчининг кучига боғлиқлигини қуйидагича шаклида ифодаланган эди.

$$S = K L g j + C$$

Бунда S – сезгининг жадаллигини, j – қўзғатувчининг кучини, K ва C константлар ўзгармас, доимийлиги ва миқдорларни билдиради. Асосий **психофизик қонун** номи билан юритиладиган қонун қуйидагича изоҳланади. Сезгининг жадаллиги қўзғатувчи кучининг логарифмига пропорционалдир. Бошқача қилиб айтганда, қўзғатувчининг кучи геометрик прогрессия йўли билан оша борган тақдирда сезгиларнинг жадаллиги

арифметик прогрессия йўли билан ошади. Бу қонун **Вебер - Фехнер** қонуни ҳам деб аталади.

Айирма сезувчанлик ёхуд фарқ ажратиш сезувчанлиги ҳам фарқланиш чегарасининг ўлчамига нисбатан тесқари боғланишда бўлади; фарқланиш чегараси қанчалик катта бўлса, айирма сезувчанлик ҳам шунчалик кам бўлади.

Сезгилар чегарасининг абсолют меъёри билан белгиланадиган анализаторнинг сезгирлиги барқарор бўлмасдан қатор физиологик ва психологик шарт-шароитлар таъсири остида ўзгариб туради. Ушбу шарт-шароитлар орасида адаптация (мослашиш) ҳодисаси алоҳида ўрин эгаллайди.

Адаптация – ёхуд мослашув – сезги органлари сезгирлигининг кўзғатувчи таъсири остида ўзгариши демакдир.

Адаптация (ёки мослашиш) икки турга бўлинади:

- а) негатив адаптация;
- б) позитив адаптация.

Позитив адаптацияда кучсиз кўзғатувчи таъсири остида сезгирлик ошади. Кўриш анализаторида позитив адаптация, қоронғулик адаптацияси дейилади.

Негатив адаптация икки хил бўлади:

- а) кўзғатувчининг давомий таъсиридан сезгирлик йўқолади. Масалан, кўлимизга юк қўйилса сезамиз, аммо вақт ўтиши билан сезмай қоламиз.
- б) кучли кўзғатувчи таъсиридан сезгирликнинг сусайиши. Масалан, қоронғу хонадан бирданига чиқиб қолсак, аввалига ҳеч нарса кўрмаймиз, вақт ўтиши билан сезгирлик пасайиб биз нормал кўраммиз.

Адаптация тери рецепторларида тез юзага келади. И.П.Павлов фикрича, “Адаптация бош мия пўстлоқ қисмидаги муҳофазаловчи тормозланиши туфайли ҳосил бўлади”. Ҳароратга, ҳидларга нисбатан ҳам адаптация бўлади.

Сенсибилизация – анализаторларнинг ўзаро муносабати ва машқ қилиши натижасида сезгирликнинг кучайишидир.

Сенсибилизациянинг адаптациядан фарқи:

1. Адаптацияда сезгирлик ошади ёки камаяди, сенсибилизацияда эса фақат ошади;
2. адаптацияда сезгирликнинг ўзгариши ташқи чегараларга боғлиқ бўлса, сенсибилизацияда психологик, физиологик ҳолатларга боғлиқ бўлади.

Синестезия кўзғатувчининг бир анализаторга таъсири билан бошқа анализаторга хос сезгининг пайдо бўлишидир. Кўриш, эшитиш синестезияси кўпроқ учрайди. Синестезиялар ҳар бир шахс учун доимий бўлади. Масалан, композиторлардан Скребин, А.Ф.Лест, Н.Римский Корсаковларда “рангдор эшитиш” қобилияти бўлган. Демак, синестезия икки сезгининг бир сезги бўлиб қўшилишидир. “Масалан, “ширин сўз”, “бағри тош”.

Сезгилар **контрасти** қарама-қарши сифатга эга бўлган бир вақтдаги кўзғалиш туфайли сезгирликнинг ўзгаришидир. Масалан, тинч жойда товуш

кучлироқ сезилади. Оқимтир фонда қора ранг қорароқ, қорамтир фонда оқ ранг яна ҳам оч бўлиб сезилади. Одам чарчаганда сезгирлик пасаяди. Ҳаракат ошганда совуққа сезгирлик ўткирлашади. Сезгирлик касбга ҳам боғлиқ. Масалан, рассомларда ранг сезиш, муסיқачиларда товуш сезиш ва шу кабилар.

ИДРОК

ИДРОК ҲАҚИДА ТУШУНЧА, ИДРОКНИНГ НЕРВ-ФИЗИОЛОГИК АСОСЛАРИ, ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ҚОНУНИЯТЛАРИ

Идрок сезгиларга нисбатан мураккаб ва мазмундор психик жараён бўлиб, барча рухий ҳолатлар, хусусиятлар, хоссалар ва инсон онгининг яхлит мазмуни эгалланган билимлар, тажрибалар, кўникмалар бир даврнинг ўзида намоён бўлади, акс эттиришда иштирок этади.

Идрок сезгига нисбатан бир мунча мураккаброқ, тўлароқ акс эттириш жараёни бўлиб, сезги аъзоларимизга таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларни бутун белги ҳамда хусусиятлари билан бутунлигича, яъни яхлит акс эттиришдан иборатдир. Масалан, олмани кўрган пайтимизда унинг шакли, ранги, таъми, ҳиди ва нави билан биргаликда бир бутун нарса тарзида идрок этамиз. Демак, идрок қилиш жараёнида деярли барча сезгиларимиз қатнашади.

Шунинг учун ҳам идрок сезгига нисбатан анча мураккаб акс эттириш жараёнидир.

Шахс теварак–атрофдаги нарса ва ҳодисаларнинг фақат айрим хоссаларини онгда акс эттириб қолмайди, балки уларнинг барча хоссаларини биргаликда бир бутун ҳолда ҳам акс эттиради.

Психологик адбиётларда идрок тушунчасига турлича таърифлар учрайди. Жумладан М.Воҳидовнинг “Психология” дарслигида идрок деб сезги аъзоларимизга таъсир этаётган нарса ва ҳодисаларни яхлит ҳолича акс эттиришга айтилади, деб келтирилади.

В.Каримованинг “Психология” ўқув қўлланмасида идрок бу билишимизнинг шундай шаклики, у борлиқдаги кўплаб хилма-хил предмет ва ҳодисалар орасида бизга айни пайтда керак бўлган объектни хосса ва хусусиятлари билан яхлит тарзда акс эттиришимизни таъминлайди.

Келтирилган таърифлардан келиб чиққан ҳолда идрокка қуйидигича таъриф бериш мумкин: **Идрок**-деб сезги аъзоларига бевосита таъсир этиб турган нарса-ҳодисалар образларини киши онгида бир бутун ҳолда акс эттирилишига айтилади.

Киши нарса-ҳодисаларнинг айрим хоссаларини сезади. Уни бир бутун ҳолда идрок қилади. Чунки нарса ва хосса бир-биридан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди. Одам нарсаларни идрок қилаётганда унинг айрим хоссаларини сезади. Масалан: чакмоқ қандни идрок қилинади, унинг ширинлиги сезилади. Қуёшни идрок қилинади, унинг иссиқлиги сезилади ва бошқалар.

Идрок кўзғатувчиларнинг айрим хусусиятларини акс эттирувчи сезгилардан фарқ қилиб, нарсани бутунлигича, яхлитлигича, унинг ҳамма хусусиятлари билан биргаликда акс эттирилади. Шунинг учун идрок айрим сезгиларнинг оддий йиғиндисидан иборатдир, деган хулоса чиқариб бўлмайди. Идрок ўзига хос тузилишга эга бўлган ҳиссий билишнинг сифат жиҳатидан янги юксакроқ босқичидир.

Идрокнинг муҳим томонларидан бири – унинг хусусиятларини турли жабҳалар, вазиятлар, шароитларда намоён бўлишидир. Идрокнинг муҳим хусусиятларидан бири – бу фаол равишда бевосита акс эттириш имкониятининг мавжудлигидир. Одатда инсоннинг идрок қилиш (перцептив) фаолиятини унинг ўзлаштирилган билимлари, тўплаган тажрибалари шунингдек, мураккаб аналитик-синтетик ҳаракатлар тизими замирида юзага келади.

Идрокнинг яна бир муҳим хусусияти, унинг нарса ва ҳодисаларни умумлашган ҳолда акс эттирилишидир. Маълумки, инсон психикасига кириб бораётган кўп қиррали, кўп ёқлама амаллари идрок қилиш билан чекланиб, чегараланиб қолмасдан, балки ўша мажмуа аниқ қисм ёки ҳодиса сифатида баҳоланади.

Идрокнинг навбатдаги хусусияти унинг ҳаракатчанлиги ва бошқарувчанлигидир. Масалан: тошқўмир ёруғликда ёғду сочади, оқ қоғоздан кўпроқ нур балқийди. Лекин инсон бу нарсаларни “қора” ва “оқ” деб идрок қилади, вужудга келган бевосита субъектив таассуротларга нисбатан ўзгартиришлар, тузатишлар киритади.

Идрок жараёнида деярли барча сезгиларимиз иштирок этса ҳам идрок сезгиларимизнинг оддий йиғиндисидан иборат деб бўлмайди. Идрок жараёнида турли сезгиларимиздан ташқари одамнинг шу пайтгача орттирилган турмуш тажрибаси ҳам иштирок этади. Одам ўз турмуш тажрибасида жуда кўп нарса ва ҳодисаларни такрор-такрор идрок қилгани туфайли одамнинг идроки англанилган ҳаракатларга эгадир. Шунинг учун етарли турмуш тажрибасига эга бўлган одам (яъни катта ёшли одамлар) идрок қилаётган нарсаси нима эканлигини англашга ёрдам беради. Ҳеч қандай турмуш тажрибасига эга бўлмаган одам, (яъни чақалоқ, болалар) идрок қилаётган нарсаси нима эканини ҳали мутлақо билмайди.

Идрок жараёни шунчаки оддий акс эттиришдан иборат эмас. Идрок жараёнида одамнинг диққати, хотираси, тафаккури, хаёли, ҳиссиёти ва иродаси иштирок этади. Чунончи, одам диққатини қаратмасдан (йўналтирмасдан) бирорта нарсани ҳам мутлақо идрок эта олмайди.

Диққат қаратилгандагина таъсир этаётган нарса ва ҳодисаларни равшан идрок этамиз. Идрок жараёнида одамнинг илгари орттирган турмуш

тажрибаси иштирок қилар экан, бинобарин идрок жараёни одамнинг хотираси билан боғлиқдир.

Идрокда ҳар доим хусусан таниш жараёни иштирок этади. Таниш жараёни қатнашаётганини туфайли одам идрок қилаётган нарсаларини дарров англаб ола билади. Машҳур рус физиологларидан И.И.Сеченовнинг таъкидлашича, одам ҳозирги идрокдан ҳосил бўлган образлар илгариги идрокларида вужудга келган ва хотирасида сақланиб қолган образлар билан таққослаб кўради. Агар ҳозирги идрокдан ҳосил бўлган образ илгари худди шу нарсани идрок қилишдан вужудга келтирилган образга тўла мос келса, айти чокда идрок қилаётган нарсасини танийди. Аксинча, агар ҳозирги идрокдан ҳосил бўлган образ илгариги образга мос келмаса, яъни айти чокда идрок қилаётган нарсани одам танимаса идрок давом эттирила беради. Идрок жараёнида нутқ ва тафаккурнинг қатнашиши шунда намоён бўладики, ҳар бир идрок ниҳоясига бориб, ҳукм шаклида, яъни чигал гап шаклида ифодаланади. Чунончи одамни ёки бирор идишни идрок қилаётганимизда идрокимизни, "бу пиёла" деб тугаллаймиз. Нарсаларнинг номини аташ билан идрокимизнинг мазмунини равшанлаштирамиз. Агар идрок жараёнида нарсаларнинг номини атай олмасак, яъни идрок қилаётган нарсалар бизга нотаниш қандайдир янги нарсалар бўлса, ундай пайтда идрок жараёнидаги тафаккур фаоллашиб кетади. Одам идрок қилаётган нарсаси нима эканлиги ҳақида ўйлай бошлайди.

Идрок жараёнида хаёлнинг қатнашиши шунда кўринадики, одам ўзидан алланималарни қўшиб, идрок қилаётган нарсасидан ҳосил бўлган образнинг мазмунини кенгайтириб юборади. Масалан, осмондаги тўда-тўда булутларга қараб, уларнинг шаклини нималаргадир ўхшатиш мумкин. Идрок жараёнида хаёлнинг иштирок қилиши, хусусан, болаларда яққол кўринади.

Идрок жараёнида ҳис-туйғуларнинг иштирок қилиши шу идрок қилаётган нарсаларимизга нисбатан ҳосил бўладиган муносабатларимизда кўринади. Одам идрок қилаётган ҳамма нарсаларга нисбатан бир хилда муносабатда бўлмайди. Агар одам илгари бирор нарсани идрок қилаётган пайтда қаттиқ хафа бўлган, кайфияти бузилган бўлса, шу нарсани яна иккинчи марта идрок қилганда яна ҳиссиётларга нисбатан бўлса ҳам содир бўлади. Бундан ташқари идрок ҳиссий ҳолатнинг иштироки яна шунда очиқ равшан кўринадики, одам қаттиқ кўрқинч ҳиссини бошидан кечираётган пайтда идрок янглиш бўлади, яъни кучли ҳиссий ҳолат таъсирида айрим нарсалар бошқача бўлиб кўринади. Чунончи кечаси қоронғи кўчада кўрқиб келаётган одамга рўпарасидаги тўнка писиб, пойлаб, ўтирган одамга ўхшаб кўринади. Шунинг учун ҳам "кўрққанга кўша кўринар" деган халқ мақоли бежиз айтилган эмас. Аксинча, одамнинг кайфияти чоғ, хурсанд пайтида ҳамма идрок қилаётган нарсалари чиройли ва ёқимли бўлиб туюлади.

Маълумки, идрок сезги аъзолари асосида вужудга келади. Ҳар бир идрок жараёнида бир неча сезги аъзоси иштирок этади. Лекин улардан бири энг муҳим ўринда туради. Масалан, суратни идрок қилишда кўриш органи, муסיқа ва нутқни идрок қилишда эшитиш органи етакчилик қилади. Идрок

жараёнида қайси сезги аъзосининг етакчилик ролини ўйнашига қараб, идрокни бир неча турларга ажратиш мумкин. Масалан, кўриш идроки, эшитиш идроки, ҳид билиш идроки, таъм билиш идроки ва бошқалар. Бундан ташқари идрокнинг аралаш тури ҳам мавжуд бўлиб, бунда бир неча анализатор биргаликда иштирок этади. Масалан, кинофильмни идрок қилишда кўриш ва эшитиш сезгиси иштирок этади. Теварак атрофдаги нарса ва ҳодисалар бир-бирига боғлиқ. Улар муайян маконда маълум вақтда содир бўлади. Шунингдек, улар бир-бирларига ва идрок қилувчига нисбатан маълум муносабатда шакл, ҳажм ва бошқа хоссаларга эгадир.

Сезгилар энг оддий элементар психик жараёндр. Идрок эса сезгиларга қараганда мураккаб психик жараён ҳисобланади. Идрокнинг мураккаблиги қуйидагиларда ифодаланади:

- 1) ҳар бир идрок таркибига айна вақтда бир неча сезги киради. Масалан, қовунни идрок қилиш, бунда қуйидаги сезгилар иштирок этади, қовуннинг шакли ва рангини акс эттирувчи кўриш сезгиси, ҳидини акс эттирувчи ҳид сезгиси, мазасини акс эттирувчи таъм билиш сезгиси, ҳаракатини акс эттирувчи тери сезгиси ва бошқалар. Бу сезгилар таҳлил ёрдамида ажратиб олинади ва идрокнинг перцептив томонини ташкил қилади. Улар иштирокида нарсанинг барча хоссалари бир бутун ҳолда акс эттирилади. Бу эса идрокнинг перцептив томонини ташкил қилади.
- 2) Ҳар бир идрок таркибига кишининг ўтмишда ҳосил қилинган билим ва тажрибалари киради.

Идрокнинг нерв физиологик асоси

Идрок ҳам сезги каби рефлектор жараён ҳисобланади. И.П.Павлов бўйича идрокнинг негизини теварак-атрофимиздаги нарса ва ҳодисалар рецепторларга таъсир этиши натижасида бош мианинг катта ярим шарлари қобиғида ҳосил бўладиган шартли рефлексларнинг муваққат нерв боғланишлари ташкил этади. Ташқи оламдаги нарсалар ва ҳодисалар комплекс қўзғатувчи сифатида хизмат қилади. Анализаторларнинг қобиқ бўлинмалар ўзагида ана шу комплекс қўзғатувчиларнинг мураккаб таҳлили ва синтези амалга оширилади. Идрок сезгиларга қараганда мианинг

анча юксак даражадаги таҳлил қилиш, умумлаштириш фаолияти ҳисобланади. Таҳлил қилмасдан туриб, идрокнинг анланган бўлиши мумкин эмас. Жумладан, нотаниш хорижий тилда айтилган нутқ бошдан - оёқ товушлар оқими тарзида идрок этилади. Нутқнинг анланган ҳолда идрок этилиши, яъни у тушуниши учун нутқнинг алоҳида ибораларга моҳият эътибори билан сўзларга ажратиш шартидир. Айна пайтда нутқни идрок этиш жараёнида таҳлил билан баб-баравар тарзда синтез қилинади, шу туфайли биз алоҳида тарқоқ товушларни эмас, балки сўзларни ва ибораларни идрок этамиз. Муваққат нерв боғланишларининг ўрнатилиши синтезнинг негизини ташкил қилади.

Идрокнинг негизи нерв боғланишларининг икки туридан, битта анализатор доирасида ҳосил бўладиган боғланишлардан ва анализаторлараро боғланишлардан таркиб топади. Биринчи ҳолат организмга битта модалликдаги комплекс қўзғатувчи

таъсир этганда кузатилади. Эшитиш анализаторларига таъсир қиладиган алоҳида товушларнинг ўзига хос бирикмасидан иборат куй ана шундай кўзгатувчи бўлиши мумкин. Ушбу комплекснинг ҳаммаси битта мураккаб кўзгатувчи сифатида таъсир қилади.

Комплекс кўзгатувчининг таъсири остида ҳосил бўладиган нерв боғланишларининг бошқа бир тури ҳам борки, улар турли хилдаги анализаторлар доирасидаги боғланишлардан иборатдир. И.М.Сеченов нарсани ёки фазони кўриш кинестезик, пайпаслаш ассоциациялари орқали ва бошқа сезгиларнинг ассоциацияси орқали идрок этилишини изоҳлаб берган эди.

Кишидаги боғланишларга албатта сўзнинг эшитилиши билан образи ҳам қўшиладики, унда муайян нарса ёки фазога муносабат гавдаланган бўлади. Идрок негизида ҳосил бўладиган муваққат нерв боғланишлари ташқи оламдаги нарсалар ва ҳодисалар хусусиятларининг объектив боғланишлар асосида таркиб топади. Анализаторлар ўртасида ҳосил бўладиган боғланишлар туфайли биз идрокимизда нарса ва ҳодисаларнинг бунинг учун мослашган анализатор бўлмаган хусусиятларини (масалан, нарсанинг ҳажми, солиштирма оғирлиги) ҳам акс эттирамиз.

Шунинг учун ҳам биз идрок қилганимизда оламни сезгиларимизга нисбатан чуқурроқ қилиб оламиз. Бу муваққат нерв боғланишлар нарса - ҳодисанинг биргина хоссаси билан эмас, балки барча хоссалари комплекс кўзгатувчилар таъсири билан вужудга келади. Масалан, талаба бутун бир дарс жараёнида идрок қилаётганда ўқитувчини кўради, унинг нутқини тинглайди, ёзади. Бу комплекс кўзгатувчилар кўриш, эшитиш, мускул-ҳаракат рецепторларини кўзгайди. Комплекс кўзгатувчиларнинг анализаторларнинг мия пўсти қисмидаги ядроларида мураккаб таҳлил ва синтез қилиши амалга ошади. Идрок жараёнида таҳлил билан бир вақтда синтез ҳам рўй беради. Шунинг учун биз айрим товушларни эмас, бутун сўз ва ибораларни идрок қиламиз. Демак, идрокнинг нерв физиологик асосида иккинчи сигнал тизимининг муваққат нерв боғланишлари ётади. Муваққат нерв боғланишларининг ҳосил бўлиш жараёни синтез асосини икки хил нерв боғланишлари ётади.

Бир анализатор доирасида ҳосил бўладиган боғланишлар бир нарсдаги комплекс кўзгалувчиларининг организмга таъсир этишдан вужудга келади. Масалан, эшитиш анализаторига таъсир қиладиган айрим товушларнинг ўзига бирикиши шундай кўзғовчи бўла олади. Мусиқа тинглаш, расм кўриш, улар анализаторлараро боғланишлар, бир нарса ёки бир неча анализаторларга таъсир этади. Масалан, кўриш, мускул анализаторлари, маъруза, монолог.

Кузатиш ва кузатувчанлик.

Идрокнинг ўзига хос жуда муҳим хусусиятларидан яна бири кузатувчанликдир. Умуман олганда идрок жараёнининг ҳаммаси кузатиш билан ҳар доим узвий боғлиқ. Чунки одам идрок қилаётганида ниманидир кузатади. Лекин ихтиёрсиз идрок жараёнидаги кузатиладиган нарса ва ҳодисалар одамнинг эсида сақланиб қола бермайди.

Кузатишнинг муваффақияти олдиндан қўйиладиган тайёргарликка, кишининг билим ва тажрибаларига, диққатининг кучига ва фикрлаш фаоллигига боғлиқ. Кишининг режали, тизимли ва давомли ихтиёрий идрок қилиш қобилятини **кузатувчанлик** дейилади. Кузатувчанлик шахснинг шундай хислатидирки, бунда у нарса ва ҳодисаларнинг унга билинмайдиган муҳим характерли хусусиятларини пайқай олади.

Академик И.П.Павлов кузатувчанликнинг илмий билимдаги аҳамиятига юксак баҳо берган. У Санкт-Петербург яқинидаги Павлова шахридаги физиология институтининг олди томонига “Кузатувчанлик, кузатувчанлик ва яна кузатувчанлик” деб ёздириб қўйган.

ИДРОКДА ОБЪЕКТ ВА ФОН, АППЕРСЕПЦИЯ, ИДРОКНИНГ КОНСТАНТЛИГИ, ИДРОКДА ИЛЛЮЗИЯ ВА ГАЛЛЮЦИНАЦИЯ

Одамга жуда кўп нарса ва ҳодисалар таъсир қилиб туради. Булар шундай кўп хоссаларга эгаки, ҳатто одам бир вақтнинг ўзида уларга жавоб реакцияси қайтара олмайди. Одам кўп сонли қўзғовчилардан фақат айримларини аниқ ҳолда ажратиб олади. Шу ажратиб олинган нарса ҳодисалар эса фон саналади. Идрок қилинадиган нарсани ўраб турган бошқа нарса, жисм ёки ҳодисаларга нисбатан **объект** ҳисобланиб, объектнинг атрофдагилари эса **фон** дейилади. Масалан, ўқитувчи бир дарсда бир неча ўқувчилардан сўрайди. Ҳар сафар сўраётганларни кўради. Чақирилган ўқувчи унинг жавоби хатти-ҳаракати идрок объекти ҳисобланади.

Муайян шароитда шахс томонидан идрок қилинадиган нарса ёки жисм идрокнинг **объекти** деб аталади. Бошқа ўқувчилар фаолияти идрок фони бўлиб қолади. Идрок фонига кирган ўқувчи жавоб бериш учун чақирилиб қолса, идрок объектига айланади ва аксинча. Демак, идрок объекти ва фони динамик табиатга эга бўлиб, доимо ўзгариб туради. Объект ва фоннинг динамиклиги бош мия катта ярим шарлари пўстида вужудга келадиган оптимал қўзғалиш ўчоғининг алмашилиши билан тақозо этиладиган диққатнинг бир объектдан бошқа объектга ўтиши билан изоҳланади. Идрок фонидан объектни ажратишнинг психологик қонуниятларини иккиланган тасвирлар, шредерлар зинапоеси, предмет контурларини ажралиши кабиларда аниқ кўриш мумкин.

Жуда кўп ҳолларда объектни фондан тез ва аниқ ажратиб олиш учун уни алоҳида ранг, шакл ва белгилар билан таъкидлаб қўйилади. Масалан, транспорт белгилари, темир йўл ишчилари махсус тўқ сариқ рангли кийим киядилар ва бошқалар.

АППЕРЦЕПЦИЯ

Идрокнинг ўзига хос хусусиятларидан бири идрок жараёнига бутун психик ҳаёт мазмунининг (яъни бутун маънавий бойлигининг) таъсир этишидир. Юқорида айтилганидек, идрок жараёни одамнинг турмуш

тажрибаси билан боғлиқ экан, бинобарин, идрок жараёнига билим бойлиги одамнинг ишонч, эътиқодлари, дунёқараши, қизиқиш ва эҳтиёжлари ҳамда касби таъсир қилади. Психологияда идрок жараёнига одамнинг бутун маънавий ҳаёт бойлигини таъсир этишини апперцепция деб юритилади. **Апперцепция** – идрок жараёнини шахснинг олдинги билимлари, шахсий ва ижтимоий тажрибалари, қизиқишлари, мотивацияси, эҳтиёжлари ва одатлари, умуман руҳий ҳаётининг барча мазмуни билан белгиланишидир. Апперцепция ходисаси туфайли одамлар ўзаро идрокининг мазмуни билан бир-бирларидан муайян даражада тафовутландилар, яъни улар айнан бир хил нарсани узининг билими, савияси, нуқтаи назари, дунёқараши ва ижтимоий келиб чиқишига асосланган ҳолда турлича идрок қиладилар ҳамда акс эттирадилар. Масалан, даладаги гуллаб турган пахтани оддий бир талаба билан тажрибали агроном идрок қиладиган бўлса, албатта, уларнинг идроклари, яъни пахтани акс эттиришлари жуда катта фарқ бўлади. Талаба шунчаки, одатдаги оддий бир пахта сифатида акс эттирса, агроном пахтанинг қандай нави, таракқиётнинг қайси босқичда эканлиги, тахминан қанча ҳосил бериши ва шу кабилар билан бирга чуқур ҳамда жуда тўла идрок этади. Педагогик ва психологик билимларга эга бўлган тарбиячи билан бундай билимлардан мутлақо хабарсиз бўлган оддий бир онанинг болаларидаги турли эҳтиёжлар ва ҳаракатларни идрок қилишлари ўртасида кескин фарқ мавжуд. Масалан, илдиз тушунчасини болалар ўсимликларнинг моддий асоси сифатида, математиклар сонларнинг илдизи кўринишида, ижтимоий нуқтаи-назардан қариндош-уруғчилик шаклида кўз олдига келтирадилар. Апперцепция тушунчаси баъзи ҳолларда идрокнинг аниқлиги, тўлиқлиги, равшанлиги, предметлиги, танловчанлик каби сифатларнинг маъноси ўрнида қўлланилган. Психологик назарияларига кўра, апперцепция ходисаси барқарор ва вақтинча (муваққат) деб юритилувчи икки турга ажратилади. Барқарор апперцепция ходисаси шахснинг дунёқараши, қатъий маслағи, мотивацияси, қизиқиши, билим савияси, маданий даражаси, хулқ-атвори, маънавияти ва касбий тайёргарлигига боғлиқ бўлиб, у ўта мураккаб тузилишга эгадир. Муваққат (вақтинча) апперцепция тури эса шахснинг фақат идрок қилиши жараёнидаги эмоционал ҳолатига, яъни унинг кайфияти, рухланиши, шижоати, стресс, аффект кўринишидаги ҳис-туйғуларида, уларнинг суръати, давомийлиги тизимида ўз ифодасини топади.

Идрок хусусиятининг яна бир ўзига хос хусусияти унинг константлигидир. Идрокнинг **константлиги** деганда биз идрок қилишдан онгимизда ҳосил бўлган образнинг реал воқеликдаги бизга таъсир этиб турган нарсанинг табиий ҳолатига ҳар жиҳатдан мос бўлишини тушунамиз. Маълумки, нарсаларнинг ҳажми (катта ёки кичиклиги) шу нарсаларни қандай масофадан (узоқдан ёки яқиндан) идрок қилаётганимизга қараб ўзгариб туради. Лекин шундай бўлса ҳам идрок қилишдан ҳосил бўлган нарсаларнинг онгимиздаги образлари ҳамма вақт шу нарсанинг табиий ҳолатига мос бўлади, масалан, катта йўлда кетаётиб, узоқдан гугурт қутичасидек кичкина бўлиб келаётган автобусни кўриб, “кичкинагина

автобус” келяпти демаймиз. Узоқдаги автобусни идрок қилишда онгимизда ҳосил бўлган образ автобуснинг реал ҳажмига тенг бўлади. Ёки тепамиздан катта баландликда учиб кетаётган ҳозирги замон йирик пассажир самолётларини кўриб, кичкина самолётчалар учиб кетишяпти, деб айтмаймиз. Бироқ шу нарсани айтиш керакки, идрокнинг константлиги хусусияти ҳам одамнинг турмуш тажрибаси билан боғлиқдир. Чунончи, умрида ҳеч қачон ҳозирги замон катта пассажир самолётларини кўрмаган одам баланд учиб кетаётган самолётни идрок қилиб, унинг реал ҳажмини (қанчалик катталигини) тасаввур эта олмайди.

Кўришда масофа, ранг, шакл, ҳажм константликлари рўй беради. Қаламни 20 ва 1см масофадан идрок қилиш, доскани 1 ва 10 м масофадан идрок қилиш, оқ қоғоз ёки қуёшда, хона ичида, коридорда ҳам оқ идрок қилинади. Константлик ҳодисасида одам нарсаларни кўз шуур пардасига тушган суратига айнан мувофиқ кўрмайди, балки улар ҳақиқатдан қандай мавжуд бўлса, шундай кўради. Бу кишининг тажрибаси, оммавий фаолияти жараёнида вужудга келади.

ИЛЛЮЗИЯ

Идрок жараёнининг навбатдаги яна бир ўзига хос хусусияти идрок қилишда баъзан юз берадиган иллюзия ҳодисасидир. **Иллюзия** – бизга таъсир қилаётган нарсаларни янглиш идрок қилиш демакдир. Одатда икки хил иллюзия фарқланади:

- а) объектив иллюзия;
- б) субъектив иллюзия.

Объектив иллюзия – ҳамма одамлар учун умумий характерга эга бўлиб, уни геометрик иллюзия деб ҳам юритилади. Объектив иллюзия биз идрок қилаётган нарсаларнинг ўзаро бир-бирига таъсири туфайли юз беради. Иллюзиянинг бу тури ҳар хил геометрик шаклларни идрок қилишда жуда яққол кўринади. Масалан, узунлиги барабар бўлган иккита горизонтал тўғри чизик чизилса, бу чизикларнинг учларига ташқарига қаратилган ва ичкарига қаратилган чизик каттароқ бўлиб кўринади. Идрок жараёнида юз берадиган иллюзиянинг бу турига жуда кўплаб мисол келтириш мумкин. Масалан, барабар катталиққа эга бўлган учта кетма-кет турган тўғри бурчакли устунчаларни чизиб, уларнинг атрофига узоклаштирувчи чизикларни чизсак, бу учта кетма-кет турган устунчалар ҳар хил катталиқда бўлиб кўрина бошлайди. Бу ерда узоклаштирувчи чизикларнинг таъсирида иллюзия ҳосил бўлади.

Субъектив иллюзиялар одамнинг айна чоғдаги ҳиссий ҳолати билан боғлиқ бўлади. Бошқача қилиб айтганда, одамнинг ҳиссий ҳолатида рўй берадиган ўзгаришлар идрок жараёнига таъсир қилади. Масалан, юқорида айтиб ўтилганидек, одам кечаси ёлғиз кўчада кўрқиб кетаётган бўлса, ҳар бир шарпа унинг кўрқинч ҳиссини кучайтириб юборади. Натижада унинг рўпарасидан чиқиб қолган буталган дарахт қандайдир даҳшатли мавжудотга ўхшаб кўринади.

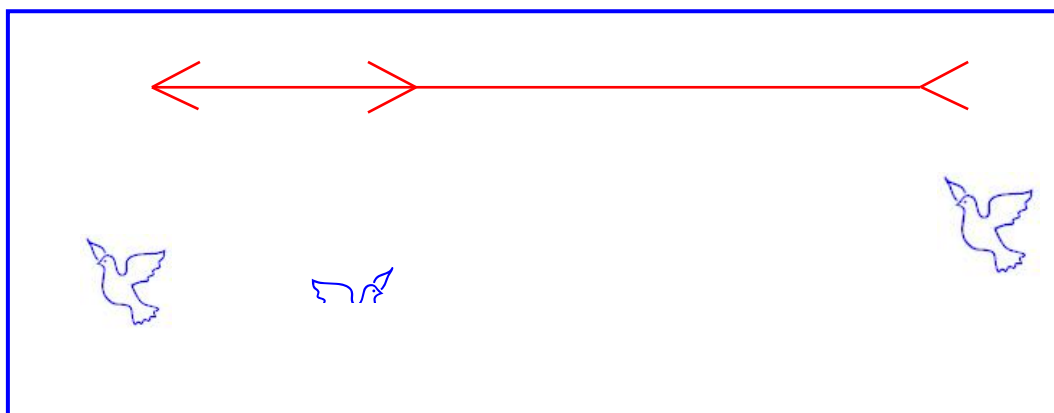
Ҳаётда кенг тарқалган ҳар хил инс-у жинс, девлар, ажиналар ва шу каби ножинс нарсалар ҳақидаги кўплаб гаплар кучли кўрқинч ҳисси

таъсирида нотўғри идрок қилиш, яъни субъектив иллюзия туфайли вужудга келгандир. Баъзан одам қаттиқ кўрққан пайтида бош мия катта ярим шарларининг пўстидаги муҳим марказлардан бирортаси узок муддатли тормозланиш ҳолатига тушиб қолиши мумкин. Буни академик И.И.Павлов ҳаётни муҳофаза қилувчи тормозланиш деб атаган эди. Ана шундай пайтда тормозланиб қолган марказ билан боғлиқ бўлган организмнинг бирор қисмида кескин ўзгариш пайдо бўлади. Чунончи одамнинг оғзи ёки кўзи кийшайиб қолиши мумкин ёки қўли, оёғи фалаж бўлиб қолиши мумкин.

Субъектив иллюзия ҳодисаси, яъни қаттиқ кўрқинч ҳисси таъсирида нотўғри идрок қилиш ҳодисаси болаларда ҳам учраши мумкин. Шунинг учун ана шу юқоридаги мулоҳазаларни, яъни янглиш идрок натижасида пайдо бўладиган кўрқинчли образларни назарда тутиб, ҳеч вақт болаларни кўрқитиш керак эмас.

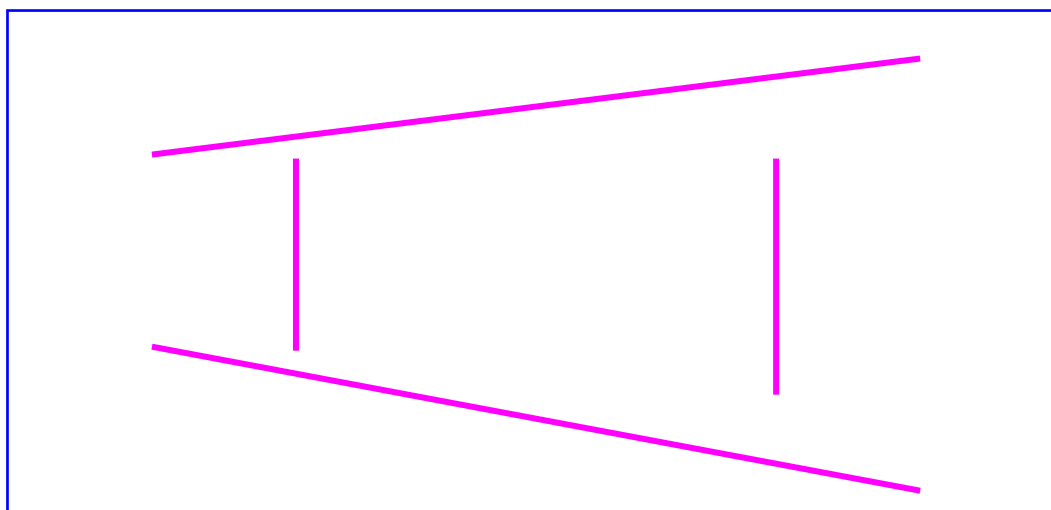
Психологияда кўриш иллюзияларининг ўрганилиши муайян ўзининг тадқиқот тарихига эга. Баъзи ҳолларда нарсаларни нотўғри, янглиш идрок қилинишига иллюзия дейилади. Масалан, агарда биз кўрсаткич ва ўрта бармоқларимизни чалиштириб, нўхот ёки биронта думалоқ нарсани чалиштирган ҳолда иккала бармоғимизнинг учи билан босиб туриб, шунингдек айни бир даврда айлантираверсак, бу ҳолда бармоқларимизнинг тагида битта эмас, балки иккита нўхот бордек ҳис қиламиз.

Ана шу ҳолдаги бир нарсанинг иккита бўлиб сезилиши Аристотель (Арасту) иллюзияси деб аталади.

Идрок қилувчи шахснинг психикасида рўй берадиган ўзгаришлар билан юзага келадиган тасодифий иллюзиялар ҳам мавжуддир. Саҳрода чанқаган инсон узокда яркираб турган шўрҳок ерни кўл деб идрок қилиши (лекин бу иллюзияни саҳродан фарқ қила олиши жоиз) ёки ўрмондаги тўнка кўрқоқ инсоннинг кўзига биронта йиртқич ҳайвонга ўхшаб кўриниши худди шу иллюзиялар жумласидандир.

Ўқ чизиқлари иллюзияси узунлиги баравар бўлган икки ўқ чизиқнинг четларига икки хил (кесишмайдиган ва кесишадиган) чизиқлар чизилса, иллюзия пайдо бўлади. Яъни, кесишадиган чизиқлар ўқ чизиқга нисбатан кесишмайдиган чизиқлар чизилган, ўқ чизиғидан узунроқ бўлиб кўринади. Бу иллюзия кесишадиган ва кесишмайдиган чизиқлар тамойилларига асосланган.

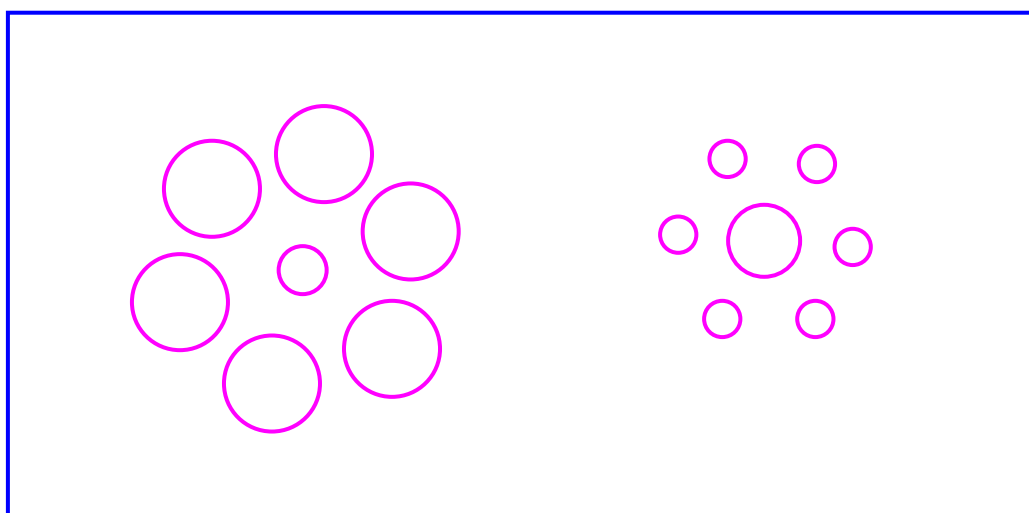

Параллел қилиб чизилган бир неча чизиклар параллел эмас, балки ҳар хил томонга кесилган чизиклардек туюлади.

“ Темир йўл “ иллюзияси кесишадиган тўғри чизикларнинг торроқ жойига жойлашган чизик узунроқ бўлиб кўринади. Аслида эса ҳар иккала параллел чизикнинг узунлиги тенгдир.

Иккита баровар доира шаклини чизиб, улардан бирини ўша доирадан каттароқ, иккинчисини эса кичикроқ доиралар ичига олинса, иккинчи доира каттароқ кўринадиган бўлиб қолади. Яъни кичик доиралар ўртасида берилгани катта доиралар орасида берилганига қараганда каттароқ бўлиб кўринади.

Биринчи одамга қараганда иккинчиси узунроқ, учинчиси эса ундан ҳам узунроқ бўлиб кўринади. Аслида эса улар баландлиги жиҳатидан бир – бирига тенг.

Тик чизикларни ортиқча баҳолаш иллюзияси цилиндрнинг баландлиги, ҳошиясининг кенглигидан каттароқ бўлиб кўринади. Аслида цилиндрнинг баландлиги ва ҳошиясининг кенлигига баб-баровар. “Елпиғич” иллюзияси-параллел чизиклар орасидаги чизикларнинг таъсири билан баъзида эгилгандек, баъзида эса бурилиб кетгандек бўлиб кўринади.

Дарёда сузиб кетаётган катта ва кичик икки кема палубаси узунлиги жихатидан бир-бирига баровар тўғри чизик кесмалари билан тасвирланган бўлсада, катта кема палубаси узунроқ бўлиб кўринади.

“ Жонли доиралар “ иллюзияси. Катта ва кичик доиралар чизилган расмлар айланмайди, албатта. Лекин китобни қўлга олиб, уни ўнгдан чапга ёки чапдан ўнгга бир неча секунд айлантирсак, доиралар гўё айланаётгандек туюлади.

Галлюцинация

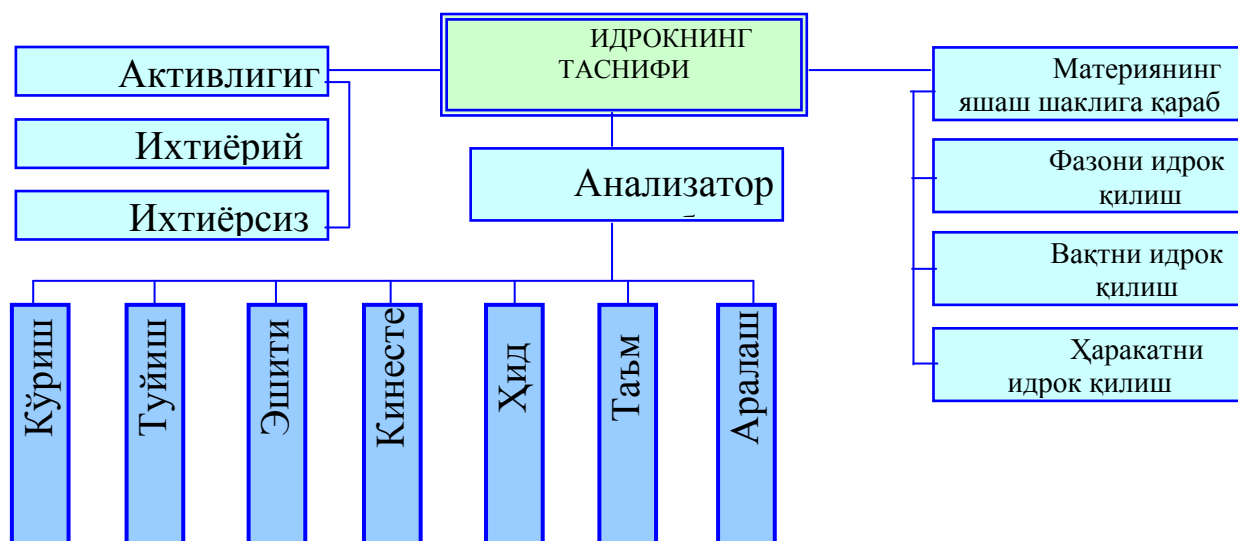
Воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг тана аъзоларини қабул қилиш анализаторларга бевосита таъсир этмасдан инсон онгида турли образларнинг (овозларнинг эшитилиши, шарпаларнинг сезилиши) хаёлан, фикран пайдо бўлишидан иборат идрокнинг психопатологик (руҳий хасталик) ҳодисасига **галлюцинация** дейилади. Галлюцинация ҳодисаси муваққат руҳий хасталикнинг аломати, баъзан кўрқинч ҳисси маҳсули ҳисобланиб, бош мия катта ярим шарлари қобиғидаги кўзғалиш жараёнларининг нуқсонли суэт (патологик) ҳаракати натижасида гоҳо асаб тизимининг захарланиши, заифлашуви, ҳаддан ташқари толиқиши туфайли юзага келиши мумкин. Галлюцинация ҳодисаси бир неча хил кўринишга эга бўлиши мумкин, уларнинг энг асосийлари куйидагилардан иборатдир: а) йўқ нарсаларнинг кўзга кўриниши; б) у ёки бу овозлар, товушлар эшитилиши; в) йўқ шарпалар, ҳидлар сезилиши кабилардир.

Одатда иллюзияни галлюцинациядан фарқ қила олиш лозим. Иллюзия шу лаҳзада шахснинг сезги аъзоларига таъсир этиб турган бирор нарсани янглиш, нотўғри идрок қилиш жараёни бўлса, галлюцинация йўқ мавжуд бўлмаган нарсаларни ташқи таъсуротсиз идрок қилишдир. Масалан, йўқ нарсаларнинг кўзга бордек кўриниши, йўқ овозларнинг қулоққа эшитилиши, йўқ ҳидларнинг димоққа урилиши кабилар галлюцинациянинг маҳсули бўлиб ҳисобланади. Галлюцинация шахснинг бирор нарса ва ҳолатни кўргандек, эшитилгандек, ҳис қилгандек каби тасаввурнинг акс этишидир холос. Галлюцинация ҳодисаси кўпинча касалликдан (иситма, алаҳсирашдан) дарак берувчи аломатдир, у нерв тизимини бузадиган касалликларнинг оқибатида рўй бериши мумкин.

ВАҚТ, ҲАРАКАТ ВА ФАЗОНИ ИДРОК ҚИЛИШ. ИДРОКНИНГ ПСИХОЛОГИК АСОСИ ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА. АМАЛИЙ ТАВСИЯЛАР

Идрокнинг таснифи

Идрокни классификация қилишда қуйидаги 3 та муҳим томони ҳисобга олиниши керак ва улар қуйидаги жадвалда келтирилган.

1. Идрок жараёнида қайси анализаторнинг етакчи рол ўйнашига қараб: кўриш, эшитиш, тери туйиш кнестезик ҳаракат, ҳид билиш ва таъм билиш идроклари бир-биридан фарқ қилади.
2. Яшаш шаклларига қараб идрок: фазони вақтни ва ҳаракатни идрок қилишга бўлинади.
3. Идрок фаоллик даражасига қараб: ихтиёрсиз ва ихтиёрий шакллarga бўлинади. Бунга сабаб идрокнинг диққат билан узвий боғлиқлигидир. Диққат идрокнинг фаоллигини оширади ҳамда идрокнинг мукамал, равшан, аниқ бўлишига хизмат қилади.

Маълумки идрок одатда ихтиёрий ва ихтиёрсиз бўлади. Ихтиёрсиз идрок хамиша ихтиёрсиз диққат билан боғлиқ бўлиб, муайян бир мақсадсиз, ҳеч қандай ирода кучи сарф қилинмасдан амалга оширилади. Ихтиёрсиз идрок бирор нарсани тўсатдан, таъсир этаётган нарсаларнинг бошқа нарсалардан кескин фарқ қилиши, ҳаддан ташқари оригиналлиги, ёрқинлиги натижасида юзага келади. Ихтиёрсиз идрок одамнинг бутун фаолияти давомида узлуксиз давом этиб, айрим пайтларда ихтиёрий идрок билан алмашилиб туради. Лекин шундай бўлса ҳам инсон ҳаётида ихтиёрий идрокнинг роли бениҳоя каттадир.

Ихтиёрий идрок олдиндан белгиланган муайян бир мақсад асосида амалга оширилади. Идрокнинг иштироки асосан ихтиёрий идрокда намоён бўлади. Чунки ихтиёрий идрок кўпинча одамда иродавий зўр беришни талаб қилади. Масалан, дарсни ихтиёрий идрок билан эшитиб

Ўтириш одамдан анчагина ирода кучини талаб қилади. Умуман олганда, ҳар қандай ихтиёрий идрокда албатта диққат қатнашади.

Теварак-атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларни яхлит акс эттиришдан иборат бўлган ирода жараёнининг бир қанча ўзига хос хусусиятлари бордир. Одатда икки идрок тури фарқ қилинади. Улардан бири содда идрок бўлса, иккинчиси мураккаб идрокдир. Содда идрок деганда атрофимиздаги турли-туман нарсалари масалан, хонадаги стол-стуллар, шкафлар ҳамда шкафлардаги ўйинчоқларни идрок қилиш содда идрок қилишдан иборатдир.

Идрокни тасниф қилишда материянинг яшаш шакллари - фазо, вақт, ҳаракат асос қилиб олинади, унга кўра идрок қуйидаги турларга ажратилади:

1. Фазони идрок қилиш
2. Вақтни идрок қилиш
3. Ҳаракатни идрок қилиш

Фазони идрок қилиш

Фазони идрок қилиш воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг фазода эгаллаган ўрнини, шаклини, миқдорини, бир-бирига нисбатан муносабатлар билиш жараёнининг шаклидир. Воқеликни идрок қилиш орқали инсон борлиқ тўғрисида, унинг хусусиятлари, ҳажми, масофаси (ич томонни, чуқурлиги) юзасида муайян маълумотлар, хоссалар, ахборотлар тўплаш, уларни фарқлаш имкониятига эга бўлади.

Фазони идрок қилиш ундаги нарсаларнинг шаклини, ҳажмини ва ўзаро муносабатларини акс эттиришдир. Демак, фазодаги нарсалар уч ўлчовда идрок қилинади; нарсаларнинг шакли: уч бурчакли, тўрт бурчакли, куб, квадрат, доира, конус ва бошқалар. Нарсаларнинг ҳажми катта, кичик, ўртача, йирик, майда ва бошқалар. Нарсаларнинг бир-бирига ва идрок қилувчига муносабати: ўнгда, чапда, юқорида, пастда, узоқда ва ҳоказо. Фазони кўриш тери, мускул-ҳаракат органлари билан идрок қилинади. Фазони бир кўз билан ёки икки кўз билан идрок қиламиз. Монокуляр идрокда нарсаларнинг четларидан келаётган нурлар битта кўзнинг тўр пардасида акс этади. Бу нурлар кўз гавҳарларида бир-бирини кесиб ўтади ва уларнинг кесишган жойида кўриш бурчаги ҳосил бўлади. Бу бурчакнинг катта-кичиклигига ҳамда унинг кўздан қанчалик узоқ-яқинлигига боғлиқ. Кўз гавҳарларининг ва умуман кўзнинг нарсаларни энг яхши кўриш учун мослашувини **аккомадация** дейилади.

Одатда фазодаги нарсаларнинг шакли, ҳажми ва ўзаро муносабатларини икки кўз билан бинокуляр идрок қилинади.

Биз бир нарсага икки кўз билан қараймиз. Лекин нарса битта акс этади. Бунинг сабаби ўша нарсадан келадиган нурларнинг кўз пардасига мос ёки мос бўлмаган нуқталарига тўғри келишидир.

Нарсаларнинг фазо муносабатини бинокуляр идрок қилишда конвергенция муҳим аҳамиятга эга.

Конвергенция – бирор нарсага қараганда иккала кўз соққасининг каншар томон баб-баробар бурилишидир. Конвергенция масофани, чуқурлигини аниқ, тўлиқ идрок қилишга имкон беради.

Вақтни идрок қилиш

Одамда инсон томонидан вақтни идрок қилиш асосан рухий ходисалар, ҳолатлар, вазиятлар, хусусиятларнинг ўзаро ўрин алмашинуви туфайли намоён бўлади ва ўзига хос тузилиши билан мазкур жараённинг бошқа шаклларида фарқ қилиб туради. Вақтни идрок қилиш инсон томонидан акс эттириладиган вақт бирлигининг объектив (ҳаққоний, ҳолис) мазмунига, шахснинг ўзига нисбатан муносабатига боғлиқ бўлиб, шу мезон орқали унинг махсулдорлиги ўлчанади. Масалан, шахснинг эҳтиёжи мотивацияси, қизиқиши ва интилишларига мутаносиб вақт бирлигини, идрок бирлигини идрок қилган тақдирдагина вақт объектив жиҳатдан кечинмалар, ҳис-туйғуларга нисбатан шахснинг ижобий, ҳаққоний муносабатларида тез ўтгандай идрок қилинади, одатда ёқтирмаслик идрок майдонига (қамровига) номуносабатлик эса шахсда зерикаш, вақт “секин” ўтиш туйғусини уйғотади.

Биз идрок қилиб турган нарса-ходисалар муайян вақт давомида пайдо бўлади, ўзгаради ва ўтиб кетади. Вақт материя мавжудлигининг асосий шаклларида биридир. Вақтни идрок қилиш воқеликдаги ходисалар ва уларнинг мунтазамлигини акс эттиришдир. Вақтни идрок қилиш объектив реалликни акс эттириб, кишини ўраб олган муҳитда мўлжал олишига имкон беради. Вақтни мўлжал олиш ориентировкаси миянинг пўст бўлимлари ёрдамида амалга ошади. Лекин вақтни идрок қилувчи махсус аъзо мавжуд эмас.

Вақтни идрок қилишда турли анализаторлар қатнашади, бироқ вақтлар оралиғинининг бир мунча аниқ фарқини кинестезик ва эшитиш сезгилари беради.

Марказий асаб тизимида бош мия катта ярим шарларида кўзғалиш ва тормозланишнинг ритмик алмашинуви вақтни идрок қилиш асосида ётади. Агар бош мия пўстида кўзғалиш жараёни устунлик қилса, вақт “тез” ўтгандек, агар тормозланиш устунлик қилса, вақт “секин” ўтгандек идрок қилинади. Вақтнинг “тез” ёки “секин” ўтиши кишининг вақтга ва диққати йўналтирилган объектга муносабатига ҳам боғлиқ. Масалан, бирор дарснинг ўтиши, кинофильмни кўриш, автобус ёки бирор кишининг келишини кутиш ва ҳоказо. Одамлар вақтни объектив белгилаш, унинг оралиғини тўғри фарқлашга имкон берадиган нарсалар ой, қуёш, юлдузлар харакатидан фойдаланиб келганлар.

Ҳаракатни идрок қилиш

Биосфера ва носферадаги ҳаракатларни идрок қилиш жисмларнинг (баъзан нисбий жиҳатдан бошқа ижтимоий-сиёсий, табиий ҳолатларнинг) фазодаги (ижтимоий ҳаётдаги) ўрин алмашинувини бевосита (бавосита) акс эттиришдан иборатдир. Шу сабабдан, ҳаракат таққосланмасдан идрок қилиниши илмий психологик манбаларда қайд қилиб

ўтилади. Мабодо ҳаракатдаги жисм уни қуршаб турган ҳаракатсиз бошқа жисмларга таққосланган ҳолда идрок қилинса, бундай тоифадаги ҳаракат нисбатан идрок қилиш деб аталади. Агарда ҳаракатланаётган жисм ҳеч қандай нарса билан таққосланмасдан идрок қилинса, бу кўринишдаги ҳаракат эса нисбат берилмасдан нисбатсиз идрок қилиш дейилади.

Теварак-атрофдаги нарса-ҳодисалар муайян вақт давомида ўз ўринларини алмаштириб турадилар. Кишилар нарса-ҳодисаларнинг фазода ўрин алмаштириб туришини, яъни ҳаракатини ҳам идрок қиладилар. Ҳаракатни идрок қилишда кўриш ва кинестезик анализатор асосий роль ўйнайди. Тезлик, тезланиш ва ҳаракатнинг йўналиши ҳаракат қилаётган объект параметридир. Одам нарсаларни ҳаракати ҳақида икки йўл билан маълумот олиши мумкин.

1. Ҳаракатни бевосита идрок қилиш
2. Ҳаракат ҳақида хулоса чиқариш.

Ҳаракатни бевосита кўриш орқали идрок қилиш икки хилдир.

- а) кўзни ҳаракатдаги нарса билан бирга юритиш
- б) кўзни бир нуқтага қаратиб туриш.

Ҳаракат тез ёки секин бўлаётгандек идрок қилинади. Ҳаракатни бундай идрок қилиниши нарсаларнинг объектив тезлигига ва унинг идрок қилинувчидан қанчалик узоқ яқинлигига боғлиқ.

Хотира ҳақида тушунча

Хотира биз илгари идрок қилган, бошдан кечирган ва бажарган ишларимизни ёдда сақлаш, кейинчалик уларни эслаш ёки хотирлаш жараёнидир. Биз ҳар куни янги нарсаларни биламиз, кун сайин билимларимиз бойиб боради. Хотира фаолиятида шахснинг ғоявий йўналиши катта ўрин эгаллайди. Бу йўналиш унинг фаолиятини ҳаёт шароити таъсирида шакллантиради. Киши ўзининг шу фаолияти учун муҳим бўлган воқеа, ҳодисаларни яхши эслаб қолади. Аксинча, киши учун кам аҳамиятга эга бўлган нарсалар ёмон эсда қолдирилади ва тезда унутиб юборилади. Шу ўринда хотира борасидаги таърифларга қайтсак, кўпгина адабиётларда хотира тушунчаси қуйидагича таърифланади. «Индивиднинг ўз тажрибасида эсда олиб қолиши, эсда сақлаши ва кейинчалик уни яна эсга тушириши *хотира* деб аталади». Лекин мазкур таърифларни таҳлил қилган профессор Э.Ғозиев томонидан хотира тушунчасига қуйидагича таъриф берилади. «*Хотира* атроф-муҳитдаги воқелик (нарсани) бевосита ва билвосита, ихтиёрий ва ихтиёрсиз равишда, пассив ва фаол ҳолда, репродуктив ва продуктив тарзда, вербал ва новербал шаклда, мантиқий ва механик йўл билан акс эттирувчи эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, қайта эсга тушириш, унутиш ҳамда таниш ҳиссидан иборат психик жараён. Алоҳида ва умумийлик намоён қилувчи ижтимоий ҳодиса барча таассуротларни ижобий қайта ишлашга йўналтирилган мнемик фаолиятдир».

Шуни таъкидлаш жоизки, келтирилган мазкур таъриф хотиранинг мураккаб, кенг қамровли жиҳатларини тўла таъкидлаш имкониятига эга.

Шахснинг йўналиши унинг қизиқишида ифодаланади. Кишининг қизиқиши хотирага аниқ ва кучли таъсир кўрсатади, яъни яхши эсда олиб қолишни таъминлайди. Биз кўпинча у ёки бу нарсани ва ҳодисаларни ёмон эсда қолдираемиз. Бу хотирани ёмонлигини эмас, балки уларга қизиқиш йўқлигини кўрсатади. Масалан, ўқувчилар ҳамма фанларни бир хил ўзлаштира олмайдилар. Бу уларнинг ҳар хил хотирага эга эканликлар билан эмас, балки ўқитилаётган фанга қизиқишнинг ҳар хиллиги билан тушунтирилади. Эсда олиб қолишга кишининг эмоционал муносабати ҳам катта таъсир кўрсатади. Киши учун яққол ҳаяжонли реакция вужудга келтирувчи нарсалар онгда чуқур из қолдириб, пухта ва узоқ ёдда сақланади. Биз бир нарсадан таъсирлансак, ўша узоқ вақт эсда сақланади. Самарали хотира кишининг ирода сифатларига ҳам боғлиқдир. Кучсиз, иродасиз, ишқмас кишилар ҳар доим юзаки, ёмон хотирлайдилар. Аксинча, иродали, материални ўзлаштиришга астойдил киришадиган кишилар пухта ва чуқур эслаб қоладилар. Самарали хотира кишининг умумий маданиятига, унинг ақлий савиясига, билимига, укувиға фикрлаш қобилиятига, кўникмаа

ва одатларига ҳам боғлиқдир. Шундай қилиб, хотиранинг табиати ва унинг самаралилиги шахснинг хусусиятлари билан боғлиқдир. Шахс ўз олдига кўйилган мақсад ва вазифалари асосида ўзининг хотирлаш жараёнини онгли равишда тартибга солади ва бошқаради.

Хотира соҳасида қуйидаги асосий жараёнлар: эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш ва унутиш бир-биридан фарқ қилинади. Бу жараёнлар фаолиятда таркиб топади ва белгиланади. Маълум материални эсда олиб қолиш ҳаёт фаолияти давомида индивидуал, яъни шахсий тажрибани тўплаш билан боғлиқдир. Тўпланган тажрибадан кейинги фаолиятда фойдаланиш қайта эсга туширишни талаб қилади. Маълум материалнинг фаолиятда катнашмай қолиши ёддан чиқаришга олиб келади.

Хотиранинг нерв физиологик асослари

Эсда олиб қолиш нерв тизимининг эгилувчан, яъни ўзгарувчанлик, кўзгатувчилар таъсирида ўзида гўё бир из қолдириш, сақлаш имконияти туфайли юзага келади. Ҳар қандай инсоннинг мияси эгилувчанлик хусусиятига эга бўлиб, унинг даражаси ҳар хил бўлади. Шахс хотирасининг сифати миянинг фаоллиги ва турли фаолиятга тўғридан-тўғри боғлиқ равишда ривожланади. Атрофни ўраб олган борлиқни фаол билувчи киши ўз мияси фаолиятини тўхтовсиз кучайтиради. Шу билан бирга унинг эгилувчанлик даражасини оширади. Мия эгилувчанлиги вақтинча пасайиши, хотира самарасининг сусайиши, баъзи пайтда одамнинг толиқишига сабаб бўлади. Дам олгандан кейин яна тикланади. Одатда мия эгилувчанлиги ёш ўтиши билан сусаяди. Масалан, кекса кишилар гапларидан адашиб кетади, илгари гапирганлари эсдан чиқиб, ўша гапни такрорлайверадилар. Мия эгилувчанлигининг кўрсаткичи бош мия пўстлоғида муваққат нерв алоқаларини тезликда вужудга келиши, давомли сақланиши ва уларнинг тез, осон жонлантирилиши ҳисобланади. Муваққат нерв алоқалари ассоциацияларни ҳосил қилувчи физиологик механизмдир. Ассоциация бизнинг хотирамизда мустаҳкамланган ва онгимизда қайд қилинган айрим воқеа ҳодисаларнинг ўзаро боғланишидир. Бирор буюмни эсда олиб қолиш, бошқа буюмлар билан боғлаш орқали амалга оширилади. Бу ўринда академик И.П.Павловнинг қуйидаги сўзлари жуда характерлидир. «Муваққат нерв боғланишлари – деб ёзади И.П. Павлов ҳайвонот оламида ва бизнинг ўзимизда ҳам бўладиган энг умумий физиологик ҳодисадир. Шу билан бирга у психик ҳодиса ҳамдир, турли-туман ҳаракат, таассурот бўлмаса ҳарфлар, сўзлар ва фикрлар ўртасида пайдо бўладиган боғланишлар-ки, бу боғланишларни психологлар ассоциациялар деб атайдилар».

Хотира, яъни эсда олиб қолиш, идрок қилинаётган нарсалардан ҳосил бўлган образлар ўртасида ассоциацияларнинг юзага келишидан иборатдир. Шу боис инсон хотирасидаги ассоциациялар 3 турга ажратилади. Булар ёндошлик ассоциацияси, ўхшашлик ассоциацияси ва қарама-қаршилик ассоциацияларидан иборатдир. Ёндошлик ассоциациясининг асосида вақт ва фазовий муносабатлар ётади. Бошқача қилиб айтганда, ёндошлик ассоциацияси бир неча нарса ёки ҳодисаларни айна бир вақтда ёки кетма-кет идрок қилишдан ҳосил бўлади.

Масалан, боғчада боласи ҳар куни ўзининг тарбиячи опаси ва тарбияланаётган гуруҳини идрок қилади. Кейинчалик, яъни катта бўлгандан сўнг боғчасини эсласа тарбиячи опаси ва аксинча, тарбиячи опасини эсласа, боғча гуруҳи кўз ўнгида гавдаланади.

Ҳозирги пайтда идрок қилинаётган нарса билан илгари идрок қилинган нарса ўртасида маълум ўхшашлик бўлса, бу нарсалар ўртасида ўхшашлик ассоциацияси ҳосил бўлади. *Масалан*, бола даставвал боғчага келган пайтида боғча мудирасининг ташқи кўриниши, овози ва муносабатларини ўз онасига ўхшатиши мумкин. Кейинчалик бола онасини кўрганда, мудира опасини ва аксинча мудира опасини кўрганда онасини эслайдиган бўлиб қолади. Бу иккала одамнинг бола тасаввуридаги образлари ўртасида ассоциация ҳосил бўлади.

Ҳозирги идрок қилинаётган нарсалар билан илгари идрок қилинаётган нарсалар ўртасида қарама-қарши белгилар ва хусусиятлар бўлса, бундай нарсалар ўртасида қарама-қаршилик ассоциацияси юз беради. *Масалан* ёз-қиш, иссиқ-совуқ каби нарсалар ўртасида қарама-қаршилик ассоциациялари ҳосил бўлади.

Шундай қилиб, хотиранинг нерв-физиологик асосида бош мия пўстида ҳосил бўладиган шартли рефлекслар, турли ассоциатив боғланишлар ётади. Лекин, одам эсда олиб қолиш пайтида ассоциациялар ҳосил бўлганлигини мутлақо сезмайди. Ҳар хил ассоциацияларнинг ҳосил бўлганини одам кейинчалик бирор нарсани эсга тушириш пайтида бўлади.

Хотиранинг нерв-физиологик механизмлари хусусида тўхталар эканми, сўнгги йилларда техниканинг ғоят тез ривожланиши натижасида турли эсда олиб қолувчи аппаратларга бўлган эҳтиёж бениҳоя кўпайиб кетганлигини таъкидлаш жоиз. Бу ўз навбатида хотиранинг нерв-физиологик механизмларини психолог ва физиологлардан ташқари инженерлар, биохимиклар, генетиклар ҳамда кибернетиклар томонидан ўрганилишига олиб келди. Натижада хотиранинг нерв физиологик механизмларини тушунтирувчи бир қанча янги назариялар майдонга келди. Ана шундай назариялардан энг муҳими молекулаларнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлган биохимик назариядир. Бу назарияга кўра бирор нарсани эсда олиб қолиш ва эсда сақлаб туриш махсус тузилишни ўзгариши билан боғлиқдир. Ўтказилган текширишларга кўра, бирор нарса эсда олиб қолинганда, асосан нерв хужайраларининг (нейронларнинг) дендрит шохлари таркибида ўзгариш юзага келади. Улар қандайдир бошқачароқ тузилишга кириб оладилар. Дендритлар тузилишидаги ҳосил бўлган ўзгариш дарров ўтиб кетадиган бўлмай, анча мустаҳкам бўлади. Шу сабабли эсда олиб қолган нарса узок вақт хотирада сақланиб туради.

Хотира турлари

Хотира инсоннинг ҳолати ва фаолиятининг барча соҳаларида қатнашиши туфайли унинг намоён бўлиш шакллари, ҳолатлари, шарт-шароитлари, омиллари ҳам хилма-хил кўринишга эгадирлар. Одатда хотирани муайян турларга ажратишда энг муҳим асос қилиб унинг тавсифномаси сифатида эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш,

унутиш сингари жараёнларни амалга оширувчи фаолиятининг хусусиятларига боғлиқлиги олинади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, айрим дарсликларда хотира турлари турлича классификация қилинади. Жумладан, А.В.Петровский таҳрири остида чиққан «Умумий психология» дарслигида қуйидаги классификация учрайди:

- Фаолиятда кўпроқ сезилиб турадиган психик фаолликнинг хусусиятига қараб: ҳаракат, эмоционал, образли ва сўз-мантиқ хотира.
- Фаолиятнинг мақсадларига кўра: ихтиёрсиз ва ихтиёрий хотира.
- Материални қанча вақт эсда олиб қолиш ва эсда сақлаш муддатига кўра: қисқа муддатли, узоқ муддатли ва оператив хотира.

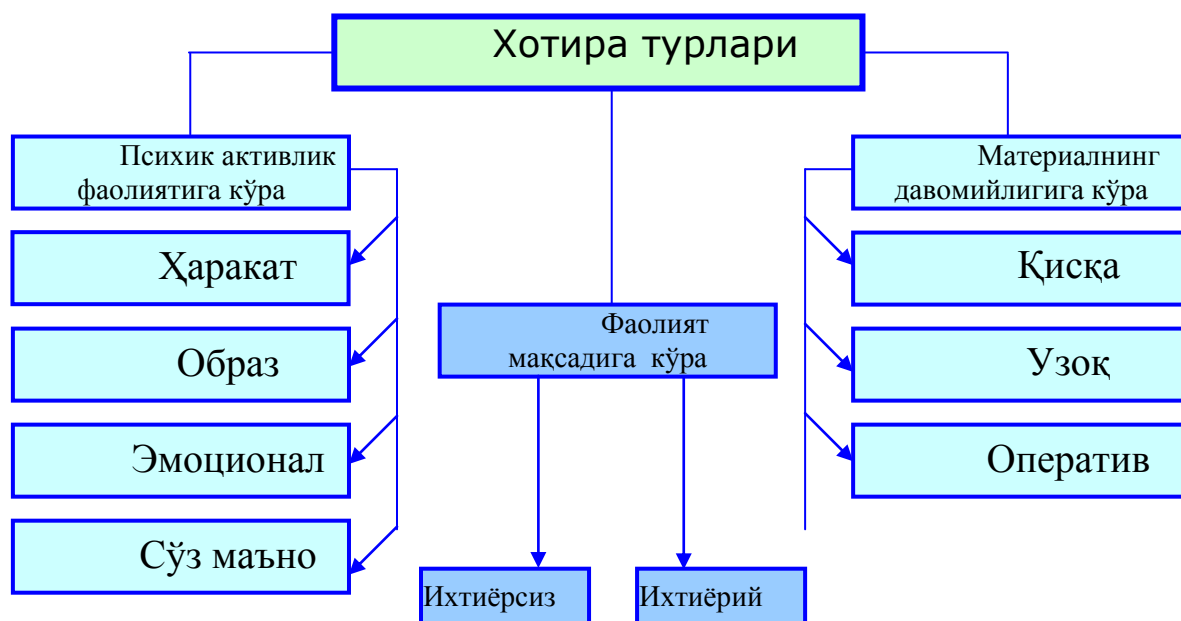
М.Г.Давлетшин таҳрири остида чиққан «Умумий психология» ўқув қўлланмасида қуйидаги хотира классификацияси қайд қилинади:

- ✓ Психик фаоллигига кўра: ихтиёрий ва ихтиёрсиз хотира.
- ✓ Фаолият мақсадига кўра: ҳаракат, эмоционал, образ ва сўз-мантиқ хотираси.
- ✓ Муддатига кўра: узоқ муддатли, қисқа муддатли ва оператив хотира.

Э.Ғозиев таҳрири остида чиққан «Умумий психология» ўқув қўлланмасида хотира турлари қуйидагича классификация қилинган.

1. Руҳий фаолиятнинг фаоллигига кўра:
  - а) ҳаракат ёки мотор ҳаракат хотираси;
  - б) образли хотира;
  - в) ҳис-туйғу ёки ҳиссиёт хотираси;
  - г) сўз-мантиқ хотира.
2. Руҳий фаолиятнинг мақсадига биноан:
  - а) ихтиёрсиз;
  - б) ихтиёрий;
  - в) механик.
3. Руҳий фаолиятнинг давомийлигига кўра:
  - а) қисқа муддатли хотира;
  - б) узоқ муддатли хотира;
  - в) оператив (тезкор) хотира.
4. Руҳий фаолият кўзғатувчисининг сифатига кўра:
  - а) мусиқий;
  - б) эшитиш хотираси;
5. Руҳий фаолиятнинг инсон йўналишига қараб:
  - а) феноменал;
  - б) касбий.

Келтирилган хотира турларини умумий тарзда қуйидагича ифодалаш мумкин.

Ҳаракат хотираси - инсон фаолиятининг ҳар бир турида рухий фаолликнинг у ёки бу кўринишларини устунлик қилишида кузатилади. Масалан, ҳаракат, ҳиссиёт, идрок, ақл-заковат каби рухий фаолиятнинг кўринишлари мавжуддир. Ана шу рухий фаоллик турларининг ҳар бири тегишли ҳаракатларда ва уларнинг маҳсулотларида ўз ифодасини топиб ҳаракатларда, ҳиссий кечинмаларда, туйғуларда, образларда, тимсолларда, фикр ва мулоҳазаларда акс этади.

Турли ҳаракатлар ва уларнинг бажарилиши тартиби, тезлиги, суръати, изчиллиги ва бошқаларни эсда қолдириш, мустаҳкамлаш, эсга туширишдан иборат хотира тури ҳаракат хотираси деб аталади.

Хотиранинг бошқа турларига қараганда, ҳаракат хотираси баъзи одамларда аниқ равшан устунлик қилиши учраб туради. Психология фанида классик мисолга айланиб қолган ушбу ҳолатни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқдир: бир мусиқа ишқибози мусиқаларни хотирасида мутлақо қайта тиклай олмас экан, лекин у яқиндагина эшитган операни фақат пантомимика тарзидагина қайта тиклаш имкониятига эга бўлган. Турмушда шундай одамлар учрайдики, улар ўзларида ҳаракат хотирасининг борлигини умуман пайқамайдилар. Мазкур хотира турининг ғоят аҳамияти шундан иборатки, у юриш, ёзиш, ифодали ҳаракат малакалари билан бир қаторда ҳар хил амалий меҳнат малакаларини таркиб топтиришнинг асосини ташкил қилади. Агар инсонда ҳаракат хотираси бўлмаганда эди, ўзини ҳар гал «бошдан бошлаб» ўрганар эди. Фигурали учуш, лангар билан сакраш, гимнастика, чопиш, хатти-ҳаракатлар, бадий гимнастика билан шуғулланиш ҳаракат хотирасини тақозо этади. Жисмоний чакқонлик, меҳнат маҳорати, «олтин кўллар»,

зийрак кўзлар, эгилувчанлик ва кузатувчанликка эга бўлиш юксак, барқарор ҳаракат хотираси мавжудлигининг аломати бўлиб ҳисобланади.

Ҳис-туйғу ёки ҳиссиёт хотираси. Бу хотира ҳис-туйғулар, рухий кечинмалар, ҳиссиётлар, эҳтиёжларимиз ва қизиқишларимиз қандай кондирилаётганлигидан, атрофимиздаги нарса ва ҳодисаларнинг хусусиятига нисбатан муносабатимиз қай тарзда амалга оширилаётганлигидан доимо хабар бериб туриш имкониятига эга. Шунинг учун ҳар бир кишининг ҳаёти ва фаолиятида ҳиссий хотира тури жуда катта аҳамият касб этади.

Воқеликдаги нарса ва ҳодисалардан, ўз-ўзимизга бўлган муносабатларимиздан келиб чиқадиган ёқимли ҳамда ёқимсиз кечинмаларни эсда қолдириш, эсда сақлаш, эсга туширишдан иборат хотира тури ҳиссий хотира тури деб аталади. Бошимиздан кечирган ва хотирамизда сақланиб қолган ҳиссиётлар ҳаракатга ундовчи ва ўтмишда салбий кечинмаларга эга бўлган ҳаракатлардан сақланиб қолувчи сигнал тарзида намоён бўлади.

Ҳиссий хотира ўзининг вужудга келиш хусусияти, тезлиги, динамикаси, давомийлиги билан хотиранинг бошқа турларидан маълум маънода ажралиб туради. Ҳар бир одамга ўз турмуш тажрибасидан маълумки, кўпинча, қачонлардир ўқиган китоблар, томоша қилган кинофильмлар фақат «таассуротлар», боғланишлар занжирини ечишнинг дастлабки тугуни сифатида намоён бўлади. Шунинг учун ҳиссий хотира ижтимоий аҳамият касб этиб, умумийлик алоҳида олинган одамлар кайфиятлари бир-бирларига ўхшашлиги, илиқ рухий муҳитни вужудга келтириш ёки нохуш кечинмалар тўлқинини барпо этиш эҳтимоли тўғрисида мулоҳаза юритилаётган аломати остида ижтимоий гуруҳий, жамоавий, барқарор ва беқарор кайфиятни вужудга келтиради.

Образли хотира - тасаввурлар ва турмуш манзаралари, шунинг билан бирга, товушлар, таъмлар, ранглар шакллар, билан боғлиқ бўлган хотира туридир. Образ хотираси деб яққол мазмунни, бинобарин, нарса, ҳодисаларнинг аниқ образларини, уларнинг хусусиятлари ва боғланишларини эсда қолдириш, онда мустаҳкамлаш ҳамда зарурият туғилганида эсга туширишдан иборат хотира турига айтилади.

Психология фанида образли хотиранинг бир неча турлари ажратиб кўрсатилади ва улар қуйидагилардан иборат.

Изчил образлар сенсор хотиранинг энг содда кўриниши ёки шакли изчил образлардан иборатдир. Изчил образларнинг намоён бўлиш ҳодисаси қуйидагилардан тузилади: агар субъектга бир неча дақиқа оддий кўзгатувчи юборилса, жумладан 10-15 секунд ёрқин қизил квадратга қараб туриш таклиф этилса, сўнг текширувчи олдидан квадрат олиб қуйилса, у қизил квадрат ўрнида худди шундай геометрик шакл изини кўришда давом этади. Асосан бу шакл кўплиги рангда товланади. Мазкур из ўша заҳоти, баъзан бир неча секунддан кейин пайдо бўлиб, 15 секунддан то 45-60 секундгача ўша объектда сақланиб туради, шундан сўнг аста-секин оқара бошлайди. Натижада ўзининг аниқ қон турини йўқотади, кейинчалик мутлақо йўқолиб кетади. Гоҳо бутунлай йўқолиши учун қайтадан пайдо бўлиши мумкин. Одамларнинг индивидуал психологик хусусиятларига

қараб, изчил образларнинг аниқлиги ва давомийлиги турлича бўлиши кўзга ташланади.

Ўзининг келиб чиқиши, кучлилиги жиҳатидан изчил образлар салбий ва ижобий турларга бўлинади. Агар кучли равишда одам қизил рангга қараб туриб, сўнгра нигоҳини оқ қоғозга кўчирса, у ҳолда объектда кўк-яшил ранг пайдо бўлгандай кўринади. Изчил образларнинг ушбу тури салбий, изчил образлар деб аталади. Бу ҳолатни яна бир мисол орқали тушунтирилса, қуйидаги кетма-кетлик ходисаси намоён бўлади. Қоронғу хонада кўз олдида бир нарсага, масалан, қўл яқинлаштирилса сўнгра қисқа муддатли (0,5 сек) электр чироғи ёқилса, бу ҳолда чироқ ўчгандан кейин одам бир неча дақиқа давомида нарсаларнинг аниқ образини кўришда давом этади. Мазкур образ ўз рангида бир қанча муддат сақланиб, сўнг кўздан йўқолади.

Изчил образлар хотира жараёнининг содда изларига мисол бўла олади. Чунончи, ходисаларга қараб узайтириш ихтиёрий равишда қайта тиклаш мумкин эмас. Бинобарин, изчил образлар ушбу хотиранинг мураккаброқ турларидан ана шу жиҳатлари билан фарқланади.

Изчил образларнинг эшитиш тури орқали сезишда кузатиш мумкин, лекин бу вазиятда изчил образлар кучлироқ намоён бўлишини ва қисқа муддат давом этиши кузатилади.

Эйдетик образлар психологияда изчил образлардан эйдетик образларни фарқлаш анъана тусига кирган бўлиб, “эйдос” юнонча “образ” деган маънони англатади. Хотиранинг бу тури, яъни эйдетик образлар ўз вақтида немис психология мактабининг намоёндалари ака-ука Йенишлар номидан таърифлаб берилди. Баъзи одамлар шу даврларда кузатилган нарса ёки суратлар кўз ўнгидан олиб қўйилса ҳам сурат сиймоси узок вақт сақланиш хусусиятига эга.

Мазкур нарса ва жисмларнинг аниқ образлари, тасвирларни кузатиш мумкин. Бу ҳодиса жаҳон психология фанида тажрибада текшириб кўрилган. Тажрибада текширилувчига 3-4 минут давомида расм кўрсатилган ва тасвир олиб қўйилгандан сўнг унинг таркибий қисмлари, тузилиши ҳақида қатнашчиларга саволлар берилган. Бу жараёнларда текширувчилар бирорта саволга жавоб бера олмаган бўлсалар, аниқ техник образга эга бўлган иштирокчилар эса расмни давом этишгандек ҳар бир саволга аниқ жавоб беришга эришганлар.

Тажрибаларнинг кўрсатишича, эйдетик образлар узок вақт инсон онгида сақланиши мумкин. Мабодо уларнинг йўллари ёпилиб қолган бўлса ҳам, лекин ҳеч қандай қийинчиликларсиз уларнинг сиймоси қайта тикланиши мумкин.

Рус психологиясида эйдетик образларнинг намоён бўлиш ходисаси А.Р. Лурия томонидан кўп йиллар давомида ўрганилган ва шунга кўра эйдетик хотиранинг индивидуал типологик хусусиятлари чуқур таърифлаб берилган. Эйдетик образлар ҳаракатланиш хусусиятига эга бўлиб, субъектларнинг олдида қўйилган вазифа ва унинг тасаввурлари таъсири остида ўзгартириш мумкин.

Ака-ука Йенишлар томонидан ўтказилган оддий тажрибада эйдетик хотирага эга бўлган текширувчига олма ва ундан сал узоқроқда жойлашган ирмоқ тасвирланган расм кўрсатилган. Расм ўртасидан бўлиб, кўйилгандан кейин текширувчида олмани олиб кўйиш истаги кучайиб бораётгани сўралган. Муайян йўл-йўриқ берилгандан кейин текширувчи мана бундай ҳолатни тасвирлаб беради: ирмоқ олмага яқинлашиб, уни илади ва ихтиёрсиз равишда қатнашчи томон тортади. Хуллас, эйдетик образлар ҳаракатчан бўлиб, субъектнинг руҳий кўрсатмаси остида сифат ва миқдор ўзгаришига юз тутаяди. Илмий текширишларнинг кўрсатишича, эйдетик образлар болалик ва ўспиринлик даврларида муайян муддат ҳукм суради ва вақтнинг ўтиши билан аста-секин сўна боради.

Психофармокологик тадқиқотларининг кўрсатишича, эйдетик образларни кучайтирувчи калий ионлари ва шунингдек унинг кучсизлантирувчи калций ионлари модалари мавжуддир. Илмий изланишлардан олинган миқдорий материаллар эйдетик образ пайдо бўлишининг психологик илдизларини чуқурроқ очишга хизмат қилади.

Тасаввур образлари хотиранинг янада мураккаброқ тури бўлиб ҳисобланади ва уларнинг хусусиятлари ҳақида тасаввурга эгамиз. Инсон дарахт, мева, гул тўғрисида тасаввурга эга эканлиги шуни кўрсатадики, унинг илгариги тажрибалари субъектнинг онгида шу образларнинг изларини қолдирган. Илмий тушунчалар талқин қилинганда тасаввур образлари эйдетик образларга жуда яқиндек туюлади. Лекин эйдетик образлар ҳақидаги психологик таҳлил шуни кўрсатадики, тасаввур образлари унга қараганда анча бой бўлиб, ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Тасаввур образларининг эйдетик образларидан ажратувчи фарқ тасаввур образларининг полимодаллик хусусиятидир. Бунинг асосий моҳияти тасаввур образлари кўриш, эшитиш, тери орқали сезиш изларининг таркибий қисмларини бирлаштиради. Масалан, мева тўғрисидаги тасаввур образи унинг ташқи кўриниши, мазаси, оғирлиги, вазнини ўзаро бирлаштириб акс этади.

Тасаввур образларининг эйдетик образларидан асосий фарқи шундан иборатки, у нарса ва ҳодиса ҳақидаги тасаввурларни ақлий жиҳатдан қайта ишлашни ўз таркибига киритади ва жисмларнинг асосий хусусиятлари ажратилиб, маълум категорияга бирлаштирилади. Инсон гул образини фақатгина эсга туширмайди, балки уни муайян бир сўз ёки тушунча билан айтади, номлайди, хусусиятларни ажратиб кўрсатади, аниқ бир категория моҳиятига киритади.

Демак, тасаввур образларида одамнинг хотираси идрок қилинган нарсаларнинг изини суёт равишда сақлаб балки, бир қатор тасаввур билан бойитади, нарса мазмуни ва моҳиятини таҳлил қилиб, у ҳақида ўз билимлари, тушунчалари кабиларни тажриба билан боғловчи ижодий сермахсул фаолиятни амалга оширади. Буларнинг барчаси иродавий сифатлар, ақлий зўриқиш, асабий таранглашув натижасида руёбга чиқишидан далолат беради.

Тасаввур образлари хотиранинг мураккаб фаолияти маҳсули бўлиб, улар изчил ёки эйдетик образларга нисбатан мураккаб психологик ходисадир. Тасаввур образлари хотира изларининг мураккаб тури бўлиб унинг ақлий жараён билан яқинлиги инсон билиш фаолиятини муҳим таркибий қисмидан иборат эканлигидан далолат беради.

Сўз- мантиқ хотираси мазмунини фикр ва мулоҳазалар, аниқ ҳукм ҳамда хулоса чиқаришлар ташкил этади. Инсонда фикр ва мулоҳаза турли хил шакллар ёрдамида ифодаланганлиги туфайли уларни ифодалаш фақат ўзлаштирилаётган материалларнинг асосий маъносини изоҳлаш, талқин қилиб бериш ёки уларни сўзма-сўз ифодаланишини айнан айтиб беришга қаратилган бўлиши мумкин. Агар маълумот, ахборот, хабар, материал маъно жиҳатидан қайта ишланмаса, у ҳолда материални сўзма-сўз ўзлаштириш, мантикий ўрганиш бўлмасдан, балки аксинча механик эсда олиб қолишга айланиб қолади.

Сўз-мантиқ хотирасининг вужудга келишида биринчи сигнал билан бир қаторда иккинчи сигналлар тизими асосий ҳисобланади. Чунки сўз мантиқ хотираси фақат инсонгагина хос бўлган хотиранинг махсус тури ҳисобланиб, бу хотира тури ўзининг содда шакллари билан ҳайвонларга ҳам тааллуқли бўлган ҳаракат, ҳис-туйғу ва образли хотиралардан сифат, ҳам миқдор жиҳатдан кескин фарқ қилади. Ана шу боисдан сўз-мантиқ хотираси бир томондан хотиранинг бошқа турлари тараққиётига асосланади, иккинчидан уларга нисбатан етакчилик қилади. Шу билан бирга, бошқа турларнинг ривожланиши сўз мантиқ хотирасининг такомиллашувига узвий боғлиқдир. Сўз-мантиқ хотирасининг ўсиши қолган хотира турларининг барқарорлашувини белгилайди.

Хотира турларига нисбатан бошқача тарзда ёндашиш ҳоллари ҳам учрайди. Шу боис хотира фаолиятини амалга ошираётган фаоллик хусусиятлари билан узвий боғлиқ равишда турларга ажратилади. Масалан, фаолият мақсадига кўра хотира ихтиёрсиз ва ихтиёрий турларга бўлинади.

Ихтиёрий хотира деганда маълум мақсадни рўёбга чиқариш учун муайян даврларда ақлий ҳаракатларга суянган ҳолда амалга оширилишидан иборат хотира жараёни тушунилади. Бу фаолиятни одам онги бевосита бошқаради. Кўпинча психология фанида ихтиёрий хотирага ихтиёрсиз эсда олиб қолиш қарши қўйилади. Бу жараён маълум керакли топшириқ ёки вазифа қўйилса, эсда олиб қолишга етакловчи фаолият бирон-бир мақсадни рўёбга чиқаришга йўналтирилган тақдирда юзага келади. Биз математик топшириқларини ечаётганимизда масаладаги сонларни эсда олиб қолишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўймаймиз. Мазкур сўз мантиқ хотирада асосий мақсад фақат масала ечишга қаратилади. Бунинг натижасида сонларни эсда сақлашга, ҳеч қандай ўрин ҳам қолмайди. Шунга қарамай, биз уларни қисқа муддат бўлса-да, эсда сақлашга интиламиз. Бу ҳолат фаолият яқунлангунга қадар давом этади.

Эсда олиб қолишни мақсад қилиб қўйиш эсда олиб қолишининг асосий шарти ҳисобланади. Серб психологи Радосавлевич ўз тадқиқотида қуйидаги ходисани баён этади. Тажрибада текширилувчидан бири синовда

қўлланилаётган тилни тушунмаганлиги туфайли унинг олдига қўйилган вазифаларни бажармаган. Бунинг оқибатида унча катта бўлмаган тадқиқот материалли 46 марта ўқиб берилганига қарамай, эсда олиб қолинмаган. Тажрибанинг кейинги босқичида вазифа текширилувчига тушунтириб берилгандан сўнг у материал билан олти марта ўқиб, танишиб, уни такрорлаб, қисмга ажратиб эсга қайта туширишга эришган.

Хотиранинг ихтиёрий ва ихтиёрсиз турлари хотира тараққиётининг иккита кетма-кет босқичларини ташкил этади.

Ихтиёрсиз хотиранинг турмушда ва фаолиятда катта ўрин эгаллашини ҳар ким ўз шахсий тажрибасидан билади. Ихтиёрсиз хотиранинг муҳим хусусиятларидан бири маълум мақсадсиз ақлий, асабий, иродавий зўр беришсиз ҳаётий аҳамиятга эга бўлган кенг кўламдаги маълумот, хабар, ахборот, таъсуротларнинг кўпчилик қисмини акс эттиришдир. Шунга қарамасдан инсон фаолиятининг турли жабҳаларида ўз хотирасини бошқариш зарурати туғилиб қолиши мумкин. Худди мана шундай шароитлар, ҳолатлар, вазиятларда эсда сақлаш, эсга тушириш ёки эслаш имкониятини яратадиган хотиранинг мазкур тури катта аҳамиятга эгаллиги шубҳасиз.

Сўнги пайтларда рус ва хориж психологиясида хотира борасидаги тадқиқотчиларнинг эътиборини эсда олиб қолишнинг дастлабки, бошланғич дақиқаларида вужудга келадиган ҳолатлар, жумладан ташқи таассурот изларининг мустаҳкамланишигача бўлган жараёнлар, ҳолатлар, механизмлар, шунингдек, уларнинг мустаҳкамланиш муддатларини ҳам ўзига жалб қилиб келмоқда.

Масалан, бирор материал хотирада мустаҳкам жой олиш учун уни субъект томонидан тегишли равишда қайта ишлаб чиқиш зарур ва материални бундай ишлаб чиқиш учун маълум даражада муддат талаб этиш табиийдир. Ана шу муддат хотирада қайта тикланилаётган изларни мустаҳкамлаш деб қабул қилинган. Мазкур жараён инсон томонидан яқиндагина бўлиб ўтган ҳодисаларнинг акс садоси сифатида кечиради ва такомиллашади. Инсон муайян дақиқаларда, лаҳзаларда, айтиш пайтда бевосита идрок қилинаётган нарсаларни гўё кўришда, эшитишда давом этаётгандек туюлади. Ушбу жараён келиб чиқиши жиҳатидан бекарор, хатто ўзгарувчан, лекин улар шу қадар махсус тажриба орттириш механизмларининг фаолиятида муҳим аҳамият касб этади. Шу боисдан уларнинг роли шу қадар аҳамиятли-ки, бу жараёнларда эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, ахборотлар, маълумотлар, хабарларни қайта эсга туширишнинг алоҳида тури сифатида қаралади. Ушбу жараён одатда психология фанида **қисқа муддатли хотира** деб аталади.

Жуда кўп қайтаришлар ва қайта тиклашлар натижасида материални узоқ муддат давомида эсда сақланиб қолиши характерли бўлган узоқ муддатли хотирадан фарқ қилган ҳолда, қисқа муддатли хотира бир марта ҳамда жуда қисқа вақт оралиғида идрок қилиш ва шу ондаёқ қайта тиклашдан сўнг қисқа муддатли эсда олиб қолиш билан характерланади.

Ҳозир илмий адабиётларда қисқа муддатли хотирани қуйидаги атамалар билан номлаш учрайди: «бир лаҳзалик», «дастлабки», «қисқа муддатли» ва бошқалар.

Оператив хотира инсон томонидан бевосита амалга ошириладиган фаол тезкор ҳаракатлар, усуллар учун хизмат қилувчи жараённи англатувчи мнемик ҳолат оператив хотира деб аталади. Ҳозирги замон психологиясида ушбу ҳолатни намоён қилиш учун ушбу мисол келтирилади. Математик амални бажаришга киришар эканмиз, биз уни муайян бўлақларга ажратиб ҳал қилишни мақсад қилиб қўямиз. Шу боисдан оралиқ натижаларни ёдда сақлашга интиламиз, ниҳоясига яқинлашган сари айрим материаллар эсан чика бошлайди.

Мазкур ҳолат матнни талаба ёки ўқувчи томонидан ўқишда, уни кўчириб ёзишда, ижодий фикр юритишда, ақлий фаолиятни амалга оширишда яққол кўзга ташланади.

Хотира жараёнлари

Хотира фаолияти эса қолдиришдан бошланади. Эса қолдириш идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни мия пўстида из ҳосил қилишдир. Унинг физиологик асоси мия пўстида муваққат нерв боғланишининг вужудга келишидир. Эса қолдириш ўзининг фаоллиги жиҳатидан иккига бўлинади:

- а) ихтиёрий эса қолдириш;
- б) ихтиёрсиз эса қолдириш.

Ихтиёрсиз эса қолдиришда олдиндан мақсад қуйилмайди, мавзу танланмайди ва ирода кучи сарфланмайди. Ўзининг гўзаллиги, ҳиссий таъсирчанлиги, ҳажми, ҳаракатчанлиги, тезлиги, шакли ва бошқа хоссалари билан фарқ қиладиган нарса ва ҳодисалар ихтиёрсиз эса қолади. *Масалан*, тасодифий ҳодисалар, карнай-сурнай овози ихтиёрсиз эса қолади.

Ихтиёрий эса қолдиришда эса олдиндан мақсад қўйиб мавзу белгиланади. Масалан, дарс материалларини эса олиб қолиш, имтиҳонга тайёрланиш ва бошқалар. Ихтиёрий эса қолдиришда қуйидаги турли усуллардан фойдаланилади:

- мақсад қўйиш, масалан, институтга кириш олдидаги мақсад;
- ўқув материалларини тушуниб эса қолдириш;
- эса қолдиришнинг рационал усулларидан фойдаланиш, масалан, эса тушириш йўли билан эса қолдириш.

Беихтиёр эса қолдиришда қизиқиш катта роль ўйнайди. Бизнинг олдинги тажрибамиз билан боғлиқ нарса ва ҳодисалар беихтиёр осон эса қолади. Биз баъзи бир фактларни билсак, улар ҳақида тушунчага эга бўлса, шу фактларга тегишли бўлган ҳамма нарсалар осон эса қолади.

Ихтиёрсиз эса қолдириш инсон ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлиб, ундан ортиқча ҳаракат талаб қилмаган ҳолда ҳаётий тажрибаларни кенгайтиради ва бойитади. Бироқ ихтиёрсиз эса қолдириш тез бўлса ҳам кўпинча ноаниқ бўлади, бундай эса олиб қолинган нарса ва ҳодисалар кейинчалик янглиш эса туширилади.

Ихтиёрий эса қолдириш кўзда тутилган мақсадга мувофиқ танланган материални эса қолдиришдир. Киши ихтиёрий эса қолдириш учун эса

сақлашнинг махсус усулларини сақлаган ҳолда материални пухта эсда колдириш учун ўзининг керакли кучини сарф қилади. Аммо механик эсда сақланишни маъноли эсда сақлаш билан қўлланилиши фойдалидир.

Психология фанида эсда олиб қолишнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- Маълумот, хабар, таассурот, ахборот ва материалларни эшитиш орқали идрок қилиш ҳамда эсда олиб қолиш.
- Эгаллаш ёки ўзлаштириш зарур бўлган материалларни кўриб идрок қилиш ёрдамида эсда олиб қолиш.
- Материалларни ҳаракат ёрдамида ва эшитиш орқали идрок қилиш ҳамда эсда олиб қолиш.
- Аралаш ҳолатда эсда олиб қолиш, эшитиш, кўриш, ҳаракат кабилар орқали идрок қилиш ва эсда олиб қолиш ёки бир нечта таъсир этувчилар ёрдамида акс эттириш.

Мана шу йўллар орқали эшитиш, кўриш, эшитиш ҳаракат, комбинаторлаштирилган (аралаш) турлари ёрдамида хотиранинг қайси тури устунроқ ёки қайси бири бўш эканлигини аниқлаш мумкин.

Эсда олиб қолишда ассоциацияларнинг аҳамияти муҳимдир. Бунинг учун эсда олиб қолиш жараёнининг боғланишлари пайдо бўлиш суръатини аниқлаш мақсадида улар хусусиятларига биноан қуйидаги:

- ✓ Сабаб оқибат боғланиш.
- ✓ Бўлак ва яхлит муносабати.
- ✓ Қарама-қаршилик муносабати.
- ✓ Инкор этиш ҳолати.
- ✓ Адекват ёки аниқлик турларга ажратилади.

Эсда олиб қолиш инсон фаолиятининг хусусиятига бевосита боғлиқдир. А.А.Смирнов, П.И.Зинченко тажрибалари шуни кўрсатадики, эсда олиб қолиш у ёки бу фаолиятдагина самарали бўлиши мумкин. А.А.Смирновнинг тажрибаларида текширишларга қараганда икки хил фаолият таклиф қилинса, биринчи ҳолда улар маъноли матнни эсда олиб қолиш назарда тутилади. Синалувчилар матнни ёдлар эканлар, материаллар устида ҳеч қандай фаол иш олиб бормаганлар. Иккинчи ҳолда эса эсда олиб қолиш вазифаси кўйилмайди-ю, лекин матн устида муайян иш олиб бориш унда учрайдиган маъновий хатоларни аниқлаш таклиф этилади. Иккинчи ҳолда эсда олиб қолиш анча самарали бўлганлиги аниқланган.

Махсус воситалар ва оқилона усулларни қўллаш орқали эсда олиб қолиш соҳасидаги ёндашишдан иборат ташкилий фаолият алоҳида аҳамиятга эга. А.А.Смирнов ўтказган тажрибасида шуни кўрсатадики, матнни махсус тузиб чиқилган режага асосланган ҳолда ёдлаш режаси, пала-партиш эсда олиб қолишдан икки баробар самаралироқ экан, психолог олимларнинг тавсиясига биноан ёдлаш жараёнида материални такрорлаш билан уни фаол эсга туширишни ўзаро алмаштириб туриш юқори натижалар беради. Кузатишлар ва тажрибалар шуни кўрсатадики, ўқувчилар ва талабалар бу усулларни мустақил равишда эгаллай олмайдилар, одатда уларни муаллимнинг раҳбарлигида эгаллашади. Акс ҳолда ўқув фаолияти

иштирокчилари материални бевосита ихтиёрсиз эсда олиб қолиш босқичида котиб қолиши мумкин, бу ҳол ақлий ўсишга қарама-қаршидир.

Шу нарса алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, ўқув материалларининг маъносига тушуниб эсда олиб қолиш йўли оқилона йўл бўлиб қолмасдан, балки у механик эсда олиб қолиш жараёнидан ўзининг самарадорлиги билан кескин даражада ажралиб туради.

Эсда олиб қолиш жараёни деганда сезги, идрок, тафаккур, ички кечинмаларни хотирада сақланиш хусусияти тушунилади. Кундалик ҳаётимизда китоб, журнал, газета ўқиётганимизда материални эсда олиб қолиш учун шу материалнинг маъносига тушуниб олишга ҳаракат қиламиз. Жамики нарса инсонга етарли даражада тушунарли бўлмаса, у тақдирда уларни эсда олиб қолиш жараёни жуда қийин кечади. Ўрганилаётган материалнинг мазмуни ва маъносига тушуниб олиш учун одам уни таҳлил қилишга, умумлаштиришга ҳаракат қилади. А.А.Смирнов таъкидлаганидек, материални ўзлаштириб олиш худди шу жараёнга яққол мисолдир. Муаллифларнинг шахсий фикрига кўра ўзлаштираётган материалларни эсда олиб қолиш қийинлиги сабабли уларни тушуна олмасликдир. Тушуниб олишнинг эсда олиб қолишдаги аҳамияти худди шу билан тавсифланади.

Жаҳон психология фани тўплаган маълумотларга қараганда ўзлаштирилаётган материални механик тарзда эгаллашга нисбатан унинг маъносини тушуниб ўзлаштириш бир неча марта маҳсулдордир.

Эсда олиб қолиш жараёнида ўзлаштирилаётган материалнинг маънога эга бўлиши ёки бўлмаслиги муҳимдир. Ассоциатив психология мактабининг вакили, таниқли психолог Г.Эббингауз жаҳон психологиясида биринчи бўлиб 1885 йилда олий руҳий жараён бўлган хотирани, 1888 йилда интеллектни илмий тажриба методи негизида текширди ва кенг кўламда турмушга татбиқ этди. У хотира жараёнини тажриба орқали текширишнинг асосий йўналишини ишлаб чикди. Хотирани «соф» кўринишда ўрганишга ҳаракат қилиб маъно касб этмайдиган бўғинлардан фойдаланди. Унинг бу тадқиқоти кишининг мантикий хотираси эмас, балки механик хотирасига нисбатан қўлланишига хос тўғри йўналишдир.

Г.Эббингаузнинг бу тадқиқоти психологияда интроспектив (ўз-ўзини кузатиш ёки ички кузатиш) методига қарама-қарши қўйилган илмий тажрибавий метод ютуғи сифатида илмий-амалий аҳамиятга эгадир. У хотира жараёнини текширишда ўз олдида 38 та маъно англатмайдиган бўғинлардан тузилган материални эсда олиб қолишни мақсад қилиб қўйган. Бу материални ўзлаштириш ўртача 55 марта такрорлашни талаб қилади. Эсда олиб қолиш учун 38-40 сўздан, 11 та сўз ўзаро боғлиқ бўлмаган сўзлардан фойдаланган. Бу материални ўзлаштириш 6-7 маротаба такрорлашни талаб этган, умумий ҳисоб эса $9 \div 1$ нисбатга тўғри келади.

Рус психологлари тадқиқотларининг натижалари маънога эга бўлган материални ўзлаштиришда эсда олиб қолиш учун турли хил йўналиш, кўрсатма бериш муҳим аҳамият касб этади, деган фикрни тасдиқлайди. А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, П.А.Рибников ва бошқалар болаларнинг

хотира фаолиятини ўрганганлар. Шунингдек, улар ўқиш фаолиятига асосланган ҳолда мактаб ўқувчиларида текшириш ишларини олиб борганлар.

И.П.Зинченко, М.Н.Шардаков, А.И.Липкиналар тадқиқот ишларининг аксарияти шунга бағишланган бўлиб, турли материални эсда олиб қолишда тушинишнинг аҳамияти муҳимлигини тасдиқлашга интиланган. Бу материални эсда олиб қолишга тўғри йўналиш берилишининг натижасида материал мазмунини тушуниб олган ҳамда эсда олиб қолиш тезлиги, аниқлиги, мустаҳкамлиги ва тўлиқлиги таъминланади.

А.А.Смирновнинг таъкидлашича, шу давргача ҳеч ким ҳеч бир илмий адабиётларда болаларга ва қуйи синф ўқувчиларига аҳамиятли бўлган материални механик тарзда эсда олиб қолишлари кўрсатилмаган.

Немис психологи Вильям Штерн (1871-1938) фикрича, болаларда ҳам катта ёшдаги одамларда ҳам маъносига тушуниб ўзлаштиришга нисбатан механик эгаллаш кам миқдордир. Бу мулоҳаза ҳақиқатдан ҳам тўғри, Меймон фикрига кўра, инсон улғайиши билан маъносиз материални эсда олиб қолиш камайиб боради ва кам самара беради, лекин маънога эга бўлган билимларни эсда олиб қолиши эса сезиларли даражада ривожланиб боради. Шунга ўхшаш омиллар бошқа психологлар томонидан ҳам тўпланган бўлиб, бу ҳақда бой материаллар умумий психология хрестоматияларида ўз аксини топган.

А.А.Смирнов маъно англамайдиغان бўғинларда ва маъно касб этувчи сўзлардан тузилган материал асосида текшириш ўтказган. Катта ва кичик ёшдаги ихтиёрли ва ихтиёрсиз эсда олиб қолишни алоҳида текшириш ҳар иккала ёш даврида мазмунли ва мазмунсиз материалларни эсда олиб қолишнинг муносабатини текшириш мақсад қилиб қўйилган.

Маъно касб этган материални эсда олиб қолиш ёш болаларга нисбатан катталарда устунлиги лекин, маъносиз материални эсда олиб қолиш кичик ёшдаги болаларга қараганда кам самара бермаслиги аниқланган. Маъносиз бўғинлар нафақат кичик ёшдаги болаларда, балки катта ёшдагиларда ҳам яхши ўзлаштирилади.

А.Н.Леонтьев тадқиқот ишларида катта ёшдагиларнинг маъносиз бўғинлардан тузилган материални яхши, пухта эсда сақлаб қолиши таъкидланган. Катта ёшдагилар маъносиз бўғинларни қандайдир мазмун билан тез ва осон боғлай оладилар. Шунинг учун уларда болаларга нисбатан кучлироқ маъно касб этади. Шунингдек, маъно англамайдиغان материални ўзлаштириш жараёни тез кўчади, маҳсулдорроқ бўлади. Маъносиз материалларни эгаллаш учун ирода кучи, иродавий сифатлар муҳим аҳамиятга эгадир.

Эсда олиб қолишга ҳеч қандай йўналиш берилмай,, материални яхши олиб қолиниши кишининг жадал фаолияти билан боғлиқ. Ихтиёрсиз эсда олиб қолиш фаол иродавий куч сарфлаш ҳисобига амалга ошади. А.А.Смирнов маъноли материални эсда олиб қолишнинг болалар учун енгил кўчиши уларнинг ёш хусусиятларига боғлиқ нарса эмаслигини таъкидлаб ўтади. Чунки болалар ҳали тушуниб олмаган материални гўё маъноси яшириниб ётгандек қабул қиладилар. Матн маъносининг номаълумлиги унга

нисбатан қизиқиш, билишга интилиш мазмунини излашга талабчанликни уйғотади. Одатда маъносиз сўзларни лаборатория шароитига қараганда кундалик турмушда пухтароқ эслаб қолинади.

Қатор психолог олимларнинг мулоҳазаларига биноан: 1) материални эсда олиб қолиш даражаси ёш даврлари хусусиятига эга эмас, балки унинг яккаҳол шахсий хусусиятларига боғлиқдир; 2) механик эсда олиб қолишнинг одат тусига кириб қолиши ҳам ёш даврларининг хусусияти эмасдир; 3) сўз эсда олиб қолиш, механик эсда олиб қолишнинг бирон-бир хусусиятидир.

Эсга тушириш ва унинг турлари.

Ўтмишда идрок қилинган нарсалар, ҳис-туйғу, фикр ва иш-ҳаракатларнинг онгимизда қайтадан тикланиши эсга тушириш дейилади. Эсга туширишнинг нерв-физиологик асослари бош мия пўстида илгари ҳосил бўлган нерв боғланишларнинг кўзғалишидир. Эсга туширишнинг таниш, эслаш, бевосита эслаш, орадан маълум вақт ўтказиб эслаш, ихтиёрсиз ва ихтиёрий турлари мавжуд.

Таниш илгари идрок қилинган нарса ва ҳодисаларни такрор идрок қилиш натижасида у ёки бу ҳодисани эсга туширишдир. Таниш аниқ ва ноаниқ бўлиши мумкин. Ноаниқ танишда биз бу нарсани нотаниш эмаслигини ҳис қиламиз, холос. Масалан, бир одам кўзимизга иссиқ кўринади, лекин уни қаерда кўрганимизни эслай олмаймиз. Тўлиқ, аниқ танишда эса идрок қилинаётган нарсанинг номи катта роль ўйнайди. Масалан, биз бир кишини кўриб, уни таний олмасак, унинг фамилиясини ёки исмини эшитсак, дарров ким эканлигини биламиз.

Эслаш нарса ва ҳодисаларни, уни айна пайтда идрок қилмай эсга туширишдир. *Масалан*, бўлиб ўтган воқеа ва ҳодисаларни, билиб олган ишларимизни бемалол эсга туширишимиз мумкин. Эслаш ҳам аниқ ва ноаниқ бўлади. Масалан, биз шеърни ёддан айтиб берсак ҳам уни қаерда ва қачон ўқиганимизни эслай олмаймиз. Эсга тушириш аввал танишдан бошланади. Масалан, имтиҳонга кирганда билетни кўриб, унинг саволини ўқиб таниймиз. Демак, бунда предметнинг номи муҳим роль ўйнар экан. Бевосита эсга тушириш материални идрок қилиш кетиданоқ эсга туширишдан иборат. Масалан, шеърни ёд олганимизда бир неча сатрни ўқиган китобга қарамасдан такрорлаймиз, яъни бевосита эсга туширамиз. Бир қарра кўздан кечирилган материални бевосита эсга туширилган миқдорига қараб, хотиранинг кўлами аниқланади.

Материалнинг кўп қисмини бевосита эсга тушира оладиган кишининг хотира кўлами кенг ҳисобланади. Масалан, артистларда сўз ва ибораларни эсда тутиб қолиш хотирасининг кўлами кенг бўлади. Ҳисоб-китоб ишларини юритадиган ходимларда сонларни эсда тушириш хотирасининг кўлами кенг бўлади.

Вақт ўтказиб эсга тушириш эсда олиб қилинган нарсани орадан бир қанча вақт ўтказиб эсга туширишдирки, бунда шу орада онгимизда бошқа жараёнлар ўтгандек бўлади. *Масалан*, ёшлигимиздаги воқеа ва ҳодисаларни шу тариқа эслаймиз.

Идрок қилинган нарсалар миямизда ўрнашиб қолиши, эсимизда туриши туфайли турли усулда эсимизга тушиши мумкин.

Эса сақлаш деганда илгари туғилган таассурот, фикр, ҳис-туйғу ва иш-ҳаракатларнинг такрорланишига мойиллик пайдо қилиши ва мустаҳкамланиши тушунилади. Бунга сабаб асаб тизимининг эгилувчанлигидир. Шунинг учун асаб тизими илгари бўлиб ўтган таассуротларни такрорлашга тайёр туради. Фақат эса тушириш учун қулай шароит бўлсагина эса тушади. Бундай шароит бўлмаганда зарур материални ихтиёрий эслаш жараёни қийинлашади.

Шундай қилиб, эса туширишда ана шу тарика қийналиб қолиб, зарур бўлган нарсани шу онда эса тушира олмаймиз.

Унутилган нарсаларни яна хотирада қайтадан тикланиши **реминисценция** ходисаси (хира эса келтириш) дейилади. Бу ходисанинг сабаби шуки, узок вақт бир иш билан машғул бўлганда мия чарчаши юз беради. Чарчаш ҳаддан ташқари ошиши натижасида нерв хужайраларида тормозланиш юз беради. Материални эса қолдирилгандан кейин 12 соат ичида эса туширилса, материалнинг кўп қисми унутилади. Материални ўқиб ўрганиб олингандан кейинок уни яхши хотирлай олмай, аммо орадан бир неча вақт ўтгандан кейин уни тўла хотирлай олишликнинг сабаби материални ўқиб, ўрганиб олишда рўй берадиган чарчашдир.

Материални эслаш учун бўлган кучли хоҳиш натижасида тормозланиш юзага келади, бу эса материални қайта эса туширишдаги қийинчиликни кучайтириб юбориши мумкин. Вақт ўтиши билан ишга чалғиб кетган инсонларда тормозланиш тарқаб кетади. Шунда эса тушириш лозим бўлган нарса хотирага киради. Материални мустаҳкамлашга бўлган қизиқишнинг бўлиши материални узокроқ эса сақлашга олиб келади. Унутиш вақтга боғлиқ бўлади. Бу Г.Эббингауз томонидан аниқланган бўлиб, унутиш материални ёд олингандан кейин дарҳол айниқса тез рўй беради, ундан кейин эса унутиш анча секинлашади.

Г.Эббингауз унутишнинг вақтга боғлиқлигини тажриба орқали аниқлаган. Тўпланган натижаларнинг кўрсатишича, материални ёд олгандан сўнг унутиш суръати тез кейинчалик эса у бирмунча секинлашади. Бу қонуният маъносиз айрим бўғинларни унутиш устида олиб борилган ишларида тасдиқланган. Тажрибаларнинг кўрсатишига қараганда, ўрганилган нарсалар бир соатдан кейин унутилади. Материални ўзлаштириш жараёни мабойнида хотирлаш натижасида унутиш секинлашиб боради. Муваққат асаб боғланишлари сусайиши натижасида қачонлардир содир бўлган нарса ва ходисаларнинг ўзаро алоқалари хотирада аста-секин йўқолиб боради. Вақтнинг ўтиши билан бирмунча унутилиб кетилаётган вақтли боғланишларни, яъни ассоциацияларни қайтадан тиклаш жараёни куч-қувват, хатти-ҳаракатларни талаб қилади.

Г.Эббингаузнинг издошлари ва шогирдлари томонидан ўтказилган жуда кўп тадқиқотларнинг кўрсатишича, унутиш суръати материалнинг маъноли ёки маъносизлигига, унинг қанчалик англанилганлигига боғлиқдир. Материал қанчалик мазмундор англанилган тушуниб олинган

бўлса, у ҳолда унутиш ҳам шунчалик секин кечади. Лекин маъноли материалга нисбатан ҳам унутиш аввал тез суръатда бўлиб, кейинчалик эса у секинлашади. Бирон-бир материални ўзлаштириш ёки эсда олиб қолиш инсоннинг эҳтиёжлари, қизиқиши, фаолиятнинг мақсади билан боғлиқ бўлса, бу материал секин унутилади.

Унутишнинг тезлиги эсда олиб қолинган материалнинг мустаҳкамлигига тескари пропорционал хусусият касб этади. Демак, эсда олиб қолишнинг мустаҳкамлигига ўзлаштирилаётган материалнинг маънога эга ёки эга эмаслигига боғлиқликдан ташқари яна бир нечта омиллар ўз таъсирини кўрсатади ва унинг фаолият мазмунига айланишига ҳам боғлиқ. Шунингдек, улар шахснинг шахсий, индивидуал хусусиятларига ҳам бевосита боғлиқдир.

Хотирадаги индивидуал фарқлар

Хотира жараёнларидаги индивидуал фарқлар эсда қолдиришнинг тезлигида, аниқлигида, мустаҳкамлигида ва қайта эсга туширишга тайёрлигида ифодаланади. Бу фарқлар маълум даражада нерв фаолияти типларининг хусусиятлари билан, кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг кучи ва ҳаракатчанлиги билан боғлиқдир. Индивидуал фарқлар яна шундай ҳолларда намоён бўладики, баъзи одамлар образли материалларни, ранг, тасвир, нарса, товушларни самарали ва мустаҳкам эсда олиб қоладилар.

Бошқа бир одамлар сўзларни яхши эслаб қоладилар. Учинчи бир тоифа одамларда эса маълум бир материални эсда олиб қолишда яққол устунлик сезилмайди. Шунга мувофиқ психологияда хотиранинг қуйидаги типлари фарқланади: кўргазмали образли хотира, сўз мантиқий хотира ва оралик типдаги хотира. Масалан, кўргазмали образли хотира типи кўпроқ рассомларда, сўз мантиқий типни назариётчи олимларда учрайди. Бундан ташқари хотирлаш ва эсда қолдириш жараёнларида анализаторларнинг катнашишига қараб, хотира қуйидаги типларга ажралади:

а) кўриш; б) эшитиш; в) ҳаракат; г) аралаш хотира.

Бир хил кишилар кўриш орқали, иккинчи хиллари эшитиш орқали, учинчи хиллари ҳаракат ёрдамида, тўртинчи хиллари эсда қолдиришнинг бирга қўшилган усулида яхши эсда қолдирадилар. Хотиранинг аралаш типлари энг кўп тарқалган.

Хотиранинг индивидуал фарқлари киши фаолиятининг хусусиятига боғлиқдир. Эсда олиб қолиш ва унутиш тезлигига кўра хотиранинг қуйидаги типлари мавжуд:

- 1) тез эсда қолдириб, секин унутиш;
- 2) тез эсда қолдириб, тез унутиш;
- 3) секин эсда қолдириб, секин унутиш;
- 4) секин эсда қолдириб, тез унутиш.

Хотира тасаввурлари

Илгари идрок қилинган нарса ва ҳодисалар образларининг онгимизда қайтадан гавдаланишига хотира тасаввурлари дейилади.

Эсда олиб қолиш ва қайта эсга тушириш тасаввур образлари орқали амалга оширилади. Хотира ва хаёл тасаввурлари бир-биридан фарқ қилади. Хотира тасаввурлари илгари идрок қилинган, аммо ҳозир кўз ўнгимизда бўлмаган нарсаларнинг образларини онгимизда гавдаланишдан иборат. *Масалан*, ёшлик вақтимиздаги ҳодисаларни эслашимиз, онгимизда қайта тиклашимиз хотира тасаввурлари бўлади. Хаёлий тасаввур хотира тасаввурига қараганда мураккаб бўлиб, онгимиздаги билимлар тажрибаларимиз асосида илгари идрок қилинмаган, шу пайтгача учрамаган нарсаларнинг образларини яратишдан иборатдир. Хаёлий тасаввур ижод қилиш билан боғлиқ.

Масалан: эртақлар, романлар умуман бирор асарни ўқиётганимизда ундаги қаҳрамонларнинг кўз ўнгимизда гавдаланиши хаёлий тасаввурдир.

Тасаввурлар пайдо қилишда сўзнинг аҳамияти катта. Сўз билан номлаш тегишли образнинг яратилишига ёрдам беради. Масалан, «илдиз», «ўт» сўзларини тўрт кишига бериб, қандай тасаввур қилишларини сўрасак, уларнинг тасаввурлари бир-биридан фарқ қилишини кўрамиз, чунки, ҳар бир киши тажрибасига кўра, касбига кўра тушунади. Масалан, математик илдизни соннинг илдизи деб, ботаник ўсимлик қисмини, унинг илдизини, тиш доктори эса тиш илдизини тушунади. Тасаввур қилишнинг физиологик асоси шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиши, бош мия пўстида пайдо бўлган изларнинг жонланишидир.

Тасаввур бирорта туртки таъсирида жонланади, масалан, бирор одам ҳақида тасаввурларнинг туғилиши учун бирорта сўз ёки ҳодиса туртки бўлади. Асосан, махсус кўзғовчи сўздир, шунинг учун сўз билан тасвирлаш орқали тасаввурлар туғилади.

Хотира борасидаги назариялар

Инсон хотирасининг қонуниятларини ўрганиш психология фанининг марказий масалаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Маълумки, инсоннинг ҳар қандай кечинма, хатти-ҳаракатлари узоқ муддат онгда сақланиб, маълум бир шароитда қайта намоён бўлувчи излар қолдиради. Шунинг учун, хотира деганда, инсон табиат, жамият, коинот тўғрисида маълумот, хабар ва таассурот тўплаш имкониятини берадиган ҳамда илгариги тажриба изларини эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, қайта эсга тушириш, унутишни тушунилади.

Бунга боғлиқ равишда психология фани олдида хотира жараёнларини ўрганиш билан алоқадор бўлган катор мураккаб муаммолар масалаларини тадқиқ қилиш масаласи турибди. Булар қуйидагилардан иборат: изларни эсда олиб қолишнинг физиологик механизмлари қандай, эсда олиб қолишга қандай объектив (ташқи), субъектив (ички), табиий, биологик ва ижтимоий, психологик шароитлар таъсир қилади, уларнинг чегаралари қандай каби масалаларга қаратилган.

Ҳозирги замон хотирани тадқиқ қилиш билан боғлиқ тадқиқотларда марказий ўрин хотира жараёнининг асосларига ажратилган. Хотира жараёнининг асослари 3 йўналишда ўрганилган: психологик, нейрофизиологик, биохимик.

Хотиранинг психологик назариялари инсон фаоллиги билан боғлиқ бўлган хотира жараёнларини шакллантиришни тадқиқ этади. Улардан биринчиси ассоциатив назариядир. Маълум бир билимлар инсон онгида бирин кетин ўрин олиши туфайли уларда ассоциатив боғлиқликни юзага келтиради ва ушбу боғлиқликда бирор бир нарса эсга туширилади. Ушбу ассоциацияларни 3 турга бўлиш мумкин, яъни объектларнинг фазовий боғлиқлиги, бир-бирига мослиги ва қарама-қаршилигидир. Бундан 3 та ассоциация келиб чиқади: бир-бирига боғлиқлик, ўхшашлик ва қарама-қаршилиқ. Ассоциация назарияси бўйича хотира ассоциатив боғланишлар асосида мавжуд маълумотни сақлаш ва қайта тиклаш имкониятига эга.

Иккинчи психологик назария хотиранинг гештальт назариясидир. Ушбу назариянинг асосий таълимоти нарсанинг негизи, яхлитлиги, йиғиндисидир. Ушбу назарияга асосан хотира яхлит ҳодиса сифатида таҳлил этилади.

Бихевиоризм – инсон хотирасида, эсда олиб қолишда такрорлашнинг аҳамиятига диққатни қаратади.

Фрейдизм хотирани эмоциялар, мотивлар ва эҳтиёжлар билан боғлайди.

Хотиранинг мантиқий назарияси А.Бине ва Бюллерлар томонидан илгари сурилиб, улар хотирадаги материални хотиранинг мантиқий эсда олиб қилиниши билан боғлайди.

А.Н.Леонтьев, Н.И.Зинченко, А.А.Смирновлар томонидан фаолият назарияси илгари сурилиб, турли тасаввурлар орасидаги боғлиқлик эсда олиб қолинган материалнинг қандайлигига эмас, балки одамнинг у билан нима қилишига боғлиқдир.

Биохимик назария ташқи таъсир остида нерв хужайраларида юз берадиган ўзгаришларни қайд қилиш ва хотира жараёнида ДНК ва РНК аҳамиятини аниқлашга қаратилгандир. ДНК хотирани генетик туғма ташувчи сифатида, РНК эса индивидуал хотиранинг онтогенетик асоси сифатида қабул қилинади. Кибернетик назария бўйича хотира маълумотни қабул қилиб олиш, қайта эсга тушириш ва унутишдир.

Адабиётларда келтирилишича, навбатдаги назария хотира жараёнлари асослари ҳақидаги физиологик назариядир. Вақт оралиғида эсда олиб қолиш, сақлаш ва эсга тушириш хотиранинг асослари физиологик назариясини ташкил қилади. Ҳар қандай ташқи таъсир нерв тизимида изсиз ўтмайди ва қандайдир «из» қолдиради. «Из»нинг физик таъсири қайта импульс ҳаракатини енгиллаштиради. Вақтинчалик нерв муносабатларининг юзага келиши, уларнинг изини ва кейинчалик фаоллаштирилишини хотира жараёнлари асослари назарияси сифатида кўриб чиқилади.

80-йилларда немис психологи Герман Эббингауз ўз «соф» хотира қонунларини ўрганиш имконини берувчи, бошқача сўз билан айтганда, тафаккурга боғлиқ бўлмаган ҳолда изларнинг эсда қолиш жараёни тадқиқ этишнинг янги услубини таклиф қилган, яъни маъносиз бўғинларни ёд олишдан иборат бўлган бу услуб Эббингаузга материални эсда олиб қолишнинг эгри чизиғига оид қонунни кашф қилишга, унинг асосий

қоидаларини баён этишга ва ана шуларнинг асосида изларни хотирада сақланиш муддатини ҳамда аста-секин сўниш ҳолатини текширишга имконият яратган. XIX аср охири XX аср бошларида Америкалик психолог Эдуард Торндайкнинг текширишлари пайдо бўлди. У биринчи бўлиб текшириш предмети сифатида ҳайвонларда кўникмаларни пайдо бўлиш жараёнини танлаган эди.

XX асрнинг биринчи 10 йилида хотирани текшириш янги илмий талқинга эга бўлди, унинг моддий асоси тўғрисидаги муаммоларга моҳияти жиҳатидан мутлақо бошқача ёндошиш рўёбга чиқди.

Худди шу давр хотира психологиясида кескин бурилиш нуқтасини вужудга келтиради. Академик И.П.Павлов шартли рефлексларни ўрганишнинг илмий методини таклиф этади, бу нарса ўз навбатида бош мия ярим шарларида янги боғланишлар пайдо бўлишига ва мустаҳкамланишнинг асосий физиологик механизмларини текшириш имкониятларини туғдирди. Ана шундай қилиб, ушбу боғланишлар пайдо бўлишига ва сақлаб қолишга ёрдам берадиган шарт-шароитлар, шунингдек, боғланишларнинг сақланишига таъсир қилувчи ҳолатлар, омиллар ва механизмлар тасвираб берилди. И.П.Павлов олий асаб фаолияти таълимоти ва унинг асосий қонунлари хотиранинг физиологик механизмларига оид билимларнинг асосий манбасига айланиб қолади.

Болаларда хотиранинг юксак (юқори) шаклларини биринчи марта тадрижий равишда тадқиқ қилиш таниқли психолог Л.С.Выготскийга насиб этган. У 20-йилларнинг охирларида махсус текширишларнинг предмети қилиб, хотиранинг юксак шаклларининг ривожланиши муаммосини танлаган ва у ўз шогирдлари А.Н.Леонтьев (1905-1979) ва А.В.Занков билан биргаликда хотиранинг юксак шакллари руҳий фаолиятнинг мураккаб шакли эканлигини, келиб чиқиш жиҳатидан ижтимоийлигини кўрсатади. Шунинг билан бирга у мураккаб, моҳиятига кўра эса олиб қолишнинг асосий босқичлари ривожланишини исботлаб берди.

Психологлардан А.А.Смирнов, П.И.Зинченколар ҳам хотира бўйича илмий текшириш ишларини олиб бордилар, унинг янги қонунлари ва механизмларини очдилар. Эса олиб қолишнинг фаолият мақсадига боғлиқлигини ёритдилар, мураккаб материални эса олиб қолишнинг оқилона усулларини кўрсатиб беришга мувофиқ бўладилар.

Юқоридаги фикрлардан кўринадики, психолог олимлар томонидан хотира борасида қатор илмий изланишлар олиб борилган ва борилмоқда.

Мустақил ишлаш учун тавсия этилаётган мавзулар

1. Хотира ҳақида тушунча.
2. Хотира турлари.
3. Хотира жараёнлари.
4. Хотира типлари.
5. Хотира тасаввурлари.
6. Хотира борасидаги тадқиқотлар.

Хаёл ҳақида тушунча

Хаёл ҳақида тушунча

Одам ўз ҳаёти давомида илгари идрок қилган нарса ва ходисаларни тасаввур этибгина қолмай, балки ҳеч қачон ҳаётида учратмаган нарсаларни ҳам тасаввур эта олади. Бошқача қилиб айтганда, одам фақат илгари идрок қилган нарсаларинигина эслаш билан чекланиб қолмай, балки шу пайтгача ҳеч қаерда учратмаган янги нарсаларини ҳам ўз ҳаётида ярата олади.

Шунингдек, авлод-аждодларимизнинг ҳаётига доир тарихий китобларни ўқиётганимизда ёки бўлмаса, ўқитувчининг узоқ чет эл мамлакати ҳақидаги қизиқарли гапларини эшитар эканмиз, юқоридаги нарсаларга нисбатан тасаввурлар ҳосил бўлади. Хаёл қилиш жараёнида идрок қилинган образлар орқали ҳосил қилинган тасаввурлар ва бундай тасаввурларни онгимизда хотира орқали орттирилиши туфайли юзага келади. Демак, хаёл жараёнининг бўлиши учун хотира тасаввурларининг бўлиши шарт. Шунинг учун хаёлнинг ривожланиши инсоннинг билим бойлиги, турмуш тажрибаси билан боғлиқ.

Хаёл деб одамнинг онгида илгаридан бор бўлган вақтли алоқаларнинг (ассоциацияларни) қайтадан тикланиши ва бир-бири билан янгича қўшилиши орқали нарса ва ходисаларнинг янги образларини ҳосил қилишга айтилади.

Хаёл – образ тасаввур ёки ғоя шаклида янги нарсанинг яратилиши, онг фаолияти, яъни илгари идрок қилинмаган нарсаларнинг образларини мавжуд тасаввурлар асосида мияда яратишда ифодаланадиган фаолиятдир.

Хаёлнинг инсон ҳаётидаги ўрни жуда каттадир. Исталган меҳнат фаолиятини оладиган бўлсак, хаёлнинг иштирокисиз деярли амалга ошириб бўлмайди. *Масалан*, бирор нарса яшаш бирор ўсимликни ўстириш учун кўлга киритиладиган натижаларни олдиндан билиш, яъни хаёлда тасаввур этиб кўриш лозим бўлади. Шунинг учун хаёл жуда кўп фаолиятларнинг таркибий қисмига киради.

Кишининг бутун руҳий ҳаёти шахснинг билиш фаолияти ва эмоционал иродавий ҳолатлари билан узвий боғлиқ. Хаёл идрок хотира тафаккур каби мантикий билиш жараёнлари билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланади. Хаёлнинг маҳсули шундаки, у орқали аввалги тажрибалар қайта ишланади. Хаёл тафаккур билан шундай боғлиқ-ки, хаёл ҳам, тафаккур, ҳам муаммоли вазиятлардан келиб чиқади ва шахс эҳтиёжларига асосланади. Тафаккурда фикрлар, тушунчалар асосида ифодаланади.

Хаёл жараёнларининг нерв физиологик асослари

Хаёл қилиш жараёни жуда ҳам мураккаб акс эттириш жараёни бўлишига қарамай, унинг асосида ётган физиологик механизмларни академик

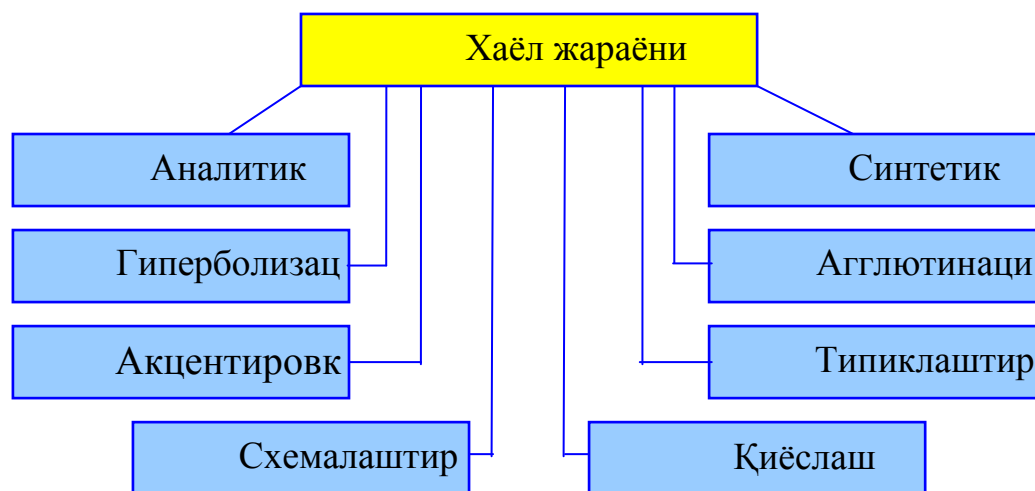
И.П. Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимоти асосида маълум даражада тушунтириб ўтиш мумкин. Хаёлнинг нерв физиологик асосида ҳам миянинг пўстида илгари ҳосил қилинган вақтли алоқаларнинг (ассоциацияларнинг) яна қайта тикланиб, бир-бири билан янгича қўшилиш жараёни ётади. Шунини ҳам айтиш керакки, бош мия ярим шарларида илгари ҳосил қилинган вақтли алоқалар бирин-кетин тикланадилар ва бинобарин уларнинг қўшилишлари ҳам аста-секин юзага келади. Ана шунинг натижасида бош миянинг пўстида инсон ўз шахсий ҳаётида ҳеч қачон идрок қилмаган нарсаларнинг образлари пайдо бўлади. Бу образларнинг кўпи воқеликка мутлақо тўғри келмайди ва натижада тормозланиб қоладилар. Бошқа бирлари эса воқеликка тўғри келганлиги ҳамда инсон фаолияти учун миядан янги имкониятлар очиб бергани туфайли амалий фаолият натижалари билан мустаҳкамланадилар. Хаёл қилиш жараёни ҳаминиш нутқ орқали амалга оширилиши туфайли нутқнинг нерв-физиологик асосида иккинчи сигналлар тизимининг фаолияти ҳам фаол қатнашади. Бундан ташқари хаёл қилиш жараёнида диққат, хотира, тафаккур ва ирода жараёнлари ҳам иштирок қилади. Ана шу нуқтаи назардан олганда хаёлнинг (хусусан ижодий хаёлнинг) нерв физиологик механизмларни тўла тушунтириб бериш учун етарли илмий маълумотлар йўқ. Ҳозирги кунда фан ва техниканинг жуда тез темп билан ривожланиши ижодий хаёл жараёнининг олдида катта вазифалар қўймоқда. Масалан, космик фазони забт этиш, инсоннинг ойга чиқиши, мураккаб ақлли машиналарнинг яратилиши ва шу кабилар инсон тафаккури ҳамда ижодий хаёлнинг юксак тараққиёти натижасида қўлга киритилмоқда.

Одамнинг уйғоқ пайтида юзага келадиган хаёл жараёни маълум даражада тартибот ва ихтиёрий характерга эга бўлади. Шунинг учун одам ўзининг хаёл қилиш жараёнини олдидаги мақсад ва вазифаларга бўйсиндира олади. Одам ўзининг билимлари, тушунчаларига асосланган ҳолда хаёлий образларнинг пайдо бўлишини идора қила олади.

Бош мия катта ярим шарларининг барча томонлари тормозланиб, одам ухлаган пайтида ҳам хаёл туш кўриш шаклида юзага келади. Одатда одам ухлай бошлаган пайтида иккинчи сигналлар тизимининг фаолияти билан боғлиқ бўлган нерв хужайралари ҳаммадан олдин тормозланади. Уйқу билан боғлиқ бўлган тормозланиш жараёни миянинг ҳамма жойига баравар равишда тарқалмайди. Натижада айрим жойлар тормозланмасдан қолади ва кутилмаган даражада ажойиб муносабатларга кириша бошлайди. Ана шунинг учун туш кўриш иккинчи сигналлар тизимининг назоратсиз жуда бетартиб, пала-партиш равишда юзага келадиган ассоциациялардан иборат бўлади.

Хаёл жараёнлари

Хаёл жараёнлари инсоннинг тажрибаси ва билим доираси, шунингдек ўтмиш тажрибалари билан белгиланади. Шунингдек хаёл жараёнлари сифатида қуйидагилар ажратиб кўрсатилади ва улар яққол ифодалаш мақсадида жадвал кўринишида акс эттирилди.

Агглютинация – «елимлаш» деган маънони билдириб, унда турли қисмларни битта қилиб янги образ яратилади. *Масалан:* ялмоғиз кампир, сув париси, кентавр, сфинкс образлари ва бошқалар.

Гиперболизация - образларни катталаштириш ёки кичиклаштириш шунингдек, алоҳида қисмларни ўзгартиришдир. *Масалан:* Гулливер, лилипут, Алпомиш, Рустам паҳлавон образлари қабилар.

Тизимлаштириш - ўхшатиш орқали айрим тасаввурларни улар орасидаги фарқларни силлиқлаш; типиклаштириш-бир хил образларни қайтарилиши бўлиб, ҳар бир давр учун типик бўлган образларни яратиш *Масалан:* А.Қаҳҳор ҳикоялари («Ўғри», «Бемор») А.Қодирий («Ўтган кунлар») романи қабилар.

Акцентлаштириш - айрим белгиларни таъкидлаш орқали образлар яратиш *Масалан:* ўртоқлик ҳазиллари. Акцентлаштириш бадиий адабиётларда жуда кўп қўлланилади.

Юқоридаги хаёл жараёнлари орқали яратиладиган образлар анализ ва синтез жараёнида рўй беради. Чунки ҳар бир нарсани ёки ҳодисани аввал анализ (таҳлил) қилиб кўрилади, кейин уларни синтез (бирлаштириш) қилиш орқали янги образлар ҳосил қилинади.

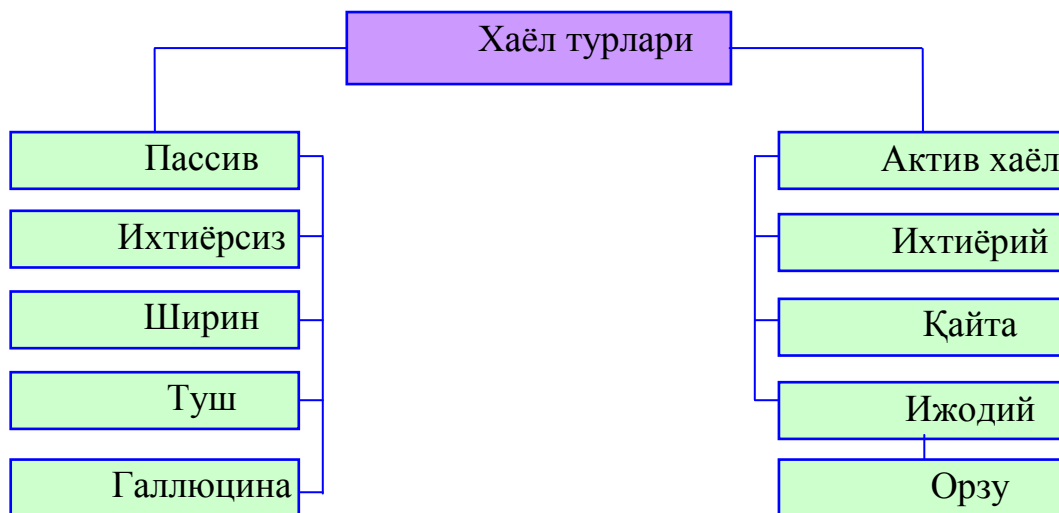
Хаёл жараёнида хаёл тасаввурларининг хотира тасаввуридан фарқи муҳим аҳамиятга эга.

- Хаёл тасаввурлари онгда пайдо бўлади ва барқарор бўлади.
- Хотира тасаввурларидаги нарса доимо таниш нарсадек ҳис қилинади. Хаёл тасаввурлари эса янгиликни ҳис қилиш туйғуларини беради.

- Хаёл тасаввурлари инсоннинг қизиқиш ва идеаллари билан боғлиқ бўлгани сабабли янгиликни ҳис қилиш туйғулари оқибатида вужудга келади.

Хаёл турлари

Одатда биз тасаввур хаёли, ижодий хаёл, ихтиёрий ва ихтиёрсиз хаёл деб хаёлни бир неча турларга ажратамиз. Айнан хаёл турларини қуйидаги тарзда ифодалаш муҳим саналади.

Тасаввур хаёли деб ўтмишда бўлиб ўтган ёки ҳозирда бор бўлган лекин бизнинг турмуш тажрибамизда шу пайтгача учратмаган, яъни биз идрок қилмаган тасаввур ва образлар яратишга айтилади.

Тасаввур хаёлини одатда тикловчи хаёл деб ҳам юритилади. Тикловчи ёки тасаввур хаёлини инсон ҳаётидаги роли ғоят даражада каттадир. Агар тикловчи хаёл бўлмаганда одам ўқий ҳам олмаган бўлар эди. Биз жуда кўп нарсаларни кўрмаган, яъни бевосита идрок қилмаган бўлсак, ҳам уларни тасаввур эта оламиз: бунда биз бошқа одамларнинг айтиб бўлган сўзлари асосида ўқиган китобларимиз асосида хаёлий тасаввур ва образлар яратамиз.

Масалан, болалар китобчалардан ўқиб берилган эртақлардаги қаҳрамонларни уларнинг бағоят ботирликларини, қўрқоқликларини ва бир-бирларига ёрдам беришларини хаёлий тасаввур орқали акс эттирадилар. Тикловчи ёки тасаввур хаёли жараёнида одам кўз олдида келтираётган образнинг объекти ҳақиқатдан ҳам муайян бир жойда бўлганлигини англайди. Тасаввур ёки тикловчи хаёл боғча ёшидаги болаларда ҳам бўлади. *Масалан*: уларга ўқиб берилаётган ҳикояни эшитар эканлар, ҳикоядаги афсонавий қаҳрамонлар, уларнинг баланд қоялар устидаги қурилган қасрлари кўз ўнгиларида гавдалана бошлайди.

Ижодий хаёл - деб тажрибамизда бўлмаган ва воқеликнинг ўзида ҳам учратмаган нарса ва ҳодисалар ҳақида тасаввур ҳамда образлар яратишдан иборат хаёл турига айтилади.

Ижодий хаёл мураккаб акс эттириш жараёни бўлиб, одамнинг хаётида жуда катта аҳамиятга эгадир. Одам ўзининг ижодий хаёли орқали бирор янги, шу пайтгача қўрилмаган нарса яратади. *Масалан*: Ёзувчи асари учун типик образ яратганда унинг хаёли ижодий бўлади. Тадқиқотчининг бирор тадқиқот устида ишлаганида ҳам унинг хаёли ижодий бўлади.

Ижодий хаёл образлари сўзларда ёки моддий объектларда тасвирланиши мумкин. Ижодий хаёл маҳсули, яъни тасаввур ва образлари санъатнинг ҳамма турларида архитектурада, фан ва техника соҳасидаги ихтироларда намоён бўлади. Шунинг ҳам назарда тутиш керакки, тасаввур хаёли билан ижодий хаёл ўртасидаги фарқ фақат нисбий характерга эгадир. Худди ижодий хаёл жараёнидаги каби тасаввур хаёли жараёнида ҳам аслида нарсаларнинг образлари янгидан ижод қилинади. Ана шунинг учун хаёлнинг бу икки турини бир-биридан батамом ажратиб бўлмайди.

Ижодий хаёлнинг махсус тури орзудир. **Орзу** ижодий хаёлнинг, тилакнинг келажакка қаратилган шаклидир. Орзусиз киши бўлмайди. Орзу одамнинг у ёки бу фаолиятига ундайдиган стимул турткич ҳисобланади. Лекин орзунинг бошқа салбий турлари ҳам бор. *Масалан*, одамни асосий иш фаолиятдан бошқа ишга судрайдиган орзулар ҳам бўлади. Шундай одамлар ҳам бўладики, улар ўзларининг аниқ фаолиятларини орзу билан алмаштириб, тилак ва истакларига ширин орзудагина етиб юрадилар. Уларнинг «куруқ хаёлпарастлар» деб юритилади.

Хаёл қилиш жараёни ҳамма билиш жараёнларидаги каби ихтиёрсиз ва ихтиёрий хаёл турларига бўлинади.

Ихтиёрсиз хаёл деб – одам ўзининг олдига ҳеч қандай мақсад қўймасдан, иродани ишга солмасдан, қандайдир ўз-ўзига образ ва тасаввурларни яратишига айтилади.

Ихтиёрсиз хаёл шу топдаги кучли эҳтиёж туфайли майдонга келади. *Масалан*: одам жуда ташна ёки жуда оч бўлган пайтида унинг хаёлида ҳар турли таомлар, дарё ва булоқ сувлари пайдо бўла бошлайди. Одамнинг айна шу чокдаги ҳиссий ҳолати, яъни ҳис-туйғулари ҳам ихтиёрсиз хаёлнинг майдонга келишига сабаб бўлади. Чунончи, ваҳима ёки кўрқинч ҳисси пайтида одамнинг хаёлига кўрқинчли нарсаларнинг образлари кела бошлайди.

Одамнинг туш кўриши ҳам ихтиёрсиз хаёл фаолиятларидан ҳисобланади. Юқорида айтиб ўтганимиздек, одам ухлай бошлаган пайтда бош мия пўстининг ҳамма жойлари тормозланмай, айрим жойлари ишлаб туради. Ана шу ишлаб турган жойларидаги нерв хужайраларида илгари ҳосил қилинган образ ва тасаввурлар қайта тикланиб, одам туш кўра бошлайди. Бунда мия пўстининг энг асосий марказлари (иккинчи сигналлар тизими) тормозланган бўлгани туфайли ҳеч қандай назорат бўлмайди. Натижада образ ва тасаввурлар бир-бири билан аллақандай муносабатларга кириб, одам палапартиш туш кўра бошлайди.

Ихтиёрий хаёл жараёнлари бетартиб равишда, эмас балки муайян бир жараёнда ўтади. Бу тартиб одамнинг эҳтиёжлари, мақсадлари, ҳиссиётлари фикр ҳамда маслаклар билан белгиланади.

Ихтиёрий хаёл деб олдиндан белгиланган мақсад асосида ирода кучини ишга солиб муайян образ ва тасаввурларни яратишга айтилади. Демак, ихтиёрий хаёл ҳамиша маълум мақсад ва вазифаларни бажариш билан боғлиқ бўлади. Бундай мақсад ва вазифалар бошқалар томонидан қўйилиши мумкин. *Масалан*, рассом ўзи ишламоқчи бўлган суратнинг мавзусини ўзи белгилайди. Ёзувчи ёзмоқчи бўлган асарнинг мавзусини ўзи танлайди ва ўзи бадиий образларни яратади. Умуман санъат асарларининг ҳаммаси ихтиёрий хаёл натижасида майдонга келади.

Бироқ шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ихтиёрий хаёл баъзан ихтиёрсиз хаёлга ўтиб кетиши мумкин. Шунинг учун ихтиёрий хаёл ихтиёрсиз хаёлдан батамом ажралган ҳолда рўй бермайди. Ихтиёрий хаёл жараёни ҳамиша беихтиёр қилинадиган хаёл дақиқаларини ўз ичига олади. *Масалан*, рассомлар ёки композиторлар ўзларининг бирор янги асарларини ихтиёрий тарзда яратаётганларида баъзан ихтиёрсиз равишда айрим фикрларга берилиб кетишлари мумкин.

Реалистик хаёл - турида воқелик акс эттирилади, орзулар амалга ошади. **Фантастик хаёл** - амалга ошмайдиган хаёл туридир.

Хаёл сифатлари.

Кишиларнинг хаёли кенглиги, мазмундорлиги, кучи ва реаллиги, фантазия бойлиги жиҳатидан фарқ қилади. Хаёл кенглиги воқеликнинг кишилар фаолияти учун бўладиган доираси билан белгиланади. *Масалан*, киши санъат, техника, спорт, билимга қизиқса ва улар ҳақида хаёл қилса, бундай кишининг хаёли кенг бўлади.

Хаёлнинг унумдорлиги бирор нарсага нисбатан хаёлнинг бойлиги, хилма-хиллиги билан белгиланади. Хаёл кенг бўлса, у мазмундор ҳам бўлади. Хаёл фаолиятнинг бирор соҳасида намоён бўлади. Хаёлнинг кенглиги ва мазмундорлиги кишининг билим ва тажрибасига боғлиқ.

Хаёл кучи кучсиз ва кучли бўлади. Кучли хаёлда одам жуда тез таъсирланади. *Масалан*, биз “Ўтган кунлар” романини, “Шайтанат” романларини ўқиганимизда хаёл кучли бўлиши натижасида таъсирланамиз. Илмий асарни, зерикарли, ҳикояларни ўқиганимизда эса хаёлимиз кучсиз бўлади. Қизиқиш кучли бўлса, хаёл ҳам кучли бўлади. Болаларнинг хаёли фантазияга бой бўлади. Меҳнат фаолияти натижасида хаёл сифатлари ривожланади.

Хаёл кучи қуйидагиларга боғлиқ бўлади.

- Хаёл кучи эҳтиёж, қизиқиш, истакларнинг кучига боғлиқ бўлади. *Масалан*: фақат шу бугунги кун ҳақида ўйласа, одамнинг хаёли кучсиз бўлади.
- Хаёл кучи ҳиссиётга боғлиқ бўлади, ҳиссиёт қанчалик кучли бўлса, хаёл шунчалик эркин бўлади.
- Хаёл кучи идрокка боғлиқ бўлади. Биз идрок қилганимизда диққат билан идрок қилсак, хаёл кучайиб, кенгаяди, агар диққатимиз хаёлга қаратилса, унда идрок қилсак, хаёл кучайиб кенгаяди, агар диққатимиз хаёлга қаратилса унда идрок сусаяди. *Масалан*, баъзан бир хаёлга берилиб, атрофдаги нарсаларни кўрмаймиз, эшитмаймиз.

Хаёл кучи кишининг аҳволига, асаб тизимига боғлиқ бўлади, яъни асаб тизимининг тетиклигига, чарчаб қолганлигига, соғлигига ва бетоблигига боғлиқ бўлади. *Масалан:* ҳарорат жуда баланд бўлиши натижасида образлар жуда ёрқинлашиб кетади. Натижада бундай пайтда одам алаҳсирайди. Галлюцинация хаёлнинг кучли намоён бўлишидир.

Хаёлнинг реаллиги - воқеликни тўғри акс эттирувчи хаёлий образларнинг яратилиши, генийларни хаёлининг кучи реал хаёлдир. *Масалан,* : космосга учиб хаёлни олдиндан тасаввур этиш. Хаёлнинг реаллиги одамнинг тажрибасига, билимига, тафаккурига боғлиқ бўлади. Образлар амалга ошмаса, бу реал хаёл бўлмайди, балки фантастик хаёл бўлади. Болаларда хаёл катталарга тақлид қилиш орқали ўсади. Болаларда фантазия жуда кучли, масалан, улар оддий чўпни «учқур от» деб тасаввур қилиб ўйнайдилар. Уларни қаҳрамон деб ҳис қиладилар. Ясли ёшига нисбатан боғча ёшидаги болалар хаёли бир мунча кенгроқ бўлади. Уларда хаёл асосан кенгроқ бўлади. Бола катталарга тақлид қилиб, шофёр, доктор бўлади ва ҳоказо. Боғча ёшидаги болаларда хаёл ихтиёрий бўлади. *Масалан,* катта одам болага кубиклардан уй ясаш, расм чизиш каби топшириқлар беради. Боғча ёшидаги болаларнинг хаёли катталар билан мулоқотда бўлиш таъсирида ўсади. Болалар эртақларни тинглашни, воқеаларни эшитишни ёқтирадилар.

Катталарнинг фикрларини эшитиш натижасида болаларда улар ҳали кўрмаган нарсалар тўғрисида образлар пайдо бўлади. Болалар ўйин вақтида эркин образларни яратадилар.

Кичик ёшдаги болалар хаёлининг ўсиши учун тарбиячининг олиб борадиган машғулоти, турли ўйинларини тасаввур этишлари катта аҳамиятга эга. Асосан қизиқишлар хаёлнинг ўсишига ёрдам беради.

Хаёл фаолияти кучли бўлса унинг мазмуни кенгроқ идрок қилинади. Хаёл тасаввурлари эса олиб қолиш, эса тушириш боғланишларини вужудга келтириш учун таянч бўлади. Тафаккур жараёнидаги яққоллик хаёл фаолияти туфайли содир бўлади. Хаёл фаолияти туфайли туғиладиган ҳислар кўпинча анча кучли ва барқарор ҳислар бўлади.

Хаёлнинг асосий хусусиятлари

Хаёл жараёни ва унинг вужудга келиши бир қанча шароитларга боғлиқдир. Хаёл ҳар доим маълум бир йўналишга эга. Одатда вужудга келган хаёл одамнинг ўз фаолияти давомида нимага интилаётгани, нимани истаётгани билан боғлиқ бўлади. *Масалан,* тарбиячи тарбияланган болаларнинг ким бўлиб етишишларини хаёлан кўз олдида келтириб кўради.

Хаёл жараёнининг хусусиятларидан бири шундан иборатки, хаёл одамнинг эҳтиёжлари, қизиқишлари ва ўз олдида қўйган вазифалари билан боғлиқ ҳолда юзага келади. Лекин шуни айтиб ўтиш лозимки, одамнинг эҳтиёжлари ва қизиқишлари ҳамма вақт ҳам истаган нарсаларга эришавермайди. Кўпроқ одамнинг хаёлида ҳамма вақт кўрқинчли нарсалар гавдалана боради.

Ана шу пайтдаги эҳтиёжининг таъсири билан одамнинг хаёли ўтмишда идрок қилинган нарсалардан ҳосил бўлган тасаввурни ижодий равишда қайта ишлаб, янги образлар ярата бошлайди.

Хаёл жараёнининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, хаёл хамиша бой тажриба ҳамда билимларга асосланади. Агар билим етишмаса, хаёлий тасаввур ҳосил бўлмайди. Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларга қадимги давр инсонлари ҳақида гапирилса, улар худди ҳозирги замон кишилари сингари тасаввур қиладилар. Бунинг асосий сабаби билимларнинг етишмаслиги, шунингдек мазкур ёшдаги болалар тарихий музейларда бўлмаганликлари, театрларга тушиб, тарихий асарларни кўрмаганликлари, тарихий киноларни ҳали жуда кам кўрганликлари туфайли бундай тасаввурларни ҳосил қилишнинг уддасидан чиқа олмайдилар.

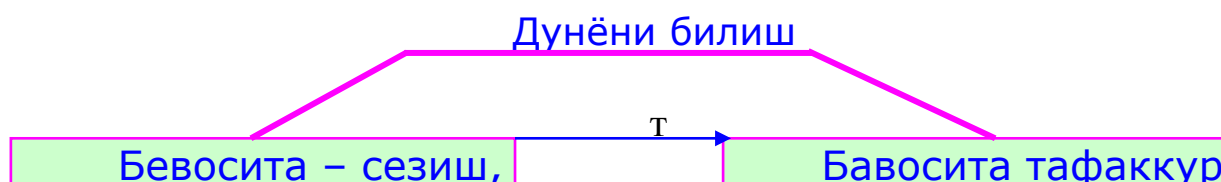
Хаёл жараёнининг ўзига хос хусусиятларидан навбатдагиси хотира тасаввурларини анализ ва синтез қисмидан иборатдир. Хаёл учун материал бўладиган тасаввурлар хаёл яратиб бераётган образларга кўпинча тўлиқ ҳолда кирмасдан, балки қисман фаолиятида рўй беради. Бунда муайян тасаввурлардан ажратиб олинган элементларни бошқа тасаввурлар билан қўшиш ва бир туркум қилиш жараёни рўй беради. Мана шундай синтез қилиш фаолиятида фойдаланадилар, улар яъни ёзувчилар ўз асарларидаги қайдномаларнинг типларини бир қанча айрим тасаввурлардан вужудга келтирадилар.

Ниҳоят хаёлнинг ўзига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, агар идрок образлари айни ҳозирги пайтдаги нарсалар билан боғлиқ бўлса, хотира образлари ўтган замондаги нарсаларнинг образларини тиклаш билан боғлиқ бўлса, хаёлий йўл билан яратилган образлар эса ҳозирги ва ўтган замонгагина эмас, балки келажак замонга, одам келажакда нима ишлар қилишини хаёлан тасаввур қилиб кўриш билан боғлиқ бўлиши мумкин.

ТАФАККУР

Тафаккур ҳақида тушунча

Тафаккур инсон ақлий фаолиятининг юксак шаклидир. Тафаккур орқали биз сезги аъзоларимиз билан бевосита акс эттириб бўлмайдиган нарса ва ҳодисаларни онгимизда акс эттираемиз. Умуман олганда ташқи муҳитдаги нарса ва ҳодисалар ўртасида кўз билан кўриб, кулоқ билан эшитиб бўлмайдиган ички муносабатлар ҳамда қонуниятлар мавжуд. Ана шу ички боғланиш ҳамда қонуниятларни биз тафаккур орқали билиб оламиз. Демак, **тафаккур** деб нарса ва ҳодисалар ўртасидаги энг муҳим боғланишлар ва муносабатларнинг онгимизда акс эттирилишига айтилади.

Айнан тафаккур орқали биз моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини билиш имконига эга бўламиз. Шу боис дунёни билишда бевосита сезиш, идрок, тасаввур ва бавосита тафаккур муҳим роль ўйнайди.

Тафаккур тушунчасининг мазмун моҳияти психология дарсликларида олимлар томонидан турлича талқин қилинади. Жумладан, умумий психология дарсликларида тафаккурга берилган таърифлар турлича бўлиб унинг иккита ёки учта муҳим хусусияти таъкидлаб ўтилади, холос. Жумладан, П.И.Ивановнинг дарслигида *«тафаккур инсоннинг шундай ақлий фаолиятидирки, бу фаолият воқеликни энг аниқ, тўлиқ, чуқур ва умумлаштириб акс эттиришига (билишига), инсонни тагин ҳам оқилона амалий фаолият билан шугулланишига имкон беради»* деб таърифланади. Ушбу таърифда тафаккурнинг тўла, аниқ ва умумлаштирилган ҳолда акс эттириши таъкидлаб ўтилади, холос, лекин унинг характерли хусусиятлари бевосита сўз ёрдами билан ифодаланиши муаллифнинг диққат марказидан четда қолган.

М.В.Гамезо томонидан *«тафаккур воқеликнинг умумлашган ҳолда ва сўз ҳамда ўтмиш тажриба воситаларида акс эттирилиши»* эканлиги баён қилади. У тафаккурнинг умумлашган сўз воситасида ва воситали атроф-муҳит ҳодисаларини акс эттира олишни таъкидлайди.

А.В.Петровский таҳрири остидаги дарсликда тафаккурга қуйидагича таъриф келтирилади: *«Тафаккур - ижтимоий сабабий, нутқ билан чамбарчас боғлиқ муҳим бир янгилик қидириши ва очишдан иборат психик жараёндир, бошқача қилиб айтганда, тафаккур воқеликни анализ ва синтез қилиши, уни бавосита ва умумлаштириб акс эттириши жараёнидир»*.

В.В.Богословский таҳриридаги дарсликда ҳам тафаккурга берилган таъриф унинг умумлашган ва билвосита акс эттириш хусусиятлари ёритилган, холос. Худди шунга ўхшаш тафаккур хусусиятлари Ф.Н.Гоноболдин, К.К.Платонов дарсликларида ҳам учрайди.

Келтирилган таърифлар орасида О.К.Тихомировнинг дарслигидаги таъриф нисбатан тўлиқроқ деб ҳисобланади. Унда тафаккур предметга кирувчи таркибий қисмлар мана бундай ифодаланади: *«Тафаккур - бу ўз маҳсулоти билан воқеликни умумлаштириб, бавосита акс эттиришни характерлайдиган умумлаштириш даражаси ва фойдаланадиган воситаларга ҳамда ўша умумлашмалар янгилигига боғлиқ равишда турларга ажратилишдан иборат жараён, билиш фаолиятидир»*.

Ҳозирги вақтда тафаккурнинг предмети юзасидан психологияда турли-туман қараш ва таърифлар мавжуддир. Уларнинг айримларига тавсифнома бериб ўтамиз. С.Л.Рубинштейн назариясига биноан тафаккурни психологик жиҳатдан ўрганишнинг асосий предмет, жараён, фаолият тарикасида намоён бўлишидир. Муаллиф тафаккур операциялари шакллари шакллантиришда жараён, муаммоли вазиятни ҳал қилишда эса фикр юритиш фаолияти сифатида вужудга келишини чуқур таҳлил қилиб беради. С.Л.Рубинштейн тафаккур тўғрисидаги ғояни ривожлантириб, уни субъект фаоллигининг пайдо бўлиши деб атайди.

А.Н.Леонтьев тафаккур психологияси предмети юзасидан мулоҳаза юритиб тафаккурни турли кўринишларга ажратади, фикр юритиш фаолияти эканлигини тан олади, лекин уни предметли-амалий фаолият деб номлайди. Шунинг билан бирга тафаккурнинг тузилиши, фикр юритиш мотивацияси тўғрисидаги назарий методологик муаммоларни ўртага ташлайди.

П.Я.Гальперин фикрига кўра, *тафаккур-бу ориентирлаш-тадқиқот фаолияти, ориентировка жараёндир, яъни ориентировка-жараён, ориентировка фаолият*. Муаллиф психология фани интеллектуал масалаларни ечишда субъектнинг тафаккурига ориентировка қилиш жараёнини ўрганишга асосланадидеб тушунтиради. П.Я.Гальперин тафаккурнинг бошқа жиҳатларини ўзининг ақлий ҳаракатларни босқичма-босқич шакллантириш назариясидан келиб чиққан ҳолда ёритишга интилади.

А.В.Брушлинский тадқиқотларида тафаккурнинг муҳим янгиликни қидириш ва очиш, гипотеза ва назарияларни башорат қилиш, олдиндан пайқаш хусусиятлари алоҳида таъкидлаб ўтилади.

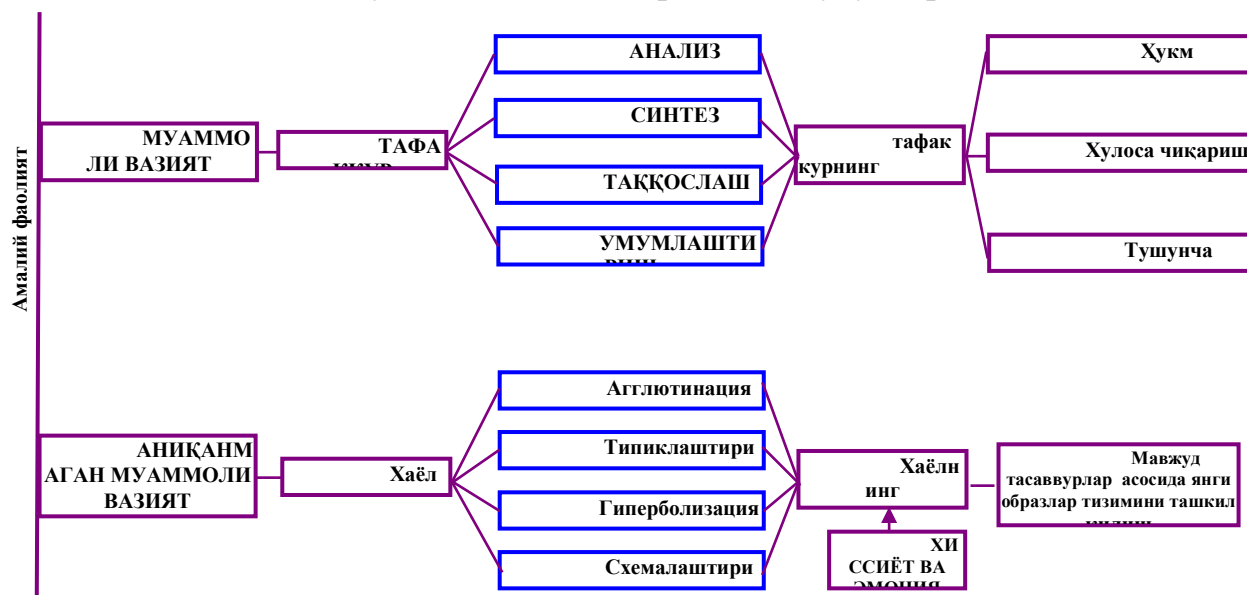
Тафаккур операциялари

Тафаккур жараёни инсоннинг билишга бўлган эҳтиёжлари, тевақал-атрофдаги олам ва турмуш тўғрисидаги ўз билимларини кенгайтиришга ва чуқурлаштиришга интилиш сабабли вужудга келади. Фикр қилувчи кишининг тафаккури-объектни англаши, билиши тафаккур жараёнининг характерли хусусиятидир. Одам ўзи идрок қилаётган нарсалар тўғрисида фикр қилади. Шунинг учун тушунчалар нарсаларнинг бутун бир синфи, туркуми тўғрисида фикр қилади, яъни булар тафаккурнинг объекти бўлади. Бир нарсага таянмаган куруқдан куруқ тафаккур бўлиши мумкин эмас.

Анализ, синтез, таққослаш, абстракциялаш ва умумлаштириш, таснифлаш ва тизимга солиш аклий операцияларнинг асосий турларидир.

Анализ- шундай бир тафаккур операциясидирки унинг ёрдами билан биз нарса ва ходисаларни фикран ёки амалий жиҳатдан хусусиятларини таҳлил қиламиз. Анализ жараёнида бутуннинг унинг қисмларига ва элементларига бўлган муносабати аниқланади. Таҳлил объектлари амалда ажратиб бўлмайдиган элементларга ёки белгиларга бўлишда ифодаланиши мумкин. Алломаларимизнинг таъкидлашича, маймуннинг ёнғокни чақишининг ўзиёқ бошланғич, оддий анализдир. Ўқувчи ва талаба ёшлар турмушда ва ва дарс жараёнида анализ ёрдами билан кўпгина ишларни амалга оширадилар, топшириқлар, мисол ва масалаларни ечадилар. Демак, табиат ва жамиятдаги билим ва тажрибаларни инсон томонидан ўзлаштириб олиш анализдан бошланади. Масалан, буни қуйидаги схемада кўриш мумкин.

Муаммоли вазиятларни ечиш усуллари

Дарс жараёни вақтида тафаккурнинг анализ қилиш фаолияти катта ўрин тутди. Чунончи, саводга ўргатиш нутқни таҳлил қилишдан, гапни сўзларга, сўзларни бўғинларга, бўғинларни товушларга ажратишдан бошланади. Математик масалани ечиш таҳлил қилишдан, дастлаб бир қанча маълум сонларни топишдан бошланади. Агарда инсон олдида автомашина моторининг тузилишини билиш вазифаси қўйилса, у ҳолда бу топшириқни

ҳал қилиш у моторни айрим қисмларга ажратиб, ҳар бир қисмни ўз навбатида алоҳида олиб текшириш лозим бўлади ва ҳоказо.

Синтез-шундай бир тафаккур операциясидирки, биз нарса ва ҳодисаларнинг анализда бўлинган, ажратилган айрим қисмларини, бўлақларини синтез ёрдами билан фикран ва амалий равишда бирлаштириб, бутун ҳолига келтирамиз. Синтез элементларнинг, нарса ва ҳодисаларнинг қисмлари ва бўлақларини бир бутун қилиб қўшишдан иборат ақлий фаолият эканлиги таърифдан кўриниб турибди. Анализ ақлий бўлгани каби синтез ҳам амалий характер касб этади. Масалан, биринчи синф боласи ўз ҳарф ҳалтасидаги келтирилган ҳарфлардан фойдаланиб, бўғин, бўғинлардан сўз, сўзлардан гап, гаплардан қисқа ахборот, ундан эса ҳикоя тузади.

Анализ ва синтез ўзаро бевосита мустаҳкам боғланган ягона жараённинг икки томонидир. Агар нарса ва ҳодисалар анализ қилинмаган бўлса, уни синтез қилиб бўлмайди, ҳар қандай анализ предметларни нарсаларни бир бутун ҳолда билиш асосида амалга оширилиши лозим.

Таққослаш - шундай бир тафаккур операциясидирки, бу операция воситаси билан объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшашлиги ва бир-биридан фарқи аниқланади.

XIX-XX асрларда яшаган олим К.Д.Ушинский таққослаш жараёни борасида куйидагиларни таъкидлаган: “Агар сиз табиатни бир нарсасини равшан тушуниб олишни истасангиз, унинг ўзига жуда ўхшаш бўлган нарсалардан тафовутини топингиз ва унинг ўзида жуда узоқ бўлган нарсалар билан ўхшашлигини топингиз. Ана шунда сиз шу нарсанинг энг муҳим белгиларини пайқаб оласиз, демак шу нарсани тушуниб оласиз”.

Нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашлик ёки фарқни, тенг ёки тенгсизликларни, айният ёки зиддиятларни аниқлашдан иборат бўлган фикр юритиш операцияси, билишнинг дастлабки ва зарур воситаси бўлиб ҳисобланади. Аждодларимиз таққослашнинг таълимдаги роли тўғрисида шундай фикрларни билдирган эди. Таққослаш ҳар қандай тушунишнинг ва ҳар қандай тафаккурнинг асосидир. Оламдаги нарсаларнинг ҳаммасини таққослаб кўриш йўли билан била олмасак, бошқа йўл билан била олмаймиз, агар биз ҳеч нарса билан солиштиришимиз ва фарқини билиб олишимиз мумкин бўлмаган бирон бир нарсага дуч келганимизда эди, у ҳолда биз шу нарса тўғрисида ҳеч қандай фикр қила олмаган бўлар эдик.

Таққослаш операцияси икки хил йўл билан амалга ошиши мумкин: амалий аниқ нарсаларни бевосита солиштириш ва назарий тасаввур қилинаётган образларни ва нарсаларни онгда фикран таққослаш. Агар одам икки бойлам юкни қўл билан кўтариб, бир неча хил таом мазасини қиёсласа ёки икки пайкал пахтазор ҳосилдорлигини таққосласа, бу амалий таққослаш бўлади. Шунингдек, ўқувчилар икки қалам ёки икки стерженнинг учини ёғочга ёки қоғозга солиштирсалар, у аналогик ҳолатга мисол бўла олади. Бундан ташқари метр билан масофани, тарози билан оғирликни, термометр билан ҳароратни, телескоп билан осмон жисмларини ўлчаш пайтида ҳам таққослаш жараёни вужудга келади.

Инсон теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисаларнинг барчасини бевосита акс эттириш, қўл билан пайпаслаш имкониятига эга эмас. Шу боисдан тўпланадиган билимларнинг аксарияти қўл билан ушлаш, кўз билан кузатиш эвазига эмас, балки фикр юритиш орқали, мантиқ ёрдамида англанилади. Улар ўртасида ўхшаш ва фарқли аломат ҳамда белгилар назарий таққослаш асосида ажратилади. Демак, инсон олаётган кенг кўламдаги ахборотлар фарқини фикран таққослаш ёрдамида англаб етади. Жумладан, ўқувчилар дилда ўйлаётган нарсаларни фикран солиштириб кўрадилар. Баъзан турли ёшдаги кишилар ўз тенгдошлари характерида, қизиқишида, юриш туришида, муомаласида ва бошқа хусусиятида ўхшашлик ва тафовут борлигини топадилар.

Абстракция - шундай фикр тафаккур операциясидирки, бу операция ёрдами билан моддий дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятларини фарқлаб олиб, ана шу хусусиятлардан нарса ва ҳодисаларнинг муҳим бўлмаган иккинчи даражали хусусиятларини фикран ажратиб ташлаймиз.

Абстракция жараёнида объектдан ажратиб олинган белги, аломатнинг ўзи тафаккурнинг мустақил объекти бўлиб қолади. Абстракция операцияси таҳлил натижасида вужудга келади. Масалан, синф деворини таҳлил қилиш жараёнида унинг фақат бир белгисини, яъни оқлигини ажратиб олиш мумкин ва оқ девор тўғрисида эмас, балки деворнинг оқлиги тўғрисида, кейин эса умуман оқлик ҳақида фикр юритиш мумкин. Кишилар куёш, ой, юлдуз, электр, олов баъзи планеталар, айрим тош ва ҳоказоларнинг кўз ўнгиларида ёритишни кузата туриб уларнинг битта умумий белгисини, яъни ёритишни фикран ажратиб олиб, умуман ёритиш тўғрисида мулоҳаза юритилади.

Буюмларни нарса ва ҳодисаларни жисм ва предметларни бир-бири билан таққослаш пайтида ҳам абстракциялаш жараёни юзага келади. Бунда нарса ва ҳодисаларнинг мавжуд белгиларига, масалан тусига, шаклига, тезлигига, оғирлигига, қийматига ва шу каби ўхшаш сифатларга қараб таққосланади.

Абстракция операцияси билан инсонни қуроллантириш интеллектуал жиҳатдан интенсиф ривожланишига олиб келади, шунингдек мустақил билим олиш фаолиятини такомиллаштиради.

Умумлаштириш - тафаккурда акс этган бир туркум нарсаларнинг, ўхшаш муҳим белгиларнинг шу нарсалар тўғрисидаги битта тушунча қилиб, фикрда бирлаштириш демакдир. Психологияда умумлаштириш муаммоси бўйича ягона йўналишдаги назария мавжуд эмас. Шунинг учун психологлар бу жараёни турлича талқин қиладилар, гоҳо уни гуруҳларга бўлиб ўрганадилар. Шунингдек, мактаб таълимини қайси умумлаштириш усули асосида амалга ошириш тўғрисида олимлар турлича нуқтаи назардан ёндашадилар. С.Л.Рубинштейн, В.В.Давидов томонидан таълимда назарий жиҳатдан умумлаштириш усулини ёқлаб чиқсалар, Н.А.Менчинская, Д.Н.Богоявленскийлар ҳам назарий, ҳам амалий усулни қўллашни тавсия

этмоқдалар. Аммо ўқув фаолиятининг турли-туманлиги дарс жараёнида ҳар хил умумлаштириш усулларидадан фойдаланиш кераклигини тақазо қилади.

Психологияда умумлаштиришнинг кенг қўлланиладиган икки тури: тушунчали умумлаштириш ва ҳиссий-конкрет умумлаштириш юзасидан кўпроқ фикр юритилади. Тушунчали умумлаштиришда предметлар объектив муҳим белги асосида умумлаштирилади. Ҳиссий-конкрет умумлаштиришда эса предметлар топшириқ талабига биноан ташқи белги билан умумлаштирилади. Психологлар нотўғри умумлаштиришнинг ҳиссий-конкрет умумлаштиришдан тафовути борлигини ҳамisha таъкидлаб келмоқдалар. Ўқувчи ва талаба баъзан предметларни муҳим бўлмаган белгисига асосланиб нотўғри умумлаштирадидлар, ваҳоланки, топшириқ шартида бу талаб улар олдига мутлақо қўйилмайди. Лекин бу назариянинг химоячилари нотўғри умумлаштиришни алоҳида тур деб ҳисоблайдилар.

Умумлаштириш, абстракциялаш операциясидан ажралган ҳолда содир бўлмайди, ҳар қандай умумлаштириш асосида абстракциялаш жараёни ётади. Умумлаштириш жараёни абстракциясиз мавжуд бўлиши мумкин, лекин абстракциясиз умумлаштиришнинг юзага келиши мумкин эмас. Агар абстракциялаш фаолиятида нарса ва ҳодисаларнинг ўхшаш ҳамда муҳим белгилари тасодиф белгилардан фикран ажратиб олинса, умумлаштиришда эса ажратиб олинган ўхшаш, умумий ва муҳим белгиларга суянган ҳолда нарса ва ҳодисалар бирлаштирилади.

Умумлаштириш жараёни сўз таъсирида вужудга келган иккинчи сигналлар тизимига асосланади. Академик И.П.Павлов фикрича, нутқ сигналлари туфайли нерв фаолиятининг янги тамойили абстракциялаш ва шу билан бирга олдинги тизимнинг беҳисоб сигналларини умумлаштириш вужудга келадики, бунда ҳам ўз навбатида ана шу умумлаштирилган янги сигналлар тағин анализ ва синтез қилинаверади. Фикр юритишнинг умумлаштириш операцияси ҳар хил асосларга кўра турларга бўлиб ўрганилади. Умумлаштиришни мазмунига кўра тушунчали умумлаштириш ва яққол-кўргазмали ёки элементар умумлаштириш турига ажратиш қабул қилинган. Тушунчали умумлаштириш орқали объектив қонуниятларни муҳим белгилари бўйича бирлаштириш амалга оширилади. Бунда муҳим белгилар умумлаштирилиб, объектив қонуниятларни очиш мумкин бўлади. Яққол-кўргазмали умумлаштиришда нарса ва ҳодисалар ташқи ҳамда яққол белгилар бўйича умумлаштирилади.

Конкретлаштириш - ҳодисаларни ички боғланиш ва муносабатлардан катъий назар бир томонлама таъкидлашдан иборат фикр юритиш операциясидир.

Умумий мавҳум белги ва хусусиятларни яққа ёлғиз объектларга тадбиқ қилиш билан ифодаланадиган фикр юритиш операцияси инсоннинг барча фаолиятларида фаол иштирок этади. Воқелик қанчалик яққол шаклда ифодаланса, инсон уни шунчалик осон англаб этади. Инсонлар даставвал теварак атрофни аниқ белгиларига асосланиб, аниқ ҳолда акс эттирганлар, яққол образларга суяниб тасаввур қилиш имкониятига эга бўлганлар, шу

боисдан то ҳозирги кунга қадар аниқлик белгиси ҳар қандай инсон зоти учун энг яқин белги бўлиб ҳисобланади.

Психологлар тадқиқотларининг кўрсатишига қараганда конкретлаштириш одамда икки хил вазифани бажаради. Биринчидан, умумий абстракт белгининг якка объектга тадбиқ этиш амалга оширилади. Масалан, биз “оқ” деганимизда кўз олдимизга қор, қоғоз, пахта ва шу кабилар келиши мумкин. Иккинчидан, конкретлаштириш умумий ва якка белгилар камроқ бўлган умумийликни очишда ифодаланади. Масалан, биз олма, олхўри, узумни мевалар қаторига стол-стул, диван ва шу кабиларни мебеллар қаторига қўшамиз. Умумий фикрларни баён қилиш ва изоҳлаш чоғида одатда келтириладиган мисолларнинг ҳаммаси конкретлаштиришнинг ўзидир.

Классификациялаш - бир туркум ичидаги нарсаларнинг бир-бирига ўхшашлигига ва бошқа туркумдаги нарсалардан фарқ қилишига қараб нарсаларни туркумларга ажратиш тизимидир. Д.И.Менделевни “Элементларнинг даврий тизими” жадвали бунга ёрқин мисолдир. Бунда олим элементларни атом оғирлиги ортиб боришига, кимёвий сифатларнинг бир типлигига ва бошқа белги ва аломатларига қараб тартиб билан жойлаштириб чиққан. Ўрганиш учун қулайлик туғдириш мақсадида, шунингдек, амалий мақсадларда кўпчилик нарсаларни гуруҳларга, туркумларга бўлишга тўғри келади. Кўпчилик нарсаларни ҳодисаларни гуруҳларга бўлиш классификациялаш ёки туркумларга бўлиш деб аталади. Масалан, кутубхонада китоблар муқовасига, фармойишнинг мазмунига ва шу каби белгиларига қараб туркумларига бўлиш мумкин. Ўқувчиларнинг одатда ёши ёки жинсий белгилари бўйича ва шу кабиларга қараб туркумларга бўладилар.

Системалаштириш - тизимга солиш шундан иборатки, бунда айрим нарсалар, фактлар, ҳодиса ва фикрлар муайян тартибда макондаги, вақтдаги тутган ўрнига ёки мантиқий тартибда жойлаштирилади. Шу сабабли макон, хронология ва мантиқий белгилар асосида тизимга солиш турларига ажратилади. Мебелнинг хонадаги жойлаштирилиши, дарахтнинг боққа ўтказилиши, маконий тизимга намуна бўла олади. Ўтмишда бўлиб ўтган воқеаларнинг вақтга қараб тизимга солишнинг намунаси бўла олади. Математикага, фалсафага, мантиққа доир дарсликларда илмий материалларнинг жойлаштирилиши мантиқий тизимга солишнинг намунасидир.

Мактаб таълимида ўзлаштирилган билимларни тизимга солиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бу иш бир неча босқичда амалга оширилади. Билимлар дастлаб предметларнинг боблари, қисмлари бўйича, сўнг яхлит ҳолда ўқувчи онгида тизимлашади. Тизимлаштиришнинг иккинчи босқичида бир-бирига ўхшаш предметларга оид билимлар фикран тартибга солинади. Учинчи босқичда бир неча предметлар юзасидан тўпланган билимлар маълум тартибга тушади, уларнинг ўхшаш ва фарқли томонлари ажратилади. Тизимга солишнинг тўртинчи босқичида дарсдан ва мактабдан ташқари машғулотларда эгалланган билимларни тизимлаштириш назарда тутилади.

Демак, инсонинг билиш фаолиятида мавзулараро, предметлараро билимларни тизимлаштириш юзага келади. Бинобарин билимларнинг тизимга солиниши ақлий ривожланишнинг дастлабки поғонаси ҳисобланади.

Тафаккур шакллари

Психологияда нутқ фикр юритиш фаолиятининг воситаси деб юритилади. Одамда нутқ тафаккур жараёнида ҳукм, хулоса чиқариш ва тушунчалар шаклида ифодаланиб келади.

Ҳукмлар

Нарса ва ҳодисаларнинг белги ва хусусиятлари ҳақида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган фикр **ҳукм** деб аталади.

Ҳукмлар объектив воқеликни акс эттирилишига қараб чин ёки хато бўлади. Нарса ва ҳодисаларда воқеликда ҳақиқатан ўзаро боғлиқ бўлган белгилар, аломатлар ҳукмларда боғлиқ равишда кўрсатиб берилса ёки воқеликда бир-биридан ажратилган нарсалар ҳукмларда ажратиб кўрсатилса бу **чин ҳукм** деб аталади. Масалан, металллар электр токини ўтказувчидир; металллар қиздирилганда кенгайди, деган чин ҳукмлардир. Чунки электр токини ўтказиш қиздирилганда кенгайиши металлларга хос хусусиятдир.

Моддий оламда ҳақиқатдан боғлиқ бўлмаган нарса ҳукмда боғлиқ қилиб кўрсатилса, бундай ҳукм **хато ҳукм** деб аталади. Масалан, ҳозир ташқарида ёмғир ёғяпти; ер қуёш атрофида айланмайди, деган мисоллар хато ҳукмлар доирасига киради.

Борлиқдаги нарсалар, ҳодисалар ва воқеликни миқдорига уларнинг бирор ҳукмда акс эттирилган алоқа ва муносабатларига қараб, ҳукм куйидаги турларга бўлиниши мумкин:

- 1) ҳукмлар сифатига кўра: тасдиқловчи ёки инкор қилувчи ҳукм;
- 2) ҳукмларнинг миқдорига қараб: якка, жузъий, хусусий ва умумий ҳукмга;
- 3) ҳукмларнинг муносабатига кўра: шартли, айрувчи, ва қатъий ҳукмларга;
- 4) ҳукм тахминий кўринишга эга бўлиши ҳам мумкин. Бу ҳукмда акс эттириладиган нарса ва ҳодисалар белгисининг нечоғлиқ муҳим бўлишига ёки воқеликка мос келиш-келмаслигига боғлиқ. Масалан, эртага ёмғир ёғиши мумкин. Пахта режаси тўлиб қолса керак.

Ҳукмларда тасдиқланган ёки инкор қилинган нарсалар, ҳодисалар, аломатлар ҳукмнинг мазмунини ташкил қилади. Нарса билан белгининг алоқаси боғлиқлиги борлиги акс эттирилган ҳукм **тасдиқловчи ҳукм** деб аталади. Масалан, Ўзбекистонда пилла етиштирилмайди. Тошкентда олий мактаблар қурилмаган. Воқеликда ажратилган нарса инкор қилувчи ҳукмда фикран ажратилиши мумкин. Якка, ёлғиз нарса ва ҳодиса тўғрисидаги ҳукм **якка ҳукм** деб аталади. Масалан, Тошкент – Ўзбекистон Республикаси пойтахтидир; Амударё серсув дарёлардан биридир.

Белгининг бирор туркумигагина тааллуқлилигини тасдиқловчи ёки инкор қилувчи ҳукм **жузъий ҳукм** деб аталади. Масалан, баъзи металллар электр токини ўтказмайдилар. Қарздор талабалар сессияга қуйилмайди. Жамоанинг айрим бригадалари мажбуриятга яраша меҳнат қилмайдилар. Бир

туркумдаги нарса ва ходисаларнинг ҳаммаси тўғрисида тасдиқлаб, ёки инкор қилиб айтилган ҳукм **умумий ҳукм** деб аталади. Ҳукмда нарса ва ходиса белгисининг борлигини муайян шароитларда тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган ҳукм **шартли ҳукм** деб аталади. Масалан, агар талаба сессияларга кунт билан пухта тайёрланса, у яхши ва аъло баҳолар олади. Агар ўқувчи дарсга диққат қилмаса, янги материални ўзлаштира олмайди. Ҳукмда нарсалар ва ходисалар бир неча белгига нисбатан берилиб, шу белгилардан фарқи битта унга тегишли бўлса, бундай ҳукмга **айрувчи ҳукм** деб аталади. Масалан, жисмлар ё қаттиқ, ёки суюқ, ёки газсимон ҳолда бўлади.

Нарса билан белги ўртасидаги алоқанинг бор ёки йўқлиги қатъий шаклда акс эттирилса қатъий ҳукм деб аталади. Масалан, баҳорда барча жойларда кўкаламзорлаштириш ишлари амалга оширилади. Ёниш кимёвий жараёндир.

Нарса ва ходисалар билан уларнинг хусусиятлари ўртасида алоқа бўлиши эҳтимоли фақат фараз қилинса, у ҳолда инсон ўз фикрларини кўйидаги шаклда ифода қилиши мумкин. Эҳтимол, Марсда органик ҳаёт бордир. XXI - асрнинг охирида фан техника янада ривожланиб, тараққий этиши мумкин ва бошқалар. Бундай ҳукмлар **эҳтимоллик ҳукмлари** деб аталади. Нарсалар билан хусусиятлар ўртасидаги алоқани тахминан эмас, балки ҳақиқатдан аниқ билганимизда биз ўз фикримизни мана бундай шаклда изҳор қиламиз. Факультет кутубхонасида кўп янги китоблар мавжуд. Мактабимиздаги кимё хонаси жуда яхши ускуналар билан жиҳозланган. Бундай ҳукмлар **воқелик (ассерторлик) ҳукмлари** деб аталади.

Ҳукмнинг шундай юқори шакли борки, унда фақат ҳақиқатда бўлган воқеа қайд қилинмасдан, балки нарса билан хусусиятнинг алоқаси қонуний эканлиги аниқлаб берилади. Масалан, бутун дунёда тинчлик ғалаба қозониши муқаррар, сезгиларнинг интенсивлиги қўзғатувчи кучининг логарифмига пропорционалдир. Бундай ҳукмлар **зарурий (аподиктик) ҳукмлар** деб аталади. Бундай ҳукмларда инсон нарса, воқелик, ходиса билан унинг хусусияти ўртасида мустаҳкам боғланиш борлигини ва бу боғланишга зид келадиган бошқа бир ҳолнинг бўлиши асло мумкин эмаслигини акс эттиради. Психологияда ҳукмлар иккита асосий йўл билан ҳосил қилиниши таъкидлаб ўтилади. Биринчи йўл билан ҳукм ҳосил қилинганда идрок қилиш зарур бўлган нарсаларнинг бевосита ўзи ифодаланади. Иккинчи йўл билан эса бевосита мулоҳаза юритиш ёрдами билан ҳукм амалга оширилади. Масалан, бу автомобилнинг янги модели. Мазкур мисолда ҳукм чиқаришнинг бирламчи йўли акс эттирилган. Даставвал олимлар кашфиёт ёки ижодий жараёнда назарий жиҳатдан мулоҳаза юритиш ёрдамида ҳукм чиқарадилар. Улар чиқарадиган ҳукмнинг тўғрилиги амалиётда кейинчалик тасдиқланади. Бу иккинчи йўл билан ҳукм чиқаришга мисолдир.

Хулоса чиқариш

Бир қанча ҳукмларнинг мантикий боғланиши натижасида ҳосил бўлган янги ҳукм инсоннинг билиш фаолиятида алоҳида аҳамиятга эга. **Хулоса чиқариш** шундай тафаккур шаклидирки, бу шакл воситаси билан биз икки

ёки ундан ортиқ ҳукмлардан янги ҳукм ҳосил қиламиз. Масалан, ҳар қандай ҳаракат материя ҳаракатидир, иссиқлик ҳаракат шаклидир, деган иккита ҳукмни олайлик. Бу икки ҳукмдан, демак иссиқлик материя ҳаракатидир деган янги ҳукм чиқарилади. Бунда биринчи ҳукм ҳамиша умумий ҳукм бўлиб, иккинчи ҳукм якка ҳукм бўлади.

Келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, мулоҳаза юритиш ҳам хулоса чиқариш ҳам воқеликни бевосита билишнинг асосий шакли сифатида намоён бўлган олдинги икки ҳукмга асосланиб, учинчи ҳукм чиқарилади. Мазкур хулосани бевосита текшириб кўришга ҳеч қандай эҳтиёж қолмайди. Шу сабабдан хулоса чиқаришда фикр ўртасидаги шундай боғланиш натижасида бир ёки ундан ортиқ ҳукмлардан учинчи ҳукм келтириб чиқарилади.

Хулоса чиқариш уч турга бўлинади: индуктив, дедуктив ва аналогия.

Индуктив хулоса чиқариш - бу хулоса чиқаришнинг шундай мантиқий усулидирки, бунда бир неча якка ва айрим ҳукмлардан умумий ҳукмга ўтилади, ёки айрим факт ва ҳодисаларни ўрганиш асосида умумий қонун ва қоидалар яратилади. Масалан, темир электр токини ўтказди, пўлат электр токини ўтказди, мис электр токини ўтказди, руҳ электр токини ўтказди. Демак, барча металллар электр токини ўтказди, деган умумий хулоса чиқарамиз.

Дедуктив хулоса чиқаришда умумий ва якка ҳукмлардан якка ёки жузъий ҳукм келтириб чиқарилади. Мисол учун барча металллар электр токини ўтказди. Темир металлдир. Демак, темир ҳам электр токини ўтказди.

Аналогия хулоса чиқаришнинг шундай шаклидирки, бунда биз икки предметнинг баъзи бир белгилари ўхшашлигига қараб, бу предметларнинг бошқа белгиларининг ўхшашлиги тўғрисида хулоса чиқарамиз. Аналогия деб нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирига ўхшаш бўлган баъзи белгиларига қарабгина ҳукм юритишдан иборат хулоса чиқариш шаклига айтилади. Аналогик усулда чиқарилган хулоса чин, тахминий ҳамда ёлғон бўлиши мумкин. Фикр юритишнинг бундай шакли кўпинча ёш болаларга хос хусусиятдир. Демак, жузъий икки якка ҳукмларга асосланиб, жузъий ёки якка ҳукм келтириб чиқарамиз. Масалан, боғча ёшидаги бола мана бундай мулоҳаза юритади; адамлар дарвозадан исмишни айтиб чақириб келдилар. Улар совға олиб келган бўлсалар керак. Бу боланинг мулоҳазасини таҳлил қилиб кўрсак, унинг фикр юритиши мана бундай тарзда тараққий этганлигини шохиди бўламиз. Ўтган галда адам исмини айтиб чақириб келган эдилар, яна чақираётдилар. Албатта, адам менга совға олиб келганлар, деб хулоса чиқаради.

Шундай қилиб, аналогик йўл билан хулоса чиқарганда мураккаб қонуниятлар тўғрисидаги билимлар ўзлаштирилмаси-да, лекин турмушнинг турли жабҳаларида ундан фойдаланиб турилади.

Тушунчалар

Тафаккур тушунчалар шаклида ифодаланади. **Тушунча** деганда биз нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим ва энг асосий хусусиятларини акс эттиришни тушунамиз. Тушунчалар ҳукмлардан таркиб топади. Шу сабабли

тушунчанинг мазмунини очиб бериш учун бир қанча ҳукм юртишга тўғри келади. Масалан, одам онгли мавжудотдир деган тушунчани оладиган бўлсак, бу ерда одамнинг энг муҳим хусусияти унинг онглилиги экани қайд қилинапти.

Тушунчалар одамнинг турмуш тажрибаси ва билимларининг ортиши жараёнида таркиб топа боради. Ана шу жиҳатдан олганда мактабдаги ўқиш жараёнида болада асосан табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида тушунчалар таркиб топтиришдан иборатдир. Демак, катта одамларга нисбатан болаларда ҳали тушунчалар жуда оз бўлади.

Одатда тушунчалар моҳияти жиҳатидан конкрет ва абстракт тушунчаларга ажратилади. Алоҳида олинган бир бутун нарсага алоқадор тушунча конкрет тушунча деб аталади. Масалан, стол, диван, қайрағоч, трактор ва ҳоказо. Моддий борликдаги нарсалардан фикран ажратиб олинган баъзи хусусият, сифат, ҳолатларга, шунингдек нарсалар ўртасидаги ички муносабатларга, қонуниятларга қаратилган тушунчалар абстракт тушунча деб аталади. Масалан, оклик, узунлик, баландлик, кенглик, ҳаракат, ёруғлик, қиймати ҳақидаги тушунчалар ва ҳоказо.

Тушунчалар кўлами жиҳатидан 3 турга: якка тушунчалар, умумий тушунчалар ва тўпланма тушунчаларга бўлинади. Якка тушунчалар якка нарса ва ҳодисалар ҳақидаги тушунчадир. Бундай тушунчаларга соҳибқирон Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Сирдарё тушунчаларини мисол қилиб келтирса бўлади. Якка тушунчаларнинг хусусияти шуки, бу тушунчаларда ҳамиша аниқ образ мавжуд бўлади. Умумий тушунчаларда бир жинсда бўлган кўп нарса ва ҳодисалар гавдалантирилади. Масалан, китоб, мактаб, юлдуз, талаба ва бошқалар.

Тўпланма тушунчалар бир жинсда бўлган нарса ва ҳодисалар тўплами ҳақида яхлит фикр юритиладиган тушунчадир. Масалан, пахтазор, кутубхона, йиғилиш ва ҳоказолар. Тўпланма тушунчаларнинг бир қанчаси бирданига татбиқ қилинганда умумий тўпланма тушунчалар бўлади. Масалан, Алишер Навоий номидаги Давлат Музеи тушунчаси, якка тўпланма тушунчага оиддир. Гуруҳ, жамоа, халқ, миллат ва бошқалар, умумий тўпланма тушунчасига мисол бўла олади. Етти оғайни юлдузлар тўплами, Ҳамза театри жамоаси, Пахтакор футбол жамоаси қабилар якка тўпланма тушунчалар жумласига киради.

Фикр юритишда тушунча билан сўз ўзаро боғлиқ равишда намоён бўлади. Бир томондан сўз ёрдамсиз тушунча вужудга келмайди, иккинчи томондан сўз тушунчанинг моддий асоси ва функциясини бажаради. Тушунчалар бир ёки ундан ортиқ сўзлардан ташкил топиши мумкин. Масалан, халқ деган тушунча бир сўздан, ўзбек халқи икки сўздан қаҳрамон ўзбек халқи уч сўздан, озодлик учун курашаётган халқлар, деган тушунча тўрт сўздан ташкил топган.

Тушунчалар фикр юритишнинг асосий жараёнлари, яъни классификациялаш, умумлаштириш ва абстракциялаш ёрдами билан вужудга келади. Сўзлар, белгилар, символлар, атамалар тафаккур жараёнида тушунчаларнинг мазмунини акс эттиради. И.П.Павлов таъбири билан

айтганда, сўз иккинчи сигнал тизимининг, барча сигналларнинг сигналларидир, бинобарин шу сигналларнинг ҳаммасини ифодалайди, шу сигналларнинг ҳаммасини умумлаштиради.

Шундай қилиб, тушунчалар моҳияти ҳукмларда ёритилади, мавжуд ҳукмлар асосида хулоса чиқарилади. Янги ҳукм ҳосил қилинади, топилган янги белгилар, аломатлар тушунчаларни янада бойитади. Тафаккур ёрдамида инсон яратиш, кашф этиш, ихтиро қилишда давом этиши мумкин. Демак, янги тушунчалар, атамалар юзага келаверади, истеъмолдагилари эса янги мазмун касб этади. Детерминизм тамойилига биноан сўзлар янги тушунчалар яратилишига восита бўлиб хизмат қилаверади, шунинг билан бирга тушунчалар замирида янги сўзлар ва иборалар вужудга келади, ёинки янги талқин қилиш кучаяди. Сўз билан тушунчаларнинг чамбарчас боғланиши ва муносабати филогенезда ҳам онтогенезда ҳам операционал ва функционал хусусиятларни йўқотмайди.

Тафаккур турлари

Муайян ижтимоий муҳитда турмуш кечираётган одамларнинг эҳтиёжлари хатти-ҳаракат мотивлари нарсаларга қизиқишлар, интилишлар, майллар, ақлий қобилиятлари, ҳатто фаолиятлари ҳам турли тумандир. Худди ана шу боисдан уларнинг тафаккури ҳам ҳар хил ҳолатларда вазиятларда турлича тарзда вужудга келади, намоён бўлади.

Психология фанида тафаккур турлари топшириқ хусусиятига, фикр ёйиқлигига, фикрнинг оригиналлик даражасига қараб, қуйидагича шартли классификация қилинади.

Профессор Э.Ғозиевнинг “Умумий психология” дарслигида тафаккур турлари қуйидагича классификация қилинади:

Тафаккур турлари	
Шаклига кўра	Кўргазмали-ҳаракат, кўргазмали-образли,
Топшириқ характерига кўра	Назарий, амалий, ихтиёрсиз, ихтиёрий
Фикр ёйиқлигига кўра	Конкрет, абстракт, реалистик, аутистик интуитив, дискурсив
Фикрнинг оригиналлик даражасига кўра	Репродуктив, продуктив, ижодий, визуал, фазовий

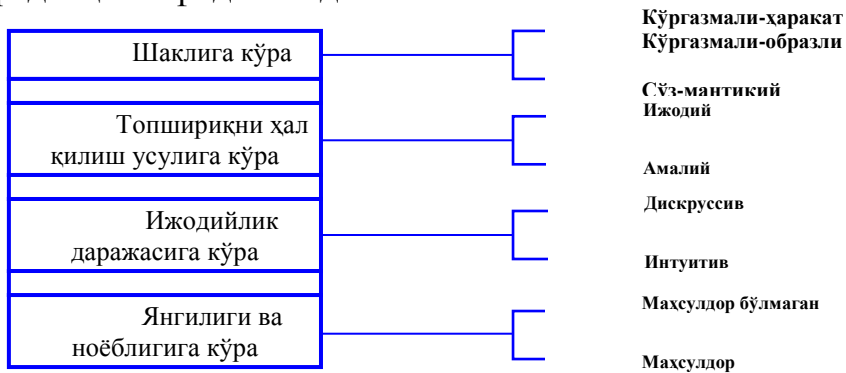
В.Каримованинг “Психология” ўқув қўлланмасида тафаккур турлари қуйидагича классификация қилинади.

Тафаккур турлари	
Шаклига кўра	Кўргазмали-ҳаракат, кўргазмали-образли, мантиқий
Кўриладиган масаланинг характерига кўра	Назарий, амалий

Ижодийлик кўра	элементиға	Конвергент, дивергент
Янгилиги кўра	ва ноёблигига	Репродуктив, (ижодий) продуктив

Шунингдек, айрим адабиётларда тафаккур классификацияси қуйидаги тарзда ҳам ифодаланади.

А.В.Петровский муҳаррирлигида чоп этилган, “Умумий психология” дарслигида тафаккурни қуйидаги турлари ажратиб кўрсатилади: кўрғазмали-ҳаракат, кўрғазмали-образли, мавҳум назарий тафаккур турлари ва бошқалар.

Кўрғазмали ҳаракат тафаккур тури. Тарихий тараққиёт давомида одамлар ўз олдиларида турган мақсадларни дастлаб амалий фаолият нуктаи назаридан ечганлар, кейинчилик унда назарий фаолият ажралиб чиққан. амалий ва назарий фаолият чамбарчас бир - бири боғлангандир.

Кўрғазмали ҳаракат тафаккур турига психологик адабиётларда қуйидагича таърифлар учрайди. Жумладан, В.Каримова томонидан кўрғазмали-ҳаракат тафаккури одамнинг реал предметлар билан иш қилаётган пайтда фикрлаш жараёнини назарда тутуди. “Психологик луғатда” кўрғазмали ҳаракатли тафаккур амалий тафаккурнинг бевосита идрок қилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида ҳаракатлар ёрдами билан амалга ошириладиган фикрлаш тури, деб тавсифланади.

Соф психологик фаолият бирламчи эмас, балки амалий фаолиятнинг ўзи бирламчидир. Яна фаолиятнинг тараққиёти давомида унга нисбатан мустақил назарий фикр юритиш фаолияти ажралиб чиққан. Фақат бутун инсониятнинг тарихий тараққиёти эмас, балки шу билан бирга ҳар бир боланинг психик тараққиёти жараёни ҳам даставвал соф назарий фаолият эмас, балки амалий фаолиятдир.

Агарда инсониятнинг тарихий тараққиёти муаммосидан четланиб, ушбу масалани олиб қарасак, у ҳолда амалий фаолият бирламчи эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бунинг учун инсоннинг онтогенетик тараққиётини дастлабки фазасига мурожаат қиламиз. Бола туғилишдан тортиб, то унинг боғча ёшигача даврини амалий фаолиятда кўрғазмали-ҳаракат тафаккури ўсишининг асосий палласи деб аташ мумкин. Мазкур ёшдаги инсон зоти ана шу амалий фаолият негизида ақлий ҳаракатларни амалга оширади, амалий билимларни ўзлаштиради, натижада кўрғазмали-ҳаракат тафаккури ўса

боради. Ушбу ёшдаги кичкинтойлар ўзлари ўйнаётган ўйинчоқларни кўллари билан бевосита ушлаб кўриш орқали улар билан танишадилар, шунинг билан бирга уларни идрок қилишга интиладилар. Идрок қилинган предметлар ва ўйинчоқларни ўзаро солиштирадилар, қисмларга ажратадилар, анализ ва синтез қиладилар, бўлақларга ажратилганларни яхлит ҳолга келтириб бирлаштирадилар. Катталар тушунтиришига ишонч ҳосил қилмасдан, айтиш чоғда уларни объектни синдириб ёки бузиб бўлса ҳам, уларнинг ички тузилиши билан танишиш иштиёқи, майли кучли бўлади. Шу боисдан амалий характердаги муаммоларни ҳал қилишда кўпинча бузиб, тузатиш йўли билан ҳаракат қиладилар. Кўрғазмали-ҳаракат тафаккури боғча ёшига етгандан сўнг болаларда ўз қийматини йўқота бошлайди.

Кўрғазмали образли тафаккур тури ҳам психологик адабиётларда турлича талқин қилинади. “Психологик луғат”да таърифланишича у конкрет тафаккурнинг бевосита идрок қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат бўлган тури. Профессор Э.Ғозиев фикрича, бевосита идрок қилинаётган предметлар эмас, балки фақат тасаввур қилинаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида фикрлашдан иборат тафаккур тури кўрғазмали-образли тафаккур деб аталади. В.Каримова томонидан кўрғазмали-образли тафаккур эса кўрган кечирган нарсалар ва ҳодисаларнинг аниқ образлари кўз олдимизда гавдаланган чоғда уларнинг моҳиятини умумлаштирилиб билвосита акс эттиришимиздир, деб талқин қилинади. Тафаккурнинг мазкур кўриниши 4-7 ёшгача бўлган болаларда намоён бўлади. Боғча ёшидаги болаларда кўрғазмали-образли тафаккур босқичига ўтгандан сўнг ҳам сақланиб қолади, лекин у ўзининг етакчи ролини йўқота бошлайди.

Кўрғазмали-образли тафаккур содда шаклда кўпинча боғча ёшидаги болаларда, яъни 4-7 ёшгача бўлган болаларда пайдо бўлади. Бу ёшдаги болаларда тафаккурнинг амалий ҳаракатлар билан алоқаси аввалгидек тўғри ва бевосита бўлмайди. Боғча ёшидаги болалар фақат кўрғазмали образлар билан фикр юритадилар ва унча тушунчага эга бўлмайдилар. Боғча ёшидаги болаларда тушунчаларнинг йўқлиги швейцариялик психолог Ж.Пиаженинг кўйидаги тажрибасида жуда яққол намоён бўлади. 7 ёшга яқин болаларга ҳамирдан қилинган мутлақо бир хил, ҳажми жиҳатидан тенг 2 та соққа кўрсатилади. Болалар уни тенг деб ҳисоблайди. Болаларнинг кўз олдида битта соққа эзиб нон шаклига келтирилади. Энди болалар нон шаклидаги соққада ҳамир кўп деб ҳисоблайдилар. Болаларнинг кўрғазмали-образли тафаккурлари ҳали уларнинг идрокларига бевосита тўла бўйсунадиган бўлади. Уларнинг кўрғазмали-образли шаклда ўтадиган тафаккурлари болаларни соққага караганда нон шаклидаги ҳамир кўпроқ деган хулосага олиб келади.

Шунинг учун улар нарса ва ҳодисаларнинг, жисм ва предметларнинг кўзга яққол ташланиб турувчи аломатига, хусусиятига, ташқи белгисига эътибор қиладилар. Лекин уларнинг ички боғланишлари ўзаро муносабатларини билдириб келадиган муҳим асосий сифатларига аҳамият бермайдилар. Объектларни фазода жойлашган ўрни ташқи, номуҳим белгиси

уларнинг кўргазмали-образли тафаккурини вужудга келтиради. Масалан, уларнинг назарида одамларни бўйининг баланд ва пастлиги уларнинг ёшини белгилайди.

Тафаккур фаоллигига қараб ихтиёрсиз (интуитив) ва ихтиёрий (аналитик) тафаккур турларига ажратилади. Интуиция деб мантиқий тафаккур ёрдамида кўп вақтлар давомида ҳал қилинмаган ақлий вазифаларнинг тўсатдан, кутилмаганда ҳал қилиниб қолиши жараёнига айтилади.

Кўпинча ихтиёрий тафаккур жараёни мулоҳаза, муҳокама, исботлаш, гипотеза каби шаклларда намоён бўлади. Масалан, математика, физика, кимё, психология ва бошқа фанлардаги мисол ва муаммоларни ечиш жараёни. Бундан ташқари ихтиёрий тафаккурга мантиқий ёки назорат (контроль) тафаккури ҳам киради. Моддий борлиқни адекват акс эттириш, фикр юритиш, танқидий ва синчков бўлишни тақазо этади. Бинобарин, нарса ва ҳодисаларни атрофлича билиш учун объектив баҳо бериш зарурати туғилади, бу эса ўз навбатида фикр юритиш кўлами кенг, аналитик-синтетик фаолият доираси мустаҳкам бўлишини талаб қилади.

Тафаккур жараёни ихтиёрсиз юз бериши ҳам мумкин. Лекин бу ҳолда улар ихтиёрий тафаккурга суянган тарзда вужудга келади. Жумладан, одамнинг амалий, маиший ва ҳоказо фаолиятларида ихтиёрсиз равишда қатор саволлар пайдо бўлиши ва уларга беихтиёрий жавоблар ахтариш ҳоллари учраб туради. Бундай пайтларда инсон фикр юритяптими ёки йўқми буни билиш қийин, ваҳоланки, у ўзича гўё саволларга жавоб топадигандай, ширин ҳис-туйғуларни бошдан кечираётгандай бўлади, шунинг учун кўпинча “тилимнинг учиди турибди” дейилади. Одамлар қандайдир матн ёки муаммо, масала устида бош қотириб, ўтирганларида фикр юритиш мутлақо беихтиёр рўй бериб қолади ва улар асосий топшириқни бажаришдан узоқлаштиради.

Инсоният тарихий тараққиёти тарихидан шу нарсалар маълумки, йирик илмий кашфиётлар кўпинча худди шундай беихтиёр фикр қилиб турган маҳалда тўсатдан очилган. Жумладан, юнон олими Архимед солиштирма оғирлик қонунини зўр бериб, ақлий меҳнат қилиш пайтида эмас, балки ҳеч кутилмаган жараёнда, ваннада чўмилиб турган пайтида кашф этган. Улуғ рус олими Д.И.Менделеевнинг ҳикоя қилишича, у элементлар даври тизими жадвалини тузиш вақтида уч кеча-ю, уч кундуз бетиним меҳнат қилган, аммо бу вазифани ниҳоясига етказа олмаган. Ундан сўнг чарчаган олим иш столи устида уйкуга кетган ва тушида бу элементлар тартибли жойлаштирилган жадвални кўрган. Шунда Д.И.Менделеев уйкудан, уйғониб, бир парча қоғозга тушида аён бўлган жадвални кўчириб қўйган.

Кўпинча психолог ва физиологларнинг таъкидлашларича, муаммонинг бундай осон равишда ечимини ҳеч кутилмаганда юқоридаги каби беихтиёр ҳал қилиниши шу кашфиётлар олам юзини кўрганича бўлган давр ичида ойлаб, йиллаб қилинган меҳнатнинг якуни, яъни тугалланмай қолган тафаккур жараёнларининг ниҳоясига етишидир деб баҳоланокда.

Йирик физиолог ҳамда психолог В.М.Бехтеревнинг изоҳлашича, бундай кутилмаган жараёнларнинг рўй беришига асосий сабаб бу ўрганилаётган масала тўғрисида ухлашдан олдин зўр бериб бош қотириш, ўйлаш (фикр юритиш) ва бутун зеҳни шунинг билан бирга диққат-этиборининг тортилиши, кашф қилиниши зарур масалага тўла-тўқис йўналишидан иборат мақсадга мувофиқлаштирилган мураккаб барқарор психик ҳолати ҳукм суришидир.

Фикр юритилиши лозим бўлган нарса-ҳодисаларни идрок ёки тасаввур қилиш мумкин бўлса, бундай тафаккур конкрет тафаккур деб аталади. У ўз навбатида яққол-предметли ва яққол-образли тафаккур турларига ажратилади. Агар фикр юритиш объекти бевосита идрок қилинса, бундай тафаккур яққол-предметли тафаккур дейилади. Фикр юритилаётган нарса ва ҳодисалар фақат тасаввур қилинса, бундай тафаккур яққол-образли тафаккур деб аталади.

Абстракт тафаккур нарсаларнинг моҳиятини акс эттирувчи ва сўзларда ифодаловчи тушунчаларга таяниб фикр юритишдир. Алгебра, тригонометрия, физика, чизма геометрия, олий математика масалаларини ечиш маҳалида фикр юритиш, мулоҳаза билдириш, абстракт тафаккурга хос мисоллардир.

Абстракт тафаккур конкрет тафаккурдан ғоят кенг маъно англаниши билан қатор нарса ва ҳодисалар тўғрисида, абстракт тафаккур ёрдамида мулоҳаза борлиқ тўғрисида чексизлик, сифат, миқдор, тенглик тўғрисида, гўзаллик юзасидан мавҳум абстракт мулоҳаза юритиш мумкинлиги билан фарқ қилади.

Ҳодисаларни изоҳлашга, фараз қилишга қаратилган тафаккур назарий тафаккур деб аталади. Тушунчалар ўртасидаги боғланишларни ёритиб бориш ва шу боғланишларни назарий жиҳатдан фикр юритиш йўли билан изоҳлаш каби жараёнларни назарий тафаккур ёрдамида амалга ошириш мумкин. Изоҳлаш пайтида изоҳланаётган нарса ва ҳодисалар, хосса ва хусусиятлар, жисм ва предметлар, умуман бутун воқелик маълум туркумдаги тушунчалар қаторига киритилади ва уларнинг фарқ қиладиган белги ва аломатлари фикран ажратиб кўрсатилади. Бундан ташқари муайян объектларнинг моҳияти, мазмуни мавжуд бўлишлик сабаблари, келиб чиқиши, тараққиёти, ўзгариши, шунингдек уларнинг аҳамияти ва функция ҳамда вазифалари изоҳлаб берилади.

Назарий тафаккурни айти бир пайтда абстракт тафаккур деб номлаш анъана тусига кириб қолган. Бундай ном билан аташга асосий сабаб назарий тафаккурнинг умумий ҳукмларда ифодаланишидир. Масалан, диққат барча психик жараён ва ҳолатларни муваффақиятли амалга ошириш гаровидир.

Абстракт тафаккур муаммоси қатор собиқ совет психологлари томонидан изчиллик билан тадқиқ этилган. Собиқ совет психологиясининг дастлабки ривожланиши палласида ушбу масала билан Л.С.Виготский, П.П.Блонскийлар, кейинчалик С.Л.Рубинштейн, Б.Г.Ананьев, А.Н.Леонтьев, Н.А.Менчинская, П.Я.Гальперин, Р.Г.Натадзе, Д.Б.Эльконин, В.В.Давидов, А.М.Матюшкин ва бошқалар шуғулланганлар.

Назарий тафаккур туфайли воқеликдаги умумий ва муҳим боғланишларни, хоссаларни, қонуниятларни англаб оламиз. Шунинг учун Қуёш ва ой тутилишини, юлдузлар тизимини ҳаракатини, об-ҳаво маълумотларини, ер қимирлаш ўчоқларини, воқеа содир бўлишини анча илгари айтиб беришимиз мумкин. Шу сабабдан назарий тафаккурни олдиндан кўриш имкониятини яратадиган умумлашган тафаккур деб атайдилар.

Шундай қилиб, абстракт тафаккур орқали нарса ва ҳодисаларни бевосита идрок қилиш мумкин бўлмаган хусусиятлари, ўзаро муносабатлари аниқланади, у ёки бу соҳага оид қонуниятлар очилади, сабаб-оқибат боғланишлари акс эттирилади.

Воқеликни ўзлаштириш воситаси билан реал нарса ва ҳодисаларни яратилишига йўналтирилган фикр юритилади. У қўйилган амалий ва назарий вазифаларни янги усуллар билан ҳал қилиш, онгимизда янги тасаввур, тушунча ва ҳукмлар ҳосил қилиш, муайян янги нарсалар яратиш билан боғлиқ мураккаб тафаккур жараёнидир. Амалий тафаккур жараёнининг давоми иш-ҳаракатларини, ақлий ҳаракатларни тасаввур қилишда, фикрлашда намоён бўлади. Масалан, талабалар фаолиятидаги конспект ёзиш, реферат тайёрлаш, курс ва диплом иши устида ишлаш каби амалий тафаккурга яққол мисолдир.

Муайян фикрни чин ёки ёлғонлигини объектив далиллар билан исботлаш ўрнига, инсон шахсининг ижобий ёки салбий сифатлари билангина чекланиб қолишдан иборат тафаккур тури **авторитар тафаккур** тури деб аталади. У кўпинча одамларнинг муайян соҳа бўйича билим савиясининг, даражасининг чекланганлигидан ва мустақил фикр юритиш қобилиятининг етарли даражада ўсмаганлигидан далолат беради. Шунингдек, психологияда бир-бирлари билан узвий равишда боғланган мулоҳаза юритишдан иборат тафаккур жараёнини дискурсив тафаккур деб аталади.

Ижодий тафаккур - мураккаб билиш фаолиятидан бири бўлиб, тадрижий равишда изчил ўзаро боғланган жараёнлардан ташкил топади, даставвал саволлар туғилади, вазифа аниқланади, масалани ечиш ва саволларга жавоб қидириш жараёни вужудга келади. Инсон олдида турган аниқ вазифа ёки масала бу бажарилиши ёки ҳал қилиниши зарур бўлган вазифа кўпинча ифодаланиши шарт бўлган мақсадни ҳам акс эттириб келади. Мақсад эса инсоннинг изланаётган номаълум воқеликни топишга гумон ва ҳаяжон, шубҳа ҳисларидан халос этишга қаратилган майлидир.

Ижодий тафаккурнинг навбатдаги таркибий қисмлари қуйидагича акс эттирилади: қўйиладиган саволларга жавоб бериш, масалани ечишга ёрдам берадиган йўллар, усуллар, воситалар, қоидалар ва кўникмаларни қидириш, уларни танлаш ҳамда мазкур фаолиятда уларни тадбиқ қилиш ва бошқалар.

Ижодий фикрлашни таъминловчи омиллар:

- Фикр юритиш фаолиятида энг аввал ҳал қилиниши зарур бўлган масала инсон томонидан аниқлаб олинishi керак.
- Муаммо ёки масалани ҳал қилиш зарур бўлган барча билимларни тадбиқ қилиш учун интилиш.

- Масалага, муаммога тааллуқли гипотеза олға сурилади, босқичлар тахмин қилинади, ечим тўғрисида фаразлар ишлаб чиқилади, турли вариантлар ҳамда вариациялар ҳақидаги мулоҳаза юритилади, ўзаро хаёлан солиштириб, энг самарали аломатлар ажратилади ва ҳоказо
- Муаммо олдиға қўйилган фаразни текшириш зарурати туғилади.
- Муаммони назарий жиҳатдан ҳал қилиш учун илгари сурилган гипотеза адекват эмаслиги, нотўғри эканлиги аниқланса, у фикр юритиш объектидан сиқиб чиқарилади ва янги фаразлар, ўйлар тахмин қилинади ёки ўйлаб топилади.
- Муаммо ва масалани ҳал қилиш, ечиш, олинган натижаларни тўғрилигига қаноат ҳосил қилиш учун ечувчи, уни текшириш билан тафаккур ҳаракатларини якунлайди.

Психолог В.А.Крутецкий ижодий тафаккурни тараққий эттириш мақсадида масалалар типологиясини ишлаб чиқиб, турли ёшдаги ўқувчилар ўқув фаолиятида синаб кўрган. Типологияға киритилган масалаларни В.А.Крутецкий турлича ном билан атади:

1. Савол аниқ қилиб қўйилмаган масалалар.
2. Берилганлари етишмайдиган масалалар.
3. Ортиқча маълумотлари бўлган масалалар.
4. Бир неча йўл билан ечиладиган масалалар.
5. Мазмуни ўзгариб турадиган масалалар.
6. Исботлашга доир масалалар.
7. Фикрлаш, мантиқий мулоҳаза юритишга доир масалалар.

Ижодий тафаккур тури ўзининг самарадорлиги ва долзарблиги, универсаллиги билан бошқа фикр юритиш жараёнларидан фарқ қилади, янги-янги муаммоларни ўйлаб чиқиш жараёни бўлиб, инсоннинг билиш фаолиятида етакчи роль ўйнайди.

Психология фанида тафаккурни реалистик ва аутистик турларға ажратилади. Реалистик тафаккур қуршаб олган атроф-муҳитни ўрганишға, акс эттиришға қаратилган фикр юритиш бўлиб, у мантиқий қонун ва қоидалар ёрдами билан воқеликни инъикос қилади. Аутистик тафаккур инсоннинг хоҳиш ва истакларини амалға ошириш билан боғлиқ равишда содир бўлади. Амалға оширилиши лозим бўлган тафаккур ҳаракатлари ўша шахснинг ўз тилақларини рўёбға чиқаришға йўналтирилган фикр юритилишдан иборат индивидуаллик ёки индивидуалистик тафаккурдир.

Масала ечимини қабул қилишға ва информацион тайёргарлик кўришға қаратилган фикр юритиш визуал тафаккур дейилади. Визуал тафаккур мақсадға мувофиқ ҳаракатлар ёки англанилмаган операциялар, чунончи образлар манипуляцияси ва трансформацияси ёрдами билан амалға оширилади ва “ақлий англаниш”дан намоён бўлади.

Йирик собиқ совет психологларидан бири З.И.Калмикова ўз тадқиқотларида тафаккурни продуктив ва репродуктив турларға ажратиб ўрганган эди. Қисқа вақт бирлиги ичида янги оргинал фикрлар яратиш ёки муҳим илмий, амалий масалаларни ҳал қилиш билан белгиланадиган тафаккур продуктив тафаккур деб аталади. Репродуктив тафаккур эса

пассив, тайёр мулоҳазаларни ўзлаштириб олишга ва “тайёр ҳолда” ундан фойдаланишга қаратилган инсоннинг билиш фаолияти кўринишидир.

Фазовий тафаккур муаммоси атоқли рус психологи Б.Г.Ананьев ва унинг шогирдлари томонидан тадқиқ қилинган бўлиб, кейинги йилларда бу муаммо юзасидан таниқли психолог И.С.Якиманская томонидан касб-хунар коллежи ўқувчиларида тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. Фазовий тафаккур деганда нарса ва ҳодисаларнинг фазода рационал жойлашиши, замон ва макон муносабатларини, мураккаб боғланишларини адекват равишда акс эттиришдан иборат фикр юритиш жараёни тушунилади, тасаввурлар, хотира ва хаёл тасаввурлари билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Тафаккур сифатлари

Тафаккур бошқа билиш жараёнлари каби ўзининг индивидуал хусусиятларига эга бўлиб, фикр юритиш фаолиятининг шакллари, воситалари ва операцияларининг муносабатлари кишиларда турлича намоён бўлишида ўз ифодасини топади. Одатда тафаккурнинг индивидуал хусусиятлари, сифатларига билиш фаолиятининг мазмундорлиги, мустақиллик, эпчиллик, самарадорлик, фикрнинг кенглиги, тезлиги, чуқурлиги ва бошқа сифатлар киритилади.

Тафаккур мазмундорлиги деганда инсоннинг теварак-атрофдаги моддий воқелик тўғрисида онгда қай миқдорда, кўламда мулоҳазалар, муҳокамалар, фикрлар, муаммолар, тушунчалар жой олганлиги назарда тутилади. Инсонда санаб ўтилган характердаги ғоялар тўлиб тошса, шунчалик тафаккур мазмундор бўлади. Кишилар бир-бирларидан биринчи навбатда тафаккурнинг мазмундорлиги билан тафовутланади.

Тафаккурнинг чуқурлиги деганимизда моддий дунёдаги нарса-ҳодисаларнинг асосий қонунлари, қонуниятлари, хоссалари, сифатлари уларнинг ўзаро боғланишлари, муносабатлари, тафаккуримизда тўлиқ акс этганлигини тушунишимиз керак. Тафаккур арсеналида жойлашган нарсаларнинг қай йўсинда системалашганлигига қараб тўғри ва рационал йўл назарда тутилади, у ёки бу шахснинг тафаккур чуқурлиги тўғрисида қатъий бир қарорга келиш мумкин.

Тафаккурнинг кенглиги ўзининг мазмундорлиги, чуқурлиги каби сифатлари билан мунтазам алоқада бўлади. Инсонлардаги нарса ва ҳодисаларнинг энг муҳим белги, хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган ўтмиш юзасидан, ҳозирги давр ҳақида, шунингдек, келажак тўғрисида мулоҳазалар, муаммолар ва тушунчаларни қамраб олган тафаккур **кенг тафаккур** дейилади. Фикр доираси кенг билим савияси юқори серғоя ижодий изланишдаги кишиларни ақл заковатли, билимдон ёки тафаккури кенг кишилар деб аташ мумкин. Демак, инсоннинг ақл-заковати, билимдонлиги мулоҳазадорлиги унинг тафаккурининг кенглигидан далолат беради.

Инсон тафаккури ўзининг мустақиллиги жиҳатидан мустақил ва номустақил тафаккурга ажратилади. **Тафаккурни мустақиллиги** деганда кишининг шахсий ташаббуси билан ўз олдига аниқ мақсад, янги вазифалар

қўя билиши, улар юзасидан амалий ва илмий характердаги фараз, гипотеза қилиш, натижани кўз олдига келтира олиши, қўйилган вазифани ҳеч кимнинг қўмагисиз, кўрсатмасисиз ўзининг ақлий изланиши туфайли турли йўл, усул ва воситалар топиб, мустақил равишда ҳал қилишдан иборат ақлий қобилиятни тушуниш керак.

Тафаккурнинг мустақиллиги ақлнинг серташаббуслиги, пишиқлиги ва танқидийлигида намоён бўлади. **Ақлнинг серташаббуслиги** деганда инсоннинг ўз олдига янги муаммо, аниқ мақсад ва конкрет вазифалар қўйишни, ана шуларнинг барчасини амалга оширишда, ниҳоясига етказишда ечимни қидиришда усул ва воситаларни шахсан ўзи излаши, ақлий зўр бериб интилиши, уларга таааллуқли қўшимча белги ва аломатларни киритишдан иборат босқичларнинг намоён бўлишини назарда тутамиз. **Ақлнинг пишиқлиги** вазифаларни тез ечишда, ечиш пайтида янги усул ва воситаларни ўз ўрнида аниқ қўллашда, трафаретга айланган эски йўл ҳамда усуллардан фориг бўлишда ва бошқа жараёнларда ифодаланади.

Ўзининг ўзгаларнинг мулоҳазаларини, бу мулоҳазаларнинг чин ёки чин эмаслигини текшира билишда ва намоён бўлган мулоҳазаларга, муҳокамаларга, муаммоли вазиятга баҳо бера билишда ақлнинг танқидийлиги муҳим роль ўйнайди. Тафаккурнинг танқидийлиги объектив ва субъектив равишда ифодаланиши мумкин. Мазкур сифат инсонни баҳолаш, ўз-ўзини баҳолаш каби тафаккурнинг индивидуал хусусиятлари билан боғлиқ равишда намоён бўлади. Агар танқидийлик оқилона, муҳим белгиларга, муаммо моҳиятининг тўғри очилишига, баъзан эталонга асосланиб амалга ошса, ундай танқидийлик объектив танқидийлик деб аталади. Мабодо тафаккурнинг танқидийлиги субъектив хатоларга, умуман субъективизмга оғиб кетса, бундай ҳолда субъектив танқидийлик дейилади. Субъектив танқидийлик салбий оқибатларга олиб келади, шунингдек инсонлар ўртасида англашилмовчилик ғовини вужудга келтиради, икки шахс ўртасида қутилмаганда зиддият пайдо бўлади. Инсонда тафаккурнинг танқидийлиги оқилона рационал тарзда вужудга келса, унда шахс муҳим сифат билан бойийди деб аташ мумкин.

Мақсад, муаммо ва вазифалар ўзга шахслар томонидан қўйилиб, тайёр усул ва воситаларга таянган ҳолда ўзга кишиларнинг бевосита ёрдами билан амалга оширилиши жараёнида бир оз иштирок этган тафаккур номустақил деб аталади. Номустақил тафаккурли кишилар тайёр маҳсулотлар қулига айланадилар, ўсишдан орқада қолиш хавфи туғилади. Натижада ақл-заковатли инсон бўлиш ўрнига, калтабин, ақлдан эринчоқ, беҳафсала одам бўлиб вояга етади. Демак, тафаккурнинг номустақиллик илллати ривожланишига тўсиқ бўлиб, якка шахс учун эса трагедия ролини бажариши эҳтимолдан холи эмас.

Фикрнинг мустақиллиги унинг маҳсулдорлиги билан узвий боғланган. Агар инсон томонидан муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли ва янги фикрлар, ғоялар, тавсифномалар яратилган ҳамда назарий ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, бундай кишининг тафаккури сермаҳсул тафаккур деб аталади. Демак, вақт оралиғида бажарилган иш қўлами ва

сифатига оқилона баҳо бериш тафаккур маҳсулдорлигини ўлчаш мезони сифатида хизмат қилади.

Тафаккур ихчамлиги деганда муаммони ҳал қилишнинг дастлаб тузилган режаси мазкур жараёнда масала ечиш шартини қаноатлантирмай қолса, номутаносиблик ҳосил бўлса ҳеч иккиланмай эластик равишда ўзгартиришлар киритишдан иборат фикр юритиш фаолиятини тасаввур қилмоғимиз шарт. Фикрнинг оператив жиҳатдан тезкорлик билан ўзгартиришдан ва тўғри йўналишга йўллаб юборишдан иборат тафаккур сифати унинг ихчамлиги дейилади. Масалан, талаба имтиҳонда аввал ғояни нотўғри ёритаётиб, ўз-ўзича бирданига хатосини англаб тўғри жавоб бера бошлаши кабилар. Демак, тафаккурнинг мазкур сифати фикрларни, ахборотларни тингловчиларга хато ва камчиликларсиз етказиб бериш гаровидир.

Тафаккурнинг тезлиги кўйилган саволга ва муаммога тўлиқ жавоб олинган вақт билан белгиланади. Унинг тезлиги қатор омилларга, жумладан фикрлар учун зарур материални тез ёдга тушира олишга, муваққат боғланишларнинг тезлиги, турли ҳисларнинг мавжудлигига, инсоннинг диққатига, қизиқишига боғлиқ бўлади. Бундан ташқари тафаккурнинг тезлиги бошқа шартларга- инсоннинг билим савиясига, фикрлаш қобилиятига, мавжуд кўникма ва малакаларига ҳам боғлиқ эканлиги исботланган. Хулоса қилиб айтганда, тафаккур жараёнларининг тезлиги ва жараёнларнинг маълум фурсат ичида қанчалик самара берганлиги билан баҳоланади.

Фикрларнинг тезлиги талабалар ва ўқувчиларга зарур психологик курол бўлиб хизмат қилади. Имтиҳон пайтида, семинар машғулотларида фаол иштирок қилган талаба ҳаяжонланиб, эгаллаган билимларини вақтинча унутиб ўзини йўқотиб кўяди. Ўринсиз салбий эмоциялар унинг тафаккурини тормозлаб, муваффақиятсизликка олиб келади, яъни фикрни баён қилишда инертлик пайдо бўлиб, кейинчалик бутунлай тормозланишга айланади. Баъзи талабалар аксинча, имтиҳонда ҳаяжонланиб фикрлари равшанлашади. Қаттиқ ҳаяжонланиш, қаттиқ ташқи таъсир натижасида уйкудаги айрим нейронлар уйғониб, функцияси жадаллашиб кетади ва фикр бирданига равшанлашиши мумкин. Шунинг учун ўқитиш жараёнида талаба ва ўқувчиларнинг ақлий фаолиятини тўғри баҳолашда уларнинг индивидуал типологик хусусиятларини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир.

Жаҳон психологларининг кўрсатишига қараганда, юқорида таҳлил қилиб чиқилган тафаккур сифатлари уларнинг асосий хусусияти билан узвий боғлиқдир. Тафаккурнинг асосий ва энг муҳим белгиси, хусусияти бу моддий воқеликдаги муҳим жиҳатларни ажратиб мустақил равишда янги мазмундаги умумлашмаларни келтириб чиқаришдир. Инсон оддий нарсалар тўғрисида фикр юритганда ҳам уларнинг ташқи белгилари билан чегараланиб қолмайди, балки ҳодиса моҳиятини очишга интилади, оддий турмуш ҳақидаги умумий қонуниятни яратишга ҳаракат қилади. Шубҳасиз, инсон тафаккури ҳали изланмаган, тўла фойдаланилмаган захира ва имкониятларга эга. Тафаккур психологиясининг асосий вазифаси ана шу

заҳирани тўла очиш фан-техника ривожини интенсивлашдан иборат. Чунки ҳар қандай кашфиёт, янгилик, ривожланиш инсон ақл-заковатининг маҳсулидир. Шу боисдан ҳам фан ва техниканинг ривожланиши инсоншунослик фанининг ривожига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Тафаккур борасидаги психологик назариялар

Тафаккур муаммоси хориж психологиясида кенг доирада тадқиқ қилиниб, атрофлича билимлар ва маълумотлар заҳираси тўпланган. Айнан келтирилган маълумотларда тафаккур тушунчаси турли нуқтаи назарлардан таҳлил қилинади.

Экзистенциализмнинг асосчиси бўлмиш немис файласуфи Мартин Хайдегер (1889-1978) тушуниш учун ўз диққатимизни қарата олсакки биз фикрлашга ўрганамиз-деб ёзади. Унинг фикрича, нарса ва воқеаларнинг моҳиятини тушуниш, англаб етиш, инсон фикрлаш жараёнида муҳим ўрин эгаллайди. Тушунишни талаб қиладиган нарса инсонни фикрлашга ундайди. Тушунишни талаб қиладиган нарса ҳеч қачон биз томонимиздан яратилмайди.

Хайдегернинг фикрича, тафаккур мавжудлигининг асосий хислати бу тасаввурдир. Тафаккур ҳақидаги таълимотга асосан тасаввур фикрда ифода этилади. Шунинг учун ҳам тафаккур ҳақидаги таълимотни логика, мантик деб атайди.

К.Р.Мегрелидзенинг таъкидлашича, инсондаги бирор бир рухий ҳодиса ижтимоий омилни ҳисобга олмасдан туриб, тўғри тушунтирилиши мумкин эмас. Бу нарса биринчи навбатда тафаккурга тааллуқлидир. Тафаккурнинг ижтимоий ҳаётнинг бошқа кўринишларисиз ўрганиш мумкин эмас.

Инсон тафаккурининг усуллари нерв тизимида ҳам, миясида ҳам эмас, балки бир даврда мана шундай идрок этишга, ўйлашга, ишлашга, бошқа бир даврда эса нерв фаолиятини бошқача ишлашга йўллайдиган ижтимоий шароитдадир.

Инсонлар фикрлари ва қарашлари индивидуал тартибда эмас, ижтимоий муносабатлар туфайли содир бўлади. Бу ҳақда К.Р.Мегрелидзе шундай ёзади: инсон тафаккури табиий ва биологик қонунлар бўйича эмас, балки ижтимоий- тарихий қонуниятлар йўлида ҳаракатланади. Инсоннинг фикрлаш усули аввало ижтимоий ҳодисадир. Фикр ҳеч қачон ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, фикр бирор нарса ҳақида, бирор предмет ҳақида бўлиши мумкин. Предметсиз фикрнинг бўлиши мумкин эмас. Тафаккурнинг функцияси мия фаолияти жараёнида кечадиган субъектив психологик жараёнлар билангина чегараланмайди:

Биринчидан, онгнинг субъектив ҳолатинигина ифодаламасдан, балки объектга ҳам тегишли бўлади ва нарсалар муносабатини ифодалайди.

Иккинчидан, янги фикрнинг вужудга келиши билан билиш жараёни тугалланмайди, балки фақатгина бошланади. Бу билишнинг бошланғич босқичи бўлиб, ғоянинг субъектив ҳолатидир, энди фикрни амалга ошириш босқичи бошланади.

Учинчидан, алоҳида индивиднинг фикри ижтимоий етилган фикрларнинг хусусий кўринишидир.

Ҳар бир алоҳида шахс ижтимоий тушунчалар, тасаввурлар ёрдамида фикрлайди. К.Р.Мегрелидзе инсон фикрининг ижтимоий эканлигини қайта-қайта таъкидлайди. Фикрлар ва ғоялар эркин индивидуал ижоднинг маҳсули эмас, балки индивиднинг ўзи каби жамият ва ижтимоий муносабатлар маҳсулидир. Шунинг учун инсон тафаккури тафаккур босқичлари, инсон тафаккурининг шакллари ва усуллари ҳақидаги жумбоқнинг ечимини мантиқий изланишлардан анъанавий психологиядан эмас, балки аввало бу ғояларнинг ижтимоий келиб чиқишидан излаш керак. У ёки бу индивид жамиятда етилган ижтимоий ғояларнинг тасодифий ифодаловчиси бўлиб қолади.

Академик А.И.Берг шундай деб ёзади “инсон фақат ташқи дунё билан тўхтовсиз мулоқот қилиши шароитидагина узоқ вақт фикрлаши мумкин. Ташқи дунёдан тўлиқ информацион ажралиш бу ақлдан озишнинг бошланишидир. Информацион ундовчи тафаккурнинг ташқи дунё билан алоқаси инсонга озик-овқатдек, иссиқликдек зарур”. Психология фани тараққиётида немис психология мактаби муҳим ўринлардан бирини эгаллайди ва асримизнинг бошларида Германияда Вюрцбург психология мактаби деб номланган янги йўналишга эга бўлган психологик оқим пайдо бўлди. Мазкур йўналишнинг йирик вакиллари сифатида О.Кюльпе (1862-1915), К. Бюллер (1879-1922), А.Мессер (1837-1937), Ах Нарцис (1871-1946) ва бошқаларни санаб ўтиш лозим. Улар томонидан олиб борилган экспериментал тадқиқотлар тафаккур муаммосининг ривожига маълум даражада ҳисса қўша олди. Вюрцбург психология мактаби вакиллари тафаккурни ҳиссий босқичда турган психик жараёнларга, яъни сезги ва тасаввурларга ажратиб ўрганишда рационал босқичдаги мураккаб жиҳатлардан механик равишда вужудга келади, деб тушунтириш мумкин эмаслигини экспериментал йўл билан исботлашга ҳаракат қилдилар. Олиб борилган тадқиқотларни ўзларининг устиларида ўтказиб, натижаларни объектив бўлишига камроқ эътибор берганлар.

Вюрцбург психология мактабининг намоёндалари тафаккур бу ички ҳаракат, актидир деб қарай бошлайдилар. Ўз-ўзини кузатиш методидан фойдаланиб, иш тутишда улар мана бундай ифоданинг маъносини тушунтириб беришлари лозим, тафаккур ҳаддан ташқари машаққатлики, шунга қарамай кўпчилик шунчаки ҳукм чиқаришни маъқул кўрадилар. Шунингдек, улар олдида муносабатларни ўрнатиш қисм, яхлит, тур, жинс объектнинг нисбати ва ўзаро муносабатларини ушбу муносабатларнинг аниқ аъзоларини идрок қилишни аниқлаш вазифалари туради. Шунинг билан бирга уларнинг барча тадқиқотлари объектив методларни излашга оид фаолиятларида авж олди. Жумладан, Н.Ах томонидан сунъий тушунчаларнинг шаклланиши бўйича дастлабки методика яратилди. Мазкур назария вакиллари тафаккурни муносабатларнинг акс этиши билан боғлаб, тафаккурни муносабатларнинг бирламчи қараб чиқиш, ёинки бирламчи маълумот бериш манбаи сифатида талқин қиладилар. Тафаккур тараққиёти

масаласини кўтариб чиқиб, ўсишнинг фикрларни фаоллаштириш орқали амалий фаолиятдан тафаккурни мутлақо ажратиб қўйдилар. Тафаккурни тадқиқ қилишнинг асосий методи –бу ўз-ўзини кузатиш эканлигини тан олади, холос. Мазкур муаммо гноселогик нуқтаи -назардан олиб қаралганда ушбу позиция идеализм измига кириб бораётганлигини англаб олиш унчалик қийин эмас. Вюрцбург мактаби намоёндалари тафаккурни алоҳида мустақил билиш фаолияти сифатида аниқ кўрсата билди. Бироқ тафаккурни амалиётда нутқдан ва ҳиссий образлардан қатъий ажратиб ташладилар.

Вюрцбург психология мактаби намоёндаларидан бири О.Зельц тафаккурни интеллектуал операциялар ҳаракати сифатида қабул қилган. У ўз олдига фикр юритиш фаолиятининг у ёки бу жиҳатлари қай йўсинда шаклланишини кузатиш, интеллектуал фаолият босқичларини кўрсатиш ақлий фаолиятнинг продуктив ва репродуктив кўринишидаги зиддиятларни бартараф қилиш вазифасини қўйди. О.Зельц масала ечиш жараёнини ўрганишда умумийликка эга бўлган масалани вужудга келтириш босқичларига алоҳида эътибор бериб, элементлар билан предметлар муносабатини ажратиб кўрсатади. Бунинг натижасида муаммо комплекси намоён бўлади. Комплекс ўз ичига ушбу жиҳатларни қамраб олиши назарда тутилган: а) маълумнинг тавсифномасини бўлақларга ажратиш; б) қидирилувчи номаълумнинг ўрнини аниқлаш; в) номаълум қидирилувчи билан маълум ўртасидаги муносабатларни ажратиб кўрсатиш.

Шундай қилиб, Вюрцбург психология мактабининг намоёндаси О.Зельц психология тарихида биринчи бўлиб тафаккурни жараён сифатида экспериментал методлар билан тадқиқ қилган, интеллектуал операциялар ва уларнинг таркибий қисмларини назарий ва амалий жиҳатдан таърифлаб берган, изчил илмий методларга асосланиб, ўрганишга бутун вужуди билан интилган психологдир. Германияда психологиянинг гештальтпсихология йўналиши вужудга келди. Унинг, кўзга кўринган намоёндалари қаторига Х.Эренфельс (1859-1932), В.Келер (1887-1967), К.Кофка (1886-1941) ва бошқалар қиради. Гештальтчилар фикрига қараганда, ҳар бир психик ҳодисанинг мазмуни унинг таркибига кирувчи қисм ва элементларни биргаликда акс эттиришдан кўлам жиҳатидан кенг, мазмун жиҳатидан ранг-барангдир. Гештальтчиларнинг аксиоматик характерга эга бўлган ушбу тезислари мазкур таълимот ғоясини очиб беришга хизмат қилади, алоҳида олинган қисм ва элементларнинг йиғиндиси яхлит тузилиш мазмунини белгилаб бера олмайди, аксинча яхлит тузилма қисм ва элементларнинг хусусиятлари ва хоссаларини белгилаб беришга қурби етади.

Гештальтпсихологиянинг марказий назарияси ҳар қандай психологик жараёнларнинг бош моҳияти уларнинг сезгиларга ўхшаш алоҳида элементлари эмас, балки конфигурация шакл ёки гештальтчиларнинг яхлит яратишидан иборат.

Гештальтпсихологияда тафаккур муаммосининг тадқиқоти кенг қамровли тарзда олиб борилади. Жумладан, В.Келер антропоидларнинг интеллектуал ҳаракатларини экспериментал ўрганиш натижасида юқори

даражада тараққий қилган маймунларнинг ақлий ҳаракатида инсон ҳаракатига хос ўхшашлик борлиги тўғрисида хулоса чиқаради.

В.Келёрнинг фикрича, топшириқни ечиш механизми қуйидагилардан иборат: организмнинг оптик майдонидаги вазиятларнинг муҳим элементлари бир бутунликни, яъни вазият элементларига, гештальт ичига кириб, гештальтда қайси жойни эгаллашга боғлиқ равишда янги аҳамият касб этади. Вазиятнинг муҳим элементларидан намоён бўлувчи гештальтчилар муаммоси вазиятда организмда баъзи бир зўриқишлар таъсирида вужудга келади, топшириқни ечиш муаммоли вазиятнинг қисмлари янги гештальтда янги муносабатда идрок қилина бошлаганида тугалланади. Масалани ечиш аниқ қадамларни юзага келтирувчи гештальт сифатида майдонга чиқади.

Гештальтчиларнинг айримлари “йўналиш” атамасини қўллаб, уни ўтмиш тажрибаси билан боғлашга интиладилар. Шунингдек, улар “тафаккурнинг эвристик методлари” тўғрисидаги тушунчадан ҳам фойдаланадилар. Бунда материални, қўйилган мақсадни, конфликтли ҳолатларни таҳлил қилишни назарда тутадилар.

Гештальтчилар тафаккур психологиясининг қатор муаммоларини кўтариб чиқадилар, чунончи ижодий тафаккурнинг ўзига хослиги, тафаккур жараёнида янгиликнинг вужудга келиши, билимлар билан тафаккур нисбати, топшириқни бажариш жараёнида аста-секин ва бирданига ечиш йўлини қўллаш кабилар. Тафаккурни психологик ўрганишда функционал ривожланиш ғоясини амалиётга тадбиқ қилиш ҳам маълум даражада гештальтпсихология намоёндаларининг хизмати ҳисобланади.

Шунга қарамасдан В.Кёлер М.Вертгаймер, К.Дункерларнинг экспериментал тадқиқотлари тафаккурнинг асосий механизмларидан бири бўлган предметларни янги алоқалар ва муносабатларга фикран жиҳатини очишни аниқладилар. Аммо улар ҳам мазкур муаммоли вазиятда индивиднинг амалий ва назарий ақлий фаолиятлари ролини мутлақо тан оладилар.

Америка психологиясида вужудга келган бихевиоризм ёки ҳулқ психологияси оқими ўтган асрнинг охирларидан бошлаб ҳукм суриб келмоқда. Бихевиоризм оқимининг асосчилари америкалик психологлар Дж.Уотсон (1878-1958) ва Э.Торндайк. (1871-1949) лардир. Кейинчалик булар қаторига К.Левин (1890-1957) А.Вайс (1974-1931) ва бошқалар келиб қўшиладилар. Маълум давргача мазкур оқим психология оламида доминантлик ролини ўйнайди. Ҳозирги даврда бу оқим бир неча мустақил психологик мактабларга ажралиб кетган. Лекин уларнинг моҳиятида бихевиоризм нафаси уриб туради. Ҳаммаси учун умумий формула S-R, яъни стимул-реакция хизмат қилиб келмоқда.

Дж. Уотсон тафаккурнинг ички нутқ ва новербал товушсиз имо-ишора, мимика, елка қисиши, қош сузиш, коммуникация, мулоқотни бирга қўшиб, кенг маънода тушунади ва уни учта шаклга ажратиб ўрганади. Нутқ шаклларида бири нутқ малакаларини секин-аста авж олдириш деб аталади. Бу шеърни ёки цитатани аниқ эсга туширишда ўз ифодасини топади. Тафаккурнинг иккинчи шакли субъект учун янги бўлмаган топшириқни сўз

ёрдами билан ечиш, ярим-ёртиси унутилган шеърни эслашга ҳаракат ва ниҳоят, янги топшириқни яққол ифодали ҳаракат ва сўз ёрдами билан ечиш Дж. Уотсон учун малака у индивидуал эгаллаган ва ўрганилган хатти-ҳаракатдир. Ушбу назария нуқтаи назаридан қарасак, тафаккур малакага яқинлаштирилиб қўйилади, чунки шеърни эсга тушириш ҳам тафаккур деб талқин қилинади.

Дж. Уотсон тилни ўзлаштиришнинг ижтимоий жиҳатларини умуман ҳисобга олмаган, нутқнинг тузилиши ва ривожланишига сира эътибор қилмаган. Нутқ билан тафаккур бирлиги тўғрисида тамойилни англаб етмаган, тафаккур ва онгнинг ҳулқ кўриниши сифатида олиб қаралган.

Мустақил ишлаш учун тавсия этилаётган мавзулар

1. Тафаккур хақида тушунча.
2. Тафаккур операциялари.
3. Тафаккур шакллари.
4. Тафаккур сифатлари
5. Тафаккурнинг турлари.
6. Тафаккур ва масала ечиш.
7. Тафаккурдаги индивидуал фарқлар.
8. Ҳиссий билиш ва тафаккур ўртасидаги фарқ.
9. Абстракт ва конкрет тафаккур ўртасидаги фарқ.

3.МОДУЛ

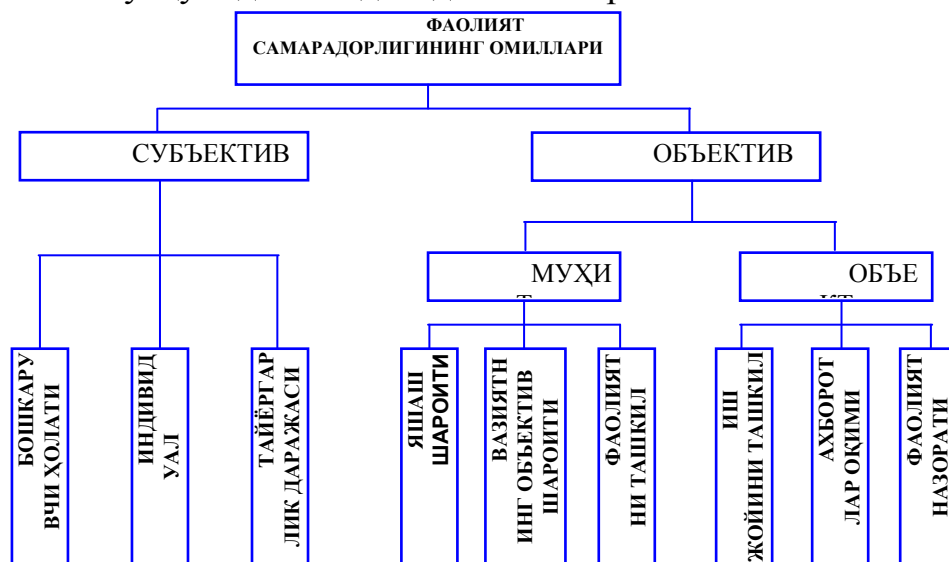
ФАОЛИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАҲЛИЛИ

3.1

ФАОЛИЯТ ВА МОТИВАЦИЯ

Фаолият ҳақида тушунча

Одам табиати жихатидан фаол мавжудотдир. У маълум фаолиятда бўлмасдан яшай олмайди. Инсон фаолиятининг тури жуда кўп бўлиб, улардан энг муҳими ижтимоий қийматга эга бўлган ишлаб чиқариш меҳнатдир. Одам ҳар доим жамоада бўлиб меҳнат қилади ва меҳнат натижаларини ҳам жамоа турмуш тарзини ўзлаштиради. Ҳар бир тирик организмнинг фаоллиги унинг эҳтиёжларини қондирилишига қаратилган бўлади. Англаб бўлмайдиган ва англаб бўладиган табиий ёки, маданий, ёки маънавий, шахсий ёки ижтимоий-шахсий эҳтиёжлар одамда ҳар турли фаоллик туғдиради. Маълумки, инсон фаолияти жараёнида маълум бир маҳсулотни яратади ва ундан ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланади. Айнан фаолиятда эришилаётган муваффақиятини таъминловчи бир қатор омиллар мавжуд. Шулар жумласига объектив ва субъектив омилларни киритиш мумкин ва у қуйидаги жадвалда акс эттирилган.

Агар ҳайвонларни хатти-ҳаракатлари бевосита теварак-атрофдаги муҳит билан белгиланса, одамнинг фаоллиги эса илк ёшлик давридан бошлаб, бутун инсониятнинг тажрибаси ва жамият талаби билан бошқарилади. Шу боис “фаолият”, “фаоллик”, “хатти-ҳаракат” тушунчаларининг мазмун моҳиятини англаб олиш лозим. Шунга кўра

адабиётларда мазкур тушунчаларга берилган таърифларга асосий эътиборни қаратиш лозим.

А.В.Петровский таҳрири остида чиққан “Умумий психология” дарслигида: “**Фаолият** – кишининг анланган мақсад билан бошқарилиб туриладиган ички (психик) ва ташқи (жисмоний) фаоллигидир” –деб таърифланади.

М.Г.Давлетшин муаллифлигида чоп этилган “Психология” қисқача изоҳли луғатида: “**Фаоллик** – тирик материянинг умумий хусусияти, тевақил атрофдаги муҳит билан ўзаро таъсирида намоён бўлади. Психик фаоллик бу ўзаро таъсир шу асосда фаоллик кўрсатиш билан тавсифланади”- дея таърифланган.

Фаолият – инсониятга хос онг билан бошқариладиган эҳтиёжлар туфайли, пайдо бўладиган ва ташқи олам билан кишининг ўз-ўзини билишга, уни қайта қуришга йўналтирилган фаоллигидир.

Ҳаракат – мақсадга мувофиқ йўналтирилиб, онгли равишда амалга ошириладиган ҳаракатлар йиғиндиси. Ҳаракат онгли фаолиятларнинг таркибий қисмлари ва мотивларидан биридир.

Қ.Турғуновнинг “Психология” терминларининг қисқача русча-ўзбекча изоҳли луғатида: **Фаоллик** – шахснинг эҳтиёжларини қондириш учун воқеликни ўзлаштиришга қаратилган муҳим қобилиятидир. Фаоллик ихтиёрий ва ихтиёрсиз бўлиб, кишининг фаолияти меҳнат, ўқиш, ўйин, ижтимоий ҳаёт, спорт, ижод қабиларда яққол намоён бўлади”- деб кўрсатилади.

Фаолият-инсон ҳаётининг унинг воқеликка нисбатан фаол муносабатининг рўёбга чиқиш шакли. Ҳаракат – мақсадга мувофиқ йўналтирилиб, онгли равишда амалга ошириладиган ҳаракатлар йиғиндиси онгли фаолият таркибий қисмлари ва мотивларидан иборат.

В.М.Каримованин “Психология” ўқув қўлланмасида қуйидагича таърифлар учрайди:

Фаоллик – шахснинг ҳаётдаги барча хатти-ҳаракатларини намоён этишни тушунтирувчи категориядир.

Фаолият – инсон онги ва тафаккури билан бошқариладиган, ундаги турли-туман эҳтиёжлардан келиб чиқадиган ҳамда ташқи оламни ва ўз-ўзини ўзгартириш ва такомиллаштиришга қаратилган ўзига хос фаоллик шаклидир.

Мазкур таърифлардан кўринадики, фаолият тушунчаси ўз таркибига шахснинг у ёки бу даражадаги фаоллик кўрсата олиш даражаларини қамраб олади ва унга умумий тарзда қуйидагича таъриф бериш мумкин: **Фаолият**-анланган мақсад билан бошқариладиган ички (психик) ва ташқи (жисмоний) ҳаракатлар йиғиндисига айтилади.

Адабиётларда фаоллик ва ҳаракат тушунчалари ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлгани билан улар ўртасидаги айрим фарқли белгилар кузатилади. Жумладан, фаолиятнинг мазмуни тўла-тўқис уни юзага келтирган табиий-

биологик ва маънавий эҳтиёжлар билан шартлашмаганлиги туфайли унинг психологик механизми ҳам ўзгача негизда қурилиши мумкин.

Иккинчидан, фаолият муваффақиятини таъминлаш учун психик нарса ва ҳодисаларнинг хусусият объектив хоссаларни акс эттириши, кўйилган мақсадга эришиш йўл-йўриқларини аниқлаб бериш лозим.

Учинчидан, фаолият шахснинг хулқ-атворини мақсадга қаратилган ҳаракатларни руёбга чиқариш, юзага келган эҳтиёжларни ва ёрдамга муҳтожлиги, фаолликнинг имконини берадиган бошқаришни уддалаш лозим. Шунинг учун фаолиятни билиш жараёнларисиз, иродавий зўр беришсиз амалга ошириш жуда мушкул. Айнан иккала омил ўзаро узвий алоқага киргандагина яратувчанлик хусусиятини касб этади.

Инсон фаоллигининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, фаолиятнинг мазмуни ана шу фаолиятни юзага келтирган эҳтиёжнинг бир ўзи билан белгиланмайди. Агар эҳтиёж фаолиятга мотив сифатида мадад бериб, уни рағбатлантириб турса фаолиятнинг шакли ва мазмуни ижтимоий шароитлар, ижтимоий талаблар ҳамда тажрибалар билан белгиланади.

Фаолиятнинг муҳим хусусиятлари	
Ҳайвонлар фаоллиги	Инсон фаолияти
Инстинктив – биологик фаоллик	Билишга ва мулоқатга бўлган эҳтиёжлар билан йўналтирилган.
Ҳамкорликдаги фаолият эмас, биологик мақсадлар, (озикланиш, химояланиш)га асосланган тўда бўлиб юриш,	Кишилик жамияти ҳамкорлигидаги фаолият асосида ташкил топган, ҳар бир ҳаракат инсон учун ҳамкорликдаги фаолиятидаги ўрнига кўра аҳамиятлидир.
Кўргазмали – яққол вазиятлар билан бошқарилади	Предмет ва ҳодисаларни мавҳум-лаштириш, улар ўртасидаги сабабий боғланиш ва муносабатларни аниқлаш мумкин.
Ирсий жиҳатдан мустаҳкамланган дастур (инстинкт)лар асосидаги хатти-ҳаракатлар, кўникмалар яқка тартибда ҳосил бўлиб ҳайвоннинг яшаш учун ташқи шароитларга мослашиши сифатида намоён бўлади.	Тажрибани бериш ва ўзлаштириш мулоқотнинг ижтимоий воситалари (тил ва бошқа белгилар тизими) ёки моддий маданият маҳсулотлари орқали амалга оширилади.
Ёрдамчи қуроллар, воситалар ясаши мумкин, аммо ундан қурол сифатида доимо фойдаланмайди.	Меҳнат қуроллари ясаб, уни кейинги авлодларига ҳам қолдириши мумкин. Турли предмет ва

Бир қурол ёрдамида бошқа қурол ясай олмайди.	қуроллардан фойдаланиб, янги қурол ва воситалар ярата олади.
Ташқи муҳитга мослашади	Ўз эҳтиёжларига мувофиқ тарзда ташқи дунёни ўзгартиради.

Одамни ишлашга мажбур қилувчи мотив унинг овқатланиш эҳтиёжи бўлиши мумкин. Бироқ одам, масалан, дастгоҳни очлик эҳтиёжини кондиритиш учун бошқармайди. Инсон фаолиятининг мазмуни жамият талаб қиладиган бирон маҳсулотни тайёрлаш мақсади билан белгиланади. Фаоллик манбаи бўлган фаолият яхши англаб олинган мақсад билан белгиланади.

Юқоридаги жадвалда инсон фаолияти билан ҳайвонлар ҳатти-ҳаракати ўртасидаги фарқлар акс эттирилган. Фаолият фаолликни англаб олинган мақсад билан бошқаради. Фаолиятни англаш қандай даражада бўлмасин мақсадни англаш ҳамма вақт ҳам зарурий белги сифатида қолаверади.

И.М.Сеченов физиологик органлар ва тизимлар фаоллиги ёки иши тўғрисида тасаввурга эга бўлган, шу сабабдан унинг асарларида “Тафаккурнинг фаол шакли”, “Тафаккур фаолияти”, “Мия фаолияти”, “Мускул фаолияти” сўз бирикмалар кенг кўламда жой олганлиги И.П.Павлов томонидан “Олий нерв фаолияти”, Н.А.Бернштейн эса “Физиологик фаоллиги” атамани фан оламига олиб кирган. Лекин Н.А.Бернштейн фаоллик, фаолият, иш, меҳнат тушунчаларини маъносига кўра фарқлаган бўлишига қарамай, у аксарият ҳолларда фаолликни фаолият маъносида қўллаган.

Психофизиологияда фаолият фаолликни физиологик маъноси сифатида талқин қилинган бўлса, иш, меҳнат фаолияти, “меҳнат фаоллиги” мазмунида қўлланилади. Ижтимоий психологияда “Фаолият – фаоллик – иш - меҳнат”, “Фаолият - хулқ”, “меҳнат – хулқ, фаолият” кўринишлари жуфтлиги учраб туради. С.Л.Рубинштейн онг ва фаолият бирлиги тамойилини илгари суриб, уни атрофлича асослаб бериб, фаолият психологиясини яратиш зарурлигини тушунтира олди. Унингча, меҳнат психологик эмас, балки “ижтимоий категория”, психология эса “меҳнат фаолиятининг психологик жабҳаларини” тадқиқ этади.

А.Н.Леонтьев фаолиятнинг психологик назариясини яратиб, унинг асосий тушунчаси сифатида “Предметли фаолият” сўз бирикмасини фанга олиб кирди. Муаллиф томонидан “Одамнинг ҳиссий амалий фаолияти” сўз бирикмаси “ижтимоий инсон” сифатида талқин этилади. Унинг асарларида “Фаолият”, “Хулқ” тушунчалари ҳар хил мазмунда ишлатилади, жумладан “Тескари алоқалар воситасида хулқни бошқариш”, “Фаолиятнинг ҳалқали тузилиши”, “Фаолиятни бошқариш”, “Қўлнинг туюш фаолияти”, “Перцептив фаолият”, “Рецептор ва эффектор” аппаратларининг ҳамкорлик фаолияти кабилар.

Б.Г.Ананьев фаолият психологиясини фаоллик психологияси маъносида тушунади. Унинг фикрича билиш ва муомала фаолиятнинг

бирламчи кўринишидир. Тадқиқотчи “Инсон фаолияти”, “Ташкилий иш”, “Ташкилотчилик фаолияти”, “Хулқ жараёнининг алгоритмлари” атамаларидан ҳар хил маънода фойдаланади.

Фаолиятнинг интериоризацияси ва экстериоризацияси.

Ташқи оламда турли ҳодисалар маълум даражада ўзаро доимий боғлиқликга, маълум шароитларда намоён бўладиган бирор мустаҳкам хусусиятга ва тузилишга эгадир.

Объектлар билан ҳодисалар ўртасидаги бундай барқарор (инвариант) муносабатларни объектларнинг муҳим хусусиятлари деб юритилади. Бу уларнинг келажакда қай даражада ўзгариши ва шу мақсадга мувофиқ иш тутиш, яъни объект ва ҳодисаларнинг “хатти - ҳаракатлари”ни олдиндан кўра олиш имкониятини беради. Ташқи, яъни буюмлар билан қилинадиган бундай ҳолда гуё ички, яъни илдам фаолиятни олдиндан пайқаб олинади. Объект (нарсаси) устида қилинадиган конкрет ишлар бу объектларнинг муҳим хусусиятлари устида қилинадиган операциялар билан, яъни идеал (психик) ишлар билан алмашинади. Бошқача қилиб айтганда нарсалар билан жисмоний тарзда қилинадиган ишлар шу нарсаларнинг мазмуни билан алмашинади.

Ташқи реал ишдан ички идеал ишга мана шундай ўтиш жараёнини **интериоризация** деб юритилади (ички ишга айланади). Инсон психикаси интериоризацияси туфайли айни чоғда кўз ўнгида йўқ бўлган нарсаларнинг образлари билан ишлай билиш қобилиятига эга. Интериоризация муаммоси рус олимлари Л.С.Виготский, А.Н.Леоньев, П.Я.Гальперин ва уларнинг шогирдлари томонидан турли жабҳаларда тадқиқ қилинган. Интериоризация орқали инсон психикаси муайян вақт оралиғида унинг идрок майдонида йўқ нарсаларнинг тимсоли (образи) дан фойдаланиш қурбига эга бўлади. Шу нарсаси маълумки бундай ўзгаришларнинг муҳим қуроли бўлиб, сўз ўзгариши воситаси сифатида нутқий фаолият хизмат қилади. Шунинг учун сўзларни тўғри ишлатишга одатланиш фавқуллоҳда буюмларнинг муҳим хусусиятлари ҳақида ахборотдан фойдаланишнинг усуллари ўзлаштириш демакдир. Инсон ақлий тараққиётида интериоризациянинг аҳамияти каттадир.

Маълумки, одамнинг ички дунёси пайдо бўлгандан сўнг ҳар бир нарсани, ҳар бир ҳаракатни олдиндан ичида ўйлаб сўнгра амалга оширади. Олдин ичида ўйлаб, сўнгра бевосита ташқи муносабатга ўтиши фаолиятнинг **экстериоризацияси** деб юритилади.

Шунинг учун шахс фаолиятининг жисмоний (ташқи) ва психик (ички) тузилмалари бир-бири билан уйғунлашганлиги кўзга ташланади. Инсон фаолиятининг ташқи жабҳаси унинг атроф-муҳитга таъсир кўрсатишга мўлжалланган саъи – ҳаракатлар ички психик жиҳатида боғлиқ бўлиб, уларни мотивлаштиради, билишга ундайди ва бошқаради. Шунингдек ташқи жабҳа ўз навбатида а) психик фаолият буюмлар ва жараёнлар хусусиятини ўзида намоён қилади; б) уларнинг мақсадга мувофиқ тарзда қайта ўзгартирилишини амалга оширади; в) психик андозалар ўхшашлигини, натижалар ва ҳаракатларнинг кутилмаларига мувофиқлигини кўрсатади; г)

уларни узлуксиз равишда йўналтириб ва назорат қилиб туради. Шунга мувофиқ равишда ташқи яққол фаолиятини ҳам ички (психик) фаолиятнинг экстериоризациялашувга айланиши деб баҳолаш мақсадга мувофиқ.

Фаолиятнинг таркиби

Инсон фаолияти жуда хилма-хилдир. Унга меҳнат, педагогик, бадий-ижод, илмий-тадқиқот фаолиятларини киритиш мумкин. Инсон фаолияти таркибини таҳлил қилиш, шуни кўрсатадики, фаолият ташқи дунёни онгли психик акс эттирилишида намоён бўлади. Ҳар қандай фаолиятда инсон ўз хатти-ҳаракатларини мақсадини англайди, кутилаётган натижани тасаввур қилади, шароитни идрок қилади ва баҳолайди, бажариладиган ҳаракат таркибини ўйлайди, иродавий зўр беради, фаолиятнинг боришини кузатади, муваффақият ва мағлубиятини ўйлайди.

Фаолият бир томондан, шахснинг ривожланиши ва сифатларининг намоён бўлиш шароити, иккинчидан, шу фаолият субъекти бўлган шахснинг тараққиёт даражасига боғлиқдир.

Юқоридаги жадвалдан кўришиб турибдики, барча фаолият турлари таркибида учта таркибий қисмни: мақсад-мотив-ҳаракатни ажратиш мумкин.

Мақсад–инсон фаолияти сўнгги натижасининг образи сифатида намоён бўлади ва эҳтиёжларини амалга оширилишидир.

Мотив – кишини фаолиятга ундайди ва унга мазмун бахш этади.

Иш-ҳаракат галдаги битта оддий вазифани бажаришга қаратилган, нисбатан тугалланган фаолиятнинг таркиби. Фаолиятга қаратилган мақсад озми-кўпми узоқ ёки яқин бўлиши мумкин. Шунинг учун бу мақсадга эришиш одам томонидан ана шу мақсад сари ҳаракат қилиш давомида унинг олдида туғиладиган қатор жузъий мақсадларни изчиллик билан ҳосил қилишдан иборат бўлади. Қуйидаги ҳаракатнинг муҳим таркибий қисмлари кўрсатилган.

Ташқи оламдаги нарсаларнинг ҳолатини ва хоссаларини ўзгартиришга қаратилган ҳаракатларни иш-ҳаракат (саъи-ҳаракат) деб юритилади. Нарсалар билан қилинадиган исталган бир иш макон ва замон билан боғлиқ бўлган маълум ҳаракатлардан ташкил топади. Масалан: “А”, “И” ҳарфларни ёзишдаги ҳаракатлар, бир-биридан фарқ қилади. Одамларнинг нарсалар билан қиладиган ҳаракатлари таҳлили шуни кўрсатадики, бу ҳаракатлар

ташқи жихатдан жуда кўп, ранг-барангдир. Шундай бўлса ҳам, одатда улар учта содда элементлардан ташкил топгандир; “олмоқ”, “жойини ўзгартирмоқ”, “қуйиб юбормоқ” бу ҳаракатлар одамнинг танаси, оёқлари ва боши билан қилинадиган ёрдамчи ҳаракатлар билан амалга оширилади. Предметли ҳаракат таркиби қуйидагича изоҳланади.

Инсон фаолиятига йўналтирилган мақсадга эришиш учун шу йўлда ҳаракат қилиш туфайли хусусий вазифаларни бажаришга киришади. У ўз олдида турган мақсадни амалга ошириш учун маълум вақт оралиғида у ёки бу амални бажаради. Бирор матнни компьютерда тайёрлаш учун инсон олдин уни электр токига улайди, экранни ишга созлайди, унинг тугмачаларини босиш орқали ҳарф ва сўзларни тиради, сўнгра маълум маъно аниқлашчи матн пайдо бўлади.

Инсон фаолияти нарсаларни ўзлаштиришга йўналтирилган саъи – ҳаракатлардан ташқари: а) тананинг фазовий ҳолати, б) қиёфанинг

сақланиши (тик туриш, ўтириш), в) жой алмашиш (юриш-югуриш), г) алоқа воситалари саъи-ҳаракатлари қатнашади. Одатда алоқа воситалари таркибига; а) ифодали саъи-ҳаракат (имо-ишора, пантомимика), б) маъноли ишора, в) нутқий саъи-ҳаракатларни киритади. Саъи-ҳаракатларнинг ушбу турларида таъкидлаб ўтилганидан ташқари мушаклар, ҳикилдоқ, товуш пайчалари, нафас олиш аъзолари иштирок этади. Демак, нарсаларни ўзлаштиришга қаратилган ҳаракатнинг ишга тушиши муайян саъи-ҳаракатлар тизимининг амалга оширилишини англатади. Бу ҳодиса кўп жиҳатдан ҳаракатнинг амалга ошиши, шарт-шароитларга боғлиқ. Жумладан: а) китобни олиш қаламни олишдан бошқачароқ тарздаги саъи-ҳаракатни тақазо этади, б) автомобилни ҳайдаш велосепедда учишга қараганда ўзгача саъи-ҳаракат талаб қилади, в) эллик килограмм штангани кўтаришда бир пудлик тошга қараганда кўпроқ қувват сарфланади, г) картонга катта шаклни жойлаштириш, қийин кечади.

Юқорида келтирилган мисоллар турлича объектларга тааллуқли бўлишига қарамай, уларда ҳаракатнинг мақсади ягонадир. Объектларнинг турлича эканлиги саъи-ҳаракатларнинг олдига ва мушак фаолияти тузилишига ҳар хил талабларни кўяди. Ушбу воқелик рус олимлари П.К.Анохин, Н.А. Бернштейн, Э.А.Асратянларнинг тадқиқотларида исботлаб берилган. Уларнинг умумий мулоҳазаларига қараганда, мушакларнинг фаолияти саъи – ҳаракат вазифаси билан эмас, балки мазкур саъи-ҳаракат рўй берадиган шарт-шароитлар билан бошқарилиш мумкин. Мушаклар бу ўринда саъи-ҳаракатларнинг йўналишини ва тезлигини таъминлаш учун хизмат қилади, ҳар хил қаршиликларни (ҳажм, куч, вазн таъсири) муайян даражада сусайтиради.

Саъи-ҳаракатларнинг назорат қилиш жараёни ва уларни бошқариш тескари алоқа тамойилига биноан рўёбга чиқади. Ушбу ҳодисани амалга ошиш имконияти қуйидаги омилларга бевосита боғлиқ ҳолда кечади: а) сезги аъзолари алоқа канали вазифасини бажарган тақдирда; б) улар ахборот манбаи сифатида ҳаракат ролини ўйнаганда; в) саъи-ҳаракатларни акс эттирувчи аломатлар бу жараёнда хабар етказувчи сифатида қатнашганида ва бошқалар. Таъкидлаб ўтилган омиллар орқали амалга ошадиган тескари алоқанинг бундай шаклини (кўринишини) рус тадқиқотчиси П.К.Анохин тескари афферентация деб атаган. **Афферентация** (лотинча *afforens* келтирувчи деган маънони англатади) ташқи қўзғатувчилардан ҳамда ички органлардан ахборотни қабул қилувчи хиссий аъзолардан марказий нерв системасига келиб тушувчи нерв импульсларининг доимий оқимини билдиради. Тўғри алоқа ахборотларнинг ташқаридан кириб боришини англатиб келса, тескари афферентация унинг акс ҳолатини намоён қилади. Саъи – ҳаракатларнинг ҳаммаси ҳам органларнинг фаолиятини тушунтириш учун хизмат қилади ва назорат (бошқарув) жараёни қандай кечишини таҳлил этиш имкониятига эга.

Фаолият таркибига кирувчи саъи-ҳаракатлар тизими охир оқибатда мазкур ҳаракатнинг мақсади билан назорат қилинади, баҳоланади ва тўғрилаб турилади. Мақсад мияда фаолиятнинг бўлғуси маҳсулоти тимсоли,

Ўзгарувчан андазаси тарзида вужудга келиши мумкин. Эзгу ниятга айланган бўлғуси андоза билан ҳаракатнинг амалий натижаси қиёсланади, ўз навбатида андоза саъи-ҳаракатни йўналтириб туради. Ана шу ҳолатнинг турлича психофизиологик талқинлари мавжуд бўлиб, улар “Бўлғуси ҳаракат моделлари”, “саъи-ҳаракат дастури”, “мақсаднинг дастури”, “мияда ҳаракатнинг ўзи олдиндан ҳосил қиладиган андозалари” сингари тушунчаларида ўз ифодасини топади. Жумладан, уларнинг энг муҳимлари; “Ҳаракат акцептори” ва “Илгарилаб акс эттириш” (П.К.Анохин), “Ҳаракатлантирувчи вазифа” ва “Бўлғуси эҳтиёж андозаси” (Н.А.Бернштейн), “Зарурий моҳият ” ва “Келажак андозаси” (Миттельштедт, У.Эшби) ва бошқалар. Санаб ўтилган тадқиқотчиларнинг талқинлари илмий фараз (тахмин) тарзида берилганлиги туфайли улар мияда қандай акс этилиши мумкинлигини мукамал билишга қодир эмасмиз. Лекин уларнинг мияда илгарилаб акс эттириш тўғрисидаги мулоҳазалари, бу борада тасаввурларнинг яратилиши психология фани учун ижобий илмий воқелик бўлиб ҳисобланади.

Нарсалар билан қилинадиган иш-ҳаракатидан ташқари, одамнинг фаолиятини баданнинг маълум вазиятини ва қиёфасини сақлаб туришни таъминлайдиган ҳаракатлар, организмнинг бир жойидан иккинчи жойига ўрин алмаштириши, коммуникацияни таъминлайдиган ҳаракатлар, ифодали ҳаракатлар ва нутқ ҳаракатлари мавжуд.

Нарсалар билан қилинадиган ишларни бажариш маълум тизимдаги ҳаркатларни амалга оширишдан иборат. Ҳаракатлар тизими ва мақсади билан, бу мақсад йўналтирилган нарсалар хусусияти ва иш шароити билан боғлиқдир. Масалан, стакан ва қаламни олиш, пиёда ва чанғида юриш, оғир ва енгил нарсани бошқа жойга олиб қўйиш, майда ва катта михни қоқиш, гантел ва штангани кўтариш, ҳаракатлари бир-биридан фарқ қилади.

Ҳаракатнинг бошқарилиши ва унинг натижаларини эришиладиган пировард мақсад, таққослаш йўли билан доим назорат қилиб борилади ва тўлдириб турилади. Ундай назорат сезги аъзолари ёрдами билан эришилиши мумкин бўлган нарсалар ташкил этади. Демак, мақсад мияда, келажакдаги фаолият натижасида, тилакдаги келажак модели билан ишнинг мазкур натижалари таққосланади, худди ана шу ишнинг қай йўсинда бўлиши бошқарилади.

Ҳаракатларнинг истаган бир томонларини уларнинг мотор, сенсор ва марказий таркибий қисмлари деб аташ мумкин. Ишни амалга оширишда бажарадиган вазифаларига мувофиқ, улар ишни ижро қилувчи, бошқарувчи деб белгиланиши мумкин. Бу вазифаларнинг ҳар бирини киши онгли ва онгсиз равишда бажариши мумкин. Одам талаффуз қилмоқчи бўлган гапнинг грамматик шакли ва мазмуни ҳамиша онг ёрдамида олдиндан пайқаб олинади. Одатда, ишдан кўзланган мақсад ва шунинг билан бирга ишнинг умумий характери ҳамма вақт англаб олинади. Масалан, велосипедда кетаётган одам мутлақо онгсизлик ҳолатида бунинг уддасидан чиқа олмайди.

Бажариладиган ҳаракатнинг маълум томонлари даставвал тўла анлаб бошқаришни талаб қилинади, ундан кейин ишнинг бажарилиши

оннинг иштирокини борган сари камроқ талаб қилади. Бундай ҳолларда ишнинг бажарилиши автоматлашади. Одамдаги мақсадга мувофиқ ҳаракатларнинг амалга оширилиши ва автоматлашуви малака деб айтилади. Ишнинг тузилиши шундай қисман автоматлашуви туфайли ўзгариш имконияти қуйидагидан иборат:

1. Ҳаракатларни ижро қилиш усуллариининг ўзгариши. Бундан аввал ҳар бири алоҳида-алоҳида бажарилган айрим ҳаракатлар бир бутун ҳаракат таркибидаги оддий ҳаракатлар ўртасида ҳеч қандай “тўхтаб қолиш” ва танаффуслар бўлмайдиган битта яхлит актга айланади. Масалан, машина ҳайдашни ўрганаётган ҳайдовчи, ёзишни ўрганаётган бола ҳаракатини кўриш мумкин.
2. Ишни бажаришда сенсор, яъни ҳиссий назорат усуллариининг ўзгариши. Ишни бажариш устидан қилинадиган кўриш назорати кўп жиҳатдан мускул назорат билан алмашинади. Масалан, машинистканинг хат ёзишдаги, ҳайдовчи мотор овозидаги, пўлат қуювчи метал рангининг ўзгаришини фарқ қилади.
3. Иш-ҳаракат марказий бошқарувчи усуллариининг ўзгариши. Диққат иш-ҳаракатининг усуллариини идрок қилишдан озод бўлади ва асосан иш-амалнинг ҳамда натижаларни идрок қилишга қаратилади. Айрим ҳисоблаш, қарорга келиш ва бошқа интеллектуал операциялар тез ва бирлашган ҳолда “интуитив” бажарила бошлайди.

Малака фаолият таркибида ўзига хос ўрин тутади. **Малака** деб машқ қилиш жараёнида иш ҳаракатлар бажарилишининг автоматлашган усулларига айтилади. Малака иш унумдорлигининг ортишига, вақтни тежашга, ақлий фаолиятни бир мунча муҳимроқ нарсаларга сафарбар қилишга имкон беради. Малака қуйидагича ҳосил қилинади:

а) меҳнат ҳаракатлари, уларни эгаллаб олишнинг зарур эканлиги ва аҳамиятини англаш;

б) ҳаракат намунасини эсда олиб қолиш;

в) малака намуналарини кўп марта бажариш, машқ қилиш;

г) изчиллик билан олиб бориладиган машқ натижасида ҳаракатлар тезлашади, хатолар камаяди;

д) малака ҳаракатларни автоматлаштириш билан шаклланади.

Айрим ортиқча ҳаракат элементлари тушиб қолади.

Бирор фаолиятни амалга ошириш учун мавжуд билимлардан ва малакалардан фойдалана олиш **к ў н и к м а** дейилади.

Малака турли йўллар билан кўрсатиш, тушунтириш, кўрсатиш ва тушунтиришни қўшиб олиб бориш орқали ҳосил қилиниши мумкин.

Ҳар бир кўникма ва малака одамнинг ўз тажрибасида аввал эгаллаб олган малакалари асосида юзага келади ва амал қилади. Малака, кўникмаларнинг айримлари кишининг кўникма ҳосил қилишига ва малакали ишлашига ёрдам беради, бошқа бирлари ҳалақит беради, учинчилари, янги кўникмаларни

ўзгартириб боради. Бу ҳодиса психологияда малакаларнинг ўзаро таъсири дейилади.

Аввал ҳосил қилинган малакаларнинг янги малакаларга ижобий таъсири малакаларнинг кўчиши ёки **малакалар индукцияси** деб аталади. Масалан, математика дарсида ҳосил бўлган кўникмани, физикада қўллаш мумкин.

Фаолиятнинг яна бир қисми одат бўлиб, кўникма малакалардан ҳеч қандай самара ёки натижага эга эмаслиги билан ажралиб туради. Одатда одам томонидан беихтиёр, онгсиз тарзда муайян мақсадга йўналтирилмаган ҳолда амалга оширилади. Баъзи ҳолларда одатлар шахс томонидан назорат қилиниши мумкин, лекин ҳар доим ҳам ақлли ва керакли ҳаракатлар бўлмаслиги мумкин.

Фаолиятнинг асосий турлари

Одамларнинг фаолияти онгли фаоллик сифатида инсон онгининг таркиб топиши ва тараққиёти билан боғлиқ ҳолда таркиб топади ва ривожланади. Инсон фаолиятида тараққиётнинг асоси ҳамда онг мазмунининг манбаи бўлиб хизмат қилади.

Фаолиятда инсоннинг шахси ифодаланади, шу билан бирга фаолият одам шахсини таркиб топтиради. Одамларда ҳар хил турдаги фаолиятларнинг пайдо бўлиши ва тараққиёти жуда ҳам мураккаб ҳамда узоқ давом этадиган жараён. Боланинг фаолияти унинг камолоти давомида фақат аста-секин таълим ва тарбиянинг таъсири остида онгли мақсадга мос фаолият шаклини эгаллаб боради.

Инсон фаолияти асосан уч турга бўлинади: ўйин, меҳнат, таълим фаолияти. Бу фаолият турлари бола шахсининг таркиб топишида ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ўйин. Бола бир ёшга тўлгандан бошлабоқ унда фаолиятнинг содда шакллари эгаллаш учун шарт-шароитлар юзага кела бошлайди. Бундай шарт-шароитлардан биринчиси ўйиндир. Ўйин фаолиятини ҳайвон болаларида ҳам учратиш мумкин. Ҳайвонларнинг ёш болаларида кузатиладиган ўйин фаолиятига ҳар хил нарсалар билан шуғулланиш, ёлғондакам уришишлар, югуришни ва шу кабиларни киритиш мумкин. Болаларда ҳам ўйин уларнинг фаолиятларини, фаолликларини амалга ошириш шаклидир. Соф ҳолдаги ўйин фаолиятини юзага келтирадиган сабаб эҳтиёж бўлса, унинг манбаи тақлид ва тажрибадир. Болалар нарсалар билан ролли қоидали, ҳаракатли, дидактик мазмунли ўйинларни ўйнайдилар.

Ўйин нарса ва ҳодисаларнинг мазмунини боланинг ўз тажрибасида билиб олишга, мазкур мазмунларни ишлата билишга машқ қилдиради. Боланинг шахсий сифатлари бошқалар билан муносабатларда таркиб топиб боради.

Ўйин фаолиятида бола ижтимоий воқеликни тақлид, роль орқали ижро этишга ҳаракат қилади ва шу йўсинда атроф-муҳит тўғрисидаги, ижтимоий турмушдаги шахслараро муносабатларни ўзлаштира боради. Ижтимоий турмушдаги у ёки бу ҳодисани роль орқали ижро қилади. Сўз билан ҳаракатнинг бирикуви натижасида ўйин фаолияти тусини олади ва муайян маънода ахборот бериш, узатиш имкониятига эга бўлади. Дастлабки

ўйин айнан катталар хатти-ҳаракатини такрорлаш, уларга тақлид қилиш билан тавсифланади. Сюжетли ўйинлар борлиқнинг гоҳ анланган, гоҳ анланмаган тарзда у ёки бу томонларини эгаллашга ҳаракат қилади.

Ўйин даставвал бола учун вақт ўтказиш, уни машғул қилиш функциясини бажарса, кейинчалик ижтимоий-тарихий тараққиёт намуналарини ифодалаш даражасига ўсиб ўтади. Роллар, маъноли ҳаракатлар, ибратли имо-ишоралар, тушунчалар бола шахсини шакллантиришда фаол иштирок этади. Бола туғилгандан то мактаб таълимигача унинг учун ўйин фаолияти етакчи фаолият ролини бажаради, шунингдек ўйин дидактик тус касб этиши ҳам мумкин.

Таълим фаолияти ўйин фаолиятининг пировардида юзага келади. Бу фаолиятнинг мақсади маълум ахборотларни, билимларни, ҳаракатлар ва амалларни ўзлаштиришдан иборатдир. Одамнинг ўз мақсадига кўра батамом ўрганиш ва ўзлаштиришдан иборат бўлган мана шундай махсус фаолияти таълим фаолияти дейилади. Психологик жиҳатдан олганда, таълим фаолияти ўз ичига қуйидаги жараёнларни олади: маълум бир назария ва амалий фаолият турини муваффақиятли амалга ошириш учун объектив оламнинг энг муҳим хусусиятларига доир ахборотларни ўзлаштириш. Бу жараённинг маҳсулоти билимлардир. Мана шу фаолиятни, яъни билимларни ўзлаштиришда юзага келадиган усул ва операцияларни эгаллаш, бу жараёнларнинг маҳсулоти малака ва укувлардан иборатдир. Таълим фаолиятининг таркиби жуда ҳам мураккаб бўлиб, билимлар, тушунчалар, малакалар, одатлар, укувлар киради.

Таълим фаолияти маълум равишда ташкил этилган шароитда амалга оширилади. Катта ёшли кишилар болаларнинг тараққиётига фаол таъсир этиб, уларнинг таълим фаолиятларини ҳамда бу фаолият билан боғлиқ бўлган хатти-ҳаракатларни ташкил қиладилар. Бу фаолият ва ҳаракатларни инсоният ижтимоий тажрибасини ўрганиш томон йўналтиришдир. Шундай қилиб, таълим фаолияти катта кишилар томонидан ташкил қилиниб, бошқарилади ва тизимли равишда назорат қилиб борилади. Маълумки, таълим фаолияти билан тарбия ишлари узвий боғлиқдир. Бизнинг мактабларимизда ҳар қандай таълим жараёни ҳамма вақт тарбиявий характерга эга, болаларга у ёки бу фан бўйича таълим берар эканмиз, шунинг билан бирга уларни биз тарбиялашимиз керак. Мактабдаги тарбиявий ишларни асосан тушунтириш, ишонтириш, кўрсатиш, рағбатлантириш, талаб қилиш, вазифа бериш ва жазолаш каби воситалар ёрдамида амалга оширилади. Мактабдаги барча тарбиявий ишларни асосий мақсади ўқувчиларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашдан иборатдир.

Меҳнат фаолияти –маълум ижтимоий фойдали, моддий ёки маданий, маънавий маҳсулот ишлаб чиқаришга қаратилган фаолиятдан иборат. Кишиларнинг меҳнати маълум мақсадга қаратилган ҳар доим ижтимоий табиатга эга бўлади.

Меҳнат фаолиятининг мақсади кишиларнинг истеъмол қилинадиган нарсаларни, яъни нон, машиналар, турли ишлаб чиқариш маҳсулотларини

тайёрлаш, яъни кийим - кечак озиқ-овқат ва бошқа шу каби нарсаларни ишлаб чиқаришга қаратилган бўлиши мумкин.

Меҳнат фаолияти ўз моҳияти жиҳатдан ҳам ижтимоийдир. Меҳнат тақсимоти ҳам ижтимоийдир. Меҳнат тақсимоти туфайли бирорта киши ҳам ўзига керак бўладиган нарсаларни фақат ишлаб чиқаришга қатнашмай, балки деярли ҳеч қачон ҳатто биргина нарсани бошдан охиригача ишлаб чиқаришда ҳам қатнашмайди. Шунинг учун одам ҳаёти учун зарур бўлган ҳамма нарсаларни жамиятдан олади, ўз эҳтиёжларини қондиради.

Мустақил ишлаш учун тавсия этилаётган мавзулар

1. Фаолият ҳақида тушунча.
2. Фаолиятнинг тузилиши.
3. Фаолиятнинг ўзига хослиги.
4. Фаолиятнинг интероризацияси ва экстроризацияси.
5. Фаолиятнинг ўзлаштирилиши ва малакаларни эгаллаш.
6. Фаолиятнинг асосий турлари.
7. А.Н.Леонтьев бўйича фаолият тузилиши.
8. Фаоллик ва фаолият тушунчаларининг мазмуни.
9. Инсон фаолияти ва ҳайвонларнинг хатти-харакати ўртасидаги фарқ.
10. Фаолиятни эгаллаш
11. Кўникма ва малака тушунчаларининг мазмуни.
12. Одат тушунчасининг мазмуни.
13. Фаолиятни ўзлаштириш босқичлари.

Назорат саволлари

1. Фаолият тушунчасининг моҳиятини изоҳланга?
2. Фаолиятнинг тузилиши хусусида нималарни биласиз?
3. Фаолиятнинг интероризацияси ва экстроризацияси тушунчасининг моҳиятини изоҳланг?
4. Фаолиятнинг ўзлаштирилиши ва малакаларни эгаллашни моҳияти нималар билан белгиланади?
5. Фаолиятнинг асосий турларини кўрсатинг?
6. А.Н.Леонтьев бўйича фаолият тузилишининг моҳиятини изоҳланг?

МОТИВАЦИЯ

МОТИВАЦИЯ

Мотив ва мотивация тушунчасининг мазмуни

Гарчанд психологик адабиётларда айникса ёш ва педагогик психологияга оид манбаларда мотив ва мотивация масаласи кўп бора кўтарилган бўлса-да, батафсил ёритилмаган. Масалан, айрим психологлар мактабгача ёшда айрим тарқоқ ситуацион майллар маълум мотивлар тизимларига айланиб боришини қайд этадилар. Бироқ бу фикр атрофлича чуқурроқ ўрганилмаган. Шунга мувофиқ адабиётларда психологлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар асосида мотив ва мотивация тушунчаси турлича талқин қилинган.

Энг кенг тарқалган таърифларга кўра, мотив-бу кишини фаолиятга ундовчи куч, сабаб ёки эҳтиёжлар йиғиндисидан иборатдир.

Мотив тушунчасига олимлар томонидан қуйидагича таъриф берилади:

А.Маслоунинг фикрича, мотив бу эҳтиёжлар йиғиндисидир.

С.Л.Рубинштейннинг таъкидлашича, мотив бу эҳтиёжнинг ҳис қилиниши ва қондирилиши.

С.Л. Рубинштейн. «Мотивация – бу психика орқали амалга ошувчи детерминациядир».

А.Н.Леонтьев - мотивни инсон фаолиятига йўналган аниқ эҳтиёжлар ва уни кўзғатадиган воқелик деб ҳисоблайди.

Мотив –маълум эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ фаолиятга ундовчи сабаб.

Мотивация кенг маънода инсон ҳаётининг (унинг хулқ-атвори, фаолиятининг) мураккаб кўп қиррали бошқарувчиси деб қаралади.

Мотивация – инсонни фаолиятга ундашнинг мураккаб, кўп даражали тизими бўлиб, у ўзида эҳтиёжларни, мотивларни, қизиқишларни, идеалларни, интилишларни, установкаларни, эмоцияларни, нормаларни, қадриятларни мужассамлаштиради.

Мотивация - мураккаб тузилма, фаолиятни ҳаракатлантирувчи кучлар мажмуаси бўлиб, у ўзини майллар, мақсадлар, идеаллар кўринишида намоён қилади ва инсон фаолиятини бевосита аниқлаб, бошқариб туради.

Мотивация - одамни фаол фаолиятга ундовчи сабаблар мажмуидир.

В.С.Мерлин мотивлар тизимларининг айрим жиҳатларини анча батафсил ёритиб берган. У мотивлар тизимларининг шаклланиш жараёнини қуйидагича тасаввур этади: «турли мотивлар бора-бора ўзаро боғлиқ ва бири-бирига тобе бўлиб боради ҳамда охир оқибатда мотивларнинг яхлит тизими вужудга келади». В.С.Мерлин фикрича, мотивлар тизимининг шаклланиши жараёнида нафақат мотивлар барқарорлиги, балки мотивларни англаш каби шартлар бажарилишини талаб этилади. Демак, В.С.Мерлин бўйича мотивлари тизимлари ўзаро боғлиқ ва бир-бирига тобе шахс мотивларининг

бир бутун йиғиндисидан иборат. Аммо В.С.Мерлин гарчи мотивлар тизимларининг айримларини ҳақиқатдан ҳам муҳим жиҳатларини кўрсатиб ўтган бўлса ҳам, мотивлар ўртасидаги тизимли муносабатларни мотивлар тизимлари ва фаолият кўрсатиш муаммосини тадқиқ этмаган.

Чет эл психологлари орасида А.Маслоу эҳтиёжлар иерархияси назарияси билан машхурдир. Ўз назариясида А.Маслоу эҳтиёжларнинг қуйидаги иерархик қаторини ажратади: физиологик эҳтиёжлар, хавфсизликка бўлган эҳтиёж, муҳаббат ва бошқалар билан боғлиқ бўлиш эҳтиёжи, хурматга бўлган эҳтиёж, инсоннинг ўз яширин имкониятларини тўлароқ намоён этиш ва рўёбга чиқариш эҳтиёжи ва бошқаларни киритади. А.Маслоу фикрича, муайян эҳтиёжнинг қондирилиши учун аввал иерархик қаторда ундан олдинги эҳтиёж қондирилган бўлиши талаб этилади. Бошқача қилиб айтганда, А.Маслоу концепциясида иерархияда юқори ўринни эгалловчи эҳтиёжлар қуйи ўриндаги эҳтиёжларга тобедир. А.Маслоу концепциясида мотивацион жараёнлар бошқарувида одам онгининг иштироки, бошқарувдаги роли эътиборсиз қолдирилган. Олим эҳтиёжлар иерархиясидаги вертикал муносабатларни таҳлил қилиб, бир даражада жойлашган эҳтиёжлар орасидаги горизантал муносабатлар эса ўрганилмаган.

Машхур немис олими Курт Левин мотивлар муаммоси, айниқса, шахсдаги ижтимоий хулқ мотивлари борасида катта, кенг қамровли тадқиқотлар олиб бориб, шу нарсани аниқлаганки, ҳар бир одам ўзига хос тарзда у ёки бу вазиятни идрок қилиш ва баҳолашга мойил бўлади.

Мотивация тушунчасини турлича ифодалаш, мотивациянинг мазмуни ва энергетик томони ҳақидаги муҳим савол психологлар томонидан ифодалаб берилди. Хориж психологлари учун мотивация тушунчасини характерли аниқ бир томонлама энергетик фаоллик манбаи сифатида қаралади, улар мазмунли томонига эътибор бермай, аниқ механизмлар сифатида энергия, бошқарув ва хулқ-атворга тақсимлайдилар.

Иерархик, даражавий тузилиш – бу тизимлилик хусусиятига эга бўлган ҳодисаларнинг бир жиҳатидир. Шу туфайли шахс мотивацион соҳасининг иерархиясини самарали тадқиқ этиш учун уни мотивацион ҳодисаларнинг бошқа жиҳатлари билан алоқадорликда ўрганиш зарур бўлади. Мотивацион ҳодисалар тизимлилигини тадқиқ этишда асосий эътибор эса бу ҳодисалар ўртасидаги тизимли муносабатларни ўрганишга қаратилиши керак. Бу борада Р.С.Вайсманнинг шахс мотивацион соҳасининг тизимлилиги ҳақида билдирилган фикри алоҳида эътиборга лойиқ. Унинг ёзишича, «Мотивацион соҳанинг тизимлилиги – мотивацион ўзгарувчилар ўртасидаги алоқадорлик, хилма-хил муносабатлар мавжудлигида намоён бўлади. Шундай муносабатлардан бири иерархик муносабатдир. Яна бир турдаги муносабатни «рўёбга чиқариш» муносабати деб аташ мумкин. Бу муносабат шуни англатадики, ҳар бир эҳтиёжнинг қондирилишида турли мотивлар йиғиндисининг рўёбга чиқарилиши мумкин. Учинчи турдаги муносабат шунда намоён бўладики, ҳар хил эҳтиёжларнинг қондирилишида бир мотив

иштирок этади ёки аксинча, бир эҳтиёж қондирилишида турли мотивлар катнашади. Бундай муносабат «ўзаро тобелик» муносабати номини олди.

Р.С.Вайсман шахс мотивацион соҳасидан тизимли муносабатларнинг жуда қизиқ таснифини келтиради. Аммо ажратилган муносабатлар қаторини бошқарув, тартиблаштирилганлик ва шу каби муносабатлар билан тўлдириш мумкин бўлади. Қолаверса, Р.С.Вайсман мотивацион ўзгарувчилар ўртасидаги тизим ҳосил қилувчи асосий муносабатни ажратмаган, бир турдаги ва ҳар хил турдаги мотивацион ҳодисаларни бир-биридан фарқламаган.

Чет эл олимларининг мотивация соҳасидаги тадқиқотлари орасида Г.Олпортнинг мотивлар функционал автономияси назарияси алоҳида ўрин эгаллайди. Бу назарияда мотивлар трансформацияси, тизимли ривожланиши жараён сифатида талқин этилади. Г.Олпорт ўз концепциясида тизимларнинг умумий назарияси ғояларидан, айниқса, очиқ тизимлар ҳақидаги ғоядан кенг фойдаланган. Олимнинг фикрича, шундай мотивлар борки, улар ярим ёпиқ тизимларнинг табиатига монанд фаолият кўрсатади ва ривожланади, яъни функционал автономияга эга. Бир тизимга кирувчи мотивларни Г.Олпорт реактив, ташқи ундовга муҳтожлик қонунларига бўйсунувчи мотивлар, деб атади. Аммо Г.Олпортнинг таъкидлашича, шахс очиқ тизимлар каби ўзгарувчи ва ривожланувчи мотивлар билан тавсифланади, деган фикр ҳақиқатга яқинроқдир. Агар аввалги тизим мотивларнинг персевератив функционал автономияси, деб аталган бўлса, кейинги тизимни Г.Олпорт проприатив функционал автономия, деб атади. Очиқ, ёпиқ ва яримочиқ тизимлар ҳақида тўхталар экан у ёпиқ тизим моделини шахс ва унинг мотивациясига қўллаб бўлмаслигини таъкидлаганди. Очиқ функционал тизим тараққиёт учун замин ҳозирлайди, уни эса ундовчи муҳтожлик доирасида тушунтириб бўлмайди.

Г.Олпорт томонидан шахс мотивларининг очиқ тизимлар сифатида таҳлил этилиши, шахс ва шахс мотивлари тараққиёти чегарасиз жараён эканлигини таъкидлаш учун имконият беради.

Шундай қилиб, биз шахс мотивацион соҳаси ҳақидаги турли қарашлар, уларда тизимли ёндашув ғояларининг акс этиши масаласини кўриб чиқдик. Мазкур қарашлар мотивация соҳасидаги замонавий тадқиқотларнинг ажралмас қисмига айланди. Кўрсатиб ўтилганидек, психолог олимлар томонидан мотивацион соҳа тизимлилигига оид турли жиҳатларни қайд қилинмоқда. Айни дамда мотивацион механизмлар ҳақидаги тизимли ёндашувга асосланган тасаввурлар турли йўналишларда тадқиқ этилмоқда. Бироқ тадқиқотларнинг барчасини бир йўналиш – мотивацион ҳодисалар ўртасидаги маъно ҳосил қилувчи алоқа ва муносабатларни тадқиқ этиш атрафида бирлаштириш мумкин.

Кўпчилик психологлар фикрича, мотивация муаммоси шахс психологиясининг марказий муаммосидир. Шахс психологик тузилишининг бутунлиги, хулқ-атвор ва уни ҳаракатга келтирувчи кучлар ўртасидаги алоқадорлик мотивация муаммосини ўрганишда тизимли ёндашувни қўллаш учун кенг имконият яратиб беради.

Хориж психологларида неофрейдистлар ҳисобланмиш А.Адлер, К.Юнг кабилар томонидан илгари сурилган мотив ва мотивация борасидаги назарияларга асосий эътиборни қаратамиз. А.Адлернинг фикрича, инсонни ҳаракатга ундовчи асосий куч унинг фаолияти мақсадини аниқловчи, уларга эришиш йўллари манбаи ҳисобланади. Хорнинг таъкидлашича, инсон хулқи мотивациясини бошқа мотивлар ёрдамида аниқлаш мумкин. Жумладан, бирламчи безовталаниш атроф-муҳитга нисбатан душманлик ҳиссини туғдиради, хавфсизликка эҳтиёж эса инсонни бошқа одамлар томонидан баҳолаш ва ўз-ўзини баҳолашга нисбатан ички интилишини вужудга келтиради. Э.Фромм ҳам ўз қарашларида либидо масаласига катта эътибор бермайди, чунки уни қизиқтирган муаммо инсон хулқи жабҳаларида ижтимоий ва психологик омилларнинг ўзаро таъсир ўтказиш жараёнидир.

Гештальт психология мактаби намоёндалари учун мотивация ўзига хос талқинга эга бўлиб, унинг моҳиятини экспериментал тарзда ўрганишга нисбатан интилиш юқори кўрсаткичга эга эканлиги билан бошқалардан ажралиб туради. К.Левин (1890-1947) мотивларни экспериментал ўрганиш методикасини ишлаб чиқиб, уларни мутлақо мустақил ҳолат шароитида тушунтиришга ҳаракат қилган ва бу борада муайян муваффақиятларга эришган. Гештальтпсихология мактабининг намоёндаларига образ тушунчаси қанчалик ўта аҳамиятли бўлса, К.Левиннинг майдон назарияси учун мотив категорияси худди шундай муҳим аҳамият касб этади. Образ ва мотив ўзаро алоқасиз ҳукм суриши таъкидланади, мотивацияни амалга оширувчи вазиятнинг предметли маъновий мазмуни эса инкор қилинади.

К.Левин мотивни қуйидагича ифодалайди: мотив- муайян муваффақиятли микроинтервалда шахснинг бевосита яққол муҳит билан муносабатларидан келиб чиқувчи воқелиқдир. Унинг мазкур назариясида инсонда ҳар хил маъно англатувчи иккита мотивацион ўзгариш ҳукм суриши тан олинади. Гештальт психологларининг асарларида шундай ҳолатлар ҳам мавжудки, уларда хулқ мотивацияси муаммолари шахснинг муҳим хусусиятларини таҳлил қилиш негизидан келиб чиқиб қаралади. Ушбу ҳолат Г.Олпорт концепциясида яққол кўзга ташланади. Унингча, энг муҳим жиҳат бу инсон хулқини ўзгариш сабабларини очишдир. Шунинг билан бирга мазкур вазиятга олиб келувчи мотивлар омилларини текширишлари ҳам алоҳида аҳамиятга эга эканлигини англаб етиш қийин эмас.

Рус психологлари орасида В.Г.Асеевнинг тадқиқотларида мотивацион тизим масаласи анча чуқур ўрганилган. Унинг фикрича, инсон мотивацион соҳасининг онтогенетик тараққиёти давомида бу соҳа тизимли ривожланишга нисбатан мойилликни намоён этади. Бу мойиллик В.Г.Асеев кўрсатишича, стихияли шаклланивчи, ундовчи кучларнинг каттарок мотивацион бирликларни ўзаро қўшилиб ҳосил қилишда намоён бўлади. Мотивацион тизимнинг бирлиги сифатида В.Г.Асеев ундовчи кучларни қайд этади. Бу тушунча доирасига у мотив, эҳтиёж, қизиқиш, интилиш, мақсад, идеал, майл, мотивацион установка ва бошқаларни киритади. Шундай қилиб, В.Г.Асеев турли мотивацион ҳодисалар, майл турлари ўртасида тизимли

муносабат мавжуд деб ҳисоблайди. Демак, бундай ёндашувда мотивацион тизим компоненти майл бўлиб ҳисобланади.

В.Г.Асеев шахс мотивацион соҳасининг тузилиши муаммосига ҳам катта эътибор беради. Унинг қайд этишича, инсон мотивацион соҳасининг тузилиши қуйидаги хусусиятларга эга: ситуацион ва импульсив ундовчиларнинг ёнма-ён жойлашганлиги, шахсий майлларнинг мазмун ва динамик сифатларига кўра бир-бирига яқинлиги. Бу хусусиятлар мотивациянинг тизимли сифатларини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Айрим тадқиқотчилар масалан, В.Э.Чудновский, В.И.Ковалёв мотивлар тизими ва шахс йўналиши ўртасида алоқадорлик мавжудлигини қайд этмоқда. П.Т.Якобсон эса хулқ-атвор мотивацияси муайян кадриятлар тизимлари билан боғлиқлигини таъкидлаб, мотивларни шахс кадриятлари ориентациясига тобе бирликлар сифатида ўрганишни таклиф этади. Унинг фикрича, бундай изланиш ижтимоий психологик йўналишда амалга оширилиши керак.

Мотивлар тизими тушунчасига берилган анча кенг таърифларни адабиётларда учратиш мумкин. Жумладан, В.С.Морозовнинг қайд этишича, «Шахс мотивлар тизимини унинг субъектив эҳтиёжлари, мақсадлари, ғоялари, қарашлари, тасаввурлари шунингдек, интилишлари, шакллари ва бошқалар ташкил этади». Бундай таърифда «тизим» тушунчаси қандай маънода қўлланилаётгани анча номаълум. Уни аниқлаштириш талаб этилади.

Юқорида тилга олинган муаммолар билан шахс мотивацион соҳасининг даражавий тузилиши муаммоси бевосита боғлиқ. Психик ҳодисаларнинг даражавий тузилиши ғояси психологияда кенг тарқалган ва тадбиқ этиб келинмоқда ва бу бежиз эмас, зеро даражали тузилиш ҳақидаги тасаввурлар турли психик ҳодисаларнинг муайян тизимга келтирилган моделларини ҳосил қилиш имкониятини беради. Шахс мотивацион соҳасида ўз даражаси ва мураккаблигига кўра турлича бўлган мотивацион ҳодисаларнинг мавжудлиги даражавий тузилиши ҳақидаги ғояларнинг бу йўналишда ҳам самарали қўллаш учун шароит яратади.

Инсон мотивацион соҳасининг иерархик даражавий тузилиши масаласи мотивация билан боғлиқ энг ўткир ва кескин баҳсларга сабаб бўлувчи муаммолардан биридир. Ҳозиргача алоҳида олинган мотивацион ҳодисаларнинг иерархик тузилиши эҳтиёжлар иерархияси ва бошқалар тадқиқ этиб келинган. Аммо барча мотивацион ҳодисаларнинг ягона иерархик тузилиши ҳақидаги масала етарлича ўрганилмаган.

Рус психологлари орасида мотивлар иерархияси масаласи А.Н.Леонтьев, Л.И.Божович ва бошқалар томонидан ўрганилган. А.Н.Леонтьев XX асрнинг 40 йилларида мактабгача ёш даврида шахс шакллана бошлашини таъкидлар экан, бу жараён болада мотивлар иерархияси таркиб топиши билан боғлиқлигини уқтирган эди. А.Н.Леонтьев фикрича, субъектнинг ташқи олам билан бирга муносабатлари кенгайиб борган сайин мотивларнинг ўзаро солиштирилиши юз беради, бунинг оқибатида эса улар ўртасида иерархик муносабатлар шаклланади. Мотивлар иерархияси олимнинг фикрига кўра, мотивлар функциялари билан

белгиланади. Бошқача қилиб, айтганда иерархияда юқори ўринни, маъно ҳосил қилувчи функцияни бажарадиган мотивлар қуйи ўринни эса стимул мотив эгаллайди. Демак, А.Н.Леонтьев мотивлар функциясининг икки даражасини: маъно ҳосил қилувчи ва стимул даражаларини ажратади. Аммо А.Н.Леонтьев ўз назариясида мотивлар иерархиясининг шаклланиш жараёнида шахснинг субъектив, фаол роли қандай бўлишини кўриб чиқмайди.

Л.И.Божович тадқиқотларида, шунингдек, айрим бошқа илмий изланишларда мотивлар иерархиясининг шаклланиши доминант мотивларнинг ҳосил бўлиши билан боғланади. Ҳар хил ёш босқичларида турли мотивлар доминантлик қилади. Айрим мотивларнинг устунлик қилиши шахснинг йўналишини белгилаб беради. Бундай йўналиш шахс мотивлари ўртасида нафақат субординацион, балки координацион муносабатлар ҳам ҳукм суришини тақозолайди.

Шахснинг жамиятдаги ижтимоий хулқи ва ўз-ўзини қандай тутиши эгаллаган мавқеи ҳам сабабсиз ўз-ўзидан рўй бермайди. Фаолиятнинг амалга ошиши ва шахс хулқ-атворини тушунтириш учун психологияда «мотив», «мотивация» тушунчалари ишлатилади.

Шахснинг жамиятда одамлар орасидаги хулқи ва ўзини тушуниши сабабларини ўрганиш тарбиявий аҳамиятга эга бўлган нарса бўлиб, масалани ёритишнинг икки жиҳати фарқланади: а) ички сабаблар, яъни ҳолати, ҳаракат эгасининг субъектив психологик хусусиятлари назарда тутилади (мотивлар, эҳтиёжлар, мақсадлар, мўлжаллар, истаклар, қизиқишлар ва ҳоказолар); б) ташқи сабаблар – фаолиятнинг ташқи шарт-шароитлари ва ҳолатлари, яъни булар айнан аниқ ҳолатларни келтириб чиқаришга сабаб бўладиган ташқи стимуллардир.

Ҳар қандай мотивларнинг асосида шахснинг эҳтиёжлари ётади, яъни мақсадли ҳаётда шахсда аввал у ёки бу эҳтиёжлар бўлади ва айнан уларнинг табиат ва заруриятига боғлиқ тарзда хулқ мотивлари намоён бўлади. Масалан, талабанинг ўқув фаолиятини олиш мумкин. Билим олиш мақсади билим, илм олиш, қизуқувчанлик эҳтиёжини пайдо қилади. Бу эҳтиёж таракқиётнинг маълум бир даврида, масалан, боғча ёшидан бошлаб қондирила бошлайди. Болага сотиб олиб берилган китоблар, дафтар ва бошқа ўқув қуроллари, маълум таълим масканида ташкил этилган шарт-шароитлар ва у ердаги бевосита билим олишга қаратилган фаолиятнинг ўзи бола учун мотив ўрнини босади.

Рус олими Р.Немов шахсдаги мотивацион соҳани қуйидагича тасаввур қилади.

Умуман ҳар қандай шахсдаги мавжуд эҳтиёжларни икки гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Биологик эҳтиёжлар – физиологик, жинсий мослашув эҳтиёжлари.
2. Ижтимоий эҳтиёжлар – бу меҳнат қилиш билан эстетик ва ахлоқий, маънавий эҳтиёжлар.

Эҳтиёжларни биологик ҳамда ижтимоий турларга бўлгани билан шу нарсани унутмаслигимиз лозимки, шахсдаги ҳар қандай эҳтиёжлар ҳам ижтимоийлашган бўлади, яъни улар ўша жамият ва муҳитдаги қадриятлар, маданий нормалар ва инсонлараро муносабатлар характериға боғлиқ бўлади.

Хориж психологиясида ўқиш мотивларининг назарий таҳлили

Ўқиш, ўқув фаолияти мотивлари ҳақидаги чет эл олимларининг асарларида илгари сурилган ғояларини таҳлил қилар эканмиз, куйидагиларға эътиборни қаратиш жоиздир. Жумладан, немис олими З.Фрейд ва У.Макдаугалл мотивацион омил сифатида ҳайвонлардаги органик эҳтиёжларни, яъни инстинктни одамларға нисбатан қўллай бошлашди ва инсон феъл-атвориға бўлган қарашлар ичида биринчи назария сифатида майдонға чиқди.

Булардан ташқари ХХ аср бошларида яна икки янги йўналиш пайдо бўлади, бу мотивациянинг хулқ назарияси ва олий асаб фаолияти назариясидир.

Инсон хулқи аффеktiv когнитив детерминацияси муаммосини таҳлил қила туриб, когнитив психологиянинг бошқа вакили Х.Хекхаузен шундай хулосаға келади-ки, фаолият детерминацияси когнитив (билиш) ва аффеktiv жиҳатлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ экан, улардан қайси бири рағбатлантирувчи куч эканлиги ҳақидаги савол ўз маъносини йўқотмади.

Таълим-тарбия жараёнида ўқиш мотивациясининг ўрни бутун дунё олимлари томонидан тан олинган ва ҳар томонлама ўрганилган. Ўқув самарадорлигини оширишда ўқув мотивациясининг ролини чет эл олимлари ўз тадқиқотларида тадқиқ қилдилар. Шу нуқтаи назардан туриб, кўзгатувчилардан ташқарида содир бўладиган хатти-ҳаракатларни тушунтириш бўйича бир талай моделлар ишлаб чиқилган бўлиб, уларни кўриб чиқиш ички мотивациянинг механизмларини таҳлил қилишда қўл келади. Шундай моделлардан бирини Олпорт таклиф қилади. Олпорт ички мотивация билан боғлиқ бўлган учта мотивацион тушунчаларни таҳлил қилади; функционал автономия, етарли даражадаги ҳаракат ва «Мен»нинг жалб килинганлиги. У функционал автономия тамойилини фаолият даставвал бошқа сабаб бўйича пайдо бўлиши мумкин бўлган ҳолда, ўзи учун мақсадға айланиши ҳолатини тушунтириш учун киритади.

Э.Торндайк тажрибаларининг алоҳида томони уларнинг жуда тор ва чекланган характерға эға эканлигидадир: улар реал ўқув жараёни билан жуда оз даражада боғлангандир.

Америкалик муаллифлар кўпроқ ўқув жараёни англаб етилган мотивлари билан эмас, балки айрим жиҳатлари камроқ фаҳмланадиган кўринишда бўлиб, ўқув жараёниға майл-истак уйғотадиган муаммо ўқишни мотивлаштириш масалалари билан шуғулланадилар. Бундай илмий ишларнинг муаллифлари, масалан, ўқувчининг сонларни ёдлашиға, алоҳида хатти-ҳаракатларига қайси психологик жиҳатлар таъсир кўрсатишларини ўрганадилар ва шу йўл орқали мотивлаштиришнинг айрим компонентларини

аниқлашга ҳаракат қиладилар. Бу соҳада улар Э.Торндайкнинг издошлари ҳисобланадилар.

Э.Торндайк ўқув жараёнини шундай таърифлайди: «Ўқув жараёни у ёки бу жавоб реакциясининг маълум ҳолати билан муайян бўшлиқликда, яъни ушбу реакция ҳамда вазият ўртасида маълум алоқа ўрнатилиши билан изоҳланади.

Торндайк киши ўзи ҳоҳлаган реакциянинг такрорланишига нисбатан рўйхушликнинг ҳамда ўзи ҳоҳлаган реакцияга нисбатан бўлган майлнинг таъсирини ўрганишга ҳаракат қилади ва шундай хулосага келади: «Бир хил шароитда юзага келган жазолаш омиллари рағбатлантириш омилларидан анча бўш ва кучсиздир». Кейинги китобида эса: «Рағбатлантириш умуман ўзига элтувчи барча алоқаларни ёқлаш ва кучайтириш анъанасига эга, жазолаш эса тез-тез (лекин ҳар доим ҳам эмас) алоқаларни муайяндан ноаниққа ўзгартириш хусусиятига эгадир», -деб ёзади.

Брунер ҳам ўқишни мотивлаштириш масаласига Э.Торндайкдан бошқача қарайди.

«Ўқув жараёни» номли изланишларида Брунер ўқувчининг реал, етарли даражада узоқ давом этадиган ўқиш жараёни туфайли туғиладиган амалий ва назарий муаммоларни изоҳлашга ҳаракат қилади. Брунер ўқишни мотивациялаш, ёки ўқиш жараёнига нисбатан ўқувчиларнинг мойиллигини орттирувчи омиллар ҳақида эмас, балки унинг билан бирга, ўқувчининг мотивлари ҳақида ҳам фикр юритади. Гарчи унинг фикрлари умумий характерда бўлса ҳам, улардаги айрим йўналишлар диққатга сазовордир. Бу биринчи галда, ўқиш жараёнида билиш характеридаги мотивларнинг аҳамияти ва янги нарсани билишдан пайдо бўладиган ички қаноат ҳисси, ҳимоя масалаларининг қўйилишидир.

Таълим беришда рағбатлантириш ва жазолашнинг роли ҳақида жуда кўп ёзилган, лекин «янгиликни очиш»да қизиқишнинг, ички кечинмаларнинг аҳамияти ҳақида жуда кам гапирилган. Агар биз педагог сифатида болаларни борган сари каттароқ ўқув мавзуларини эгаллашга ўргатишни истасак, афтидан, ўқув дастурини пухта майдалаб ўрганишда кўпроқ ички «рағбатлантиришни» қўллашимиз лозим. Кейинги пайтларда муҳокама этилаётган предметнинг мураккаб бўлимларини ўрганиш усуллари билан бири шундаки, ўқувчиларнинг имкониятлари ҳисобга олинсин, уларнинг ўз қобилиятлари ва кучларини етарли даражада сарфлай олишлари учун шароит яратилсин, токи улар самарали меҳнат фаолиятдан қониқиш ҳосил қилсинлар. Тажрибали педагоглар бундай меҳнат гаштининг кучини яхши биладилар. Бирон-бир муаммони ҳал қилишга чуқур шўнғиб кетган киши нималарни ҳис қилишини ўқувчилар билиши лозим.

Мураккаб ўқув материални ўзлаштиришда ички мотивнинг мойиллик уйғотувчи куч сифатидаги аҳамияти ҳақида Брунер шундай деб ёзади: «Шубҳасиз, масалан, мавзу ўрганилиши жиҳатидан қанчалик давомли ва материал жиҳатидан кенг бўлса, ўқувчи шунчалик кўп интеллектуал «рағбатлантириш» олиши керакки, ана шунда у кейинги мавзунини етарли қизиқиш билан ўрганишга киришади. Ўқувчи учун материални у қадар чуқур

тушунмаслик, дейлик, навбатдаги синфга кўчиш сингари ташқи жихатлар рағбатлантириш бўлиб хизмат қилган ҳолларда, навбатдаги билимларни эгаллаш учун бўлган интилиш бола синфдан-синфга кўчишни тарк этганда, яъни мактабни тугатганда тўхтайтиди».

Ўқувчининг таълимини мотивациялаш ва диагностика қилиш ҳақида фикр юритган олимлар Г.Левальд (1985) ва Г.Розенфельдларнинг фикрича, бу иш амалга ошириладиган вазиятни ҳам ҳисобга олиш керак, чунки бу таълим мотивацион диагностикаси учун муҳимдир.

Г.Левальд (1985) таълим диагностикаси вазиятни, йўналишни ҳисобга оладиган ёки табиий шароитга мос бўлиши лозим, -дейди. Масалан, рағбатлантирувчи материал ҳақиқий ҳаётга мос келиши лозим, чунки сунъий шарт-шароит, муҳит шахсий хусусиятларнинг юзага чиқишига салбий таъсир кўрсатади.

Вазият назариясини диагностика қилиш вазифаларини тадбиқ қилган Г.Розенфельд (1975) кўрсатадики, вазият атроф-борлиқнинг вақтинчалик ва фазовий тавсифидир ва у субъект билан объектнинг интеграцияси томонидан белгиланади.

Ўқув мотивлари- бу ўқувчиларни ўқув фаолиятининг турли томонларига йўналтиришдир. Масалан, ўқувчининг ўзи ўрганаётган объект билан бажарадиган ишига қаратилган бўлса, уларни билиш мотивлари деб аташ мумкин. Агар ўқув фаолияти ўқув жараёнида турли кишилар билан тўғри мулоқот қилишга йўналтирилган бўлса, ижтимоий мотивлар намоён бўлади. Бошқача қилиб айтганда, баъзан ўқувчиларда билиш жараёни, қолганларида эса бошқалар билан мулоқот ўқиш фаолиятини мотивлаштириб туради.

А.К.Маркова мотивларни 2 та катта гуруҳларга ажратган.

1. Ўқув фаолиятининг мазмуни ва уни бажариш билан боғлиқ билиш мотивлари.
2. Ўқувчининг бошқа кишилар билан ўзаро ижтимоий (социал) мотивлари.

Бу мотив турлари психологик адабиётларда кенг ўрганилган.

Психологлар томонидан ўқув мотивациясининг салбий ва ижобий томонлари мавжудлиги таъкидлаб ўтилган. Салбий мотивлар ўқувчи томонидан агар у ўқимаса, кўнгилсизлик, ноқулайликлар ва ноаниқликларни вужудга келиши билан боғлиқ ҳолда анланган ундовчилардир.

Ижобий мотивлар ўқиш билан боғлиқ ижтимоий аҳамиятга эга бурчни бажариш, муваффақият қозониш, билим эгаллашнинг янги усулларини ўзлаштириб олиш, атрофдагилар билан яхши муносабат ўрнатишда ўз аксини топади.

Мотивларнинг яна бир хусусияти унинг вужудга келиши тезлиги ва кучида ўз аксини топади. Бу хусусият ўқувчи қанча вақт мобайнида ушбу мотив томонидан ундалган ўқув фаолияти билан шуғуллана олишида намоён бўлади. Ўқитувчининг диққат марказида ўқув мотивларининг намоён бўлиш шакллари туриши керак. Бу асосда ўқитувчи ўқувчи фаолиятининг мотивлари ҳақида дастлабки тасаввурга эга бўлади. Шундан сўнг

мотивларнинг ички хусусиятлари салбий модалликка эга бўлган кўнгилсизликдан қочиш каби беқарор мотивларга эътибор беришимиз лозим.

Психологик маълумотларга кўра, ҳар қандай фаолият муайян мотивлар таъсирида вужудга келади ва етарли шарт-шароитлар яратилгандагина амалга ошади. Шунинг учун ҳам таълим жараёнида ўзлаштириш, билимларни эгаллаш ва ўрганишни амалга оширишни таъминлаш учун ўқувчиларда ўқув мотивлари мавжуд бўлиши шарт.

Билиш мотивлари шахснинг (субъектнинг) гнесологик мақсад кўйиш сари, яъни белгиланган мақсадни қарор топтиришга, билим ва кўникмаларни эгаллашга йўналтирилади. Одатда бундай турдош ва жинсдош мотивлар назарий маълумотларнинг кўрсатишича, ташқи ва ички номлар билан аталиб, муайян тоифани юзага келтиради.

Ташқи мотивлар жазолаш, тақдирлаш, хавф-хатар ва талаб қилиш, гуруҳий тазйиқ, эзгу ният, орзу-истак каби кўзғатувчилар таъсирида вужудга келади. Буларнинг барчаси бевосита ўқув мақсадига нисбатан ташқи омиллар, сабаблар бўлиб ҳисобланади. Мазкур ҳолатда билимлар ва малакалар ўта муҳимроқ бошқа ҳукмрон (етакчи) мақсадларни амалга оширишни таъминлаш вазифасини бажаради (ёқимсиз ҳолат ва кечинмалар ёки ноҳуш, ноқулай вазиятдан қочиш ижтимоий, ёки шахсий муваффақиятга эришиш; муваффақиятга эришув муддаоси мавжудлиги ва ҳоказо). Бу турдаги ёки жинсдаги ташқи мотивлар таъсирида таълим жараёнида билим ва кўникмаларни эгаллашда қийинчиликлар келиб чиқади ва улар асосий мақсадни амалга оширишга тўсқинлик қилади. Масалан, кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг асосий мақсади ўқиш эмас, балки кўпроқ ўйин фаолиятига мойилликдир. Мазкур вазиятда ўқитувчининг ўқишга уларни жалб қилиш нияти ўқувчиларнинг ўйин мақсадининг ушалишига ҳалақит бериши мумкин, лекин бунга изоҳ, талаб далиллар етишмайди.

Мотивларнинг навбатдаги тоифасига, яъни ички мотивлар туркумига индивидуал хусусиятли мотивлар кирадики, улар ўқувчи шахсида ўқишга нисбатан индивидуал мақсадни руёбга чиқарувчи кўзғалиш негизида пайдо бўлади. Чунончи билишга нисбатан қизиқишнинг вужудга келиши шахснинг маънавий (маданий) даражасини ошириш учун ундаги интилишларнинг етилишидир. Бунга ўхшаш мотивларнинг таъсирида ўқув жараёнида низоли, зиддиятли ҳолатлар (вазиятлар) юзага келмайди. Албатта, бундай тоифага тааллуқли мотивлар пайдо бўлишига қарамай, баъзан қийинчиликлар вужудга келиши эҳтимол, чунки билимларни ўзлаштириш учун иродавий зўр беришга тўғри келади. Бундай хоссаларга эга бўлган иродавий зўр беришлар ташқи ҳалақит берувчи кўзғатувчилар (кўзғовчилар) кучи ва имкониятини камайтиришга қаратилган бўлади. Педагогик психология нуқтаи назаридан ушбу жараёнга ёндашилганда, мулоқотли вазиятгина оптимал (оқилона) дейилади.

Ҳозирги даврда ўқиш мотивациясини диагностика қилишнинг бошқа йўллари тавсия қилинапти: лаборатория экспериментларини педагогик тажрибалар билан (табiiй диагностика услубларини кўллаш), шунингдек

реал ўқув жараёни шароитида ўқувчининг ижтимоий хулқини узоқ муддат ўрганиш билан тўлдириш мумкин (А.К.Маркова), бу ўқиш мотивациясини диагностика қилиш натижаларини текшириш сифатида хизмат қилиши мумкин деб таъкидлайди.

Ўқиш мотивациясини диагностика қилиш уни ўтказиш учун услуб танлаш тамойилларини аниқлаштиришни талаб қилади. Таълим мотивациясини диагностика қилишга бўлган замонавий ёндашувлардан келиб чиққан ҳолда, энг камида, қуйидагиларни ажратиш мумкинлиги Н.Е.Ефимова томонидан тавсия қилинган, биз уларни қуйида келтирамиз.

1. Диагностика ўтказиладиган асос бўлмиш таълим мотивацияси кўрсаткичларини белгилаш.
2. Уч тоифадаги диагностика услубларини танлаш, бевосита лойиҳвий ва билвосита–таълим мотивацияси кўрсаткичларини диагностика қилишга йўналтирилган услублар.
3. Ҳар бир услубнинг ажратилган кўрсаткичларга бўлган диагностикавий имкониятларини аниқлаш.
4. Мазкур методика натижаларини намоён қилиш чоғида ҳисобга олинган назарияни услубнинг методологик асосини ҳисобга олиш.
5. Методика матнларининг ўқувчилар ёш хусусиятларига мослиги.
6. Ўқувчилар шахсий хусусиятларини ҳисобга олиш.
7. Диагностикани ўтказиш

Агар ижтимоий мотивлар ҳам таълим фаолияти учун етакчи ҳисобланса, бир қатор муаллифлар (П.Я.Гальперин ва бошқалар) таълим фаолиятига нисбатан уларга ташқи мотивлар сифатида қарашади.

П.Я.Гальперин фикрича, ташқи мотивлар таълим жараёни ва предметиға нисбатан «амалий» муносабатда намоён бўлади, бунда билим кейинги фаолият учун ташқи шарт-шароит сифатида қаралади ва у ички таълимга бўлган барқарор қизиқиш билан боғлиқдир. Ташқи мотивлар ичида айнан ташқи ёки утилитар мотивлар (бунда ҳаракатнинг шаклланиши, субъект мойил бўлган фаолиятни амалга оширадиган шарт-шароит ҳисобланади) ва мусобақавий мотивлар ажратилади, бунда субъект: бошқаларга ва ўз-ўзига ўзининг олдинги муваффақиятларини қиёслаган ҳолда муваффақиятларга интилади.

П.М.Якобсон таълим жараёни билан боғлиқ бўлмаган ижобий ёки салбий мотивларни ташқи мотивлар деб, таълим жараёниға сингдирилган мотивларни эса ички мотивлар деб ҳисоблайди.

Аммо бир қатор замонавий тадқиқот муаллифлари, мазкур мотивларнинг ўқиш шароити учун аҳамиятини тушунишдан келиб чиққан ҳолда, ўқининг ижтимоий мотивларига нисбатан «ташқи» деган терминни ишлатишдан қочадилар. Масалан, А.К.Маркова билиш мотивлари ичида кенг таълимий (янги билимларни ўзлаштиришга

йўналтирилган), ўқв-билим (билим олиш усулларини эгаллашга йўналтирилган) мотивларни фарқлайдилар.

Ижтимоий мотивлар ичида: кенг ижтимоий (жамиятга фойда келтириш учун билим олишга интилиш), позициявий (атрофдагиларнинг маъқуллашига ва обрў орттиришига интилиш), ўқиш давомида бошқалар билан ҳамкорлик мотивлари фарқланади.

М.В.Матюхина ҳам ўқш фаолияти жараёнига сингдирилган қуйидаги икки тоифа мотивларни ажратади:

А) мазмун воситасида мотивлашиш (учта даражаси мавжуд, қизиқиш-қизиқарлилик, далилларга бўлган қизиқиш, воқеалар моҳиятининг келиб чиқишига қизиқиш):

Б) жараён воситасида мотивлашиш (учта даражаси мавжуд, ижрочилик фаолиятини бажариш сифатида, қидирув ижрочилик қоидаларини келтириб чиқариш сифатида, ижодий-мустақил равишда масалалар тузиш).

Ўқув фаолиятидан ташқарида мавжуд бўлган мотивлар:

А) кенг – ижтимоий;

Б) тор-шахсий;

В) салбий.

Ўқиш мотивларини ички ва ташқи мотивларга бўлишга келсак, бу бўлиниш функционал табиатга эга ва ўқиш ҳаракатлари ва улар ўртасидаги тузилиш жиҳатидан таҳлил қилишни талаб қилади: улар орасида бевосита алоқа бўлса, ташқи мотив ҳақида гапириш мумкин.

А.Н.Леонтьевнинг фикрича, биз «фақат тушуниладиган» ва реал ҳаракатдаги мотивларга дуч келамиз. Бола кўпинча қанча ўқиш зарурлигини яхши тушунади (англаниладиган мотивлар), лекин бу нарса ҳам унга ўқув фаолияти билан шуғулланиш учун туртки бўла олмайди. Бу билим майл шаклини олсагина, биз реал ҳаракатда мотив билан иш кўрган бўламиз. Фақат тушуниладиган мотивларгина маълум шароитда ҳаракатдаги мотивлар шаклини олади. Бу нарса мотивацияни қайта қуриш учун жиддий аҳамиятга эгадир. Мактабнинг вазифаси ҳам бола мотивациясини қайта қуришдан иборатдир.

Таъкидлаш керакки, А.Н.Леонтьев назарий тафаккурга эга бўлиш, асос сифатидаги билиш мотивларининг ривожланиш масаласига катта эътиборни қаратган. У психик жараёнларининг шундай динамикасини очишга ҳаракат қилдики, бундай динамика мотивация ривожланиши асосида ўқувчиларни билимларни эгаллашга олиб келади.

Л.Н.Божович таълимни мотивациялаш муаммоси бўйича ўз олдига ўқувчиларнинг ўқишга бўлган муносабати, психологик жиҳатлари қандай майдонга чиқади деган масалани ҳал қилишни мақсад қилиб қўяди. Бу муносабатнинг психологик моҳиятини очадиган муҳим жиҳатлардан бири «ўқувчилар ўқиш фаолияти»ни белгилайдиган мотивларнинг йиғиндиси ҳисобланади. Бунда таълим

мотивлари деганда, биз бола нима учун ўқишга мажбур бўлишини тушунамиз».

Л.Н.Божович таъкидлашича, ўқиш мотивлари боланинг асосий муносабатлари билан, унинг эҳтиёжлари ва интилишлари билан ички алоқада бўлади. Айнан шу туфайли улар етарли мажбурлаш кучига эга бўлади.

Ўзбекистон психологлари тадқиқотларида мотив ва мотивация муаммоси

Ўқув фаолияти мотивацияси муаммоси ҳамдўстлик давлатлари қатори республикамізда ҳам илмий тадқиқот олиб бораётган олимлар томонидан кенг миқёсда ўрганиб келинмоқда. Жумладан, кейинги йилларда мазкур илмий муаммоларнинг турли жабҳаларига нисбатан қизиқиш янада кучайиб бормоқда. Бунга яққол мисол сифатида республикаміз миқёсида ушбу муаммо юзасидан тадқиқот ишларини олиб бораётган таниқли психолог олимларни таъкидлаб ўтиш жоиздир. Булар сирасига республикамізда психология фанининг ривожланишига амалий ва назарий ҳиссасини кўшиб келаётган М.Г.Давлетшин раҳбарлигидаги унинг шогирдлари А.Қ.Саитова, Ф.И.Ҳайдаровлар ҳамда Э.Ғ.Ғозиев ва Э.З.Усмонова, В.А.Токарева, А.А.Файзуллаев, Р.Асомова, У.Жумаев ва бошқаларнинг ушбу муаммо юзасидан олиб борган тадқиқотларини киритишимиз мумкин.

Кейинги ўн йилликлар мобайнида М.Г.Давлетшин раҳбарлигида ушбу муаммо янгича илмий асосда талқин қилиниб, кенг кўламда ўрганилмоқда. М.Г.Давлетшиннинг фикрларига кўра, Ўзбекистон келажаги бўлган ёшлар ҳар хил соҳанинг мазмунига онгли равишда ёндашуви орқали, уларни мумкин қадар эртароқ, тўғри ва оқилона тасаввур қилади. М.Г.Давлетшин концепциясидан келиб чиққан ҳолда олиб борилган тадқиқотлардан бири А.Қ.Саитованинг «Ўсмир ёшидаги ўқувчиларнинг ўқув мотивларини ва кадриятларини ўрганишга» бағишланган ишдир. Бу ишда муаллиф ўсмир ёшининг хусусиятларига таянган ҳолда бир қатор хулосаларга келган. Хусусан тадқиқотчи фикрига кўра, ўсмирлар ўқув фаолиятида потенциал ҳисобланган мотив ўз-ўзини намоён қилиш мотивидир; ўқув фаолияти ўсмир ўқувчиларда ўз-ўзини такомиллаштиришга, бу эса ўқув фаолияти билан боғлиқдир. Муаллиф томонидан олиб борилган илмий изланишларда шахсдаги кадриятлар йўналганлигининг ўқув фаолиятга боғлиқлиги масалалари тадқиқ қилинади.

В.А.Токареванинг «Кичик мактаб ёшидаги болаларнинг ижтимоий бурчга нисбатан шаклланиш психологиясига» бағишланган тадқиқотларида ўқувчилар ўқув фаолияти мотивларини ўрганиш борасида олиб борилган тадқиқотларда бурч мотивини шаклланишига жамиятнинг таъсирини ўрганиш муҳим саналиши кўрсатиб ўтилади

Э.Э. Ғозиев тадқиқотларида ўсмир ўқувчиларнинг ўқув фаолиятини бошқариш хусусиятлари ўқув фаолиятини режалаштириш, ўз-ўзини назорат қилиш, ўз-ўзини баҳолаш жараёнлари ҳақида мулоҳаза юритилади. Тадқиқотчи ўқув фаолиятини бошқаришнинг диагностик методини ишлаб чиқиб, психология фанининг кам ўрганилган соҳаларидан бири бўлган ўқиш

фаолиятини бошқариш муаммосининг назарий ва амалий, эмпирик томонларини ёритиб беради. Шунингдек, мазкур тадқиқотларда ўқиш ва ўқитиш жараёни учун тавсиянома ишлаб чиқилган, ўз-ўзини англаш босқичлари тўғрисида маълумот берилган.

А.А.Файзуллаев илмий тадқиқотларида шахснинг мотивацион ўз-ўзини бошқаришнинг турли-туман омиллари ҳам кўриб чиқилган. Аниқланган бу омиллар шахс мотивациясининг хусусиятларига мотивацион бошқаришнинг амалга ошириш усуллари ва натижаларига тегишлидир. Бундан ташқари мотивацион тузилмаларнинг шахс томонидан объективлаштириш ва ўз мотивациясини бошқаришдаги турли психологик стратегия ва усуллари масалалари ҳам аниқлаб берилган. Шахснинг ҳаёт фаолиятида мотивацион ўз-ўзини бошқаришнинг бошқа бир қатор соҳалари ҳам ўрганилган.

Э.З.Усмонованинг илмий тадқиқотида ўқувчиларнинг ўқув фаолияти жараёнидаги қарама-қаршилик, мотивация, ижод ва шахс муаммолари ўрганилган. Тадқиқот давомида икки асосий мотивация тоифасининг муносиблигини тушуниш муҳим бўлган, муваффақиятга эришиш мотивациясини одамда ташқи мотивацияга киритилади.

Ф.И.Ҳайдаровнинг «Қишлоқ мактаби ўқувчиларида ўқиш мотивларининг шаклланиши» номли илмий изланишларида ўқув мотивлари уларнинг хусусиятлари, ўқитиш жараёнида ижобий ва салбий мотивларнинг таъсири кенг қамровда ўрганилган. Шунингдек, муаллиф ўқувчиларнинг ёш хусусиятларига боғлиқ ҳолда ўқиш мотивларини намоён бўлишининг регионал тафовутларни ўрганишга асосий эътиборни қаратган. Муаллифнинг ишларига назар ташлар эканмиз, ўқиш мотивларини бир қатор туркумларга эга бўлгани, яъни обрўга интилиш, касбга қизиқиш, муваффақиятга эришиш ва бошқаларни юзага келишига таъсир кўрсатувчи объектив, субъектив омилларни, шунингдек ривожланиш механизмларини ишлаб чиққанлигини кўрамиз. Бу эса таълим фаолиятида ўқувчига самарали ёндашиш мезони ҳисобланади.

Мустақил ишлаш учун тавсия этилаётган мавзулар

1. Мотив тушунчасининг моҳияти.
2. Мотивация тушунчасининг мазмуни
3. Мотивация ва мотивларнинг назарий муаммолари.
4. Мотив муаммосига доир мулоҳазалар.
5. Шахс шаклланишида мотивациянинг роли.

Назорат саволлари

1. Мотивация ва мотивларнинг назарий муаммоларини изоҳланг?
2. Мотив муаммоси ни назарий ўрганишга доир тадқиқотларни изоҳланг?
3. Шахс шаклланишида мотивациянинг ролини кўрсатинг?
4. Мотивация тушунчасининг моҳиятини асосланг?
5. Мотив тушунчасининг мазмуни нималар билан белгиланади?
6. Мотив ва мотив тушунчаларининг моҳиятини изоҳланг?

Мулоқот ҳақида тушунча

Мулоқот инсон ҳаёти ва фаолиятининг муҳим шартидир. Айнан мулоқот ёрдамида инсонлар табиатини ўзлаштириш ва ўз индивидуал эҳтиёжларини қондириш учун биргаликда ҳаракат қилиш имкониятига эга бўладилар. Мулоқот жараёнида инсон хулқ-атворининг муайян образ ва моделлари шаклланиб, кейинчалик улар инсоннинг ичига киради. Шахснинг тафаккури, оламни ва ўзининг образини таҳлил қилиш ҳамда баҳолаш қобилияти мулоқот жараёнида шаклланади. Мазкур муаммога атрофлича баҳо берган польшалик психолог Е.Мелибруда қуйидагиларни таъкидлайди: *«Мулоқот шахслараро муносабатларда биз учун ҳаводек аҳамиятга эгадир»*.

Мулоқот ўта мураккаб жараён бўлганлиги сабабли унга ягона тўғри таърифни бериш жуда мушкул. Шунинг учун одатда мулоқот тушунчасининг мазмуни унинг айрим томонларига урғу бериш орқали таърифланади.

А) **мулоқот** - ҳамкорликда фаолият эҳтиёжи билан тақозоланган алоқа ўрнатиш ва уни ривожлантириш жараёни .

Б) **мулоқот** - субъектларнинг белгилар тизими орқали ўзаро таъсирланишуви.

А.В.Петровский таҳрири остида чиққан «Умумий психология» дарслигида **мулоқот** икки ва ундан ортиқ кишилар ўртасидаги ахборот айрибошлаш ўзаро таъсир ва бир-бирини тушунишдан иборат жараён сифатида эътироф этилади.

М.Г.Давлетшин муаллифлигида чоп этилган «Умумий психология» ўқув қўлланмасида **мулоқот** - бу икки ёки ундан ортиқ кишилар орасидаги аффектив баҳоловчи характерда ва билиш бўйича маълумот алмашинишидан иборат бўлган ўзаро таъсир этишидир”-деб таъкидланади.

М.Г.Давлетшин раҳбарлигида чоп этилган «Психология» қисқача изоҳли луғатида мулоқотга қуйидагича таъриф берилади: **мулоқот**- икки ёки ундан ортиқ одамларнинг ўзаро бир-бирига таъсир этишидир.

Юқоридаги таърифларга мувофиқ **мулоқотга** умумий тарзда қуйидагича таъриф бериш мумкин: мулоқот- камида икки кишининг ўзаро таъсир жараёни бўлиб, бу таъсир давомида ахборот алмашинади, муносабат ўрнатилади, ривожлантирилади.

Мулоқот тушунчасини коммуникация тушунчасидан фарқлаш лозим. **Коммуникация**-тирик ва ўлик табиатдаги тизимлар ўртасида ахборот алмашинувини англатади. Ҳайвонлар ўртасидаги сигналлар алмашинуви, инсоннинг техник воситалар билан алоқа қилиши буларнинг барчаси коммуникацияга мисол бўлади. Мулоқот фақат инсонлар ўртасида амалга оширилиши мумкин. Мулоқотнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти беқиёсдир. Инсон боласи айнан бошқалар билан мулоқотда, муносабатда бўлиш жараёнида шахсга айланиб боради.

Мулоқот орқали инсон ижтимоий тажриба ва маданиятни эгаллаб боради. Янги туғилган инсон бошқалар билан мулоқотда бўлиш имкониятидан маҳрум бўлса, у ҳеч қачон шахсга айлана олмайди, яъни у ўз психик тараққиёти бўйича орқада қолиб кетади. Зеро, инсон психик тараққиёти мулоқотдан бошланади.

Мулоқотсиз инсоният жамияти бўлиши мумкин эмас. Айнан мулоқот ҳамкорликда фаолият юритувчи индивидлар жамоасини шакллантиради. Ҳамкорликдаги фаолият режасини тузиш ва уни рўёбга чиқариш учун индивидлар ўртасида мулоқот амалга оширилиши шарт. Мулоқот воситасида ҳамкорликдаги фаолият ташкил этилади ва амалга оширилади. Айни вақтда фаолият давомида инсонлар ўртасида янги-янги муносабатлар ва алоқалар шаклланади. Демак, мулоқот ва фаолият ўзаро чамбарчас боғлиқдир.

Мулоқот инсон ҳаётида қанчалик юксак аҳамиятга эга эканлигини қуйидаги мисолларда яққол кўришимиз мумкин:

1-мисол 1938 йил Ричард Бард ўз хоҳиши билан Антарктида музликларида 6 ой танҳо қолади. Бир томондан у тажриба натижаларига қизиқса, иккинчи томондан кундалик ҳаётнинг ғала-ғовуридан биров дам олишни истаган эди. Кейинчалик у мазкур даврни қуйидаги сўзлар билан эслайди «Бу ердаги ҳаётим давомида бора-бора ҳар бир ҳаракатим ҳар бир ишим тобора мазмунсиз, мантиқсиз, мақсадсиз бўлиб бораётгандай эди. Хавф хатарлардан қўрқмайдиган одам бўлсам-да, негадир бу ерда томнинг босиб қолишидан хавфсирай бошладим. Овқатланишимда мунтазамлик йўқолди, ювинмай қўйдим».

2-мисол. Тарихда японларда «Моритао» номли инсоннинг ўзини-ўзи такомиллаштириш тизими мавжуд бўлган. Ваҳоланки, инсон ҳеч қандай жисмоний азобларга дучор бўлмайди. Фақатгина бир ҳафтага ғорга кириб кетиб, у ерда танҳо қолади. Бу ерда у ҳатто ўзи билан гаплашиши мумкин бўлмаган. Синовдан ўтганлар кейинчалик ҳар қандай учрашув ва суҳбатни хурсандчилик билан қарши оладилар. Қизиғи шундаки, уларда кўпроқ гапириш эҳтиёжи эмас, балки тинглаш эҳтиёжи кучаяр экан.

3-мисол. Бир пайтларда Америкада барча тамаддиҳоналарни автоматлаштириш авж олган эди. Аммо кўп ўтмай уларнинг эгалари касодга учрай бошлади. Маълум бўлишича, бу ерга одамлар нафақат таммади қилиш, балки суҳбатдош топиш учун ҳам келганлар.

Бундан кўринадики, инсонлар доимо мулоқотга эҳтиёж сезадилар ва уни қондиришга ҳаракат қиладилар.

Мулоқот жараёнида мулоқот функциялари ҳам муҳим роль ўйнайди. Мулоқот функциялари деганда мулоқотнинг инсон ҳаётида бажарадиган функциялари тушунилади. Мулоқот функциялари хилма-хил бўлиб, энг кенг тарқалган таснифга кўра, яъни Б.Ф.Ломов томонидан тақлиф қилинган бўлиб, у қуйидагилардан иборат.

➤ Информацион-коммуникатив функция, ахборот алмашинувини таъминлаш вазифаси. Ахборот алмашинуви турли белгилар

тизимлари орқали амалга оширилади. Одатда вербал ва новербал коммуникация фарқланади.

- Регуляцион-коммуникатив функцияси суҳбатдошлар хулқ-атворининг регуляция қилинишини таъминлаш вазифаси. Индивидлар мулоқот жараёнида вербал йўллар билан бир-бирининг мотивларига, мақсадларига, қарор қабул қилишига таъсир ўтказиши, бирор ҳаракатга ундаши ва ҳаракатини назорат қилиши, бир-бирининг хулқ-атворига стимуллаштирувчи ва коррекцияловчи тарзида таъсир кўрсатиши мумкин.
- Аффектив-коммуникатив функция инсон эмоционал соҳасининг регуляция қилинишини таъминлаш вазифаси. Мулоқот инсон эмоционал ҳолатларининг энг муҳим детерминациясидир. Чунки турли туман эмоционал ҳолатлар мулоқот жараёнида пайдо бўлади ва ўзгаради.

Л.А. Карпенко таклиф этган таснифга кўра, мулоқотнинг қуйидаги вазифалари ажратиб кўрсатилади.

- ✓ Алоқа ўрнатиш вазифаси - суҳбатдошни алоқага киришиш учун тайёрлаш;
- ✓ Информацион вазифа - суҳбатдош билан муайян маълумотлар, фикрлар ва режаларни алмашиш;
- ✓ Фаолиятга ундаш - суҳбатдошни бирор ҳаракатни бажаришга стимуллаштириш;
- ✓ Координацион вазифа- суҳбатдош билан ҳамкорликдаги фаолиятни ташкил этиш ва уни амалга оширишда ҳаракатларни мувофиқлаштириш;
- ✓ Тушунишни таъминлаш вазифаси - суҳбатдошнинг фикрлари ва ҳиссиётларини тушуниш;
- ✓ Амотив вазифаси - суҳбатдошда муайян ҳиссиётларни уйғотиш ҳамда уларни ўзгартириш;
- ✓ Муносабат ўрнатиш - муносабатлар тизимидаги шахсий ўрнини, мавқеини аниқлаш;
- ✓ Таъсир кўрсатиш - суҳбатдошнинг хулқ-атвори шахсий хусусиятлари мақсадлари ва установакаларини ўзгартириш.

Мулоқотнинг коммуникатив томони

Биргаликдаги фаолият давомида одамлар турли фикрлар, ўй-хаёллар, ҳис кечинмалар билан ўртоқлашадилар. Бунда ўй-фикрлар, ҳис-кечинмаларни ахборот сифатида, коммуникацияни эса ахборот алмашинуви сифатида талқин этиш мумкин. Аммо шуни эътиборга олиш керакки инсонлараро коммуникация шунчаки ахборот алмашинувидан иборат эмас. Чунки мулоқот жараёнида ахборот нафақат узатилади, балки шакллантирилади, аниқлаштирилади, ривожлантирилади. Демак, инсон мулоқотни шунчаки ахборот алмашинувидан иборат жараён деб ҳисоблаши мумкин эмас. Зеро, биринчидан мулоқот жараёнида ахборот бир томондан иккинчи томонга шунчаки ҳаракатланмайди, балки фаол алмашинади (коммуникатив жараён иштирокчилари бир-бирига ахборот

юбораётганда бир-бирининг мотивлари, мақсадлари, установкалари ва бошқаларни таҳлил қиладилар); иккинчидан мулоқот жараёнида ахборот алмаша туриб кишилар белгилар орқали бир-бирига таъсир этиши мумкин (инсонлараро ахборот алмашинувида, албатта суҳбатдош хулқ-атворида муайян таъсир ўтказилади); учинчидан мулоқот жараёнида коммуникатор (ахборот юборётган одам) ва реципиент (ахборотни қабул қилаётган одам) бир хил кодлаштириш тизимида эга бўлиши керак, тўртинчидан мулоқот жараёнида фақат инсонлараро коммуникацияга хос тўсиқлар вужудга келиши мумкин.

Коммуникатив жараёнда қўлланиладиган бир неча белгилар тизими мавжуд. Улар вербал коммуникация (нутқ орқали) ва невербал (нутқ билан боғлиқ бўлмайдиган белгилар орқали) коммуникациядир.

Вербал коммуникация. Инсон нутқи белгилар тизими сифатида қўлланилади. Нутқ - инсон томонидан қўлланиладиган товуш сигналлари ёки ёзма белгилардан иборат бўлиб, улар орқали мулоқотдан олинган маълумот қайта ишланади, сақланади ва узатилади. У жараён тил орқали амалга оширилади. Тил сўз белгилари тизими бўлиб, у мулоқот жараёнида психик фаолият маҳсули бўлиб юзага келади.

Тил муомала воситасидир. **Тил** муомалага киришувчилар ўртасидаги коммуникацияни таъминлайди, чунки уни ахборот берувчи ҳам, уни қабул қилувчи ҳам бирдай тушунади. Бошқа кишига ахборот берувчи (коммуникатор) ва уни қабул қилувчи (реципиент) мулоқот жараёнида бир хил тилдан фойдаланиши керак, акс ҳолда бир-бирини тўғри тушунолмайди. Ахборот алмашиш муомала қатнашувчиларига тушунарли белги ва мазмунга эга бўлиши керак. Тил сўз белгилари йиғиндисидан иборатдир. Сўзнинг маъноси унинг мазмуний томонидир. Ҳар бир алоҳида одамнинг ҳаракатлари ва фаолиятларини бошқа одамнинг ҳаракати ва фаолиятларини 3 та муҳим омил белгилайди.

Биринчидан, бутун инсониятнинг ёки бир мунча тор доирадаги кишилар жамоасининг ижтимоий-тарихий тажрибасини белгилайди. Кичкина бола дунёни мустақил равишда билиб олмайди. У ота-онасига саволлар беради ва улар унга жавоб берадилар, бу жавоблардан бола ўз фаолиятини кейинчалик фойдаланадиган умумий билимларнинг фақат озгина қисмини олади. Умумий билимларнинг бу озгинагина қисмини бола тил шаклида, тил ёрдамида сўз белгилари тизимида ҳосил қила олади. Мактабда ҳам худди шундай бўлади, ўқувчи олам ҳақида барча билимларни ўқитувчининг тушунтиришидан ёки дарсликдан, яъни тил ёрдамида ўзлаштиради. Бу ерда тил ўзининг муҳим вазибаларидан бирини бажарадиган, яъни яшаш воситаси, ижтимоий-тарихий тажрибани бериш ва ўзлаштириш воситаси тарзида намоён бўлади.

Иккинчидан, ҳар бир алоҳида одамнинг иш-ҳаракати ва фаолиятини кўпинча ижтимоий қийматга эга бўлмаган ўзга кишиларнинг бевосита тажрибаларини белгилайди. Масалан, мен ошхона томон йўл оламан. Йўлда ўртоғим учраб менга: «ошхона ёпилган», дейди. Шу пайтда бу хабар менинг фаолиятимни маълум бир тарзда бошқаради: мен қайрилиб, бошқа ошхона

томон жўнайман. Бу ерда тил ўзининг бошқа муҳим вазифаси билан, яъни восита ёки коммуникация усули ёки оламнинг хатти-ҳаракатларини бошқарувчи бир восита сифатида намоён бўлади. Натижада ҳар қандай коммуникация, ҳар қандай муносабат суҳбатдошига таъсир қилишдан иборатдир.

Учинчидан, ҳар бир алоҳида одамнинг иш-ҳаракатлари ва фаолиятларини ҳар бир айрим кишиларнинг шахсий тажрибаси белгилайди. Одамнинг «шахсий» ўз индивидуал тажрибаси бошқа кишиларнинг тажрибалари ва ижтимоий тажрибанинг ўзига хос аралашмасидан иборат. Одам ҳайвондан фарқли ўлароқ, ўз ҳаракатларини режалаштира олади. Бундай режалаштириш ва умумий фикрий масалаларни ҳал қилишнинг асосий қуроли тилдир. Бу ерда биз тилнинг учинчи вазифаси ақлий фаолиятнинг (идрок, хотира, тафаккур, хаёл) қуроли сифатидаги вазифасига тўқнаш келдик. Сўз белгилари тизими сифатида тилдан нутқ фаолиятида фойдаланилади.

Нутқ фаолияти – одам томонидан ижтимоий-тарихий тажрибани ўзлаштириш ва авлодларга бериш ёки коммуникация ўрнатиш, ўз ҳаракатларини режалаштириш мақсадида тилдан фойдаланиш жараёнидир. Тил алоқа воситаси ёхуд қуролдир, нутқ фаолияти ёки нутқ эса алоқа жараёнининг ўзидир. Бу жараёнда нутқ фаолиятининг фаол ва пассив турлари фарқланади. Сўзловчининг нутқи **фаол нутқ**, тингловчининг нутқи **пассив нутқ** ҳисобланади. Нутқ ички ва ташқи нутққа бўлинади. **Ташқи нутқ** – ёзма ва оғзаки нутққа, оғзаки нутқ эса монолог ва диалогик нутққа бўлинади. **Монолог** – бир кишининг ўзига ёки бошқаларга қаратилган нутқидир. Бу ўқитувчининг баёни, ўқувчининг тўлароқ жавоби, маъруза ва бошқалардир. Монологик нутқ маълум қийинчиликларга эга. Монологда гапираётган киши фикрларнинг аниқлигига, грамматик қоидаларнинг сақланишига, мантиқ ва айтилаётган фикрларнинг изчиллигига эътибор бериши керак. Диалогик нутққа нисбатан монологик нутқ кечроқ шаклланади. Мактабда ўқитувчилар ўқувчиларда монологик нутқни ривожлантиришга алоҳида эътибор беришлари керак. Икки ёки ундан ортиқ кишилар ўртасидаги нутқ-диалог дейилади. Диалогик нутқда баён қилинаётган фикр кўп жиҳатдан ундан олдинги фикрга боғлиқ бўлади. Диалогик нутқда суҳбатдошларга маълум бўлган айрим сўзлар тушириб қолдирилади. Шунинг учун ёзиб олинган диалог бошқаларга унчалик тушунарли бўлмаслиги мумкин: Диалогик нутқда ҳар хил турдаги шаблонлар, яъни одатланиб қолинган сўз бирикмаси кўп учрайди (қойил, марҳамат қилиб айтингчи). Нутқнинг **ички нутқ** деб аталган тури нутқ фаолиятининг алоҳида тури ҳисобланади. Ички нутқ амалий ва назарий фаолиятни режалаштириш фазаси сифатида намоён бўлади. Биз сўзни чала-ярим айтишимиз биланоқ тушунаверамиз. Ички нутқ айрим оғзаки нутқ актларидан илгарироқ, хусусан ихтиёрийлик даражаси анча юксакроқ бўлган оғзаки нутқдан илгарироқ содир бўлиши мумкин. Ёзма нутқ монологик нутқнинг турларидан бири бўлиб, ёзма нутқ монологик нутққа нисбатан батафсилроқдир.

Мулоқотнинг коммуникатив акти сифатида қуйидагиларни тасаввур этиш мумкин

Коммуникатор адресант	Мулоқот субъекти сифатидаги омил намоён бўлади.
Рецепиент адресат	Бу маълумот кимга узатилмоқда
Маълумот	Нима узатилмоқда
Код	Қандай воситалар асосида
Мақсад	Нима учун узатилмоқда
Алоқа канали	Овоз, хат, эфир орқали алоқа
Натижа	Нимага эришилди.

Шунингдек америкалик журналист Г.Лассуэл беш унсурдан иборат бўлган коммуникатив жараённинг моделини таклиф этади.

- ✓ Ким (ахборот ким томонидан узатилмоқда)
- ✓ Нима (қандай ахборот узатилмоқда)
- ✓ Қандай (ахборот қандай йўл билан узатилмоқда)
- ✓ Кимга (ахборот кимга йўналтирилмоқда)
- ✓ Қанчалик самарали (ахборот қанчалик самарадор узатилди)

Коммуникатив жараён аксиал (бунда ахборот айрим аниқ одамларга йўналтирилади) ёки ретиал (бунда ахборот бир қанча эҳтимол қилинаётган реципиентларга йўналтирилади) характерда бўлиши мумкин.

Коммуникатив жараёнда ўзаро муносабатга киришувчиларни бир-бирларини тушунишлари жуда муҳимдир. Бунда нутқнинг қуйидаги муҳим хусусиятлари пайдо бўлади, яъни мазмундорлик, тушунарлилик, ифодалилик, таъсирчанлик кўрсатилади.

Буюк француз ёзувчиси Антуан Сент Экзюпери «*Мулоқот – шундай неъматки, у орқали инсон лаззатланади*», деб ёзган эди.

Сўзнинг моҳияти ҳақида Саъдий «Ақлимисан ёки аҳмоқ каттамисан ёки кичик буни бир сўз айтмагунча била олмаймиз» деган эди.

Халқимизда шундай ибратли ибора бор «инсон ақл фаросати унинг нутқининг аниқлигида намоён бўлади».

Новербал коммуникация воситаларига юз ифодаси, мимика, оҳанг, пауза, поза (ҳолат), кўз ёш, кулгу ва бошқалар киради. Бу воситалар вербал коммуникация - сўзни тўлдиради, кучайтиради ва баъзан унинг ўрнини босади. Болгарларда бошни қимирлатиш йўқ дегани, русларники тескариси бўлади. Турли ёш гуруҳларида новербал коммуникация воситаси турлича бўлади. Масалан, болалар кўпинча катталарга таъсир этиш, уларга ўз ҳоҳиш ва кайфиятларини ўтказишда йиғидан восита сифатида фойдаланадилар. Ахборотни сўз билан баён этишнинг мазмуни ва мақсадига новербал коммуникация воситаларининг мос келиши муомала маданиятининг бир туридир.

Новербал коммуникацияга белгиларнинг оптик-кинетик тизими кириб, уларга жестлар (қўл ҳаракатлари), мимика (юз ҳаракатлари) ва пантомимика (қўл, оёқ, тана ҳаракатлари) киради.

Жестлар - инсоннинг қўл ҳаракатлари бўлиб, у орқали инсоннинг ички ҳолати, бирор бир объектга муносабати ва ташқи оламга йўналганлиги ифодаланади. У ёки бу халқларда жестлар турлича қабул қилинади. Италия ва французлар ўз мулоқотларини жестларсиз тасаввур эта олмайдилар. Ўзбек халқида нутқда жестлардан фойдаланиш яхши одат сифатида қабул қилинмайди. Лекин шуни ҳам таъкидлаш лозимки, новербал коммуникация оғзаки нутқда айтилмай қолган фикрларни ифода этиш имконини беради.

Мимика - инсон юз ҳаракатларининг бир қисми бўлиб, у орқали инсоннинг ўйлари, хатти-ҳаракатлари, тасаввурлари, хотирлаши, таажжуби ва ҳоказоларда намоён бўлади.

Пантомимика - инсон танаси ёки унинг қисмлари ёрдамида ифодаланадиган ҳаракатлар тизимидир.

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кундалик мулоқот жараёнида сўзлар 7% ни, товушлар ва интонация 38% ни, нутқсиз мулоқот эса 55% ни, ташкил қилади.

Публиций айтганидек, биз *«Овоз билан гапирамиз тана билан суҳбатлашамиз»*. Новербал коммуникациянинг бошқа белгилар тизимини кўриб чиқайлик.

Паралингвистик ва экстралингвистик белгилар тизими - бу локализация тизими бўлиб, у овоз сифатида диапозонини нутқдаги паузалар, йўтал, йиғи, кулгу, нутқ темпида намоён бўлади.

Мулоқот жараёнида мулоқотга киришувчиларни бир-бирларига нисбатан жойлашишлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Масалан, аудиториядаги столлар жойлашиши мулоқот учун жуда ноқулайдир. Айниқса, семинар машғулотлари жараёнида ўқитувчи, маърузачи мулоқоти вақтида қолганлари мунозарада фаол иштирок этиш имкониятига эга эмасдирлар.

Семинарларни ёки шу каби суҳбатларни «Т» шаклида жойлашган стол стулларда ўтказиш ҳам фойдали, лекин думалоқ шаклда жойлаштирилган стол, стулларда мулоқот жуда самаралидир.

Визуал мулоқотда «кўз контакти» белгилар тизими ҳам қўлланилади. Ушбу тизим педагоглар, раҳбарлар иш фаолиятида муҳим аҳамиятга эгадир.

Қизиқарли белгилар тизими сифатида мулоқот жараёнида гул, фоторасм ва бошқалардан фойдаланиш мумкин. Эҳтимол гуллар орқали инсонлар маълум бир маълумотни узатиш имкониятига эгалар. Шу боис гуллар тарихи ҳақида айрим маълумотларни келтирамиз. Гуллар тили қадимда Шарқда пайдо бўлган. Уни аёллар яратишган. Ўз юзларини очиш имкониятига эга бўлмаган аёллар ўз ҳисларини ва кайфиятларини гуллар орқали ифодалашга ҳаракат қилганлар. Ассоциация сифатида пайдо бўлган белгилар қатъий одатларга айланган. Масалан, азалия гули соғинч, ёлғизлик, гнацинт гунчаларининг сони учрашув кунини, қўнғироқ гуллар сони учрашув вақтини англатади.

XIX асрга келиб, гуллар тили дастлаб Францияда, сўнг Англия ва бутун жаҳонга тарқалган. Аста-секин гуллар тили билан ранглар тили ҳам юзага келди. Жумладан, Европанинг кўп давлатларида сиёҳ ранг дўстлик, хашаматлилик, тўкинлик рамзи бўлса, Японияда-ғам оғриқ белгиси бўлган. Ҳар қайси ранг маълум ҳолат, кайфият маъносини англатади. Жумладан кизил ранг ҳаёт, севги, пушти - ёшлик, сариқ - бахт, қуёш, тўй, хурсандчилик, яшил - тинчлик, хотиржамлик, кўк- ишонч, вафо, қора тантанаворлик, қайғу, оқ - поклик, беғуборлик рамзи сифатида тушунилади.

Мулоқот кишилар ўртасидаги ўзаро таъсир этиш

Кишилар мулоқотга киришар экан, савол бериш, буйруқ, илтимос қилиш, бирор нарсани тушунтириш билан бирга ўз олдига бошқаларга таъсир этиш, шу нарсани уларга тушунтириш мақсадини кўяди.

Мулоқотнинг мақсади кишиларнинг биргаликдаги фаолиятига эҳтиёжини акс эттиради. Бунда мулоқот шахслараро ўзаро таъсири сифатида намоён бўлади, яъни кишиларнинг биргаликдаги фаолияти жараёнида пайдо бўлувчи алоқа ва ўзаро таъсирлар йиғиндисидир. Биргаликдаги фаолият ва мулоқот ижтимоий назорат шароитида рўй беради. Жамият ижтимоий нормалар сифатида махсус ҳулқ-атвор намуналари тузилишини ишлаб чиққан. Ижтимоий нормалар кўлами ниҳоят кенг – меҳнат интизоми ҳарбий бурч ва ватанпарварлик, хушмуомалалик қоидалари ана шулар жумласидандир. Ижтимоий психология нуқтаи назаридан мулоқотга киришувчилар бажарадиган ролнинг «репертуар»ига мос ҳолда намоён бўлади. Психологияда «роль» деганда ижтимоий (социал) мавқени эгаллаб турувчи ҳар бир кишидан атрофдагилардан кутадиган, норматив томонидан маъқулланган ҳулқ-атвор намунаси тушунилади. (Ёш, мансаб, жинс ва оиладаги, ўқитувчи ва ўқувчи шифокор ва бемор, катта киши ёки бола, бошлиқ ёки ходим, она ёки буви, эркак ёки аёл, меҳмон ёки мезбон ролида намоён бўлиши мумкин). Ўз навбатида ҳар бир роль ўзига мос талабларга жавоб бериши керак.

Бир киши турли мулоқот вазифаларида турли ролларни бажариши мумкин. Масалан, хизмат жойида директор, касал бўлса шифокор кўрсатмаларига итоат этувчи бемор, оилада кекса ота-онасининг қобил фарзанди, меҳмондўст оила бошлиғи бўлади. Турли ролларни бажарувчи кишиларнинг ўзаро муносабати роль кутишлари билан бошқарилади. Хоҳлайдими ёки йўқми атрофдагилар ундан маълум намунага мос келувчи ҳулқ-атворни кутадилар. Агар роль яхши бажарилмаса, ижтимоий назорат томонидан баҳоланади, озми-кўпми чекланишлар қилинади. Мулоқотнинг бевосита муваффақиятининг шарти ўзаро таъсир этувчи кишиларнинг ҳар биридан кутилаётган ҳаракатларга мос келувчи ҳулқ-атвор намунасини қўлланишидадир. Кишининг бошқалар ундан нимани кутаётганини, нимани эшитишга ва унда нимани кўришга тайёр эканлигини тўғри, аниқ, хатосиз кўчира олиш қобилияти **такт** деб аталади.

Маълумки такт педагогик фаолиятда муҳим компонент ҳисобланади. Айниқса, педагогик жараён ўқитувчи ва ўқувчиларнинг уюшган фаолиятлари асосида тузилган. Шу боис ўқитувчи педагогик жараённи

Ўқувчилар жамоасидан ташкил топганлигини унутмаслиги ҳар бир ўқувчи шахсини эътибордан четда қолдирмаслиги керак. Ўқувчилар билан психологик алоқанинг қисқа муддатга бўлсада йўқолиши, оғир оқибатларни вужудга келтиради.

Мулоқотнинг интерактив томони деганда, биргаликдаги фаолиятни ташкил этиш ва амалга оширишда мулоқот иштирокчиларининг бир-бирига таъсир ўтказиши тушунилади.

Коммуникация орқали одамлар биргаликдаги фаолиятни ташкил этадилар. Умумий фаолиятда иштирок этар экан, одамлар бир-бирларига таъсир кўрсатади. Шунинг учун ўзаро таъсир биргаликдаги фаолиятнинг ташкил этилиши сифатида тушунилади.

Биргаликдаги фаолиятнинг уч хил модели мавжуд.

- ҳар бир иштирокчи бошқалардан мустақил равишда ишнинг ўзига тегишли қисмини бажариши (масалан шанбаликдаги иш)
- умумий вазифани босқичма-босқич ҳар бир иштирокчи томонидан бажарилиши (масалан конвейердаги иш)
- ҳар бир иштирокчи бошқалар билан биргаликда бир вақтнинг ўзида умумий фаолият билан машғул бўлиши (масалан, футбол жамоасидаги иш).

Одатда мулоқот жараёнидаги ўзаро таъсирнинг икки хил тури ажратилади.

а) кооперацияга асосланган ўзаро таъсир - коммуникатив жараён иштирокчиларининг умумий мақсад йўлида ўз кучларини бирлаштиришдан иборат. Кооперацияларнинг бир неча тури фарқланади.

- автоматик (инстинктив- биологик даражада мавжуд бўлади),
- автоматик (таркиб топган ижтимоий меъёрлар билан анъана ва урф одатлар билан тақозоланган бўлади)
- спонтан (дўстлик, муҳаббат ва шу каби муносабатлар билан тақозоланган бўлади)
- директив (мажбурий ҳамкорлик ҳукм сурувчи жойларда мавжуд бўлади)
- шартномавий (расмий келишувлар билан тақозоланган бўлади).
- кооперация- биргаликдаги фаолиятнинг зарурий элементи.

б) Рақобатга асосланган ўзаро таъсир – коммуникатив жараён иштирокчиларининг шахсий ёки гуруҳий мақсадларга эришиш учун ўзаро кураш шароитида бир-бирига таъсир кўрсатишдан иборат. Бундай ўзаро таъсирда томонларнинг шахсий фаоллиги одатда юқори бўлади. Шундай бўлса-да у кооперация билан маълум даражада боғлиқдир. Чунки рақобат давомида ҳам муайян қоидалар ўрнатилиши талаб этилади. Акс ҳолда ўзаро кураш урушга айланиб кетиши мумкин. Рақобатнинг энг ёрқин шакли низодир. **Низо** - мулоқот иштирокчиларининг ҳар бири муҳим бўлган муаммони ҳал этиш вақтида улар ўртасида вужудга келган қарама-қаршилик ва курашнинг кескин кучайиб кетиш жараёнидир.

Мулоқот жараёнида низонинг одатда икки хил тури фарқланади.

а) **Деструктив низо.** Унинг келиб чиқиш сабаблари қуйидагилардан иборат;

- шахсий хусусиятларни бир-бирига мос келмаслиги туфайли вужудга келади

- муносабатларнинг бузилишига олиб келади

- иштирокчилар сони ортиб боради

- қарама-қарши томонга нисбатан негатив баҳолар кучайиб боради

- низо жараёнидаги объектнинг шахсга кўчиши осон юз беради

Б) **Продуктив низонинг** келиб чиқиш сабаблари қуйидагилардан иборат

- нуқтаи - назарларнинг бир-бирига мос келмаслиги сабабли вужудга келади;

- муаммони кенгроқ қарши олишга олиб келади;

- оптимал ечимнинг топилишига ёрдам беради;

- шахсга кўчирилмайди.

Мулоқот кишиларнинг бир-бирини тушуниши

Биргаликдаги фаолиятнинг муваффақиятли рўй бериши кўп жиҳатдан коммуникатив жараён иштирокчилари бир-бирини қандай идрок этаётганини, ҳар бир иштирокчида бошқа иштирокчи ҳақида қандай тасаввурлар шаклланаётганлигига боғлиқ. Бу эса мулоқотнинг перцептив томонини ўрганиш заруратини вужудга келтиради.

Кишиларнинг бир-бирини идрок этиш жараёни мулоқотнинг ажралмас қисми бўлиб, у мулоқотнинг перцептив томонини ташкил этади.

Инсоннинг инсон томонидан идрок этилиши «**ижтимоий перцепция**» дейилади. Дастлаб бу атама Дж.Брунер томонидан 1947 йил ишлатилган бўлиб, у перцептив жараёнларнинг ижтимоий детерминациясини англатган. Кейинчалик бу атама бошқачароқ маънога эга бўлиб, у ижтимоий объектларни, яъни одамлар ижтимоий гуруҳлар, катта ижтимоий тузилмаларни идрок этиш жараёнини англата бошлаган.

Ижтимоий перцептив жараёнларда индивид қуйидагиларни идрок этиши мумкин:

а) ўз гуруҳига муносиб индивидни;

б) бошқа гуруҳга мансуб индивидни;

в) ўзининг гуруҳини;

г) ўзга гуруҳни.

Ижтимоий перцептив жараёнларда гуруҳ қуйидагиларни идрок этиши мумкин:

а) ўз индивидини;

б) ўзга гуруҳ индивидини;

в) ўзини;

г) ўзга гуруҳни.

Рус психологи А.А.Бодалев «инсонни инсон томонидан идрок этилишига» синоним равишда «инсоннинг бошқа инсонни билиши» иборасини қўллайди. Инсон жамият аъзоси сифатида қабул қилинганлиги сабабли мулоқотда ҳам шахс сифатида намоён бўлади. С.Л.Рубинштейн айтганидек, «*биз инсонни ташқи хулқ-атворида қараб уни ўқиймиз*». Бундан, инсонни ташқи қиёфаси уни қандай шахс эканлигидан далолат беришини англашимиз мумкин.

«Бошқа одамни била туриб, ўрганаётган индивиднинг ўзи ҳам шаклланади»- деб ёзади Л.С.Выготский.

Инсонни инсон томонидан идрок этилишида энг камида икки киши жалб қилинган бўлиши лозим бўлиб, уларнинг иккалови ҳам фаол субъектдир. Демакки ўзаро идрок жараёнида иккала томон бир-бирларининг эҳтиёжлари, мотивлари ва йўналишларини билишлари ва ўзларини қарама-қарши томон ўрнига қўя олишлари лозим. Мулоқот жараёнида бир-бирини идрок этаётган одамлар бир-бирини тушунишга ҳаракат қиладилар. Бунинг учун қуйидаги механизм ишга солинади.

- а) идентификация;
- б) рефлексия;
- в) стереотипизация.
- г) эмпатия

Идентификация (лотинча тенглаштириш) –у кишига тенглаштириш, бараварлаш маъносини англатиб, инсоннинг ўзини хаёлан суҳбатдоши ўрнига қўйиш орқали унинг фикрлари ва тасаввурларини тушунишга интилиши.

Рефлексия (лотинча акс эттириш) – инсоннинг суҳбатдоши томонидан қандай идрок этилаётгани ва тушунилаётганини англашга интилиши. Кишини киши томонидан идрок қилинишини иккиланган ойнадаги акс эттиришга ўхшатиш мумкин. Одам бошқа кишини акс эттирар экан, шу билан бирга ўзини ҳам акс эттиради, агар киши ўзи мулоқотга киришадиган кишилар ҳақида тўлиқ, илмий асосланган ахборотларга эга бўлса, улар билан беҳато аниқликда ўзаро таъсир ўрнатиши мумкин. Бироқ субъект ҳамма вақт бундай аниқ маълумотга эга эмас. Шунинг учун у бошқалар хатти-харакатининг сабабларини ўйлаб чиқишга мажбур бўлади. Бошқа кишининг ҳаракатларини тушунтириш учун фаолият мотивлари, ҳис-туйғулар, интилиш ва фикрлашнинг ўйлаб чиқарилиши каузал атрибуция деб аталади ва ўқитувчилар томонидан бола ҳаракатларининг шундай сабабини талқин қилиниши мактабдаги педагогик муомалани қийинлаштиради.

Стереотипизация – грекча ўзгаришсиз, такрорланиш деган маънони билдириб, инсоннинг суҳбатдошини тушунишга интилиши йўлида муайян шаблондан фойдаланиши. Стереотипизация маълум ёки тахминан маълум бўлган воқеаларни тиклаш, нисбат бериш йўли билан хулқ нормаларини таснифлаш ва уларнинг сабабларини изоҳлаш демакдир. Баъзан муомала жараёнида нотўғри стереотип вужудга келади. *Масалан*, А.А.Бодалев томонидан ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра, кишининг ташқи қиёфаси ва унинг характери ҳақидаги стереотип тасаввурлар оммавийлашиб

кетганлиги тасдиқланди. Сўралган 72 кишининг 9 таси агар инсоннинг юз тузилиши квадрат кўринишига эга бўлганлар кучли, иродали, 17 киши пешонаси катта киши ақлли, 3 киши сочи тикка кишилар енгилмас, бўйсунмас характерга эга. 5 киши бўйи ўртачадан паст кишилар бошқалар устидан ҳукмронлик қилишга, буйруқ беришга интилувчи кишилар, 5 киши чиройли кишилар ё аҳмоқ ёки ўзини яхши кўрадиган кишилар бўлади деб тасдиқлаган. Бегона кишини идрок қилишда биринчи ахборот, дастлабки тасаввур катта аҳамиятга эга. Кишилар ташқи қиёфаси ҳам муҳим ўрин тутади. Америкалик психологлар томонидан ўтказилган тадқиқот бунга яққол мисол бўла олади. 400 та ўқитувчиларни баҳолаш учун тарқатилган ишларни улар 200 таси ижобий, чиройли, 200 таси салбий хунук, ёқимсиз деб берганлар. Экспертлардан ташқи қиёфасини эмас, балки характерини таърифлаш сўралган эди. Афсуски баҳоларнинг субъективлиги кишининг ташқи қиёфасини баҳолаш билан боғлиқдир.

Эмпатия – инсоннинг ўзини хаёлан суҳбатдоши ўрнига қўйиш орқали унинг кечинмалари ва ҳиссиётларини тушунишга интилиши. Бунда инсоннинг эмоционал муаммоларига ёндашиши тушунилади. Бу бошқа одам ҳиссиётлари ва кечинмаларига ҳамдард бўла олишдир. Бир томондан объектни тушунишда уни ўрнига ўзини қўя олиши муҳим бўлса, иккинчи томондан унинг ички ҳиссиётларини тушуниш унга ҳамдард бўла олиш ҳам муҳимдир.

Инсоннинг инсон томонидан идрок этилишида йўналтиришнинг роли каттадир. Бу айниқса инсон ҳақида, номаълум инсон ҳақида илк фикрларни олишда муҳимдир. Бу борада А.А.Бодалевнинг ўтказган тадқиқотлари ниҳоятда аҳамиятлидир. Икки гуруҳ талабаларига бир инсон расми берилади. Биринчи расмда берилган инсон жиноятчи деб, иккинчи гуруҳда эса расмдаги киши йирик олим деб эълон қилиниб, уларга портретни ёзма ифодалаш вазифаси берилади. Биринчи ҳолатда қуйидаги тавсифлар берилади, яъни кўзларини ичига кириб кетгани, ички алам, қасосдан узун даҳан бошлаган иши, жумладан жиноятни якунига етказиш кабилар эканлиги қайд этилади.

Иккинчи гуруҳда ичига кирган кўзлари фикрнинг чуқурлиги ҳақида гапириб, бунда узун даҳан кийинчиликларга бардошлилик, иродалилик сифатида баҳоланган.

Келтирилган мулоҳазалардан кўринадики, инсонни инсон томонидан идрок қилинишида ташқи томондан берилаётган кўрсатма, шахснинг бу борадаги билим, кўникма ва малакалари муҳим роль ўйнайди.

Мулоқотнинг қонуниятларини, малака ва қобилиятларининг шаклланишини билиш педагог учун ғоят муҳимдир. Бу тўлақонли педагогик мулоқотни ёки муомалани йўлга қўйишни таъминлайди. Педагогик мулоқот педагог ва ўқувчиларнинг ўзаро таъсир этиш усуллари йиғиндисидир. Мулоқотнинг мазмуни ахборот алмашиш, ўқитувчи томонидан турли коммуникатив воситалар ёрдамида ўқувчилар билан ўзаро тушуниш ва ўзаро муносабатларни ташкил этишдир. Педагогларнинг

тарбиявий ва дидактик вазифаларни ўқитувчилар ҳамда ўқувчилар жамоаси ўртасида муносабатларни таъминламай туриб амалга ошириб бўлмайди.

Педагогик фаолиятдаги мулоқот

- ✓ ўқув вазифаларни бажариш воситаси
- ✓ тарбиявий жараёни таъминлашнинг ижтимоий-психологик тизими
- ✓ таълим-тарбия жараёни муваффақиятини таъминловчи ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро муносабатини ташкил қилиш усули
- ✓ ўқувчининг индивидуал хусусиятларини тарбиялаш жараёни сифатида намоён бўлади.

Педагогик мулоқот - бу мулоқотнинг ўқув тарбиявий жараёнларни ҳиссий фони ва восита, мазмунини ташкил этади.

Мулоқот муваффақиятли бўлиши учун у албатта қайта алоқага эга бўлиши, яъни субъект ўзаро таъсир натижалари ҳақида ахборот олиши керак. Коммуникатор ўзи узатган ахборотни реципиент қандай қабул қилишини ва қандай муносабатда бўлаётганлигини қайта ахборот маълумотларига асосланиб билиб олади. Муомалада суҳбатдошни ёки тингловчини идрок этиш бир-бирини тушунишнинг асосий шартидир. Агар ўқитувчи ўқувчиларини қандай идрок этаётганлигини, тушунаётганлигини англай олмаса, педагогик муносабат яхши бўлмайди. Айниқса, маъруза ўтаётганда бу жуда муҳимдир.

Мустақил ишлаш учун тавсия этилаётган мавзулар

1. Мулоқот ҳақида тушунча.
2. Мулоқот турлари ва вазифалари.
3. Мулоқотнинг вербал воситалари ва новербал воситалари.
4. Мулоқот шахслараро ўзаро таъсир этиш.
5. Мулоқот инсонларнинг бир-бирини тушуниши.
6. Мулоқот техникаси ва усуллар.
7. Педагогик фаолиятда мулоқот.
8. Тил ва нутқ тушунчаларининг мазмуни.
9. Мулоқот ва муомала тушунчаларининг мазмуни.
10. Идентификация тушунчаларининг мазмуни.
11. Рефлексия тушунчаларининг мазмуни.
12. Стеротипизация тушунчаларининг мазмуни.
13. Новербал воситалар мулоқотда қандай аҳамиятга эга.

Назорат саволлари

1. Мулоқот тушунчасининг моҳиятини изоҳланг?
2. Мулоқот турларининг моҳиятининг изоҳланг?
3. Мулоқот вазифалари нималардан иборатлигининг кўрсатинг?
4. Мулоқотнинг вербал воситалари нималардан иборат?

Шахснинг ҳиссий-иродавий соҳаси

Ҳиссиёт ҳақида тушунча

Ҳиссиёт тушунчасига адабиётларда турлича таърифлар учрайди жумладан; А.В.Петровский таҳрири остида чиққан «Умумий психология» дарслигида ҳиссиёт- кишининг ўз ҳаётида нималар юз бераётганига, нималарни билиб олаётганига ёки нима билан машғул бўлаётганигисбатан ўзича турли хил шаклда билдирадиган кичик муносабатдир. М.Воҳидовнинг «Болалар психологияси» ўқув кўлланмасида ҳиссиёт деб-ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларга бўлган ички кечинмаларимизнинг онгимизда акс эттирилишга айтилади. Қ.Турғунов муаллифлигидаги луғатда ҳиссиёт-шахснинг воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга, кишиларга ҳамда ўз-ўзига бўлган муносабатларида келиб чиқадиган ёқимли ёки ёқимсиз кечинмалардан иборат. Профессор Э.Ғозиев муаллифлигидаги «Умумий психология» дарслигида ҳиссиёт одамда, тирик мавжудотлар миясида, яъни шахсларнинг эҳтиёжларини қондирувчи ва унга монелик қилувчи объектларга нисбатан унинг муносабатларини акс эттириш маъносида қўлланилади.

Юқоридаги таърифлардан кўришиб турибдики, **ҳиссиёт** бизнинг туйғуларимизнинг ўзига хос акс эттириш жараёни бўлиб, бунда нарса ва ҳодисаларни акс эттириш жараёнида бизда туғиладиган ички кечинмалар ва муносабатлар акс эттирилади. Демак, ҳиссиётлар ўз- ўзидан юзага келмасдан, ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг таъсири билан боғлиқ равишда юзага келади.

Адабиётларда ҳиссиёт билан бирга эмоция тушунчаси ҳам кенг доирада қўлланилади. Айнан эмоция тушунчасининг мазмуни нимадан иборат ва ҳиссиёт тушунчаси билан ўзаро боғлиқлиги қандай деган савол туғилади? Шунга мувофиқ эмоция тушунчасининг мазмун моҳиятини ёритадиган бўлсак; жумладан профессор Э.Ғозиевнинг “Умумий психология” дарслигида эмоция-одатда ташқи аломатлари яққол намоён бўладиган ҳис- туйғуларни, ички кечинмаларни ифодаланишидан иборат психик жараённи юзага келишининг аниқ шаклидир, деб таърифланади.

Эмоция-шахснинг воқеликка ўз муносабатини ҳис қилишидан келиб чиқадиган, унинг эҳтиёж ва қизиқишлари билан боғлиқ бўлган ёқимли ёки ёқимсиз кечинмаларидир. Келтирилган таърифлардан кўринадики, ҳиссиёт

тушунчаси эмоцияга нисбатан кенгроқ тушунча бўлиб, шахснинг кундалик ҳаёти, турмуш тарзидаги барча жабҳаларни қамраб олади.

Ҳиссиётлар ўзининг юзага келиши нуқтаи назаридан одамнинг эҳтиёжлари, қизиқишлари ва интилишлари билан боғлиқ бўлади. Масалан, одамнинг органик эҳтиёжларини қондириши билан боғлиқ бўлган ҳиссиётлар одамда роҳатланиш, қаноатланиш туйғусини юзага келтиради. Органик ҳиссиётларни қондира олмаслик одамнинг руҳини тушириб, кайфиятини бузиб, азобланиш, тоқатсизланиш ҳиссига сабаб бўлади.

Одамнинг ҳиссиётлари унинг мазмуни ҳамда шакллари, ижтимоий-тарихий шароит билан боғлиқ бўлади. Ижтимоий тарихий тараққиёт даврида одамнинг эҳтиёжлари ўзгариб боради. Натижада одамда борган сари янги, янги ҳиссиётлар, чунончи, маънавий, интеллектуал ва эстетик ҳиссиётлар пайдо бўлади.

Ҳиссиётлар ҳам бошқа билиш жараёнлари каби одамнинг фаолиятлари давомида намоён бўлади. Масалан, меҳнатсеварлик ҳиссини юзага келтириш учун маълум муддат давомида ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланиш керак. У ёки бу фаолият даврида юзага келган ҳиссиёт ана шу фаолиятнинг ўзига таъсир қилиб, уни ўзгартиради. Масалан, ҳоҳламасдан ўзини мажбур қилиб ишлаётган одам билан ўзи ҳоҳлаб ситқидилдан ишлаётган одам ишининг унумдорлиги ўртасида жуда катта фарқ мавжуд. Одамнинг кайфияти яхши хурсанд, руҳи тетик бўлганда иши ҳам баракали бўлади, аксинча одамнинг дили ғам, қандайдир ташвишли ёки ғамгин бўлганда қўли ишга бормайди. Ана шу жиҳатдан олганда ҳиссиётнинг инсон ҳаётидаги роли жуда каттадир. Ҳиссиёт бошқа билиш жараёнларига ҳам таъсир қилади. Масалан, одамнинг руҳи тетик, хурсанд бўлган пайтда, идроки ҳали жуда жонли, эса олиб қолиши, туйғуларга бой, тафаккури ўткир, нутқи бурро бўлади.

Ҳиссиёт одамда содир бўлаётган ҳодиса ва нарсалардан шахс сифатидаги одам учун аҳамиятли бўлганлари ҳақида дарак берувчи сигналлар тизими ҳисобланади. Мазкур ҳолда сезги аъзоларига таъсир қилувчи чексиз миқдордаги кўзғовчилардан аниқ бўлиб ажралади, баъзилари бир-бирлари билан қўшилиб кетади ва пайдо бўлган ҳиссиёт билан бирлашиб кетади. Натижада таассурот уйғотиб, бирор ҳиссий ном билан ифодаланган хотира образлари тариқасида сақланиб қолади. Буни физиологик жиҳатдан шундай тушунтириш мумкин: маълум кўзғатувчилар тирик мавжудотлар учун хотиржамлик ҳақида дарак берувчига айланади. Ҳиссий кечинмалар эса инсоннинг шахсий тажрибасида таркиб топадиган рефлекслар тизимини мустаҳкамлаш сифатида намоён бўлади. Ҳиссиётнинг мана шу дарак берувчилик вазифаси психологияда ҳиссиётнинг импрессив томони деб аталади. **Импрессив** сўзи лотинча таассурот деган маънони англатади.

И.П.Павлов тирик мавжудотларнинг атрофимиздаги муҳитга мослашувида ҳосил қиладиган бузиладиган динамик стереотиплар орқали

бирор ҳиссиёт ва эмоционал кечинмаларнинг ижобий ва салбий сифатларини тушунтириб беради.

Динамик стереотип деганда ташқи қайтарилиш натижасида ҳосил қилинган шартли рефлекслар, нерв боғланишларининг барқарор тизими тушунилади. Ҳар турли қийинчиликлар ва қаршиликларга дуч келиши натижасида динамик стереотипларнинг «ўзгариши» салбий эмоционал ҳолатни юзага келтиради. Ҳиссиёт бу унинг кечирилишининг турли шакллари фақат дарак вазифасини эмас, балки бошқарувчилик функциясини ҳам бажаради. Эмоция ҳаракатлари жуда кўп тана ўзгаришлар ифодаланади. Одам организмидаги ўзгаришлар кечириладиган ҳиссиётнинг объектив кўрсаткичи ҳисобланади. Мослашиш характериға оид бўлган, яъни овознинг ўзгариши, мимика, имо-ишора, организмда содир бўладиган жараённинг қайта ўзгаришидан иборат ихтиёрсиз ва онгли ҳаракатлар психологияда эмоционал ҳаракатларнинг **экспрессив томони** деб аталади.

Ҳиссиётлар одатда жуфт-жуфт бўлиб учрайди. Масалан, ёқимли-ёқимсиз, хуш-нохуш, хурсанд-хафа, ғазаб-муҳаббат, нафрат каби ана шундай ҳиссиётлар субъектив характерға эға бўладилар, лекин уларнинг ташқи ифодаси ҳам бўлади. Масалан, хушчақчақ одам билан ғамгин одамнинг юз ифодасини кўз олдимиғза келтириб кўриш мумкин. Айнан мазкур жараён психологияда амбивалентлик ёки икки тарафламалик деб аталади. **Амбивалентлик**-лотинча ҳар томонлама кучға эға маъносини англатиб кишининг бир объектнинг ўзига нисбатан бир вақтнинг ўзида пайдо бўладиган бир - бириға қарама – қарши эмоционал иродавий ҳолатдир.

Ҳиссиётда амбивалентлик бу роҳатланиш ва азобланишни бирға кўшилиб ва бири иккинчисига ўтиб кетмайдиган эмас, балки бунда бирға бўлиш кечириладиган ҳиссиётнинг зарур характерли сифатларидан бирини ташкил қилади. Масалан, рашк ҳиссида муҳаббат ва нафрат.

Ҳиссий ҳолатларнинг нерв-физиологик асослари.

Ҳиссиёт бошқа ҳамма психик жараёнлар каби бош мия пўсти қисмининг фаолияти билан боғлиқдир. Бош мия ҳиссиётларнинг кучини ва барқарорлигини идора қилиб туради. Ҳиссиётлар бошқа билиш жараёнларидан фарқли бош мия пўстининг фаолиятидан ташқари организмнинг ички аъзолари фаолияти билан ҳам боғлиқдир, бошқача қилиб айтганда ҳиссиётлар вегетатив нерв тизимининг фаолияти билан ҳам боғлиқдир. Чунончи, одам қаттиқ уялган пайтида қизариб кетади, қаттиқ кўрққан пайтида эса ранги ўчиб, қалтираб кетади, хаттоки одамнинг овозида ҳам ўзгариш пайдо бўлади. Ана шундай ҳиссий ҳолат юз берган пайтда одамнинг юраги тез ура бошлайди, нафас олиши ҳам тезлашади.

Демак, одам маълум ҳиссий ҳолатни бошдан кечирадиган пайтда унинг қон айланиш тизими, нафас олиш органлари нутқ аппаратлари ички секреция безлари ҳам қатнашади. Масалан, материални яхши билмайдиган талаба

имтиҳон топшираётганда терлаб кетади, томоғига нимадир тикилиб, гапини гапира олмай қолади. Одамда каттик кўрқиш пайтида «Юраги орқага тортиб кетди», «Совуқ тер босиб кетди» каби ибораларнинг ишлатилиши ҳиссиёт пайтида одамнинг ички аъзоларининг иштирок этишидан далолат беради.

Жуда кўп ҳиссий ҳолатлар бош миянинг яқин пўстлоқ ости қисмларининг оралиғи билан ҳам боғлиқдир. Масалан, кўриш тепалиғи деб аталувчи қисм айрим ҳисларни ифодалайдиган ихтиёрсиз ҳаракатларнинг маркази ҳисобланади.

Одамда учрайдиган юксак маънавий ҳиссиётлар ҳам ўзининг нерв-физиологик асосига эга бўлиши керак (чунончи интеллектуал, ахлоқий, эстетик ҳиссиётлар). Бу жиҳатдан академик И.П.Павловнинг динамик стреотип ҳақидаги таълимоти жуда катта аҳамиятга эгадир. Бу ҳақда академик И.П.Павлов шундай деб ёзган эди: **«Менимча, кўпинча одатдаги турмуш тартибининг ўзгарган пайтларида одат бўлиб, қолган бирорта машғулот яқин кишидан жудо бўлганда, ақлий изтироб чоғида кечириладиган оғир ҳиссиётларнинг физиологик асоси худди эски динамик стреотипнинг ўзгариши, унинг йўқолиши ва янги динамик стреотипнинг қатъийлик билан ҳосил бўлишидан иборат бўлса керак».**

Айрим мураккаб ҳиссиётларнинг асосида динамик стреотипнинг ётиши яққол кўринади. Масалан, эстетик ҳиссиётни оладиган бўлсак, бирон ёқимли куйдан лаззатланиш, ёки бирон машҳур рассомнинг ишлаган ажойиб суратларини томоша қилиб, роҳатланиш эстетик ҳиссиёт ҳисобланади. Агар бу ҳиссиётларнинг нерв-физиологик асосларини таҳлил қиладиган бўлсак, кўйидагиларни кўришимиз мумкин. Масалан, бизга жуда ёқадиган куй бошқа миллат одамига ёқмаслиғи мумкин. Бунда ажабланишга ҳеч қандай ўрин йўқ. Биз ёшлиқдан бошлаб мазкур куйни бир неча юз мароталаб эшитиб боришимиз натижасида ана шу куйга нисбатан деярли бузиб бўлмайдиган ниҳоятда мураккаб динамик стреотип юзага келади. Ана шунинг учун айрим куйлар бизга ёқади, айримлари эса ёқмайди. Суратлар масаласига келганда шуни айтиш керакки, қадимги классик асарлар уларнинг ишланиш услуби реаллиғи бизни ҳайратда қолдириб завқ туғдиради. Аксинча, ҳозирги рассомлар томонидан ишланган расмлар одамда қандайдир нохуш ҳиссиётни туғдиради. Демак, узоқ йиллар давомида юзага келадиган динамик стреотиплар айрим мураккаб ҳисни ташкил қилади.

Шундай қилиб, ҳиссиёт вегетатив нерв тизими орқали бошқариладиган ички аъзо фаолияти билан боғлиқ бўлса ҳам бари бир бош мия пўсти орқали идора қилинади. Чунки академик И.В.Павловнинг фикрича, одамнинг бутун аъзойи баданида бўладиган ҳар қандай ходисаларнинг ҳаммасини бош мия пўсти қисмидаги нейронлар идора қилади. Ана шу жиҳатдан олганда ҳиссиётнинг нерв-физиологик асоси бош мия пўсти билан боғлиқ.

Одам ҳис-туйғулари билан ҳайвон ҳиссиётлари ўртасида жуда катта фарқ бўлади. Одамда жуда кўп миқдорда ҳис-туйғулар борки, бундай ҳиссиётлар ҳайвонларда учрамайди. Шунинг учун ҳам одам ҳам ҳайвон учун умумий бўлган ғазабланиш, кўрқиш, жинсий ҳиссиёт, қизиқувчанлик,

хурсандчилик, ғамгинлик эмоциялари ҳайвонларда сифат жиҳатидан фарк қилади. Шу ўринда С.Шехтернинг эмоционал факторларнинг пайдо бўлиши когнитив-физиологик концепциясини келтириб ўтиш жоиз.

Инсоний эмоциялар «инсонийлаштирилган» ижтимоий шароит билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Эмоцияларнинг «инсонийлашуви» шундай намоён бўладики, ичдан кечадиган ҳиссиётлар мазмуни, жуда бой ва мураккабдир. Одамлар билан меҳнат, сиёсат, маданияти, оилавий ҳаёт ўртасида пайдо бўлган муносабатларнинг кўплиги, соф инсоний ҳиссиётларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Улар болаларга одоб билан жавоб беришни, суҳбатдошига очиқ кўнгиллик билан жилмайиш, кексалар ва ногиронларга ҳурмат билан жой беришни ўргатди. Одам ўз ҳиссиётларини ўзи бошқаради. Баъзи кишилар эмоцияларини яшириш ниятида қарама-қарши эмоцияларни ифодалайдилар. Масалан, қайғуриш ёки қаттиқ оғриқ пайтида кулимсираш, кулгилари келган пайтда юзларини жиддий, ўйчан ҳолга келтира оладилар. Лекин ўзининг имо- ишоралари ва мимикаларини бошқара олишга қараганда нафас олиш, қон айланиш ва овқат ҳазм қилиш тизимидаги ўзгаришларни ушлаб қолиш жуда қийин бўлади. Одам хаяжонланган пайтда бир маромда нафас ола билади, кўз ёшларини ушлаб қола олади, лекин рангини ўзгартириш ёки қизартиришга қодир эмас. Аммо эмоцияларни пайдо қилувчи нарсалардан ўзини чалғитиши мумкин.

Ҳиссий ҳолатларнинг ифодаланиши. Ҳисларни кечириш шакллари. Юксак ҳислар.

Ҳиссий ҳолатларнинг ифодаланиши биринчидан, ифодали ҳаракатлар (юз ифодаси, кўл, оёқ ҳаракатлари), иккинчидан организмдаги турли ҳодисаларни, яъни ички аъзолар фаолиятининг ва ҳолатининг ўзгаришида, учинчидан табиатда, яъни организм қон таркибидаги ва бошқа суюқликлардаги кимёвий ўзгаришларни, шунинг билан бирга модда алмашинувида бўладиган ўзгаришларни ўз таркибига олади.

Ҳис-туйғуларнинг ташқи ифодасига юз ифодаси, имо-ишора, важоҳат ва қадду-қоматнинг ўзгариши, айирув, ташқи чиқарув безларининг фаолияти (сўлак, тер ажралиши) ва айрим ҳаракатлар хусусиятларидаги ўзгаришларни киритиш мумкин. Бунга нутқнинг фаол ўзгаришлари, «овоз мимикаси» ва гаплар таркибининг синтаксис ўзгариши, «тутилмасдан гапириш», ёки алоҳида «силлиқлик» ҳамда «ифодалилик»нинг юзага келиши ниҳоят ҳиссиёт ўзининг тўла қисман ифодасини топадиган хатти-ҳаракатларга тааллуқлидир. Кишининг эмоционал кечинмалари вақтида нутқининг тезлиги ўзгаради. Кўпинча нутқнинг синтаксис тузилиши бузилади, тезлиги ва аҳамияти ўзгаради. Ўтказилган текширишлар шуни кўрсатадики, ғамгинлик ва маъюслик ҳисларини ифодаловчи кишининг овози беихтиёр пасайиб кетади, сўзлашган кишининг товуши ҳам бўлиниб - бўлиниб чиқади.

Ҳиссиёт кечинмалари турли ҳолатларда турлича тезлик билан пайдо бўлади. Баъзан ҳиссиёт тўсатдан, дарҳол пайдо бўлади. Масалан, киши бирдан хурсанд бўлиб кетади, дарҳол ғазабга келади, аччиқланади ва ҳоқозо. Лекин баъзан шу ҳиссиётлар ўзи дафъатан кўзгалмайди, балки аста-секин туғила бошлайди. Шундай ҳиссий кечинмаларнинг қай даражада тез пайдо бўлмаслигини белгилаш қийин ёки бутунлай билиб бўлмайди. Эмоционал кечинмаларнинг кучи турлича бўлиши мумкин. Ҳиссиётларни кучи аввало ёқимли ва ёқимсиз туйғуларнинг нақадар кучли бўлишидадир. Ҳиссиётнинг кучи шу ҳиссиётни шахснинг нақадар эҳтирос билан кечирилганлиги билан белгиланади.

Ҳиссиётнинг кўзғалиш хусусиятлари пайдо бўлиш йўлини кучи ва барқарорлиги бир қанча сабабларга боғлиқдир. Атроф-муҳитнинг ҳолати шу пайтдаги эҳтиёжларнинг кучи шу ҳислат тузилишига сабаб бўлган ҳодисаларнинг шахсий ва ижтимоий аҳамиятини англаши, одамнинг дунёқараши, бу ҳислат қандай вазиятда пайдо бўлиши ва ўтмиши ҳамда шахснинг индивидуал хусусиятларига боғлиқдир. Ҳисларнинг айни вақтда нақадар тез кучли ва барқарор бўлишига кўра ҳис-туйғуларнинг куйидаги турлари фарқланади: ҳиссий тон, эмоциялар, аффект, стресс, кайфият ва бошқалар.

Ҳиссий тон. Ҳиссиёт кўпинча фақат ҳиссий тус сифатидаги рухий жараёнларнинг ўзига хос томони тариқасида намоён бўлади. Ёқимли суҳбатдош, кулгули воқеа, ёқимсиз ҳид, зерикарли китоб, қўнғилдаги машғулот, ҳушчақчақ саёҳат, оғир иш кабилар. Ҳиссий тон тушунчасига кўпгина адабиётларда турлича таърифлар учрайди. Жумладан, А.В.Петровскийнинг «Умумий психология» дарслигида ҳиссиёт жон сезги ёки идрок жараёнида шахснинг идрок қилинган нарса ва ҳодисага муносабатини ифодаловчи махсус ҳиссий бўёқ ёқимли ёки ёқимсиз идрок билан боғланган ҳиссиёт, деб таърифланади. Профессор Э.Ғозиев томонидан ҳиссий тон-у ёки бу ҳиссиётнинг инсон томонидан бевосита кечирилиши (кечиши) жараёнидан иборатдир. Қ.Турғунов луғатида ҳиссий тон - ҳиссиёт сезги ёки идрок жараёнида шахснинг идрок қилинган нарсага ҳодисага муносабатини ифодаловчи махсус эмоционал бўёқ ёқимли ва ёқимсиз кечинма бевосита сезги ёки идрок билан боғланган ҳиссиёт. Масалан, оғриқ бир қатор кўзғовчилар яққол ифодаланган ёқимсиз ҳиссий тон билан ажралиб туради.

Кўпинча эмоциялар ўзининг таъсирчанлиги билан бир-бирдан ажралиб туришига қарамай, бундай сифатни ҳиссий ҳолатлар **стеник** (юнонча сўздан олинган бўлиб, куч деган маънони англатади) хусусиятли дейилади. Бунда эмоциялар дадил хатти-ҳаракатларга, мантиқий мулоҳазаларга, нисбий изланишларга куч қувват, қаноат бағишлайди. Масалан, хурсандчиликдан шахс «парвоз қилади», «юлдузни нарвонсиз олади», кимларгадир холис ёрдам қилишга шошади. Фаоллик қилиб, тинчимаслик унинг сифатига айланади. Қ.Турғунов луғатида стеник ҳисга куйидаги таърифлар учрайди: стеник ҳислар - шахснинг ҳаёт фаолиятини куч-ғайратининг орттирадиган барча билиш жараёнларини

фаоллаштирадиган ижобий ҳиссиёт тури. Аксарият ҳолларда хушxabар, муваффақият шахсда стеник хусусиятли эмоцияларни вужудга келтиради.

Баъзи ҳолларда эмоциялар ўзининг сустиги, моторли, кучсизлиги билан тавсифланади. Бундай ҳиссий ҳолат **астеник** (юнонча сўздан олинган бўлиб, кучсизлик, заифлик маъносини билдиради) деб аташади. Бундай ҳиссиёт инсонни бўшаштиради, уни хаёлга чўмдиради, хаёлпараст қилиб кўяди. Шу сабабдан фавқулотда шахсдаги бефойда эмоционал кечинмага, уялиш, виждон азоби, андиша эса кўрқоқликка айланиб қолиши хавфи кучли.

Одам ўзини ва гавда ҳаракатларини, шунингдек товушни атайлаб чиройли қилиб кўрсатиши мумкин. У гарчи «муайян ҳиссиётларни ўзи кечирмаётган бўлса ҳам ўша ҳиссиётларни ифодалайдиган ҳаракатлар қила олади.

Ҳар бир киши ҳам ўз ҳиссиётларининг ташқи ифодаларини маълум даражада ўзгартириши мумкин. Одамларни кундалик муомалаларида баданнинг хилма-хил ифодали ҳаракатлари, имо-ишоралар хусусан, кўз билан қилинадиган имо-ишоралар, товушнинг оҳанги, ғамгинлиги муҳим аҳамиятга эга. Шунчаки бир хўмрайиш, салгина жилмайиб кулиш, елка қисиш каби ифодали ҳаракатлар кишининг мақсадини англатади.

Кайфият тушунчасига психологик манбаларда турли нуқтаи назардан ёндашилган тақдирда ҳам мазмунан улар бир хилликни англатади. Жумладан К.Турғунов луғатида шахснинг кучсиз ёки ўртача кучга эга бўлган нисбатан барқарор умумий эмоционал ҳолати, А.В.Петровскийнинг “Умумий психология” дарслигида кайфиятлар анча вақт давомида кишининг бутун хатти-ҳаракатига тус бериб турадиган умумий ҳиссий ҳолатини ифода этади, деб таъкидланади. Профессор Э.Ғозиев фикрича, кайфият шахснинг руҳий жараёнларига муайян вақт давомида тус бериб турувчи эмоционал ҳолатдир.

Кайфият, яъни одамнинг хурсанд ёки ғамгин кайфияти ҳеч вақт сабабсиз майдонга келмайди. Одам бажараётган бирор ишнинг маваффақиятли тугаши ёки имтиҳондан яхши ўтиш-яхши тетик кайфиятни юзага келтиради. Қилаётган ишингизни олдинга юрмаслиги ёки ишга берилган ёмон баҳо одамда маъюслик, кучига ишонмаслик кайфиятини туғдиради.

Кайфиятнинг хуш ёки нохуш бўлиши, биринчи навбатда одамнинг сиҳат-саломатлиги билан ҳам боғлиқдир. Масалан, ичимиз қаттиқ оғриб турган вақтда кайфият чоғ бўлмайди.

Одатда одамда кайфиятнинг у ёки бу тури, яъни хушчақчақлик хурсандлик ёки ғамгинлик, маъюслик, тушкунлик устун бўлиши мумкин. Ана шунга қараб одамлар хушчақчақ, ғамгин, серташвиш деб турли гуруҳларга бўлинадилар. Лекин шуни айтиш керакки, одам ўз кайфиятининг қули бўлиб, қолмай, уни бошқара билиши керак. Ўз кайфиятини идора қила биладиган одамларнинг ҳар доим руҳи тетик, кайфияти чоғ ва ишида унум бўлади. Кайфиятни идора қила олмайдиган одамлар билан яшаш жуда қийин бўлади. Бундай одамлар арзимаган нарсадан кайфиятини бузиб, тўмсайиб юрадиган ёки аразлаб ётадиган одамлар бўлади. Бундай одамларни одатда

«сиркаси сув кўтармайдиган» ёки «жаҳли бурнини учида турадиган» одамлар дейишади. Агар одам хар доим ўйлаб, ақл билан иш тутса, кайфиятини бўлган бўлмаган нарсаларга бузавермайди.

Инсон кайфиятини пайдо бўлишига ва ўзгаришига таъсир қилувчи куйидаги иккита омилларни таҳлил қилиш лозим: Улардан биттаси объектив ва субъектив хусусиятли вазиятдир: а) табиий омилларга тааллуқли бўлган вазият (ҳавонинг совуқлиги ёки иссиқлиги); б) шахслараро муносабатнинг ноқулайлиги ва бошқалар. Иккинчисини бир манба сифатида талқин қилиш мумкин, бу-субъектив, шарт-шароитлардир. Масалан, меҳнат ва ўқиш фаолиятига керакли воситаларнинг мавжудлиги. Иккинчи субъектив муносабатлар, илиқ психологик муҳит, мулоқатмандлик мароми, рағбатлантириш, мулоқот ўрнатиш услуги, шахсиятига тегмаслик, тенг ҳуқуқлилиқ, шахснинг психологик хусусиятларини ҳисобга олиш ва ҳоказо.

Аффект тушунчасига берилган таърифларга асосий эътиборни қаратадиган бўлсак бу ҳам шахснинг кучли эмоционал ҳолатлари билан боғлиқдир. К.Турғуновнинг луғатида айтилишича, аффект тез ва кучли пайдо бўлиб, шиддат билан ўтадиган қисқа муддатли эмоционал ҳолатдир. А.В.Петровскийнинг “Умумий психология” дарслигида аффект ҳаддан зиёд тез кечиши билан мияда пайдо бўлувчи, шахсни тез қамраб олувчи, жиддий ўзгаришларни юзага келтирувчи жараёнлар устидан иродавий назорат бузилишига етакловчи организм аъзолари функциясини издан чиқарувчи эмоционал жараёнларга айтилади. М.Воҳидов дарслигида аффект тўсатдан тез пайдо бўлиб, тез орада ўтиб кетадиган ниҳоятда кучли ҳиссий ҳолат сифатида эътироф этилади.

Аффект лотинча сўз бўлиб, рухий ҳаяжон эҳтирос деган маънони англатади. Аффектлар кўпинча тўсатдан пайдо бўлади ва баъзан бир неча минут давом этади. Аффект ҳолатида кишини онгини тасаввур қилиш, фикр қилиш қобилияти тораяди, сусайиб қолади. Аффектлар вақтида одамнинг ҳаракатлари кутилмаган тарзда портлаш сингари бирданига бошланиб кетади. Баъзан аффектлар тормозланиш ҳолати тарзида намоён бўлади ва бундай ҳолатда организм бўшашиб, ҳаракатсиз бўлиб ва шалвираб қолади. Бундай ҳолат кўпинча одам бирданига кўркқанида, тўсатдан қувонганида ва шу каби ҳолатларда ўзини йўқотиб кўйиш кўринишида намоён бўлади.

Аффект ҳолатини бошланишида шахс инсоний қадриятларнинг барчасидан узоқлашиб, ўз ҳиссиётининг оқибати тўғрисида ҳам ўйламайди, ҳатто тана ўзгаришлари, ифодали ҳаракатлар билинмай боради. Кучли зўриқиш оқибатида майда кучсиз ҳаракатлар барҳам топади. Тормозланиш мия ярим шарлари пўстини тўлиқ эгаллай бошлайди, қўзғалиш пўстлоқ ости нерв тугунларидан оралиқ мияда авж олади, холос. Бунинг натижасида шахс ҳиссий кечинмасига (даҳшат, ғазаб, нафратланиш, умидсизлик ва ҳоказолар) нисбатан ўзида кучли ҳоҳиш сезади.

Маълумотларнинг кўрсатишича кўпинча ҳиссиётлар аффектив шаклда ўтиши тажрибаларда синаб кўрилган. Жумладан: 1) театр томошабинларида; 2) тантана нашидасини сураётган оломонларда; 3) эс-хушини йўқотган

телбасимон одамларда; 4) илмий кашфиёт лахзасида; 5) тасодифий қизгин учрашувларда, жўшқин шодликларда мужассамлашади.

Аффектлар вужудга келишининг дастлабки босқичида ҳар бир шахс ўзини тушуниш, ўзини қўлга олиш, удалаш қурбига эга бўлади. Уларнинг кейинги босқичларида иродавий назорат йўқотилади, иродасиз ҳаракатлар амалга оширилади, ўйламасдан хатти-ҳаракат қилинади. Аффектив ҳолатлар маъсулиятсизлик, ахлоқсизлик, мастлик аломатида содир бўлади, лекин шахс ҳар бир ҳаракати учун жавобгардир, чунки у ақл-заковатли инсондир. Аффектлар ўтиб бўлгандан кейин шахснинг руҳиятида осойишталик, чарчаш ҳолати ҳукм суради. Баъзи ҳолларда ҳолсизланиш, барча нарсаларга лоқайд муносабат, ҳаракатсизлик, фаолликнинг барҳам топиши, ҳатто уйкуга мойиллик юзага келади. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, аффектив кўзгалиш муайян давргача давом этиши, баъзан ўқтин-ўқтин кучайиши ёки сусайиши содир бўлиб туриши мумкин.

Эмоция назариялари (Джеймс- Ланге, Кеннон- Бард. С.Шехтер. Д. Зингер) Қарама -қарши эмоциялар назарияси (Р.Саломон бўйича).

Стресс айрим одамларда енгил кечади, айрим одамларда жиддийроқ, қийинроқ ўтади. Бунга асосий сабаб қуйидагилар деб белгиланади: унинг ҳосил бўлиши стрессли вазиятга қай даражада муносабатда бўлишимизга ва бу ҳолатни баҳолашимизга ва у билан курашимизга боғлиқдир. Масалан, оптимист одамлар стресс ҳолатини тақдирнинг бир синови деб қабул қилса, пессимист одамлар унинг ҳаётига хавф-хатар туғилди, деб қабул қилар эканлар. Пессимистларда хавотирланиш даражаси юқори бўлади ва улар вақтида овқатланмасалар ҳам стресс ҳолатига тушиб қолаверадилар. Психологлар Майкл Шайер ва Марльз Карвер фикрича, оптимист инсон энг оғир, қийин вазиятда ҳам яхши деб олдинга интилади, ўз организмида стресс мослашиб олишига йўл қўймайди.

Умуман олганда стресс атамаси XX-асрнинг 40-йилларига келиб оммавийлашган. Бунга сабаб стресс ҳолатини тўғри тушуниш ва ундан ҳимояланишни ўрганиш, чунки стресс турли салбий муносабатлар натижасида вужудга келиши мумкин.

Биринчи бўлиб стресс бўйича 1932 йили физиолог Уолтер Кеннон ва 1936 йилда врач Ганс Селье чуқурроқ тушунча беришга ҳаракат қилганлар.

У.Кенноннинг гомеостаз назарияси асосида 1933 йилда «Психика ва тана» асари яратилди. Бу асарда барча ташқи шароит ўзгаришларига оптимал (тўла) мослаша оладиган бир яхлит организм ҳақида ёзилган. Организмдаги турли ўзгаришлар, яъни очлик, кўркув, жаҳлдорлик ҳолатларини кўп йиллар кузатиб ўрганиш натижасида «гомеостоз» яъни организмни ички ҳолатини давомийлиги назарияси яратилди. Унинг фикрича, гемостоз ва ташқи муҳит таъсирида асосий ўринни марказий ва вегетатив нерв тизими эгаллайди. Марказий нерв тизими ташқи-муҳит, билан вегетатив нерв тизими эса

гемеостоз ҳолатини сақлаб туради. Бундан организмни «қочиши ва курашиши» учун энергия ишлаб чиқарувчи симпатоадренал тизими муҳим роль ўйнайди. Қуйида Жемс Ланге ва Кенон-Бард назариясининг моҳияти келтирилган.

У. Кеннон яна шуни таъкидлаб ўтадики, организмни стрессга қарши курашиш ёки қочиш вақтида юрак уриши тезлашади, қон айланиши бузилади, яъни мақсадга интилиш учун тайёргарлик кўришда организмда қочиш ва курашиш кечади. Бу реакцияни у организмни мослашиш тизими деб атайди.

Канадалик олим врач Г.Селье (1936-1976 йиллар) ўзини 40 йиллик илмий изланишлари билан У.Кеннон назарияларига қўшимчалар киритиб, стресс психология ва тиббиётда асосий тушунчаларда бири экинлигини айтиб ўтган. Г.Селье стресс ҳар доим ҳам зарарли эмас, баъзан инсон организмга ёрдам, кўмак фойда бериши мумкин. Айрим ҳолларда стрессга тушиб қолганда одам яшаш учун курашиш ўз эҳтиёжини қондириш учун фаоллашиб, ўзи билмаган заҳирадаги энергиясини ишга солиши мумкин деган. У тирик организмнинг ноқулай ташқи шароитларига мослашувчанлик муаммосини ўрганиб чиққан.

Г.Сельени фикрича, шу сабаблар муҳим ва номухим стрессини келтириб чиқаради. Бу вазиятлар бир-бирига боғлиқдир. Бунда 3 босқич ажратилади.

- хавотирлик босқичи;
- мослашиш босқичи;
- ўта чарчаш босқичи.

Хавотирлик босқичида талоқнинг кичрайиши, ёғ қаватининг йўқолиши, ошқозонда ўткир яллиғланишнинг содир бўлиши, буйрак тепасида ликоцидларнинг камайиши кузатилади. Шу билан бирга тери жароҳатини пасайиши, кўз ёшланиши, сўлакнинг ажралиши кузатилади. Агарда таъсир кучли бўлса, бу босқичда хавотирлик ҳолати бошланади.

Мослашиш босқичида буйрак усти безлари катталашади, органлар ва тўқималарнинг ишлаши секинлашади. Агар стрессни келтириб чиқарувчи омил организмга кучли таъсир этса этмаса шу ҳолат узоқ вақт сақланиб қолади. Агар таъсир кучли бўлса, учинчи босқич бошланади.

Ўта чарчаш босқичи- организмда кузатилаётган ютуқларга кўра босқич хавотирли босқичга яқин. Бунда одатда организм касалланади.

Чет эл муаллифлари асосан ижтимоий, психик ва физиологик стресс шакллари ажратадилар. Уларнинг фикрича, ижтимоий стресс асосида шахснинг ижтимоий, иқтисодий яшаш шароити ётади. Ижтимоий зиддиятлар доимий ўзига ишонмаслик ва кескинликни юзага келтиради.

ИРОДА ҲАҚИДА ТУШУНЧА.

Маълумки, инсоннинг эҳтиёжлари ижтимоий тузум шакллари таракқиётига қараб ўзгаради. Шу боис ўз эҳтиёжларини қондириш учун инсон ҳаракат қилади. Шахс ўз ҳаракатлари ёрдами билан муҳитга мослашади ва ундан ўз эҳтиёжлари учун фойдаланади. Лекин шу билан бирга одам муҳитни ўз эҳтиёжларига мувофиқлаштириб ўзгартиради, қайта қуради ва ўзига мослаштиради.

Одамнинг шахс сифатидаги фаоллик хусусияти шундан иборатки, ўз эҳтиёжларини қондиришга ёрдам берадиган ҳаракатлари инстинктив ҳаракатлар эмас, балки асосан оқилона, онгли ҳаракатлардир. Бу онглилик шундан иборатки, одам олдиндан бирон-бир мақсадни кўзлаб ҳаракат қилади, шу мақсадга етишиш учун ёрдам бера оладиган воситали йўл ва усулларни олдиндан қидириб топади, тўсқинлик ва қийинчиликларни енгиш учун онгли равишда куч-ғайратини ишлата олади.

Одам фақат ўзига хос маданий-ижтимоий эҳтиёжларини қондиришдагина эмас, балки, табиий-биологик эҳтиёжларини қондиришда ҳам онгли ва оқилона равишда иш тутаяди.

Одам теварак - атрофдаги нарсаларни ўзгартириб ўзига мослаштирар экан, янгилик яратади, ижод қилади, шу янгиликни теварак-атрофдаги воқеликка қўшади, воқеликни ўзгартиради ва тўлдиради. Умуман одам ҳар доим ҳаракат қилмасдан тура олмайди. Ана шу жиҳатдан олганда одамнинг барча ҳаракатларини икки туркумга бўлиш мумкин. Улардан биринчиси ихтиёрсиз ҳаракатлар бўлса, иккинчиси ихтиёрий ҳаракатлардир.

Одамнинг ихтиёрсиз ҳаракатлари қатъий бир мақсадсиз, кўпинча импульсив тарзда, яъни рефлектор тарзда юзага келади. Масалан, йўталиш, акс уриш, кўз қовоғини очиб юмилиши ва шу қабила. Бу ҳаракатларни одам олдиндан ўйлаб режалаштирмайди. Ихтиёрсиз ҳаракатлар ҳар қандай шароитда юз бериши мумкин. Ихтиёрсиз ҳаракатлар баъзан, одамнинг ақлий фаолиятлари билан ҳам боғлиқ бўлади. Чунончи, ихтиёрсиз идрок, ихтиёрсиз диққат, ихтиёрсиз эсда олиб қолиш, ихтиёрсиз эсга тушириш ҳолатлари ҳам бўлади. Бундай ҳолларда одамнинг ихтиёрсиз ҳаракатлари идрок қилинаётган нарсанинг бошқа нарсалардан кескин фарқ қилиши ёки одамнинг қизиқишлари, эҳтиёжлари билан бевосита боғлиқ бўлади.

Ихтиёрий ҳаракатлар ирода билан боғлиқ бўлган ҳаракатлардир. Ихтиёрий ҳаракатлар олдиндан белгиланган мақсад асосида тўла онгли равишда амалга ошириладиган ҳаракатлардир. Лекин ихтиёрий ҳаракат деганда, фақат жисмоний ҳаракатлар эмас, балки, ақлий ҳаракатлар ҳам тушунилади. Шундай қилиб, ирода тушунчасига нисбатан адабиётларда турлича таърифлар учрайди. Жумладан, А.В.Петровский дарслигида ирода – бу кишининг ўз олдига қўйган мақсадларига эришишида қийинчиликларни енгиб ўтишга қаратилган фаолияти ва хулқ-атворини онгли равишда ташкил қилиши ва ўз-ўзини бошқариши демакдир, деб

таърифланади. Қ.Турғунов муаллифлигидаги луғатда таърифланишича, ирода – шахснинг онгли ҳаракатларида, ўз-ўзини билишида ифодаланадиган, айниқса мақсадга эришиш йўлида учрайдиган жисмоний ва рухий қийинчиликларни енгиб чиқишда намоён бўладиган ихтиёрий фаоллигидир. М.Воҳидов фикрича, ирода деганда биз олдиндан белгилаган, қатъий бир мақсад асосида амалга ошириладиган ва айрим қийинчиликларни, тўсиқларни енгиш билан боғлиқ бўлган ҳаракатларни тушунаимиз.

Ирода - бу ташқи ва ички қийинчиликларни енгишни талаб қиладиган қилиқларни ва ҳаракатларни инсон томонидан онгли бошқарилишидир. Умуман олганда ирода шахс фаоллигининг кўриниши ҳисобланади. Шу боис унинг юзага келиши бир қатор ҳаракатларни амалга оширилиши билан изоҳланади. Иродаий ҳаракат босқичлари мақсад ва унга эришишига интилиш, мақсадга эришиш имкониятларини топиш, мотивларнинг пайдо бўлиши ва имкониятларни мустаҳкамлаш, мотивлар кураши ва танлаш, бир фикрни қабул қилиш, қабул қилинган қарорни амалга ошириш орқали шакллантирилади.

Иродавий ҳаракатларда ҳар доим мақсад аниқ бўлади. Одам ўз олдига қўйган мақсадидан келиб чиқадиган натижаларни ҳам олдиндан тасаввур эта олади. Ана шунинг учун ҳар қандай қийинчиликларни енгиб бўлса ҳам мақсадини амалга оширишга интила боради. Масалан, одам бирор иморат солаётган пайтда охириги натижа қандай бўлиб чиқишини жуда яхши тасаввур этади ва шунинг учун қандай қийинчиликлар бўлса ҳам енгиб ишни давом эттира беради. Ёки талаба университетнинг биринчи курсига кирганда қандай мутахассис бўлиб чиқишини яхши билади ва шунинг учун барча қийинчиликларга чидаб ўқишни давом эттира беради.

Умумий иродавий фаолиятни ёки алоҳида актни амалга оширишнинг муҳим хусусиятларидан бири амалга оширилаётган ҳаракатларнинг эркин эканлигини англашдан иборатдир.

Одамнинг иродавий ҳаракати тўла-тўқис детерминизмга, яъни сабабий боғланиш қонунига бўйсунди. Шу билан бирга иродавий фаолиятнинг бевосита сабаблари шароитида иродавий ҳаракатларни белгилаб берадиган турли-туман ҳаётий шароитлар бўлиши мумкин.

Одамнинг иродавий фаолияти объектив жиҳатдан боғлангандир. Иродавий фаолиятнинг муҳим хусусиятларидан бири, иродавий ҳаракатларни одам ҳамма вақт шахс сифатида амалга оширади. Худди мана шунинг билан боғлиқ равишда иродавий ҳаракатлар одам тўла равишда жавоб берадиган иш сифатида бошдан кечиради. Иродавий фаолият туфайли шахс кўп жиҳатдан ўзини маълум шароитда англайди, ўз ҳаёт йўли ва тақдирини ўзи белгилаши мумкин.

Ироданинг энг муҳим хусусияти унда фаолиятни амалга оширишнинг пухта ўйлаб чиқилган режанинг мавжудлигидир. Аввалдан режалаштирилмаган хатти-ҳаракатларни **иродавий ҳаракат** деб бўлмайди. Шу билан бирга ирода аввалдан мавжуд бўлмаган, лекин фаолиятни

натижасига эришишдан сўнг ҳосил бўлиши мумкин бўлган қониқишга бутун эътиборини қаратишдан иборатдир.

Кўп ҳолларда ирода вазият ёки қийинчилик устидан ғалаба қозониш эмас, балки ўз-ўзини енгиш ҳамдир. Бу айниқса, мувозанатсиз, ҳиссий, кўзгалувчан, суст кишиларга хос бўлиб, ўзларининг табиий характерологик хусусиятлари билан курашишга тўғри келади.

Ҳеч бир муаммо ироданинг иштирокисиз ҳал этилмайди. Инсон кучли иродасиз катта муваффақиятга эриша олмайди. Одамзод бошқа тирик мавжудотлардан ўзининг онги ва ақли билангина эмас, балки иродасининг мавжудлиги билан ҳам ажралиб туради.

ИРОДА ҲАҚИДАГИ НАЗАРИЯЛАР. ИРОДАВИЙ АКТ ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ

Иродавий яъни ихтиёрий ҳаракатларнинг нерв – физиологик асосида бош мия катта ярим шарлари пўстлоғининг шартли рефлекслар ҳосил қилишдан иборат бўлган мураккаб фаолияти ётади. Иродавий ҳаракатлар ҳар доим тўла онгли ҳаракатлар бўлгани учун бош мия пўстлоғида юзага келадиган оптимал кўзғалиш манбалари билан ҳам боғлиқ бўлади. Бу ҳақда академик И.П.Павлов шундай деб ёзган эди: “Менинг тасаввуримча, онг айни шу чоғда худди шу шароитнинг ўзида маълум даражада оптимал (ҳар ҳолда ўртача бўлса керак) кўзғалишга эга бўлган бош мия катта ярим шарларининг айрим жойларидаги нерв фаолиятидан иборат “.

Бундан ташқари иродавий ҳаракатлар онгли ҳаракатлар сифатида иккинчи сигналлар тизимининг фаолияти билан боғлиқдир. Маълумки, одам айрим ножўя ҳаракатлардан ўзини сўзлари орқали (яъни ўзига-ўзи панд-насиҳатлар қилиш ёки тарбия бериш орқали) ушлаб қолади. Шунинг учун иродавий, ихтиёрий ҳаракатларни амалга оширишда иккинчи сигналлар тизимининг роли жуда каттадир. Ана шу сабабдан бўлса керак академик И.П.Павлов иккинчи сигналлар тизимига баҳо бериб, бу сигналлар тизими инсонлар ҳулқ-атвори ва ихтиёрий ҳаракатларининг юксак бошқарувчисидир-” деган эди. Шунинг ҳам айтиш керакки, ирода иккинчи сигналлар тизими биринчи сигналлар тизими асосланган ҳолда ишлайди. Агар иккинчи сигналлар тизими ўз фаолиятида биринчи сигналлар тизими асосланмаса, одамнинг акс эттириш жараёни маълум бир тизимли, маъноли бўлмайди. Иккинчи сигналлар тизими биринчи сигналлар тизими асосланиши билан бирга унинг фаолиятини бошқариб, назорат қилиб туради. Демак, иродавий, ихтиёрий ҳаракатларда иккинчи сигналлар тизими билан бирга биринчи сигналлар тизими ҳам иштирок этади.

Иродавий ихтиёрий ҳаракатларни амалга оширишда нерв тизимининг умумий нормал ҳолати ҳам жуда катта аҳамиятга эгадир. Масалан, узоқ давом этадиган каттиқ касалликдан сўнг нерв тизими ниҳоятда

мадорсизланиб, одамнинг иродаси бўшашиб кетади. Одам бирор ишдан каттиқ чарчаган пайтда ҳам нерв тизими заифлашиб, иродаси бўшашиб кетади. Ана шунинг учун ироданинг мустаҳкамлигини таъминлаш мақсадида одам вақти – вақти билан дам олиб туриши керак.

Иродавий акт ва унинг тузилиши

Ихтиёрий ҳаракатнинг дастлабки бошланғич нуқтаси ҳаракат мақсадининг вужудга келиши ва шу мақсаднинг ўртага қўйилишидир.

Мақсад-кишининг шу пайтда маъқул ёки зарур деб топган иш ҳаракатини тасаввур этиш демакдир. Масалан, инсон педагогика университетига кириб ўқишни зарур деб топди ёки вилоятга иш билан бориб келиш зарурлигини тушунди, дейлик. Буларнинг ҳаммасида кишининг мақсади ўз- ўзидан зоҳир бўлаётганга ўхшайди, баъзан эса бу мақсад бир қадар фикр юритиш натижасида юзага келади.

Мақсадни тасаввур қилиш одатда шу мақсадга эришиш истагини ва зарур ишни амалга ошириш билан боғлиқ бўлиб, у қуйидагича ифодаланиши мумкин.

Хатти-ҳаракатдан кутилган мақсад турлича равшанликда тасаввур этилиши мумкин. Мақсад қанча равшан бўлса, унга етишиш йўлидаги интилиш ҳам шунча муайян бўлади.

Мақсад кўзлаш кишининг аввало шахсий (биологик ва маданий руҳий) эҳтиёжларига боғлиқ. Кўпинча кишининг мақсад кўзлаши ва бирон-бир нарсага интилиши теварак-атрофдаги табиий вазиятга, ёки худди шу пайтда киши яшаётган жамиятга боғлиқ бўлади. Масалан, киши қийин аҳволга тушиб қолса, шу аҳволдан бир амаллаб қутилишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Киши шу вазиятни маълум даражада ўзгартириш, бир нимага барҳам бериш, бир нима қилиш, бир нима кўриш ва шу каби мақсадни ўз олдига қўя олади. Киши жамоат тартибини биров бузаётганлигига бевосита гувоҳ бўлиши ва тартиб бузувчиларга қарши кураш учун шу онда қандайдир чоралар кўришни мақсад қилиб қўйиши мумкин.

Кишида келиб чиқадиган эҳтиёжлар дарров яққол тасаввур қилинадиган мақсад тарзида ҳосил бўла қолмайди. Кўнгилдан кечаётган эҳтиёж ва интилишлар турли даражада англаниши ва турлича тасаввур қилиниши мумкин. Масалан, келиб чиқадиган эҳтиёж ва интилишлар баъзан истак тарзида кўнгилдан кечади-киши ҳозирги аҳволдан норозилигини ҳис қилиб туради-ю, лекин қандай мақсадга етишилаётганини, бинобарин, шу мақсадга эришишга доир йўл-йўриқларни аниқ билмайди. Истак шундай ҳолатки, бунда одам ўзига алланима кераклигини ҳис қилиб туради-ю, бу нарсани нима эканлигини аниқлаб ололмайди, яъни уни тасаввур қилолмайди, фаҳмига етмайди. Бундай одамнинг ўзи баъзан “менга бир нарса керак, бир нарса етишмаяпти, аммо бу нарсанинг нима эканлигини ўзим ҳам билмайман” деган гапни кўнгилдан ўтказидади. Бошқа кишилар тўғрисида ҳам: “нима истаётганини ўзи билмайди” деймиз.

Истак пайтида киши қандай мақсадга интилаётганини бу мақсадга эришишнинг йўл-йўриқларини англаб етмас экан, демак, истакни бевосита амалга ошириш ҳам мумкин эмас.

Эҳтиёж кўнгилдан кечиб, мудом кучайган шу эҳтиёжни қондиришга интилиш мақсади ҳам англанила бошлайди. Бундай англанилган эҳтиёжлар **тилак-ҳаваслар** деб аталади. Аммо одам ўз интилишларининг мақсадини тасаввур қилганда ҳам шу мақсадга етишиш йўллари ва воситаларини ҳали тасаввур қила олмаслиги мумкин. Бундай тўла англанилмаган интилишлар (тилак, ҳавас) баъзан зўр ҳаёл суриш билан, баъзан эса чексиз орзу билан боғлиқ бўлади. Баъзан (ҳаёлпараст инсонларда) бундай тилак ҳаваслар кўнгилдан кечириш орқали орзу (фантазия) доирасида қолиб кетаверади. Хилма-хил тилак ҳаваслари тўлиб-тошган кишилар ҳам мавжуд. Бу кишилар доимо хўрсинадилар, армон қиладилар, ўзларини ҳам теварак-атрофдаги кишиларни ҳам танқид қиладилар. Бу кишилар кўпинча яхши орзулар қилишади-ю, амалда кам фаолият кўрсатишади ёки бутунлай фаолият кўрсатишмайди.

Ҳаракат йўллари, усуллари топилиб одам уларни тасаввур қилаётган экан, демак эҳтиёжни қондиришга интилиш тамомила англанинилади, одамнинг тилак-ҳаваси эса бир нарса бўлиб қолади. Бундай интилиш ҳолати баъзан ҳошиш деб аталади. Киши бирор ишни қилмоқчиман, фалон ишни бажармоқчиман, ўқишга кирмоқчиман ва ҳоказо деб гапирар экан бунинг маъноси шуки, мазкур киши ўз интилишларининг мақсадини ва шу мақсадга етиш воситаларини англаш, тасаввур қилиш ва билиш билангина чекланиб қолмай, мақсадга етиш мумкинлигини, маълум бир йўлдан иш кўришга тайёрлигини ва қилинадиган ҳаракатларининг оқибатини кам англайди.

Шундай кишилар борки, уларда муайян тилак-ҳаваслар тарзида тамомила англанилган интилишлар доимо катта ўрин тутаяди. Бундай кишилар ўзларига нималар кераклигини, нимани ҳохлаётганликларини, нима иш қилмоқчиликларини ва уни қандай бажариш кераклигини ҳамиша билдилар. Бундай кишилар ўз олдларига ҳамиша аниқ мақсад қўядилар ва шу мақсадга яраша иш кўрадилар. Бундай кишиларни маълум мақсадни кўзлайдиган кишилар дейилади. Маълум мақсадни кўзлаш кишининг ижобий сифатидир. Бу сифатни тараққий эттириш, иродани тарбиялаш ва ўз-ўзини тарбиялашнинг вазифаларидан биридир.

Ҳар бир кишининг англаб, билиб, кўнгилдан кечирадиган эҳтиёжлари кўп, унинг вазифалари ва интилишлари ҳам кам эмас. Шунинг учун кишида хилма-хил мақсадларда доимо зохир бўлиб туради ва бу мақсадларни рўёбга чиқариш истаги туғилади. Ҳар бир кишида амалий ва назарий вазифалар вужудга келиб туради ва ана шу вазифаларни ҳал этиш керак бўлади. Баровар амалга ошириб бўлмайдиган бир неча мақсад келиб чиққанда, қандай бўлмасин фақат биттасини танлаб олиб бошқа мақсадларни қўйиб туришга тўғри келади. Қайси мақсадни олдинроқ, бошқасини эса кейинроқ амалга ошириш масаласини ҳал қилишга тўғри келади. Баъзи мақсадларни эса қўйиб туришга тўғри келади.

Баъзан шундай ҳам бўладики, киши олдида бир-бирига зид келадиган бир нечта мақсад кўндаланг туради ва шу мақсадлардан бирини танлаб олиш шарт бўлади. Масалан, йигит ёки қиз мактабни тугатиб, олий ўқув юртига кириб ўқисам, деган масалани ҳал этаётганда турли мақсадлар ва уларга етиш йўллари деган мақсадлар ўртасида ички қарама-қаршилик, ички “кураш” рўй бериши мумкин.

Мақсад қўйиш билан бир вақтда ёки ундан кейин шу мақсадга қайси йўл, усул ва воситалар билан енгил масаласи келиб чиқади.

Кўндалик турмушимизда ёки фаолиятимизда мақсад қўйиш билан бирга уни амалга ошириш усуллари дарров англанади. Шунинг учун бу ерда мақсад қўйиш билан тўппа-тўғри ҳаракат бошланиб кетиши мумкин. Масалан, киши қўлига қалам олишни хоҳласа, уни бемалол олиши мумкин, ухлагиси келса ётади ва ҳоказо. Оддий ихтиёрий ҳаракатлар шу билан таърифланади. Аммо янги мақсадларни қўйишда ўша мақсад усулларини қидириб топиш, тасаввур қилиш ва ўйлаб кўришга тўғри келади. Бу ерда мақсад битта бўлгани ҳолда унга бир неча йўл ва усул билан етишиш мумкин. Қандай бўлмасин энг яхши йўл ва усулни танлаб олишга тўғри келади. Айрим ихтиёрий ҳаракатларнинг мураккаблиги шулар жумласидан келиб чиқади.

Бир неча мақсад кўнгилга келиб, шулардан бирига турли йўл ва усуллар билан эришиш мумкин бўлса, киши муайян бир мақсадни танлаб олиши ва шу мақсадга етиш учун муайян энг мувофиқ йўлни танлаб олиши керак. Шунга кўра, ижтимоий меҳнат фаолиятда ҳам, касб-корда ҳам, шахсий ишларда ҳам, бошқа кишиларга бўлган муносабатда ҳам киши ўз интилишларини ва ихтиёрий ҳаракатларини олдиндан режалаштиради.

Режалаштириш мураккаб ақлий фаолият бўлиб, аниқ, муайян ва равшан мақсадни белгилаш, шунингдек шу мақсадга етиш учун энг тўғри усул ва воситаларни қидириб топишдан иборат. Режалаштириш жараёнида мумкин ва зарур бўлган ҳамма ҳаракатлар, мумкин бўлган қийинчиликлар ва тўсиқлар ҳисобга олинади, иш-ҳаракат натижаларига дастлабки баҳо берилади. Одам асосий режага эга бўлган бир қарорга келиши, мақсадига етишиши мумкин.

Ҳаракат мотивлари ва мотивлар кураши. Киши бирон мақсадни, айниқса, шу мақсадга етиш учун бирон йўл ва усулни танлар экан, нега бошқа мақсадни эмас, худди шу мақсадни танлаши керак, бу мақсадга нима учун бошқа йўллар билан эмас, балки мана шу йўллар билан ҳал этишиш керак деган саволни кўнгилдан ўтказиши. Мақсадни ва унга етиш йўлини танлаш жараёнида унга маъқул ёки номаъқуллиги нуқтаи назардан баҳо берилади.

Мақсадни ва унга етишиш йўлларининг маъқуллиги ёки номаъқуллигини белгилаб берадиган ҳамма нарса иш-ҳаракат мотивлари деб аталади. Киши нега бошқа бир мақсадни эмас, балки худди шу воситалар билан иш кўришни, ёки иш кўрмоқчи бўлаётганининг сабаби нима деган саволга жавоб мотив мазмунини ташкил этади.

Иродавий ихтиёрий ҳаракатлар ғайри ихтиёрий (иродадан ташқари) ҳаракатлардан фарқ қилиб, мотив туфайли содир бўлади.

Инсон иродавий фаолиятининг мотивлари хилма-хилдир, кишининг интилиши ва хоҳишлари қайси эҳтиёжлардан келиб чиқса, аввало шу эҳтиёжлар ихтиёрий мотивларга киради. Маълум мақсад ва унга эришиш йўлларини танлаш кўпинча бирор эҳтиёжнинг мазмунига ва аҳамиятига боғлиқ. Кучлироқ эҳтиёж бошқа мотивлар орасида кучлироқ мотив бўлиши мумкин.

Бир неча мақсад ёки уларга олиб боровчи бир неча йўл бўлган тақдирда уларнинг маъқул ёки номаъқул эканлиги чамалаб кўрилади. Бирон мақсад ва бу мақсадни амалга ошириш йўлларини белгилаб берувчи ёки белгилаб бермовчи ҳар қандай нарса ҳаракатнинг мотиви деб аталади. “Мотив – деб ёзади И.П.Иванов – киши нима учун ўз олдига бошқа бир мақсадни эмас, балки айнан шу мақсадни қўйиши керак, нима сабабдан у ўз мақсадига эриш- моқ учун бошқа бир йўллар билан эмас, балки худди шу йўл билан ҳаракат қилиши керак деган саволга жавобдир”.

Мақсад ва унга эришиш йўлларини танлаш жараёнида одатда тафаккур ва ҳиссиёт иштирок этади.

Тафаккур фаолияти (фикр қилиш) бу ерда асосан ҳар бир мотивга “қарши “ёки “тарафдор”ликни муҳокама қилиб асослашдан иборат бўлади. Киши мотивларни муҳокама қилишда ва асослаб берганда одатда айни ҳодиса юзасидан ёки ўзининг хатти-ҳаракатларида доимо асосланадиган маълум бир фактлардан тамойил ва қоидалардан фойдаланади. Мотивни шу тариқа муҳокама қилиш ва асослаб бериш мотивациялаш деб аталади.

Мақсадни ва унга эришиш йўлини танлаш жараёнида ҳиссиёт туртки ролини ўйнайди. Ҳиссиёт айрим тасаввур ва мотивларни ёрқин, жонли ва жозибали қилиб кўрсатади. Ҳиссиёт кишининг интилишларини фаоллашти-ради ва сусайтиради, ҳиссиёт бирон мақсадни, бирон ҳаракат йўлини танлаб олишга туртки беради.

Мақсадларга, эришиш йўлларини ва воситаларини танлаш шароити баъзан ички кураш характериға эға бўлади, бу курашда турли куч ва жозибға эға бўлган бир неча мотив майдонға чиқади. Шунинг учун ҳам бу жараён мотивлар кураши деб юритилади.

Мотивлардан бири кўпроқ асосли, иккинчиси камроқ асосли эканлиги уларнинг кураш жараёнида ойдинлашиб қолади, баъзи мотивлар кучлироқ ҳиссиёт билан майдонға чиқса, баъзи мотивлар суёт ҳиссиёт билан майдонға чиқади.

Кўпинча мотивлар кураши тафаккур (ақл) билан ҳиссиёт ўртасидаги курашдан иборат бўлади. Одам баъзан “иккиға бўлиниб” қолади: “Ақл уни деса, ҳиссиёт (кўнгил) буни дейди”.

Мотивлар кураши баъзан ҳар хил ҳислар ўртасидаги, масалан, бурч ҳисси билан унга зид бўлган қандайдир бошқа шахсий ҳис ўртасидаги кураш тарзида боради.

Бу мотивлар кўпинча бир-бириға қарши таъсир кўрсатади, қарорға келиш ва уни ижро этишни пайсалға солиб, ирода жараёнини сусайтиради.

Мотивларнинг бундай курашида кишида ички конфликт ҳолати вужудга келади.

Ана шундай ички зиддият ҳолати бу зиддиятдан қутилишга интилиши билан кўпинча шу зид ҳолатидан қутилиш йўлини енгиллаштирувчи йўлларни ахтариш билан боғланган бўлади.

Ички низо ҳолати ғоят кўнгилсиз нохуш ҳолат сифатида кечишини ҳар ким ўз тажрибасидан билади. Киши дунё ва ҳаётни равшан тасаввур қилгандагина иш ва ҳаракатларига, ахлоқ қоидаларига амал қилгандагина унинг шахсий мотивлари жамият манфаатларига қўшилиб кетгандагина ички низо ҳолатига йўл қўймаслиги ёки ундан қутилиши мумкин.

Қарорга келиш. Мақсадга етишиш йўлларини ва воситаларини танлаш жараёнида режалаштириш, мотивлар кураши билан боғланган бўлиб, қарорга келиш билан тугайди. Қарорга келиш-муайян бир мақсадни ва шу мақсадга эришиш йўлида ҳаракат усулларида бирини танлаб олиш демакдир. Мотивлар курашида бунинг маъноси шуки, мотивлардан бири ҳал қилувчи рол ўйнаган бўлади. Масалан, кечқурун қаёққа бориш керак – театрдами ёки ўртоғининг ёнигами-деган мотивлар кураши натижасида киши бормоқчи бўлган жойи ҳақида қарорга келади.

Киши баъзан тез қарорга келади, бу қарорнинг бажарилиши мумкинлигига ишонади. Буни қатъият деб атаймиз. Баъзи мотивлар кураши узоқ вақтга чўзилиб кетади ва қарор бажарилишига ишончсизлик ҳамда иккиланишлар билан қабул қилинади. Бу қатъият сезгирликдир. Масалан, ўрта мактабни битираётган ва битирган баъзи йигит-қизлар қайси ўқув юртига ёки корхонага кириш масаласини тез ҳал қиладилар, бошқалари эса жуда узоқ вақт иккиланиб, хаёлга толиб юрадилар. Қатъият одамда жиддийлик вазиятининг енгиллаштириши мамнунлик туйғусини туғдирса, қатъиятсизлик иккиланиш ҳисси, жиддийлик туйғуси ва алоҳида ноаниқ ҳолат билан бирга содир бўлади.

Бирор қарорга келиш суръати бир қанча сабабларга, жумладан, эҳтиёжга, ҳал қилувчи мотив кучига, вазиятга, ҳиссиётга тафаккур ва хаёлнинг тараққиёт даражасига, кишининг турмуш тажрибаси ва билимларига, темпераменти ва характерига, бошқа кишиларнинг насиҳат, буйруқ, илтимос таклифларига кулоқ солишига боғлиқ бўлади. Бирор қарорга келиш суръати асосан қўйилган мақсаднинг аҳамиятига, бирор қарорга келтирувчи фаолиятнинг характерига боғлиқ бўлади.

Мураккаб тарздаги мотивлар кураши ва қарорга келиш фақат шундай ҳолларда бўладики, бунда одамнинг ҳаёти ва фаолияти учун аниқса муҳим аҳамиятга эга бўлган янги мақсадлар қўйилади ва бу мақсадларни амалга ошириш учун янги усуллар ва восита талаб қилади.

Қатъият фақат тезлик билан қарорга келишдагина эмас, шунингдек бу қарорни тез ва дадил бажаришда ҳам зоҳир бўлади. Тезлик билан қарорга келиш ва уни аниқ белгиланган муддатда бажариш – қатъиятни намоён қилиш демакдир.

Қарор қабул қилинса-ю, кейин ўзгартирилса, ёки бошқа қарор билан алмаштирилса, ёхуд бутунлай бекор қилинса, бундай қарорни юзаки ёки

бўш қарор деб аталади. Қатъият ва мустаҳкам қарорга келиш-ироданинг юксак сифатидир.

Қабул қилинган қарорнинг ўзгариши кўпинча яна бу қарор тўғрисида етарли даржада ўйламасликдан, эмоционал ҳолатнинг ўзгаришидан ёки киши ҳаракат қилаётган шароит ўзгаришидан келиб чиқади. Қарорнинг ўзгариши кўпинча мотивлар курашининг қайтадан бошланиб кетишига ва охириги марта қатъий қарор қабул қилишга олиб келади.

Қарорни ижро этиш. Қарор унга мувофиқ келадиган чоралар кўриш ва ҳаракат қилиш учун қабул қилинади. Қарордан ҳаракатга ўтишни ижро қилиш (ёки бажариш) дейилади. Иродавий жараёнда энг муҳим нарса-қабул қилинган қарорни ижро этишдир.

Иродавий ҳаракатлар икки хил бўлади: жисмоний ва ақлий ҳаракатлар. Жисмоний ҳаракатларга ҳар хил меҳнат операциялари, ўйин, спорт машғулоти ва бошқалар киради. Ақлий ҳаракатларга эса масала ечиш, ёзма ишлар, дарс тайёрлаш, илмий тадқиқот ишларини олиб бориш ва шу қабилар киради. Кўп вақт такрорланиб, ўзлашиб кетган кўникма ва одат бўлиб кетган ҳаракатлар ҳам мураккаб иродавий ҳаракатлардандир.

Қарорни ижро этиш одатда маълум вақт, муддат билан боғлиқ бўлади. Қарор кечикмасдан белгиланган вақтда ижро этилса бу ироданинг ижобий сифатидан далолат беради. Бу эса ишчанлик, пухталиқни билдиради.

Аммо қабул қилинган қарор ҳамisha бажарилавермайди. Айрим ҳолларда эса ўз вақтида ижро этилмай қолади. Кишининг баъзи бир ҳолатларида аъзойи-бадани бўшашиб турганда, хафалиқ чоғида ўз кучлари ва имкониятларидан ҳафсаласи пир бўлиб турганда қарор ҳа деганда бажарилавермайди. Қарорни бажаришда рўй берувчи тўсқинликлар олдиндан назарда тутилмаганда ёки мақсаднинг ўзи вазият ўзгариши билан керак бўлмай қолганда шундай бўлади.

Шундай ҳоллар ҳам бўладикки одам кўпгина қарор қабул қилади, аммо қарорнинг ижроси чўзилиб кетади, пайсалга солинади, бошқа муддатларга кўчирилади. Ижроси пайсалга солинадиган ёки бутунлай ижро этилмайдиган қарорлар кўпинча ниятлар деб аталади. Анча вақтдан кейин, лекин муайян муддат ўтгач ижро этиладиган қарорлар ҳам ниятлар деб аталади. Масалан, ўқувчи ёки талаба ўқув йилининг бошида барча имтиҳонларни фақат “аъло” баҳолар билан топширишга қарор қилиши мумкин.

Иродавий зўр бериш. Қабул қилинган қарор тўғридан-тўғри, автоматик равишда амалга оширилавермайди. Қабул қилинган қарорни амалга ошириш учун онгли равишда иродавий зўр бериш ҳам керак.

Иродавий зўр бериш онгнинг аввало нерв-мускул аппаратининг зўриқишида ифодаланади ва организмнинг ташқи кўринишларида намоён бўлади. Иродавий зўр беришнинг ана шу ифодали томони одамнинг ирода ҳолатини тасвирловчи бадий асарларда гавдалантирилганини кўп учратиш мумкин.

Баъзи одам иродавий зўр беролмагани сабаблигина қабул қилган қарорни муддатида ижро этолмайди. Бундай ҳолларда “бажарсаммикан ёки йўқми” деган янги кураш ҳам боради. Зўр бериш учун яна куч сарфлашга тўғри келади. Куч сарфлай олмаслик ёки бу масалада иккиланиш ироданинг шу пайтдаги бўшлигини кўрсатади. Қабул қилинган қарорни зўр бериш йўли билан ижро этиш ироданинг муҳим белгиси ҳисобланади.

Ироданинг ўзига хослиги онгли равишда зўр беришнинг бирон даражасида бажариладиган ҳаракатлардан иборат.

Иродавий зўр бериш ва иродавий ҳаракат мақсадга эришиш йўлида учрайдиган тўсиқларни енгишда намоён бўлади. Кишининг иродаси жуда катта тўсиқларни енгишга тўғри келганда, айниқса яққол кўринади. Иродавий зўр бериш ва иродавий ҳаракатлар йўли билан енгишга тўғри келадиган тўсиқликлар икки хил: ички ва ташқи тўсиқликларга бўлиниши мумкин.

Иродавий зўр бериш йўли билан енгишга тўғри келадиган ички тўсиқлар одам организми ва психикасининг ҳолатидир. Одам тинч ҳаракатсиз ва ҳеч қандай фаолиятсиз ҳолатда бўлиши мумкин, масалан, дам олиш, ухлаш, чарчаш, касаллик пайтида шундай ҳолат бўлади. Бирон иш билан шуғулланмай ҳаракатсиз ўтиришга, яъни ялқовликка ундовчи майл ҳам шундай ҳолатдан ҳисобланади.

Иродавий зўр бериш йўли билан аввало организмнинг пассив ҳолатини ўзгартириш уни фаол ҳолатга келтириш зарур бўлади. Масалан, ўрнида ётган киши (мотивлар кураши) турлича қарор қилади ва ўзини мажбур қилиб ўрнидан туради. Ялқовликни енгиш учун баъзан жуда кўп зўр беришга тўғри келади.

Иродавий зўр бериш йўли билан кишининг ақлий фаолиятини ҳам фаол ҳолатга келтирилади. Масалан, маъруза бошланиши билан талаба дарҳол иродавий кучни ишга солиб, диққатни бир жойга тўплайди, ироданинг барқарорлигини сақлаб қолади, тафаккур ва эсда олиб қолиш жараёнларини кучайтиради.

“Ҳаракат қилиш ўзига қандай ўргатилган бўлса – дейди И.М.Сеченов – ҳаракатни тўхтатиб қолишни бошқаришга ҳам шундай ўрганмоқ керак”.

Киши иродавий зўр бериш йўли билан ихтиёрсиз фаолликни батамом йўқотиб юбормайди, балки шу фаоллик кўринишларини фақат ўзгартиради, ёки босиб қўяди. Ихтиёрсиз фаоллик кўринишларини босилиши вазминлик деб аталади.

ИРОДАВИЙ ҲАРАКАТЛАР ВА УНИ БОШҚАРИШ. ШАҲСНИНГ ИРОДАВИЙ СИФАТЛАРИ.

Ирода-аввало кишининг ўзини қўлга ола билиши, ўз интилишлари, ҳиссиётлари ва эҳтиросларини боса билиши демакдир. Ирода кишининг ўз-ўзини идора қила олиши, ўз хулқи ва фаолиятини англаб, билиб тартибга солиш ва бошқара олиш қобилияти демакдир.

Кишининг ички тўсиқларни енга олиш, ўзини бошқариш ва ўз устидан хукмронлик қила олиш қобилияти одатда ички ирода деб юритилади. Киши иродавий зўр бериш йўли билан теварак-атрофдаги воқеликда учрайдиган ташқи тўсиқларни енгиши зарур бўлади. Киши ўз олдига кўйилган мақсадни амалга оширишга қаршилик қилаётган тўсқинликларни енгиб ўтади, воқеликни ўз мақсадига мувофиқ равишда ўзгартиради ва уни ўз эҳтиёжларига мослаштиради. Инсоннинг тўсиқларни, ташқи қийинчиликларини енга олиш қобилияти ташқи ирода деб аталади.

Аммо иродани фақат шартли равишда ички ва ташқи деб иккига бўлиш мумкин. Инсон иродаси битта, лекин у ташқи оламдаги ўзгартириш ва бошқаришга қаратилиши билан бирга шахсий, субъектив ҳолатларни ва жараёнларни бошқаришга қаратилиши ҳам мумкин. Модомики, шундай экан, ташқи тўсқинликларни енгиш ички тўсқинликларни енгиш билан чамбарчас боғлиқдир.

Инсон ташқи оламга таъсир этар экан, ташқи олам ходисаларини бошқариш билан бир вақтда ўзини, ўз организмни, кўл-оёқ мускулларини ҳам бошқаради, уларнинг таранглигини кучайтиради ёки сусайтиради; уларнинг ҳаракатларини уйғунлаштиради, бутун организмнинг мослашиш вазиятини вужудга келтиради ва зарур пайтда бу вазиятни ўзгартиради ва ҳақозо. Шу билан бирга ихтиёрий ҳаракатлар, асосан меҳнат фаолиятида одамнинг ихтиёрий фаоллик кўринишларини тўхтатиб ва босиб туришга тўғри келади. Шунинг учун одамнинг иродавий зўр бериши ва ихтиёрий ҳаракатлари ташқи тўсқинликларни енгишга қаратилиши билан бир вақтда организмнинг ички аҳволини ҳам ўзгартиради. Инсон теварак-атрофдаги воқеликни ўзгартирар экан, ўзини-ўз вужудини ҳам ўзгартиради.

Иродавий ҳаракатлар бажарилгандан кейин уларга баҳо берилади. Қарор ижро этилгандан кейин, баъзан эса қарорни бажариш жараёнида ҳам кўпинча ҳаракатларга баҳо бериш, қарорни қандай ижро этилганлигига баҳо бериш керак бўлади. Қарорни ижро этиш юзасидан қилинган баҳо бериш қабул қилинган қарорни ҳамда қилинадиган ишни маъқуллаш, оқлаш ёки қоралашдан иборат бўлади. Бу баҳо қабул қилинган қарор ёки бажарилган ҳаракатлардан мамнун бўлиш ёки мамнун бўлмаслик туфайли келиб чиққан махсус ҳиссий кечинмаларда ифодаланади. Салбий баҳо кўпинча қилинган ишларга пушаймон бўлиш, ачиниш, уялиш ва афсусланиш каби ҳислар туғилишига сабаб бўлади. Қилинаётган ёки қилинадиган ишларга бериладиган баҳо қабул қилинган қарорни ёки бажарилган ҳаракатларни маъқулловчи, оқловчи ёки қораловчи махсус ҳукмларда ифодаланади.

Қилинаётган ёки қилинадиган ишларга ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, эстетик ва бошқа нуқтаи назардан баҳо берилади. Мана шундай баҳо беришдан келиб чиқадиган ҳис ва ҳукмларда кишининг дунёқараши, ахлоқий сифатлари ва тамойиллари, шу билан бирга характери ва қизиқиш-ҳаваслари ҳам яққол намоён бўлади.

Қарорни бажариш юзасидан қилинган ишларда кишининг ўзи баҳо берибгина қолмайди, балки киши қайси жамиятда яшаса ва ишласа ўша жамият ҳам баҳо беради.

Одам қилган ёки қилаётган иш ҳаракатларига теварак-атрофдаги кишилар ижобий баҳо бергандан кейин ички маънавий қаноат ҳис қилади-хурсанд бўлади ва кучига куч қўшилгандек бўлади. Айрим иш-ҳаракатларига салбий баҳо берилганда эса киши ўзига хос уялиш ҳиссини кўнгилдан кечиради ва виждон азобига учрайди.

Қилинган иш-ҳаракатга берилган баҳо кишининг фаолиятида катта амалий аҳамиятга эгадир. Бу баҳо кишининг кейинги фаолияти учун рағбат ва мотив бўлиб қолади. Салбий баҳо одатда айна фаолиятни тўхтатиш ёки ўзгартиришга мотив бўлади. Ижобий баҳо фаолиятни давом эттириш, кучайтириш ва янада яхшилашга, жумладан меҳнат унумдорлигини оширишга рағбатлантиради.

Кишининг иродавий сифатлари яъни ирода кучи, мустақиллиги жихатидан айрим ҳолларда турлича намоён бўлади. Иродавий сифатлар қуйидаги тарзида ифодаланади: ташаббускорлик, дадиллик, қатъиятлилик, принципиаллик, мустақиллик, ўзини тута билиш, матонатлилик, интизомлилик.

Ҳар бир кишида ироданинг айрим сифатлари умр бўйи мустаҳкамланиб, шу одамнинг хусусий сифатлари (яъни доимий хислатлари) бўлиб қолиши мумкин. Шахснинг бу ўзига хос хусусиятлари характер хислатлари деб аталади. Ҳар бир кишидаги бирон бир иродавий сифатларнинг ҳар қандай намоён бўлиши шу киши характерининг хислати бўлавермайди.

Айрим ҳолларда ҳатто тасодифий равишда киши кучли ирода кўрсатиши мумкин, айрим ҳолларда мазкур кишининг иродаси, умуман кучли ирода кучи шу киши характерининг хислати эканлигидан далолат беравермайди. Бу кишининг иродаси кучли деб айтиш учун унинг ирода кучини бир марта эмас, бир неча маротаба намоён қилганини билмоқ керак.

Кишининг характерини таърифлаганимизда фалон киши дадиллик қилди, рост гапирди демасдан, балки бу одам дадил, ростгўй, тўғрисўз деб атаймиз. Бунинг маъноси шуки дадиллик ва ростгўйлик, тўғрисўзлик шу одамнинг хусусиятларидир, характер хислатларидир, тегишли шароитда бу киши дадиллик, ростгўйлик, тўғрисўзлик хислатларига эга эканлигини намоён қилди деб айтамыз. Киши характерини, хислатларини билиб олгач, унинг бирон иш-ҳаракатда қандай йўл тутишини анча аниқ билиб оламиз, олдиндан айтиб бера оламиз.

Ирода кучи ва характер қатъияти. Ирода маълум куч билан юзага чиқади: баъзи ҳолларда кишининг иродаси кучли суръатда намоён бўлса, бошқа ҳолларда кучсиз намоён бўлади.

Ирода кучи ироданинг муҳим сифатидир. Ирода кучининг турли даражаси иродавий жараённинг ҳамма босқичларида кўринади. Ирода кучи аввало эҳтиёжларни ҳис қилишда ва интилишда кўринади, биз кучли ҳамда кучсиз интилишларни, кучли ҳамда кучсиз хоҳишларни фарқ қиламыз.

Ирода кучи равшан ва аниқ мақсад қўйишда, шунингдек мазкур мақсадга етишишга ёрдам берадиган йўл, восита ва усулларни очик тасаввур қилишда намоён бўлади. Бу очик равшанлик даражаси эса кишининг турмуш тажрибасига, билимига ва умумий савиясига боғлиқ. Аниқ мақсад қўйишда инсон тафаккури ва айниқса реал хаёллар (фантазия) нинг тараққий этиши хусусиятлари катта роль ўйнайди.

Ирода кучи тезлик билан қарорга кела олишда ва қарорни мустаҳкамлигида, саботлиликда кўринади. Юксак ғоявий тамойилларга асосланган оқилона қатъиятлик ва саботлик кучли ирода белгиларидандир. Қатъиятсизлик иккиланиш, қабул қилинган қарорнинг бажарилишига шубҳа билан қараш ва саботсизлик кучсиз ирода белгиларидандир.

Ирода кучи **жасорат** деб аталадиган дадилликда айниқса равшан кўринади. Жасорат кишининг шундай ҳолатики, бунда киши тез қарорга келади ва уни бажаришга аҳд қилади. Ҳатто саломатлигини ва ҳаётини хавф остида қолдириши мумкинлиги ҳаёлига ҳам келмайди. Жасорат кишининг бошқа кишиларга эмас, балки ўзига берган амридир. Киши ахлоқий бурчининг талабига кўра, буюк мақсадга эришиш учун бир зумда ҳаёт билан ўлимдан бирини танлаб олса, бундай жасорат ирода кучи эканлигини кўрсатади.

Жасорат шундай қарорки, у гўё иш-ҳаракатга айланади. Бу иш-ҳаракат эса кучли зўр беришни талаб қилади. Характер хислати бўлган дадилликда одамнинг қанчалик пухта ўйлаб иш кўришига қараб, бу дадиллик махсус тусга киради.

Пухта ўйлаб иш кўришни ўзи юксак ғоявийликка ва кишининг ахлоқий тамойилларига асосланган тақдирда ижобий хислат ҳисобланади. Ўйлаб, шошмасдан бир қарорга келадиган кишиларни мулоҳазакор кишилар деб атаймиз.

Одатда ўзгарувчан айрим ҳислар кайфиятлар таъсирида тез бир қарорга келадиган характерли, дадил кишилар ҳам мавжуд. Булар ҳиссиётга бериладиган тасодифий кайфиятли кишилардир. Бундай кишилар одатда саботсизлиги, шошма-шошарлиги ва калта ўйлаши билан ажралиб турадилар.

Киши унча иккиланмасдан ўйлаб, эътибор билан тўғри бир қарорга келса ва шу қарорни дадил амалга ошира билса, дадиллик характернинг ижобий хислати бўлади.

Бир неча имкониятдан бирини танлаб олишга тўғри келадиган иш – ҳаракат бир қадар хавф-хатар билан боғланган бир мураккаб вазиятда дадиллик айниқса яққол кўринади. Қатъиятсизлик характернинг салбий хислатидир, қатъиятсизликда киши суствлик билан бир қарорга келади, қабул қилган қарорини кўпинча ўз вақтида бажармайди. Бундай одам қабул қилган қарори тўғрилигига шубҳаланади, турли имкониятлардан бирини танлаб олишда иккиланади, айниқса қиладиган иш-ҳаракатлари хавф-хатар билан боғланган бўлса, шундай аҳволга тушади. Шу сабабли қатъиятсиз кишилар кўпинча кам фаолликлари билан ажралиб турадилар ёки умуман пассив бўлиб, ялқов, танбал деган таассурот туғдирадилар.

Саботлилик дадилликка чамбарчас боғлиқ бўлиб, характернинг ижобий хислати ҳисобланади. Характернинг бу хислатига эга бўлган кишилар қабул қилган қарорларини одатда ўзгартирмайдилар, бекор қилмайдилар ва бу қарорларини бажармасдан қўймайдилар. Бу кишилар ваъдаларининг устидан чиқадиладар, айтган сўзларини албатта қиладилар, уларнинг гапи билан иши бир бўлади. Уларга ишонса бўладиган субутли инсонлардир.

Қабул қилинган қарорларини кўпинча бекор қиладиган, берган ваъдаларини устидан чиқмайдиган, айтган сўздан тонадиган кишилар субутсиз ҳисобланади.

Киши иродасининг кучи ва қатъияти характернинг иродага боғлиқ бўлган қайси хислатларида ифодаланган бўлса ўша хислатлар энг ёрқин хислатлардан ҳисобланади. Бу хислатлар ҳар бир кишининг характерида бир қадар намоён бўлади. Аммо ҳамма кишиларни ва ҳар қандай одамни иродаси кучли, характери кучли деб бўлмайди. Балки шу сифатлари билан бошқа кишилардан ажралиб турган одамларгина иродаси кучли, характери қатъий деб аталади. Ирода кучи ва қатъияти одамнинг ўзини тута билишида, жасурлигида, матонатидида ва чидамлилигида намоён бўлади.

Ирода кучи қабул қилинган қарорни ўз вақтида бажаришда кўринади. Шунинг учун қарорни бажармаслик ёки унинг бажариш муддатини доимо пайсалга солиш, галдан-галга қолдиравериш, бошлаган ишини охирига етказа билмаслик ироданинг кучсизлиги аломатидир.

Лекин қабул қилинган қарорни бажариш ҳар қандай қилинган иш-ҳаракатнинг, ироданинг кучли эканлигидан дарак беравермайди. Ирода кучи асосан иродавий ҳаракатлар ёрдами билан қандай тўсиқлар енгилганига ва шу йўл билан қандай натижаларга эришилганлигига қараб аниқланади. Иродавий зўр бериш воситасида бартараф қилинадиган қаршилик ва қийинчиликлар даражаси ва характери ирода кучининг объектив кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Киши катта тўсқинликларни, қийинчиликларни, қаршиликларни иродавий зўр бериш ва иродавий ҳаракатлар ёрдами билан бартараф қилиб, зўр мувафакқиятларга эришса, бу киши иродаси кучли эканлигини кўрсатади.

Космоновтлар мислсиз ирода кучини бутун жаҳонга намоёиш қилишади. Бу қаҳрамонлар космик парвозларга тайёрланиш даврида ҳам, парвоз пайтида ҳам ўз иродаларининг юксак сифатларини намоёиш этадилар. Бу қаҳрамонлар кучли ирода ва унинг хилма-хил кўринишлари ўз характерининг асосий хислати бўлган кишиларнинг ёрқин мисолидир.

Киши иродасининг кучсизлиги унинг жуда арзимас тўсқинликларни ҳам бартараф қила олмаслигида кўринади. Масалан, баъзан киши бирон керакли хатни ёзишга ёки бирор зарур ишни бошлашга ўзини мажбур эта олмайди.

Ироданинг кучсизлиги одатда иродасизлик деб аталади. Қарорни бажариш жараёнидаги ихтиёрий иш-ҳаракатлардаги ирода кучи ўзини тута билишда, жасурлик, сабот ва матонат, чидам ва тоқатда намоён бўлади.

Ўзини тута билиш номидан ҳам билиниб турибдики, кишининг ўзини идора қила билиши ва ўзини қўлга ола билиши демакдир. Ўзини тута билиш кишининг олдига қўйган мақсадларига етишувида тўсқинлик қилувчи, иродасини бўшаштирувчи ички ҳолатларни енгишда кўринадиган кучли иродадир. Бундай ҳолатларга масалан, кўркиш, ўз кучларига ишонмаслик, зерикиш, қайғуриш ҳисси киради. Бундай ҳолатлар кишини фаолият кўрсатмасликка рағбатлантиради ёки қўйилган мақсадларга қарама-қарши бўлган ғайри ихтиёрий ҳаракатларда ўз ифодасини топади. Бундай ҳолатлар ҳар кимда бўлади. Аммо одамнинг шахс сифатидаги хусусияти шундан иборатки, у ўзидан ана шу салбий ва кераксиз ҳолатларни ирода кучи билан ўзгартира олди ёки бартараф қила олади. Бу борада К.Д.Ушинский қуйидаги сўзларни келтириб ўтади: “Кўркүвни ҳис қилмасдан хавф-хатарга ўзини урадиган киши мард эмас, балки энг кучли кўркүвни ҳам боса оладиган ва кўркүв таъсирига берилмаган, хавф-хатарни ўйламайдиган киши марддир”.

Ўзини тута билиш киши характерининг хислати бўлиб, асосан ички ироданинг намоён бўлишидан иборат. Бу хислат кишининг ўз хулқ-атворини назорат қила билишда ўзини, ўз ҳаракатларини, нутқини қўлга ола билишида, шу шароитда кераксиз ёки зарарли деб қараладиган ҳаракатлардан ўзини тия билишида ифодаланади. Характер шу хислатига эга бўлган кишилар ўзларини қўлга ола биладилар. Улар ўзларини тута биладилар, улар уюшқоқ кишилардир.

Ўзини тута билмаслик ироданинг кучсизлигини яққол кўрсатувчи белгидир. Одам ўзини қўлга ола билмаганда ўз майлларини, ихтиёрсиз ҳаракатларини назорат қила олмаганда ғайри ихтиёрий фаоллик кўринишлари рефлекслар, инстинктлар, тасодифан кўнгилдан кечадиган хислар, кўркүв, ҳадик-шубҳа, гумон, ҳазаб, рашк, ичиқоралик, аффеқтив ҳолатлар ва шу кабилар киши иродасини бўғиб қўяди. Бундай ҳолларда одам ўзини тия олмай қолади.

Ўзини тия олмасликнинг энг ёмон кўриниши бузукликдир. Бузуклик бутунлай инстинктлар ва салбий эмоциялар таъсирида бўлиш демакдир.

Жасурлик кишининг омонлиги ва ҳаёти учун хавфли бўлган тўсқинликларни бартараф қилишда кўринадиган ирода кучидир. Масалан, парашютчи ҳар гал ўзини самолётдан ташлаганда жасурлик қилади. Жасурлик ўзини тута билишга чамбарчас боғлиқ. Жасурлик бор жойда ўзини тута билишлик мавжуд. Киши ўзини тута билса жасурлик қила олади. Бирон мақсадга етишиш йўлида мутассил жасурлик кўрсатиш, довюраклик жасорат дейилади.

Ўзининг ҳаёти учун хатарли тўсқинликларни енгишга доимо тайёр турган ва шундай тўсқинликларни енга оладиган кишиларни жасур кишилар деб атаймиз. Булар хавф-хатардан чўчимайдиган, характери кучли, довюрак, ботир кишилардир.

Жасурликнинг йўқлиги ироданинг кучсизлигини кўрсатади. Буни кўрқоқлик, номардлик деб атаймиз. Иродаси кучсиз бўлган бундай кишилар одатда кўрқоқ, юраксиз кишилар деб аталади. Сабот, матонат маълум

мақсадга етишда кўпинча узоқ вақт давомида иродамизга таъсир этиб турувчи катта тўсқинлик ва қийинчиликларни бартараф қилишга тўғри келади. Ироданинг бундай кўриниши шахснинг энг муҳим сифати бўлиб, ирода кучининг яққоллигини кўрсатади.

Сабот, матонат – қандайдир бир аниқ мақсадни кўзлаб, мунтазам равишда иродавий зўр бериш демакдир.

Аммо кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятида баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, киши ўз олдига қўйган қандайдир зарур мақсадларни бажаришда этиб бўлмайдиган ёки кишига шундай бўлиб туюладиган тўсқинликларга учраб қолади. Бундай ҳолларда киши баъзан қабул қилган қарорни ўзгартиради, бекор қилади, у қийинчиликлардан кўрқиси ва ўз олдига қўйган мақсадидан воз кечиши мумкин. Баъзан шундай бўладики, талаба тўсатдан ўқишни ташлайди. Илгари танлаган эҳтиёжидан воз кечади, бошлаган ишини охирига етказмай, ўлда – жўлда қолдириб кетади.

Киши ўз ҳаракат, мақсадини яхши ўйламаганда мақсадга етишса, ёрдам бера оладиган восита ва усулларни пухта ўйламаганда, ўзининг куч – имкониятларини етарли ёки тўғри ҳисобга олмаганда одамда белгиланган мақсаддан шу тариқа қайтади, иродасида чекинади. Дастлабки муваффақиятсизликка ҳаддан ташқари катта аҳамият берилганда, бу муваффақиятсизликка нотўғри, ёки енгил баҳо берилганда, унга фақат салбий томондан қараганда шундай бўлади. Киши муваффақиятсизликка учраш билан бир вақтда ўз кучларига, ўз имкониятларига, ўз қобилиятларига ишонмаганда одам “руҳи тушиб”, ўзини пассивликка қўл қовуштириб ўтиришга маҳкум этади. Албатта умуман иродаси кучсиз кишиларда шундай бўлади. Бундай кишилар иродасининг ўсмаганлиги, етарлича тарбияланмаганлиги билан фарқ қилади.

Аммо иродали мавжудот бўлган одам ҳаёт ва фаолиятида жамият ёки ўзи учун муҳим аҳамиятга эга бўлган мақсадидан қайтмаслиги ҳам мумкин. У ирода кучига зўр бериб, тўсқинликларга қарши курашни кучайтириши, қабул қилинган қарорига яраша узоқ вақт иш кўриши мумкин. Барча тўсқинлик ва қийинчиликларга қарамай у зарур натижани қўлга киритмоқ учун дамба-дам, орада вақт ўтказиб зўр бериши, ғайратини кўрсатиб ишлаши мумкин.

Кутилган мақсадга етишда катта қийинчиликлар ва енгил бўлмайдиган тўсиқлар бўлса, киши шу мақсадга етиши учун зарур йўл, восита ва усулларни ўзгартириб, янги усулларни қидириб топиши мумкин. Катта тўсқинликларни бартараф қилиб, узоқ кунт қилиб, мақсадга етишда кўринадиган бундай ирода кучи сабот - матонат деб аталади. Шундай ирода сифатига эга бўлган киши эса сабот-матонатли, кучли иродали, қатъий характерли киши деб аталади.

Ҳар қандай фаолиятнинг, жумладан ўқиб, ўрганишнинг муваффақияти сабот-матонатга боғлиқ. Билимли бўлмоқ учун сабот-матонат керак. Ҳар бир соҳада-техника, санъат, музыка, спорт ва шу каби соҳаларда билим ва малака ортирмоқ учун сабот-матонат керак.

Сабот-матонат характернинг энг қимматли хислатидир. Бу хислат кишининг мақсадга етиш йўлида қандай қийинчилик ва тўсқинликлар бўлишидан қатъий назар шу мақсадга эришишида ўз ифодасини топади.

Характер хислати бўлган сабот-матонат баъзи кишилар фаолиятининг ҳамма соҳаларида намоён бўлади бошқа кишиларда эса бу хислат уларнинг манфаатлари билан боғланган, ва айрим фаолият соҳаларида кўринади.

Сабот-матонатли кишилар бошлаган ишларини ҳаммаша охирига етказа биладилар. Улар ўзларига нисбатан ҳам бошқа кишиларга нисбатан ҳам талабчан бўладилар.

Сабот-матонатли кишилар муваффақиятсизликка учраганда руҳини туширмайди, балки аксинча, мақсадга эришиш учун ишга янада қатъийроқ киришади, шу мақсадга эришишнинг янги йўл ва воситаларини излаб топади.

Сабот-матонатли кишилар ўзига ва бошқа кишиларга нисбатан талабчанлиги билан ажралиб турадилар. Улар белгиланган йўлдан юришлари-га тўсқинлик қила оладиган ҳамма нарсага қарши тура оладиган, бу тўсқинликларни енга оладиган матонатли кишилардир.

Сабот-матонат ироданинг чидам ва тоқат деган сифати билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

Мақсадга етишда бартараф қилинадиган тўсқинлик ва қийинчиликлар кишидан куч ва вақт сарф қилишни талаб этибгина қолмай, балки кўпинча жисмоний ва руҳий азоб беради ҳам.

Кишининг ўз фаолиятида баъзан совуқ ва иссиқдан, ёмғир ва қордан, қаттиқ толиқиш, оч қолишдан, ҳамма турли касалликлардан азоб чекадиган киши ўз олдига қўйган мақсадига содиқ бўлиб шу мақсадга етишга интилаверса, бундай интилишларда кўринадиган ирода чидам ва тоқат деб аталади. Одамнинг организмидаги емирилиш жараёнларини енгилда ифодаланадиган ажойиб ирода ўзини тута билиш ва матонатни кўрсатадиган мисоллар талайгина бўлиб, у қуйидаги мисоллардан бирида келтириб ўтилади.

Собиқ совет учувчиси Алиевнинг бир ўзи ҳаво жангида душманнинг еттита самолётига қарши мардонавор курашди ва ҳаммасини уриб туширди. Кучлар тенг бўлмаган бу жангда Алиевнинг самолётини душман ўқлари тешиб юборган эди. Алиев ўзи бир неча бор яраланди. Аммо у ўзини йўқотиб қўймай, самолёти билан ўз аэродромига бориб қўнди. Аэродромига етиб боргунча душман эгаллаб олган ерлардан учиб ўтиши керак эди. Душманнинг зенит тўплари Алиевнинг самолётини қаттиқ ўққа тутди ва самолётининг бир неча жойини снаряд парчалари тешиб юборди. Учувчи яна бир неча марта яраланди. Лекин Алиев бу сафар ҳам саросимага тушмай самолётини бошқариб бораверди ва уни ўз аэродромига эсон-омон қўндирди. Самолёт кабинаси очилганда учувчи ўлган эди. У икки қўлидан, оёғидан, курагидан, елкасидан, орқасидан, жағидан ва бошидан яраланган эди. Врачнинг аниқлашишича, оғир ярадор бўлган Алиевнинг бу ҳолда уча олиши сира мумкин эмас эди. Аммо Алиев самолётини бошқариб, аэродромга тўғри қўна олган. Учувчининг иродаси

ва ўзини тута билиши туфайли ўқнинг емирувчи кучларидан ғолиб келиб, умрининг сўнгги дақиқаларини чўзишга эриша олди.

Сабот-матонатли чидамли ва тоқатли кишилар мақсадга етишишда ва қийинчиликларга қарши кураш жисмоний ва руҳий азобларга ҳамда бошқа машаққатларга чидай оладилар. Улар ҳар қандай вазиятда ўзларини тута оладилар, жасурлик, мардлик, ботирлик, қатъият кўрсата оладилар .

Бундай характерли кишиларга оптималлик кайфияти, ҳаётга қувноқлик билан қараш, порлоқ келажакка доим ишонч билан боқиш, бошқа кишиларга ўз кучлари ва меҳнат имкониятларига етишиш каби хислатлар хосдир.

ИРОДАНИНГ ИНДИВИДУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ, ИРОДАНИ ТАРБИЯЛАШ ПСИХОЛОГИК АСОСИ ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА ХУЛОСА.

Ўзини тута билиш жасурлик сабот-матонат, чидам ва тоқатда кўринадиган кучли ирода мардлик деб аталади. Шу сифатлар билан фарқ қиладиган кишилар эса мард кишилар деб аталади.

Кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятида шундай ҳоллар кўп бўладики, бунда одам зарур пайтида ўзини тута олмай қолади, жасурлик, сабот-матонат, интизомлилик кўрсата олмайди. Характер хислати иродасиз кишилар мавжуд, бундай кишилар иродаси кучсиз ёки иродасиз кишилар дейилади. Бундай кишилар иродаси кучсиз ёки чидамсиз кишилар дейилади. Булар хатто арзимас қийинчилик ва тўсқинликларни ҳам бартараф қила олмайдиган кишилардир. Булар салгина муваффақиятсизлик ёки қийинчилик келиб чиққанда ҳам ўз олдига қўйган мақсаддан воз кечиш иш ҳаракатини тўхтатадиган, ўз қарорини бекор қиладиган юраксиз, кўрқоқ кишилардир. Улар вазият талаб қилганда зарур жасурлик сабот-матонат, чидам, тоқат, қатъият кўрсатмайдилар. Булар чўчима, ялқов жони пахта кишилардир. Бундай кишиларнинг хатти- ҳаракатлари одатда уларнинг ўзидан кўра ташқи шароитга боғлиқ бўлади.

Бундай характер хислатларга эга бўлган кишилар пессимистик кайфиятда бўлиб, дунёга ва ҳаётга умидсизлик билан қарайдилар. Улар доимо барча кишиларнинг салбий, ёмон томонларини кўрадилар, бу кишиларнинг фикрича, ўзларининг барча камчиликлари ва муваффақиятсизликларининг сабабчиси бошқа кишилардир. Бу хилдаги баъзи кишилар пассив бепарво кайфиятда бўладилар.

Ироданинг мустақиллиги. Кишиларнинг иродавий ҳаракатларига уларнинг мустақиллик даражасига қараб ҳам баҳо берилади. Иродавий ҳаракатларнинг мустақиллиги кишининг аввало ташаббускорлигида кўрилади. Ташаббускорлик бирор бир ишни шахсан бошлаб юбориш демакдир. Ташаббускорлик одатда теварак-атрофдаги шароит ҳамда ижтимоий ҳаёт талабларини эпчиллик, моҳирлик билан ҳисобга олиш ва кўпинча келажакни, янгиликни олдиндан кўра билиш қобилияти билан бир вақтда намоён бўлади.

Ташаббускор киши шахсий ҳаётида ҳам, ижтимоий фаолиятида ҳам вазият ва турмуш талабларини ҳисобга ола билади, шу билан бир вақтда вазифаларни илгари суради, кўйилган вазифаларни амалга ошириш учун йўл ва воситалари танлайди ва бу вазифаларни ҳал этишда фаол иштирок этади.

Мустақиллик қилинилмаган ва қилинилган иш-ҳаракатлар учун жавобгарлик сезишда кўринади. Жавобгарликни сезиш айти ҳаракатларнинг тўғрилигига, мақсадга мувофиқ эканлигига ва зарурлигига ишонч ҳосил қилиш демакдир.

Ироданинг мустақиллиги яна бошқа кишиларнинг фикр, маслаҳат ва таклифларини танқидий кўз билан мулоҳаза қилиб чиқишда ҳам кўринади. Танқидий кўз билан мулоҳаза юритиш характер хислати бўлиб, бошқа кишиларнинг бирга маслаҳат ва таклифларини диққат билан таҳлил қилишда кўринади, характернинг шу хислати бўлган киши бошқа кишиларнинг фикр ва маслаҳатларига эътибор билан кулоқ солади, уларга муайян тамойиллар нуқтаи назаридан баҳо беради, ижобий фойдали нарсани қабул қилиб ундан фойдаланади, салбий бефойда нарсани далиллар билан рад этади.

Айрим кишиларнинг ирода мустақиллиги баъзан қайсарлик каби махсус ҳолатда кўринади. Бу ҳолат шундан иборатки, одам бошқа кишиларнинг айтган ҳамма гапларига, маслаҳат, илтимосларига қаршилик кўрсатади. Қайсарлик қилаётган одам ё буюрилган ишни қилмасдан, ўз билганини қилаверади ёки буюрилган ишни тескарисини қилади.

Интизомлилик – характер хислати бўлиб, жамият талабларига онгли равишда ўз ихтиёри билан бўйсина билишда кўринади. Интизомлилик, жумладан, белгиланган тартибга аниқ риоя қилишда, олинган ваъдани виждонан бажаришда, ўз бурчига онгли равишда бўйсинишда ўз ифодасини топади.

Интизомли киши мустақил ташаббускор бўлиб, айти вақтда қабул қилинган қарорларни сўзсиз ижро этади, жамият манфаатларига ва ахлоқ тамойилларига итоат қила билади.

Мустақиллик айти вақтда ироданинг кучли эканлигини ҳам кўрсатади. Ирода кучи катта тўсқинликларни бартараф қила олиш қобилияти билангина ифодаланмай, ташаббускорлик кўрсатиш, мустақиллик, дадиллик кўрсатиш ва қабул қилинган қарорлар учун, ўз хатти-ҳаракатлари учун масъулият сезиш билан ҳам таърифланади.

Ироданинг ахлоқийлиги ҳаёт ва фаолиятда ирода кучи, унинг мустақиллигига ижобий ёки салбий баҳо берганда қандай тўсқинлик ва қийинчиликлар бартараф қилинганлигини назарда тутиш билангина чекланиб қолмай, асосан кишининг ахлоқий қиёфаси иродавий ҳаракатларда қанчалик ифодаланиши, бирон одамнинг иродаси нақадар ахлоқий эканлиги ҳам назарда тутилади.

Ироданинг ахлоқийлиги деганда одатда киши ўз олдига қандай мақсадлар кўйилиши, бу мақсадларга қандай воситалар билан эришиши, иродавий интилишлар (хоҳишлар) қандай майллар туфайли келиб чиқиши

ва маълум бир қарорга келишида қандай тамойилларга амал қилишни назарда тутамиз.

Иродавий ҳаракатларда кишининг ахлоқий хислатлари намоён бўлса, ирода кучи ижобий аҳамиятга эга деб ҳисоблаймиз. Иккинчидан, кишиларнинг ахлоқий хислатлари ҳақида фикр юритилганда айтилган сўзларни эмас, балки уларнинг маънавий қиёфасини кўрсатадиган иродавий ҳаракатларни назарда тутамиз. Шунинг учун кучли ироданинг мардлик, ўзини тута билиш, сабот-матонат, чидам ва жасурлик каби хусусиятлари ахлоқий сифатлари ироданинг деб ҳисоблаймиз.

Киши бирор қарорга келишда ўз қарори ва ҳаракатлари учун ахлоқий масъулият сезса, унинг иродаси ахлоқий ҳисобланади.

Кишининг чинакам ахлоқийлиги маънавий қиёфаси, сўзида ва муҳокамаларида эмас, балки фаолиятида, ишида ва асосан меҳнатда, яъни меҳнатга ва ишнинг ўзига меҳр қўйишида намоён бўлади.

Ўзининг интилиш (майлларида), қарор ва ҳаракатларида ҳар доим ахлоқ тамойилларига амал қиладиган кишиларни ахлоқли кишилар деб атаيمиз.

Мустақил ишлаш учун тавсия этилаётган мавзулар:

1. Ирода ҳақида тушунча.
2. Иродавий фаолиятнинг умумий хусусиятлари.
3. Ирода назариялари.
4. Иродавий акт ва унинг тузилиши.
5. Шахснинг иродавий сифатлари.
6. Иродани тарбиялаш.
7. Ироданинг индивидуал хусусиятлари.

Назорат саволлари:

1. Ирода тушунчасининг мазмунини изоҳланг?
2. Иродавий фаолиятнинг умумий хусусиятлари нималарда кўринади?
3. Ирода назарияларининг моҳияти нималарда кўринади?
4. Иродавий акт ва унинг тузилишини мазмунини кўрсатинг?
5. Шахснинг иродавий сифатларига нималар киради?
6. Ироданинг индивидуал хусусиятларининг мазмунини изоҳланг?

ЭМОЦИОНАЛ ҲОЛАТ ПСИХИК ХОДИСА СИФАТИДА ВА УНИНГ ХАРАКТЕРИСТИКАСИ

Психик жараёнлардан айниқса, эмоция ўзининг аниқ ташқи ифодасига эга бўлиши билан тавсифланади. Эмоционал ўзгаришлар организмнинг ташқи ўзгаришларида шу қадар яққол ифодаланадики, биз одамни ташқи

кўринишига қараб, унда қандай хусусиятлар юз бераётганини, унинг хурсанд ёки хафалигини, ғазабланганлигини ёхуд бирор нарсадан кўрқиб кетганини ва шу каби ҳис-туйғуларнинг кўпини айтиб бера оламиз. Ҳиссиётларнинг ташқи аломатлари ифодали ҳаракатлар деб аталади.

Эмоцияларнинг ташқи ифодаси турли кўринишларда рўй берадики, унда асосий ўринни кўргазмали жиҳатлар асосий ўрин эгаллайди.

Биринчидан, эмоциялар нафас олиш аъзоларининг ишларида ўзгариш ясайди. Масалан, ёқимли ҳис-туйғулар ишга тушганда нафас олишнинг тезлиги ва амплитудаси ортади, ёқимсиз ҳис-туйғулар устун келганда камаяди, кўзгалган вақтида нафас ҳаракатлари тезлашади ҳамда чуқурлашади, зўр бериш вақтида-секинлашади ва юзакилашади, ҳаяжон вақтида тезлашади, ҳамда кучсизлашади, кутилмаган ҳолатда, ҳайрон қолишда зудлик билан тезлашади, кўрқувда секинлашади ва ҳақозолар.

Турли эмоционал ҳолатларда нафас олишнинг ўзгариши

- а) хурсандликда нафас олиш бир минутига 17 марта;
- б) фаол хафаликда 9 марта;
- в) кўрқишда 64 марта;
- д) жаҳл чиққанда 40 марта.

Иккинчидан, эмоция имо – ишораларда, мимикада, яъни кишининг юзида бўладиган ҳаракатларда ҳамда бутун баданнинг маънодор ҳаракатларида кўринади.

Учинчидан, гуморал ҳаракатлардаги, яъни организмнинг қон таркибидаги ва бошқа суюқликлардаги кимёвий ўзгаришларни ва шунинг билан бирга модда алмашишида бўладиган янада чуқур ўзгаришларни ўз таркибига олади.

Демак, эмоцияларнинг ташқи ифодасига мимика, имо-ишора, афт-башара ва қад-қоматнинг ўзгаришлари, айрим ташқи секреция безларининг фаолияти ёш сўлак, тер ажралиши ҳамда айрим ҳаракатларнинг хусусиятларидаги ўзгаришлар, яъни уларнинг тезлиги, кучи, координацияси ва ҳоказолар киради.

Эмоцияларнинг энг аниқ ва яққол кўринишларидан бири кулги билан йиғидир.

Л.Н.Толстой ўз асарларида одамнинг руҳий ҳолатини ифодаловчи нигоҳларнинг 85 хилини ва кулишнинг 97 хилини тасвир этган. «Ҳар хил сабаб билан йиғлаган пайтда одамнинг боши ва оғзи ҳар хил қиёфада ўзгаради» - деган эди. Леонардо да-Винчи.

Рус психологи П.М.Якобсон томонидан ишланган расмлардан кўришиб турибдики, одамнинг афтидаги қиёфа асосан лаблар, қош ва кўз ўзгаришларининг бир-бирига нисбатан турлича ҳолатга, шунингдек, кўзнинг қанчалик чакнаб туришига боғлиқдир. Кўзнинг қанчалик чакнаши кўз ёшининг миқдори, кўз шиллиқ пардасидаги томирларнинг катталашуви билан белгиланади. Масканинг тагида кўришиб турган кўз ўзининг ифодасини йўқотган бўлади. Кўз, лаб, қовоқ, қошнинг ҳар хил ҳолати, хатто одам чехрасини ҳам турли қиёфага киритади.

Одам ҳиссиётларини билдиришнинг энг нозиги ва энг кучлиси санъат, хусусан, музика билан лирик шеърлардир, уларни том маънода ҳиссиётнинг тили дейиш мумкин.

ПСИХИК ҲОЛАТ ТУРЛАРИ. ЭМОЦИОНАЛ ҲОЛАТЛАР.

Шахс ҳиссиёт объектига нисбатан қандай шахсий муносабатда бўлиши фавқулоддаги ҳолатда «Мен» лик ифодаланиши ҳис-туйғуларнинг сифати дейилади. Масалан, шахснинг муҳаббати, раҳм-шафқати, ҳаяжонланиши, қаҳр-ғазаби, безовталаниши, руҳан эзилиш каби сифатларнинг муайян таснифи (классификацияси) мавжуддир. Сифатлар икки хил йўсинда вужудга келиши мумкин, жумладан, шахснинг ўз эҳтиёжини қондиришга ва унга қаршилиқ (тўсқинлик) қилишга алоқадор нарса ва ҳодисаларга нисбатан муносабатлари сон-саноксиз бўлиши мумкин. Ҳиссиётнинг сифатлари шахснинг нарса ва ҳодисаларга нисбатан эмоционал муносабатининг ўзига хос ва зарурий аломатлари бўлиб ҳисобланади. Психологияда шахснинг ҳаётий ва табиат омилларига нисбатан эмоционал муносабатлари ижобий ва салбий туркумларга ажратилади. Ижобий сифатлар нарса ва ҳодисаларга нисбатан эҳтиёж мақсадга мувофиқ равишда қондирилса, у ҳолда роҳатланиш, қувонч ҳислари ифодаси юзага келади. Эҳтиёжларни қондиришда тўсиқлар, халақит берувчи омиллар намоён бўлса, у тақдирда нохуш кечинмалари, норозилиқ ҳислари туғилади. Ижобий ва салбий сифатлар бевосита йўсиндаги эмас, балки билвосита йўл билан ҳам вужудга келиши мумкин. Масалан, ҳаёт қувончларини эслаш дадилликни уйғотса, муваффақиятсизликни ҳаёлга келтириш ҳадиксирашни ҳосил қилади.

Шахс индивидуал эҳтиёжларидан ташқари, ижтимоий эҳтиёжни қондириш билан боғлиқ мотивлар таъсири туфайли ҳам ижобий ёки салбий ҳиссиёт сифатларини акс эттириши кузатилади. Масалан, талабанинг танловда қатнашиши қувонч ҳисларини юзага келтирса, иккинчи турдаги муваффақиятсизлик хафагарчилик туйғусини намоён этади. Шахснинг мақоласи (газета, журналда) босилиб чиқса фахрланади, кимнингдир томонидан у танқид қилинса руҳан эзилади. Ота-она фарзандини мақтаса қувонади, койиса эса хафа бўлади ва ҳоказо.

Ҳиссиётнинг ижобий ва салбий сифатларидан ташқари, унинг иккиёқламалик (юнонча амрхи иккиёқлама вазифа, латинча валентиа «куч» деган маъно англатиб келади) ва ноаниқликдан иборат асосий ҳислатлари мавжуддир. Бу руҳий ҳолатларда шахсда иккиланиш ҳоллари, ноаниқ тушуниш муносабатлари акс этади, лекин роҳатланиш билан қаноатланмаслик ҳисларини бир-бирига қўшиш мумкин эмас.

Амбивалент (иккиёқлама) ҳиссиётда роҳатланиш билан азобланиш туйғулари ўзаро қўшилиб кетиш билан чекланибгина қолмасдан, балки уйғунлашган, аралашган ҳолда уларнинг кечиши муҳим хусусиятларидан

бири бўлиб ҳисобланади. Масалан, рашк ҳиссида муҳаббат билан нафрат бир-бири билан узвий боғланиб кетади. Хўранда қорни очлиги учун шўр овқатни еб биологик эҳтиёжни қондириб, бир томондан роҳатланиши, иккинчи томондан эса нохуш ҳисни кечириши мумкин. Ташналиқдан илиқ сувни ичиб ҳам роҳатланиши, ҳам нохушликка берилиши кузатилади. Кийими юпун шахсга қалинроқ тўн берилса, бир томондан қувонади, иккинчи томондан эса уялади. Ошиқларда севиш ва ўзидан нафратланиш ҳолати кечади ёки ҳижрон ширин қайғу, лекин ёқимли истироб тарзидаги кечинмалар иккиёқлама ҳиссиётга ёрқин мисолдир.

Шахснинг эмоционал дунёси узлуксиз тарздаги зиддиятлар, низолар ва уларнинг ҳал қилиниши, олдининг олинини акс эттиришдан иборат жараёнлар мажмуасидир. Асосан ижобий, салбий ва иккиёқлама ҳиссиётни келтириб чиқарадиган омиллар қуйидагилардан иборатдир: 1) шахс билан муҳит ўртасидаги (табиий муҳит, ижтимоий муҳит орасидаги) ҳар хил мазмун ҳамда шаклдаги муносабатлар; 2) тана аъзолари, ички организм таркиблари муҳитидаги муносабатларнинг нисбий мувозанати ўзгариб туриши; 3) фавқуллоддаги вазиятлар туфайли юзага келадиган ҳар хил кечинмалар ва бошқалар.

Ҳис-туйғуларнинг яна битта (тўртинчи) сифати шахснинг ҳиссиёт объектларига нисбатан эмоционал муносабатларининг қисқа муддатли акс эттишини таъминловчи ташқи таъсирининг ноаниқлиги ифодаланишидир. Шунингдек, объектларнинг таассуротлари узоқ муддатли хусусиятга эга бўлса, бундай эмоционал ҳолатлар муносабатларнинг сифати бўлиши мумкин; Шахс ўзининг турмуш тажрибасига номаълум, яп-янги нарсаларга дуч келса, бу воқелик уни тўлқинлантириши, ҳайратлантириши, унда ҳавас ва қизиқиш уйғотиши мумкин. Бу ҳиссий воқелик (ҳодиса) янги таассуротни англашнинг ҳиссий жабҳаси бўлиб ҳисобланади. Табиий ва ижтимоий муҳитнинг англаб олиш чигал ҳодисаси эҳтиёж билан боғланишдан ҳамда муайян барқарор муносабат юзага келтиришдан олдин ҳиссий ҳолатнинг предметига айланади. Шунинг учун маълум кечинмаларнинг негизида танҳо «бу нима рефлекс»ини тушуниш эҳтиёжи ётади. Билиш фаолияти билан уйғунлаша борган англаш ҳисси беқарорлиги, қисқа муддатлилиги билан тафовутланади ҳамда объектга нисбатан енгилроқ салбий ёки ижобий муносабат сифатига айланади.

Ҳиссиётнинг мазмуни турли-туман бўлиб, у шахснинг ҳаёти ва тараққиёти имкониятлари билан боғлиқ объектларга, ҳатто бевосита роҳатланиш (азобланиш) ҳисларини юзага келтирувчи нарсаларга нисбатан муносабатларида ифодаланади. Демак, шахснинг ҳиссиётлари турлича моддий ва маданий эҳтиёжларига асосланади, уларни қондиришга ёрдам берадиган омил ижобий эмоцияни юзага келтиради, сўнг барқарор ҳиссиёт сингари мустаҳкамланади. Инсон эҳтиёжини қондиришга ҳалақит берадиган нарса салбий эмоционал ҳолатни вужудга келтиради ҳамда ҳиссиёт тариқасида мужассамлашади.

Ҳиссиётнинг мазмуни тўғрисида мулоҳаза юритилганда шу нарсани эслатиб ўтиш жоизки, ҳис-туйғулар барқарорлиги, мақсадга мувофиқлиги: биринчидан, шахсга ҳеч қандай хавф-хатар, таҳдид солмаётганлигини, иккинчидан, инсоннинг ҳаёти ва фаолиятида уни бахт-омад кутаётганлигини, учинчидан, шахслараро муносабати, жамиятда тутган мавқеини, тўртинчидан, тана аъзоларининг саломатлигини рўй-рост ақс эттиради. Бу кўринишларнинг барчаси ижобий сифатлар устуворлик қилаётганлигидан дарак беради, бинобарин, ютуқларга эришиш эҳтимоли даражаси юксаклиги, ижтимоий ёки шахсий кутилма эса кафолатланганлигини аңлатади. Шахс шахслараро муносабатнинг маҳсули бўлганлиги туфайли ундаги ҳиссиётларнинг мазмуни, инсон камол топиши билан узвий боғлиқ тарзда, кўлами кенгайиб боради, бунинг натижасида эмоционал ҳолатлар шахсий тор доирадан ташқари чиқиб, табиат ҳодисалари, жамият муаммолари (иқтисодий, сиёсий, тарихий, маънавий жабҳалар) га тааллуқли муносабатларни ўзида маънавий, мазмуний, шаклий жиҳатдан мужассамлаштиради. Худди шу боис масъулият ва лоқайдлик, мулоқотмандлик ва одамовилик, ғазаб ва шавқ, симпатия ва антипатия, оптимизм ва пессимизм, хурсандлик ва хафалик, қаҳрамонлик ва кўрқоқлик, қувонч ва қаҳр, иштиёқ ва зерикаш, эгоистлик ва альтуристлик, софдиллик ва ғаразгўйлик, меҳнатсеварлик ва дангасалик, самимийлик ва лаганбардорлик кабиларнинг барчаси келиб чиқиши (генезиси) жиҳатидан ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, қуйидаги жабҳалари билан ажралиб турувчи: а) шахснинг шахсий нуқтаи назари; б) ижтимоий ҳаётда эгаллаган мавқеи; в) ҳаёт ва фаолиятда фаоллиги; г) жамиятдаги ҳамкорлик фаолиятда қатнашиши; д) гуруҳ ёки жамоада шаклланган шахслараро муносабатлари билан боғлиқ ҳиссиётлардир. Шунини таъкидлаб ўтиш ўринлики, шахснинг баъзи ҳис-туйғулари уларни рўёбга чиқарувчи омилларнинг такроран таъсири натижасида мустаҳкамланиб, унинг(инсоннинг) ҳукмрон, устувор, барқарор эмоционал хусусиятига айланади. Шу сабабдан шахсларнинг хушфезл ёки жаҳолатли, қизиқувчан ёки совуққон, кўрқоқ ёки жасур, меҳрибон ёки бағритош, хушмуомала ёки кўпол, камгап ёки махмадона деган йўсинда инсон (шахс) сифатида тавсифлаш, баҳолаш мумкин. Миллий тарбиянинг, миллий ғоянинг асосий вазифаларидан бири мамлакатимиз фуқароларида миллий истиқлол ғояларига содиқлик, фидоийлик, ватанпарварлик, масъулиятлилиқ руҳидаги юксак ҳис-туйғуларни шакллантиришдан иборатдир. Мустақиллик идеалларига муносиб шахсларни камол топтириш учун, ватан ишқи билан ёнувчи фаол, шижоатли, иродаси букилмас, барқарор мотивацияга эга бўлган инсоний сифатларни уларда шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Шунини эслаб ўтиш лозимки, ҳиссиёт ўзгарувчанлик хусусиятига эга бўлиб, унинг кучайиши ёки сусайишига қараб қандай оқибатларга олиб келишини олдиндан башорат қилиш ёки пайқаш мумкин. Шахснинг ҳис-туйғуларида ҳам барқарор, ҳам ўзгарувчан жабҳалари биргалликда ҳукм суради.

Шу сабадан шахнинг ҳиссиётида ҳукмрон, устувор ҳис-туйғулар мавжуд бўлишига қарамай, улар вазият, шароит янгилиниш боис кескин ўзгаришларга учрайди, динамик стереотиплар заифлаша бошлайди. Шунинг учун психологияда ҳиссиёт ўзгаришининг динамикаси деган атамалар бирикмаси узлуксиз равишда қўлланилиб келинади.

Шахсда намоён бўлаётган ҳиссиёт аста-секин жадаллашиб боргани эвазига у руҳий кечинма сифатида мустаҳкамланиб қолиши мумкин. Масалан, жаҳон халқларида ер куррасининг у ёки бу жойларида кўпоровчилик кўринишларига жирканч назар билан қараш туйғуси уйғонган бўлса, кейинчалик терроризмга (лотинча террор куч ишлатиш билан кўрқитиш демакдир) шафқатсиз кураш, нафрат умумий милитаризмга (латинча милитарис ҳарбийлаштириш маъносини англатади) йўналтирилди. Халқларда наркотик (юнонча ҳаркотикос мияни айнитадиган) моддаларга нисбатан жирканч туйғуси кучайиб бориши, динамикаси сабабли нарқобизнесга (инглизча бусинесс фойда дегани) билан аёвсиз кураш инсоният генини (зотини) бузилишига йўл қўймасликка ўсиб ўтди. Шахс кечириётган ҳис-туйғулар мазмундор, акс этириляётган ҳодисаларранг-баранг, ўзаро таъсирлар, алоқалар, муносабатлар серқирра, кўпёқламалик хусусият касб этса, у ҳолда ҳиссиёт динамикасига пухта негиз ҳозирлайди.

Лекин шуни ҳам таъкидлаш маъқулки, ҳиссиёт динамикаси ҳар хил кечиши, унинг хусусияти, йўналиши бироз ўзгариши мумкин. Чунки ҳиссиёт бир йўналишда кучайиб бориш билан бир қаторда унинг сусайиши, ҳатто сўниб бориши, ҳаддан ташқари заифлашуви ҳам кузатилади. Масалан, интизомни бузган ходимни «ҳайдаш» билан кўрқитиш эмоционал таъсирини йўқотади, агарда бирор жазо чораси қўлланилмаса, мабодо талабани дарс қолдириши пўписа қилиш билан чекланса, унда кўрқинч руҳий ҳолати йўқолади. Ана шундай ҳодисалар ва номутаносибликларнинг такрорланиши сабабли эмоционал мослашув (адаптация) жараёни вужудга келади, демак, ҳиссиётда ўзгариш содир бўлмайди. Агарда ҳиссиёт объектининг (нарсаси, ҳодисаси, ҳолати кабиларнинг) мазмуни, маъноси шахсда қизиқиш уйғота олмаса, бундай ҳолда эмоцион тўйиниш юзага келади, олдин қизиқ туюлган нарсаси кейинчалик зерикарли, ёқимсиз, нохуш кечинмалар ҳосил қила бошлайди. Шахс бир неча марта сурункасига ахборот, кўшиқ, ҳангома эшита бергач, унда ҳаяжонланиш, роҳатланиш, кайфият кўтарилиши пайдо бўлмайди, аксинча инсонда зерикаш ҳисси уйғонади, уларни эшитиш эса жаҳл чиқади. Шунинг учун хоҳ маълумот, хоҳ юмор бўлишдан қатъи назар янгилик аломатларисиз инсонда қизиқиш йўқолади.

СТРЕСС ТУШУНЧАСИ ВА ПСИХОЛОГИК ЗЎРИҚИШ, СТРЕССНИНГ ТАВСИФИ. СТРЕССНИ БОШҚАРИШ.

Стресс тушунчасининг мазмуни моҳияти борасида қатор таърифлар учрайди. Жумладан, А.В.Петровский томонидан стресс— ффектив ҳолатга яқин турадиган, лекин бошдан кечирилишининг давомийлигига кўра

кайфиятларга яқин бўлган ҳис-туйғуларни бошдан кечирилишининг алоҳида шаклидир, деб таъриф берилади. Профессор Э.Ғозиевнинг умумий психология китобида ёзилишича, стресс-оғир жисмоний ва мураккаб ақлий юкламалар ишларнинг меъёридан ошиб, кетиб хавfli вазиятлар туғилганида, зарурий чора-тадбирларни зудлик билан топишга интилганда вужудга келадиган ҳиссий зўриқишлар сифатида кўрсатилади.

Стресс-инсон организмини ҳаддан ташқари зўриқиш натижасида пайдо бўладиган танглик жараёнидир.

Стресс кўринишига қараб икки турга ажратилади:

1. Конструктив-биз туридаги (кўпчилик орасида);
2. Деструктив – мен туридаги (якка шахс ўзи билан) келадиган жараён.

Стресс ҳолатини оддий тилда айтадиган бўлсак, бу инсонларда келадиган тушкунлик ҳолатидир. Инсоннинг ақлий жиҳатлари ва физиологик тизимида стресс ҳолати бўлмаслиги мумкин эмас. Булар кўп ҳолларда мулоқотларда ва бошқа ижтимоий жараёнларда юз беради. Стрессни физиологик ва психологик турлари мавжуд. Физиологик стресс- бу ўта жисмоний зўриқиш, бирор оғриқ, кўрқув, касалликлар натижасида вужудга келади.

Физиологик стресс организм ўта зўриқиши, температуранинг баланд ёки паст бўлиши, нафас олишнинг қийинлашиши билан боғлиқ бўлади. Масалан, баъзида одам организмида қаттиқ оғриқ бўлганда, оғриқ нимадан келиб чиққанлигини тушуниб ета олмаслик оқибатида одамда кўрқув, хавотирланиш пайдо бўлади ва стресс ҳолатига олиб келади.

Психологик стресс-одамнинг рухий ҳолатига воқеаларни таъсири туфайли пайдо бўладиган стресс.

Психологик стресс инфор­мацион стресс ва эмоционал стресс турларига ажралади.

Информацион стресс ахборотларни ҳаддан ташқари кўп қабул қилиш вазифаларни бажаришда бир қанча ечимлар бўлса-да, аниқ улардан қайси бирини танлаш юқори даражадаги шиддат билан қарор қабул қилишдаги иккиланиши натижасида келиб чиқиши мумкин. Ахборотларни ҳаддан ташқарикўп қабул қилиш оқибатида одам психикаси зўриқади (чарчайди) ва буйрак усти безларидан стрессли гармонлар кўп ишлаб чиқара бошлайди. Ҳаддан ташқари зўриқиш натижасида мияда тормозланиш юз беради ва оқибатда тангликка олиб келган ахборотгина мияда акс этаверади. Мия бошқа ахборотларни ташқи таъсири қабул қила олмай қолади. Бу баъзи ҳолларда салбий ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Мияда стрессга олиб келган ахборот тормозланиб, сақланиб қолгандатанглик ҳолатининг юқори нуқтасига чиққанда танглик ҳолатидан чиқиб кетолмай ўз жонига қасд қилишгача олиб келиши мумкин.

Эмоционал стресс-таъқиқ қилиш, фалокат, ҳаётий ўзгаришлар (оилавиймужаролар, тўсатдан ишдан бўшатиш яқин кишисини йўқотиш, узоқ муддатли севгидан қутила олмаслик сабабли, хавф остида қолганда,

атрофдагилар томонидан нотўғри муносабат қилинганда ва ҳоказоларда) кўринади.

Олимлар ўтказган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, фалокат, ҳаётий ўзгаришлар, кундалик ташвишлар кўпроқ стресслар ҳисобланади.

Фалокат – бу нотинчлик, уруш, ер қимирлаш, сув тошқинлари, автоҳалокатлар ва ҳоказо. Буларнинг ҳаммаси инсон руҳий ҳолатига жуда катта салбий таъсир кўрсатади. Олимлар шуни таъкидлашадики, қаттиқ ер қимирлаши, сув тошқинлари, ёнғин бўлиши каби фалокатларнинг инсон руҳиятига катта таъсир кўрсатиши натижасида хавотирланиш даражаси юқори бўлиши кузатилади.

Ҳаётий ўзгаришлар - бу инсонни ҳаётида юз берадиган воқеа ва ҳодисалардир. Масалан, яқин кишининг ҳалок бўлиши, кутилмаганда иш ўрнини йўқотиши, ажралишлар ва ҳоказо. Агарда инсон бир қанча инқирозли вазиятни бошидан ўтказса, қаттиқ касалланиши ва ҳаттоки ўлимга ҳам олиб келиши мумкин.

Кундалик ташвишлар-бу иш жойларида содир бўладиган қийинчиликлар, ўқиш жойларидаги ўқувчиларнинг ўқувчиларга, ўқитувчиларнинг ўқитувчиларга нотўғри муносабатда бўлишлари, имтиҳонларни муваффақиятсиз якунланиши ва ҳоказоларда намоён бўлади. Кундалик ташвишлар майда стрессларни келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин, майда стресслар тўпланиб бориб инсон соғлиғига таъсир кўрсатади. Жумладан, қон босимининг ошиши, юрак фаолиятининг бузилиши ва бошқаларда кузатилиши мумкин. Доимий юз бериб турадиган кундалик ташвишлар, ақлий, жисмоний, эмоционал ва руҳий зўриқишга олиб келиши мумкин

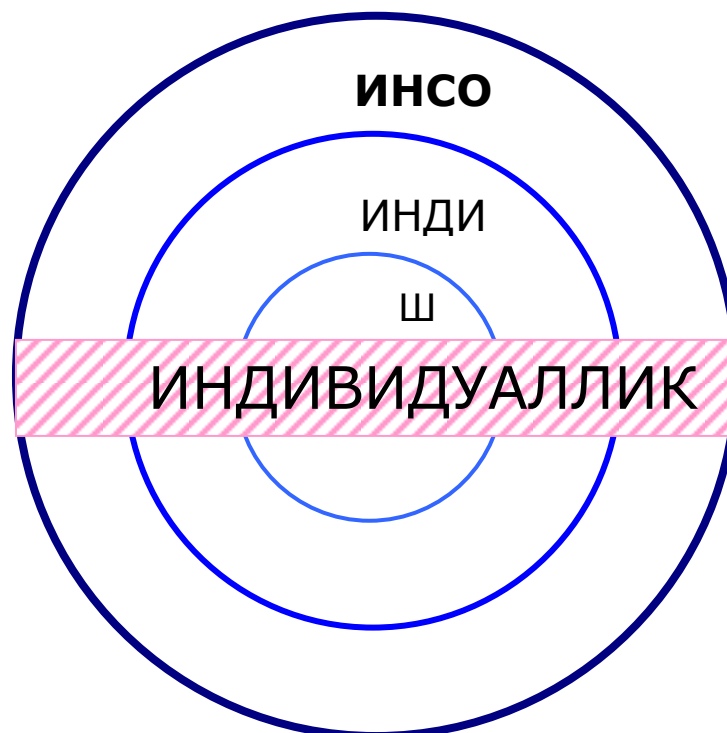
Шахс ҳақида тушунча

Шахс тушунчаси кенг ва кўп қиррали. Меҳнат қила олиш кўникмасининг мавжудлиги, инсонлар билан биргаликда фаолият муносабатни амалга ошираётган киши аста – секин шахсга айланиб боради. Бевосита моддий дунёни, жамиятни ва хусусан ўзини ўрганиш ва фаол тарзда қайта ўзгартириш жараёнининг субъектга айланмоқда. Шу ўринда ҳақли бир савол туғилади, яъни шахс, индивид, индивидуаллик тушунчасининг ўзаро боғлиқлик жиҳатлари мавжудми? Бунинг учун мазкур тушунчаларнинг мазмунини таҳлил қилиш самарали ҳисобланади. Шунинг учун ҳам дастлаб индивид тушунчасининг мазмунига тўхталиш лозим. А.В.Петровский таҳрири остида чиққан “Умумий психология” дарслигида “Индивид” тушунчасида кишининг насл насаби ҳам мужассамлашгандир. Янги туғилган чақалоқни, катта ёшдаги одамни ҳам, мутафаккирни ҳам, ақли заиф овсарни ҳам, ёввойлик босқичидаги қабиланинг вакилини ҳам, маданиятли мамлакатда яшаётган юксак билимли кишини ҳам индивид деб ҳисоблаш лозим. Индивид тушунчаси профессор Э.Ғозиевнинг “Умумий психология” дарслигида тавсифланишича, индивид лотинча ажралмас, алоҳида зот маъноларини англатиб инсон зотига хослик масаласини белгилаб беради. Шунингдек, катта ёшдаги руҳий соғлом одамлар ҳам, чақалоқ ҳам, нутқи йўқ, оддий малакаларни ўзлаштира олмайдиган ақли заифлар ҳам индивидлар деб аталади.

М.Г.Давлетшин таҳрири остида чиққан “Психологиядан қисқача изоҳли луғатда” индивид бўлинмас, айрим жинс, шахс маъноларини англатиб, биологик турга кирувчи алоҳида тирик мавжудот сифатида кўрсатиб ўтилади.

Келтирилган таърифлардан шуни хулоса қилиш мумкинки **шахс деб** муайян жамиятда яшовчи фаолиятнинг бирор тури билан шуғулланувчи, кишилар билан нормал тил орқали муносабатга киришувчи онгли индивидга айтилади.

Индивид сифатида дунёга келган одам ижтимоий муҳит таъсирида кейинчалик шахсга айланади, шунинг учун бу жараён ижтимоий-тарихий хусусиятга эгадир. Дунёга келаётган чақалоқнинг гавда тузилиши унда тик юриш учун имкониятининг мавжудлигини тақозо этса, миясининг тузилиши ақл-хушининг ривожланиши учун имконият туғдиради, қўлларининг шакли шамойили меҳнат қуролларидан фойдаланиш истикболларининг мавжудлигини кўрсатади. Юқорида айтилганларнинг барчасида чақалоқнинг инсон зотига мансублигини таъкидланади ва бу факт индивид тушунчасида қайд этилади. Буни қуйидаги схема асосида тушунтириш лозим.

Шахснинг энг муҳим хусусиятли жихатларидан бири - бу унинг индивидуаллигидир. **Индивидуаллик** деганда инсоннинг шахсий психологик хусусиятларининг бетакрор бирикмаси тушунилади. Индивидуаллик кишининг ўзига хослигини, унинг бошқа одамлардан фарқини акс эттирувчи психологик фазилатлар бирикмасидир. Индивидуаллик таркибига характер, темперамент, психик жараёнлар, ҳолатлар, ҳодисалар, ҳукмрон хусусиятлар йиғиндиси, ирода, фаолият мотивлари, инсон маслаги, дунёқараши, иқтидори, ҳар хил шаклдаги реакциялар, қобилиятлари ва шу қабилар киради. Индивидуаллик индивиднинг бошқалардан фарқлайдиган ижтимоий хусусиятлари ва психикасининг ўзига хослиги ҳамда унинг қайтарил-маслигидир. Зикр этилган психологик хусусиятларнинг бир хилдаги бирикмасини ўзида мужассамлаштирган одам йўқ, инсон шахси ўз индивидуаллиги жихатидан бетакрордир.

“Эндопсихика” ва “экзопсихика” ҳақида тушунча

Ҳозирги кунда асосий муаммолардан бири бир шахснинг бошқа одамлардан ажратиб турадиган индивидуал тузилишга эга эканлигидир. Ушбу психологик муаммони ҳал қилиш шахснинг мазкур тузилишининг ички шароитларида ифодаланувчи хулқ-атвори олдидан башорат қилиш имконини яратади.

Шахс тузилиши билан боғлиқ бўлган иккинчи масала эса бундай тузилишнинг бир неча таркибий қисмларга ажратишни тақозо этади бинобарин, ушбу бўлақларнинг йиғиндиси яхлит инсон шахсини вужудга келтиради. Жаҳон психология фанида психологлар шахснинг психологик тузилишининг таркибий қисмларини турли жихатларига асосланиб, туркумларга ажратишни тавсия этмоқдалар.

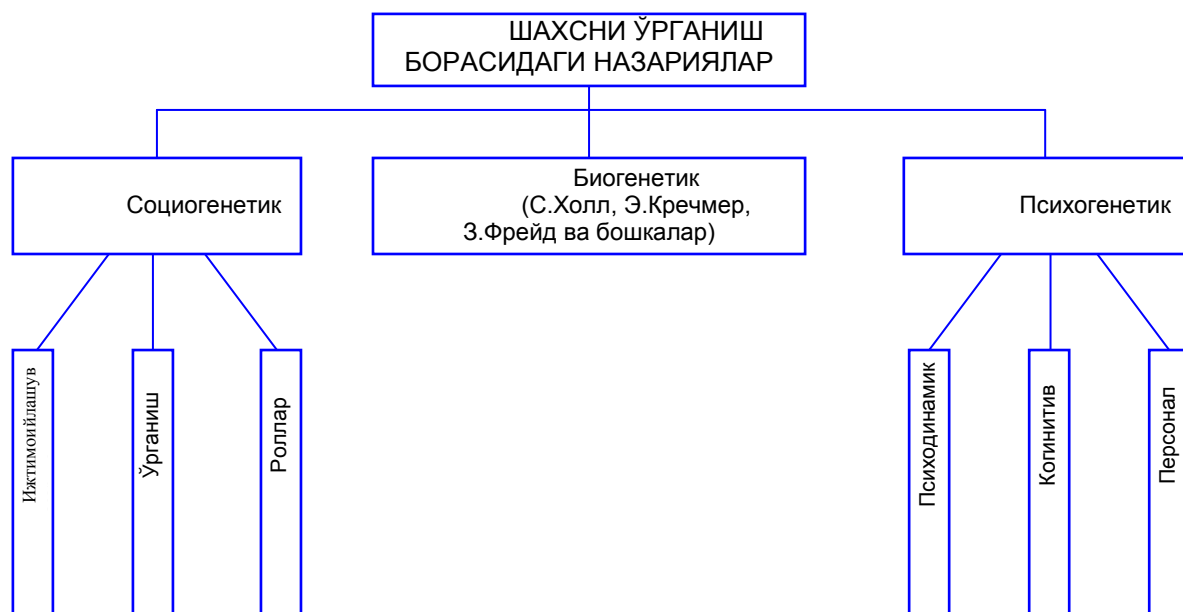
Ҳозирги замон жаҳон психологиясида биологик (табiiй) ва ижтимоий омилларнинг воқеликка таъсири остида шаклланган инсон шахсида иккита муҳим қисм бўлганлигини тасдиқловчи назария юксак мавқени эгаллаб турибди. Мазкур назарияга биноан “ички психик” (“эндопсихик” – юнонча эндо ички деган маънони билдиради) деган ғояни илгари сурдилар. Унинг талқинига кўра, “эндопсихика” шахснинг психик тузилишининг ички қисмлари сифатида психик элементлар ва функцияларнинг ўзаро боғлиқлигини акс эттиради. Унинг негизида инсоннинг нерв-психологик тузилиши билан “эндопсихика” айнан бир нарса деган тушунча тасдиқланади, чунки у одам шахсининг ички механизмини юзага келтиради. Психик тузилишнинг “эндопсихик” қисми бўлса, шахснинг ташқи муҳитга нисбатан муносабатини, шахсга қарама-қарши бўлган барча жиҳатларни, шахсларо ва объектив муносабатини белгилайди. “Эндопсихика” ўз навбатида шахснинг таъсирланиши, хотира, тафаккур, хаёл каби билиш жараёнларининг хусусиятларини иродавий зўр бериш хислатларини ихтиёрсиз ҳаракатларни ва шу каби фазилатларни акс эттиради. “Экзопсихика” эса ўз таркибида шахс муносабатларининг тизимини ва унинг қизиқишлари, майллари, идеаллари, маслағи устунлик қилувчи, ҳукмрон ҳиссиётларини, эгаллаган билимларни, тажрибаларни қамраб олади. Табiiй асосга эга бўлган “эндопсихика” биологик шарт-шароитларга боғлиқ бўлса, “экзопсихика” аксинча ижтимоий воқеликлар таъсир остида юзага келади, таркиб топади ва такомиллашиб боради.

Таъкидлаб ўтилган, фикрларни тасдиқлаш мақсадида улар ўтказган тажрибаларига мурожаат қиламиз. Кўш омиллик назарияси тадқиқотчилари тажрибаларида 80-130 см баландликдаги одамнинг шахс хусусиятларини таркиб топтириш учун ўрганилган. Бунинг натижасида улар шахси тузилишида кўп хислатлари ўхшашлиги топилган. Бундай одамларнинг паст (пакана) бўлишларидан ташқари, уларнинг тузилишида ҳеч қандай нуқсон ва камчилик йўқ эканлиги аниқланган. Бундай тоифага кирувчи болаларга хос кулгуни ҳеч бир танқидсиз, ўта соддаликни, муайян даражада эмоционал (хиссий) зўриқишни намоён қиладиган вазиятга нисбатан чидамликни, уят ҳиссининг камроқ эканлигини учратиш мумкин. Шахснинг хислатларига на “эндопсихика”, на “экзопсихика” қисмларини киритиш мумкин эмас. Чунки шахснинг сифатлари митти одамларнинг маҳсули бўлиб улар бўйича нисбатан ўз тенгқурлари ўртасидаги фарқ аниқланган даврдан эътиборан шундай бир ижтимоий вазиятда пайдо бўлиши, таркиб топишининг такомиллашиши табiiйдир. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, митти одамларга бўйдор кишиларга қараганда бошқача муносабат - уларни писанд қилмаслик, камситилиш, улар ҳам барча каби нарсаларни ҳис қилиши, орзу қилиши, ажабланиши, ҳайрон қолиши сабабли уларда шахснинг ўзига хос тузилиши вужудга келади. Бундай яққол воқелик уларнинг руҳий эзилишини, баъзан бошқаларга, хатто ўзларига нисбатан тажовузкорона йўл тутишларини ниқоблайди, холос. Мабодо биз митти ўзлари билан бап-баравар бўйли кишилар муҳитида яшайди деб тасаввур қилсак, у ҳолда уларда ҳам теварак-атрофдаги бошқа одамлардаги каби мутлақо бошқача

шахсий фазилатлар, хусусиятлар, хислатлар сифатлар мужассамлашиши мумкин бўлар эди.

Жаҳон психологиясида шахс назариялари

Жаҳон психология фанида шахснинг камолоти унинг ривожланиши тўғрисида хилма-хил назариялар яратилган бўлиб, тадқиқотчилар инсон шахсини ўрганишда турлича позицияда турадилар ва муаммо моҳиятини ёритишда ўзига хос ёндашувга эгадирлар. Мазкур назариялар қаторига биогенетик, социогенетик, психогенетик, когнитив, психоаналитик, бихевиористик кабиларни киритиш мумкин. Уларни қуйидаги тизимда яққол кўриш имкониятини беради.

Биогенетик назариянинг негизида етилиш бош омил сифатида қабул қилинган бўлиб, қолган жараёнларнинг тараққиётини ихтиёрий хусусият касб этиб, улар билан ўзаро алоқа тан олинади, холос. Мазкур назарияга биноан, тараққиётнинг бош омили биологик детерминантларга (аниқловчиларга) қаратилади ва уларнинг моҳиятида ижтимоий-психологик хусусиятлар келтириб чиқарилади.

Тараққиёт жараёнининг ўзи биологик етилишнинг универсал босқичи сифатида шарҳланади ва талқин қилинади. Биогенетик қонунни Ф.Мюллер ва Геккеллар кашф қилишган, биогенетик қонуният фаннинг тараққиёти назарияни ташкил қилганда ҳамда антидарвинчиларга қарши курашда муайян даражада тарихий роль ўйнаган. Бироқ фаннинг индивидуал ва тарихий тараққиёти муносабатларини тушунтиришда қўпол хатоликларга йўл қўйилган. Жумладан, биологик қонунга кўра шахс психологиясининг индивидуал тараққиёти (онтогенез) бутун инсониятни тарихий тараққиётининг (филогенез) асосий босқичларини қисқача такрорлайди, деган ғоя эди.

Биогенетик назариянинг йирик намоёндаларидан бўлмиш америкалик психолог С.Холл психологик тараққиётнинг бош қонуни деб “рекапитуляция қонуни”ни (филогенезни қисқача такрорланишини) ҳисоблайди. Унинг

фикрича, онтогенездаги индивидуал таракқиёт филогенезнинг муҳим босқичларини такрорлайди.

Биогенетик концепциянинг бошқа бир тури немис “конституцион психологияси” (инсон тана тузилишига асосланган назария) намоёндалари томонидан ишлаб чиқилган. Э.Кречмер шахс типологияси негизида бир қанча биологик омилларни (масалан тана тузилишининг типи ва бошқаларни) киритиб, инсоннинг жисмоний типи билан психологик хусусияти ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд деб тахмин қилади. Э.Кречмер одамларни иккита катта гуруҳга ажратади ва унинг бир бошида циклоид тоифасига хос (тез қўзғалувчи, ҳис-туйғуси ўта барқарор), иккинчи учида шизоид тоифасига (одамови, муносабатга қийин киришувчи, ҳис-туйғуси чекланган) хос одамлар туришини айтади. Бу тахминни у шахс ривожланиши даврига кўчиришга ҳаракат қилади, натижада ўсмирларда циклоид хусусиятлари (ўта қўзғалувчанлик, тажовузкорлик, аффектив табиатлилик, илк ўспиринларда эса шизоидлик хусусиятлари) бўлади деган хулоса чиқаради.

Биогенетик назариянинг намоёндалари америкалик психологлар А.Гезелл, С.Холл таракқиётнинг биологик моделига асосланиб иш кўрадилар ва бу жараёнда мувозанат, интеграция ва янгиланиш цикллари ўзаро ўрин алмашилиб туради, деган хулосага келдилар.

Психология тарихида биологизмнинг энг яққол кўриниши Зигмунд Фрейдни шахснинг барча хатти-ҳаракатлари (хулқи) онгсиз биологик майллар ёки инстинктлар билан шартланган, айниқса, биринчи навбатда у жинсий майлга (либидога) боғлиқдир.

Биологик назарияга қарама-қарши бўлган назария социогенетик назария ҳисобланади. Социогенетик ёндашувга биноан шахсда рўй берадиган ўзгаришлар жамиятнинг тузилиши ижтимоийлашиш усуллари ва уни қуршаб турган одамлар билан ўзаро муносабати воситаларидан келиб чиққан ҳолда тушунтирилади. Ижтимоийлашув назариясига кўра инсон биологик тур сифатида туғилиб, ҳаётнинг ижтимоий шарт-шароитларининг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Ғарбий Европанинг энг муҳим нуфузли назарияларидан бири бу роллар назариясидир. Ушбу назариянинг моҳиятига биноан жамият ўзининг ҳар бир аъзосига статус (ҳақ-ҳуқуқ) деб номланган хатти-ҳаракат (хулқ)нинг барқарор усуллари мажмуасини таклиф қилади. Инсон ижтимоий муҳитда бажариши шарт бўлган махсус роллари шахснинг хулқ-атвор хусусиятларида ўзгалар билан муносабат мулоқот ўрнатишда сезиларли из қолдиради.

АҚШ да кенг тарқалган назариялардан яна бири бу индивидуал тажриба ва билимларни эгаллаш (мустақил ўзлаштириш) назариясидир. Мазкур назарияга биноан шахснинг ҳаёти ва унинг воқеликка нисбатан муносабати кўпинча кўникмаларни эгаллаш, билимларни ўзлаштиришдан иборат бўлиб, унинг самараси қўзғатувчини узлуксиз равишда мустаҳкамлаб борилишининг маҳсулидир. Бу назариянинг тарафдорлари Э.Торндайк ва Б.Скиннерлар ҳисобланади.

К.Левин томонидан тавсия қилинган “фазовий зарурат майдони” назарияси психология фани учун (ўз даврида) муҳим аҳамиятни касб этади. К.Левиннинг назариясига кўра, индивиднинг хулқи (хатти-ҳаракати) психологик куч вазифасини ўтовчи иштиёқ (интилиш) мақсадлар билан бошқарилиб турилади, ва улар фазовий зарурат майдонининг кўлами ва таянч нуқтасига йўналтирилган бўлади.

Психологияда психогенетик ёндашиш ҳам мавжуд бўлиб, у биогенетик, социогенетик омилларнинг қийматини камситмайди, балки психик жараёнлар тараққиётини биринчи даражали аҳамиятга эга, деб ҳисоблайди. Ушбу ёндашувни учта мустақил йўналишга ажратиб таҳлил қилиш мумкин, чунки уларнинг ҳар бири ўз моҳияти, маҳсули ва жараён сифатида кечиши билан ўзаро тафовутланади.

Психологиянинг иррационал (ақлий билиш жараёнларидан ташқари) таркибий қисмлари бўлиши эмоция, майл ва шу кабилар ёрдамида шахс хулқини таҳлил қилувчи назария психодинамика дейилади. Мазкур назариянинг йирик намоёндаларидан бири америкалик психолог Э.Эриксондир. У шахс ривожини 8 та даврга ажратади ва уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос бетакрор хусусиятга эгаллигини таъкидлайди.

Когнитив йўналишнинг асосчилари қаторига Ж.Пиаже, Ж.Келли ва бошқаларни киритиш мумкин.

Ж.Пиаженинг интеллект назарияси иккита муҳим жиҳатга ажратилган бўлиб, у интеллект функциялари ва интеллект даврлари таълимотини ўз ичига қамраб олади. Интеллектнинг асосий функциялари уюшқоқлик (тартиблилик) ва адаптация (мослашиш, кўникиш) дан иборат бўлиб, интеллектнинг функционал инвариантлиги деб юритилади.

Собиқ совет психологиясида шахснинг ривожланиши муаммоси Л.С.Виготский, П.П.Блонский, С.Л.Рубинштейн, А.Н.Леонтьев, Б.Г.Ананьев, Л.И.Божович сингари йирик психологларнинг асарларида ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик бу масала билан шуғулланувчилар сафи кенгайиб борди. Худди шу боисдан шахснинг тузилиши, илмий манбаи, ривожланишнинг ўзига хослиги бўйича ёндашувда муайян даражада тафовутга эга. Ҳозирги даврда шахснинг ривожланиши юзасидан мулоҳаза юритилганда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳларга ажратиш ва ундан сўнг уларнинг моҳиятини очиш мақсадга мувофиқ. Онтогенезда шахс тараққиётини бир неча босқичларга ажратиш ва уларнинг ҳар бирига алоҳида илмий психологик таъриф бериш нуқтаи-назаридан ёндашишни куйидаги назария ва йўналишларини кўрсатиб бериш мумкин. Жумладан, ривожланишдаги инқирозга биноан (Л.С.Виготский); мотивацион ёндашиш (Л.И.Божович); фаолиятга кўра муносабат (Д.Б.Эльконин); шахснинг ижтимоийлашув хусусиятига эътиборан (А.В.Петровский); шахснинг тутган позициясини ҳисобга олиб (Д.И.Фелдштейн) ва ҳоказо.

Шундай қилиб, жаҳон ва ҳамдўстлик мамлакатлари психологлари томонидан бир қатор пухта илмий-методологик асосга эга бўлган шахснинг ривожланиши назариялари ишлаб чиқилган. Уларнинг аксарияти онтогенезда

шахснинг шаклланиши қонуниятларини очишга муайян ҳисса бўлиб, хизмат қилади, амалий ва назарий муаммоларни ечишда кенг қўламда қўлланилади.

Собиқ совет психологиясида шахс таърифи

Умумий психология фанида шахснинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятлари ҳамда уларнинг механизмлари тадқиқ этилади. Бу борада психологлар томонидан шахсга нисбатан турлича таъриф берилган ва унинг тузилишини ўзига хос тарзда тасаввур қилишган. Қуйида муаллифлар томонидан келтирилган таърифлар таҳлилларининг келтириб ўтамиз.

А.Г.Ковалёвнинг фикрича, *шахс* бу ижтимоий муносабатларнинг ҳам объекти ҳам субъектидир. А.Н.Леонтьев ушбу масалага бошқачароқ ёндашади ва унга шундай таъриф беради: *шахс* фаолият субъектидир. К.К.Платоновнинг талқинига биноан жамиятда ўз ролини англови, жамиятнинг ишга лаёқатли, яроқли аъзоси *шахс* дейилади. Бу муаммо моҳиятини чуқурроқ очишга ҳаракат қилган С.Л.Рубинштейн таърифича, *шахс* - бу ташқи таъсирлар йўналишини ўзгартирувчи, ички шарт-шароитлар мажмуасидир.

Психология фанида бир-бирига яқин, лекин ўзаро фарқланиб турувчи тушунчалар қўлланиб келинади, чунончи одам, шахс, индивидуаллик. Уларнинг моҳиятини аниқроқ изоҳлаб бериш, ҳар бирининг психологик табиатини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ.

1. Одам сут эмизувчилар синфига дахлдорлиги биологик жонзот эканлиги одамнинг ўзига хос хусусиятидир. Тик юришлик қўлларнинг меҳнат фаолиятига мослашганлиги, юксак тараққий этган мияга эгалиги, сут эмизувчилар таснифига кириши, унинг ўзига хос томонларини акс эттиради. Ижтимоий жонзот сифатида одам онг билан қуролланганлиги туфайли борлиқни онгли акс эттириш қобилиятидан ташқари ўз қизиқишлари ва эҳтиёжларига мутаносиб тарзда уни ўзгартириш имконига ҳам эгадир.

2. Шахс меҳнат туфайли ҳайвонот олаmidан ажралиб чиққан. Жамиятда ривожланувчи тил ёрдами билан бошқа кишилар билан (мулоқот) муомалага киришувчи одам шахсга айланади. Ижтимоий моҳияти шахснинг асосий тавсифи ҳисобланади.

3. Индивидуаллик -ҳар қандай инсоннинг бетакрор, ўзига хос хусусиятларга эгадир. Шахснинг ўзига хос қирраларининг мужассамлашуви индивидуалликни вужудга келтиради. Индивидуаллик шахснинг интеллектуал, эмоционал ва иродавий соҳаларида намоён бўлади.

Собиқ совет психологиясида шахс тузилишига доир қатор манбалар келтирилган. Жумладан, С.Л.Рубинштейн бўйича шахс тузилиши қуйидаги кўринишга эга:

1. Йўналганлик – эҳтиёжлар, қизиқишлар, идеаллар, эътиқодлар фаолият ва хулқнинг устувор мотивлари ҳамда дунёқарашларда ифодаланади.

2. Билимлар, кўникмалар, малакалар - ҳаёт ва фаолият жараёнида эгалланади.

3. Индивидуал типологик хусусиятлар – темперамент, характер, қобилиятларда акс этади.

К.К.Платонов таълимотига кўра шахс тузилиши қуйидагича шаклга эга:

1. Йўналганлик осттузилиши – шахснинг ахлоқий қиёфаси ва муносабатларини бирлаштиради. Унда ҳаракатчанлик, барқарорлик жадаллик кўлами (ҳажми) даражаларини фарқлаш лозим.

2. Ижтимоий тажриба осттузилиши – таълим натижасида шахсий тажрибада эгалланган билимлар, кўникмалар, малакалар ва одатларни қамраб олади.

3. Психологик акс эттириш шакллари осттузилиши – ижтимоий турмуш жараёнида шаклланувчи билиш жараёнларининг индивидуал хусусиятлари.

4. Биологик шартланганлик осттузилиши – мия морфологик ва физиологик хусусиятларига муайян даражада боғлиқ бўлган патологик ўзгаришларни, шахснинг ёш, жинс хусусиятларини ва унинг типологик ҳолатларини бирлаштиради.

А.Г.Ковалёв талқинига биноан шахс қуйидаги тузилишга эга:

1. Йўналганлик – воқеликка нисбатан инсон муносабатини аниқлайди, унга ўзаро таъсир этувчи ҳар хил хусусиятли ғоявий ва амалий установкалар, қизиқишлар, эҳтиёжлар киради. Устувор йўналганлик шахснинг барча психик фаолиятини белгилайди.

2. Имкониятлар – фаолиятнинг мувафаққиятли амалга оширишини таъмин-ловчи тизим, ўзаро таъсир этувчи ва ўзаро боғлиқ бўлган турлича қобилиятлар.

3. Характер – ижтимоий муҳитда шахснинг хулқ-атвор услубини аниқлайди. Одамнинг руҳий ҳаёти шакли ва мазмуни унда намоён бўлади. Характер тизими иродавий ва маънавий шароитларга ажралади.

4. Машқлар тўплами – ҳаёт ва фаолият, ҳаракат ва хулқ-атворни тузатиш (коррекциялаш), ўзини-ўзи назорат қилиш, ўзини-ўзи бошқаришни таъминлайди.

Шахснинг фаоллиги

Шахс ўзининг фаолияти туфайли теварак-атрофдаги олам билан фаол муносабатда бўлади. Шахснинг фаоллиги деганда одамнинг атрофдаги ташқи муҳитга кўрсатадиган таъсири тушунилади. Ташқи муҳит билан фақат одамлар эмас, ҳайвонлар ҳам ўзаро муносабатда бўладилар. Лекин ҳайвонлар ташқи муҳитга мослашиб яшайдилар, одамлар эса ташқи муҳитга мослашибгина қолмасдан, уни ўзгартиришга ҳам қодирлар. Шахснинг фаоллиги унинг турли қизиқишларида, эҳтиёжларида намоён бўлади. XX аср бошларида австриялик психолог З.Фрейд шахс фаоллигини қуйидагича тушунтиради. Одам ўзининг авлодларидан наслий йўл билан ўтган инстинктив майлларининг намоён бўлиши туфайли фаолдир, инстинктив майллар асосан жинсий инстинктлар шаклида намоён бўлади. З.Фрейд шахснинг фаоллигини жинсий майллар билан боғлайди. Шахснинг фаоллигини ҳозирги замон илмий психологияси тўғри ҳал қилиб беради. Инсон шахсий фаоллигининг асосий манбаи унинг эҳтиёжлар, деб тушунтиради.

Психологик нуқтаи назардан борлиқ тўғрисида мулоҳаза юритилганда, тирик мавжудотларнинг (оддий тузилишга эга булганидан тортиб, то мураккабгача) теварак-атроф билан ҳаётий аҳамиятга эга бўлган турли хусусиятли боғланишларни таъминлаб турувчи фаолияти (қайси даражаси, шакли эканлигидан қатъий назар) уларнинг барчаси учун умумий бўлган хусусият ҳисобланади. Уларнинг фаоллиги туфайли мураккаб тузилишли фаолият юзага келиб, (онгнинг маҳсули сифатида) турли-туман моҳиятли ҳар хил кўринишдаги эҳтиёжлар (уларнинг тоифаларга алоқадорлиги келиб чиқиши жиҳатидан биологик, моддий, маънавий ва бошқалар)ни қондириш учун хизмат қилади. Худди шу боисдан фаоллик фаолиятнинг асосий механизмларидан бири бўлиб, тирик мавжудотларнинг ўз имконияти даражасида ташқи олам таъсирларига жавоб қилиш уқувчанлигининг таркиби саналади. Шу ўринда А.Маслоунинг эҳтиёжлар иерархиясини келтириб ўтиш зарур.

Психологик манбаларга асосланиб, фикр юритишимизда эҳтиёж – жонли мавжудотнинг тобе эканлигини ифода этувчи ва мазкур шарт-шароитларга нисбатан фаоллигини намоён қилувчи ҳолат тариқасида ифодаланилади.

Инсоннинг фаоллиги бошқа мавжудотлардан ҳам моҳият, ҳам шакл жиҳатидан тафовутга эга бўлиб, юзага келган эҳтиёжларнинг турли вазиятларда қондирилишида ўз ифодасини топади. Жумладан, мавжудотлар ва ҳайвонлар ўзларининг танаси ва унинг аъзолари тузилишига, инстинктларнинг турли-туманлигига биноан, ўз ўлжасини тутиб олишга нисбатан интилишни вужудга келтирувчи табиий имконияти уни олдиндан пайқаш, сезгирлик орқали зудлик билан фаол ҳаракат қилади. Ҳайвонлар эҳтиёжларининг қондирилиш жараёни қанчалик мақсадга мувофиқ равишда кечган бўлса, бу эса ўз навбатида уларнинг қуршаб олган яшаш муҳитига енгиллик билан мослашувини таъминлайди. Масалан, асалари хатти-ҳаракатларининг туғма, ирсий дастурида унинг гулларга қўниб, нектар йиғиш эҳтиёжлари билан чекланиб қолмасдан, балки бу эҳтиёжларни

кондириш объектлари (гулларнинг навлари, уларнинг узоқ ва яқинлиги, қайси томонда жойлашганлиги, мўл-кўллиги кабилар ва ҳоказо) акс этади. Шу боисдан мавжудотларнинг эҳтиёжларида уларнинг фаоллиги омили сифатида табиий аломатлар инстинктлар, шартсиз рефлекслар ва ҳоказолар бевосита қатнашади.

Одамнинг эҳтиёжи унга таълим ва тарбия бериш жараёнида шаклланади, яъни инсоният томонидан яратилган ижтимоий тажриба, кўникма, малака, одат, маънавият, қадриятлар билан яқиндан танишиши уларни ўзлаштириш орқали амалга оширилади. Табиат томонидан вужудга келтирилган жисм, нарса, буюм инсон учун биологик эҳтиёжни қондирувчи ўлжа маъносини ва аҳамиятини йўқотади. Одам бошқа мавжудотлардан фарқли ўлароқ, ижтимоий-тарихий тараққиёт даврининг хусусий эҳтиёжларига хизмат қилувчи муайян буюмни зарурият талабига биноан тубдан қайта ўзлаштиришга, такомиллаштиришга қодир онгли зотдир. Худди шу боисдан одамнинг ўз эҳтиёжларини қондириш жараёни ижтимоий-тарихий тараққиёт даражаси билан ўлчанадиган фаолият шакли ва турини эгаллашнинг фаол муайян мақсадга йўналтирилганлиги, маълум режага асосланган ижодий кўриниши сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Инсондаги тор маънодаги эҳтиёжлар унинг шахсий талабларини қондириш билан чекланиб қолмасдан, балки ҳамкорлик фаолиятида юзага келувчи жамоавий эҳтиёжлар яккахоллигига оид хусусият касб этади. Айтайлик, маъруза ўқишга таклиф қилинган машғулотга ўқитувчининг пухта тайёргарлиги ўз предметининг ўта фидоийси эканлиги учун эмас, балки жамоа нуфузига доғ туширмаслик маъсулияти ижтимоий бурч ҳиссига нисбатан эҳтиёж сезганлиги туфайли амалга ошади. Шахсий эҳтиёж гуруҳий, жамоавий муносабатлар уйғунлашиб кетганлиги сабабли ўзаро қоришиқ хусусиятига эга бўлади. Ҳар қандай индивидуал фаолиятга нисбатан эҳтиёжнинг тузилиши ижтимоий аломат, умумийлик, ҳамкорлик хусусиятини касб этиб, фаолиятга ёндашувда яккахоллик умумийликни, умумийлик эса алоҳидаликни узлуксиз равишда бетўхтов акс эттириб туради.

Психология фанида эҳтиёжларни таснифлаш уларни келиб чиқиши ва ўз предметининг хусусиятига биноан амалга оширилади.

Одатда ўзларининг келиб чиқишига биноан эҳтиёжлар табиий ва маданий турга ажралади.

Табиий эҳтиёжларда инсон фаолияти фаоллиги ўз шахсий ҳаётини химоя қилиш, ўз авлоди ҳаётини сақлаш, уни қўллаб-қувватлаш учун зарурий шарт-шароитларга юритилганлик, тобелик акс этади. Табиий эҳтиёжлар таркибига одамларнинг овқатланиши, ташналикни қондириши, жинсий мойиллик, ухлаш, иссиқ ва совуқдан сақланиш, мусаффо хавога интилиш тана аъзоларига дам бериш кабилар киради. Табиий эҳтиёжлар узоқ вақт давомида қондирилмаса, унинг оқибатида инсон ҳалокатга маҳкум бўлади, ўз сулоласи ҳаёти ва фаолиятини хавф остида қолдиради.

Инсон фаолиятининг фаоллиги инсоният маданияти маҳсули билан боғлиқлигини ифодалаб, маданий эҳтиёжларни юзага келтиради. Маданий эҳтиёжлар тўғрисида мулоҳаза юритилганда унинг ижтимоий илдизлари

кишилик тарихининг дастлабки манбалари билан узвий боғланиб кетишини таъкидлаб ўтиш лозим.

Лекин табиий эҳтиёжлар маданий эҳтиёжлар билан ўзаро уйғунлашган бўлиб, биринчиси иккинчисини тақозо этади. Чунки улар бир-бирининг негизидан келиб чиқади. Худди шу боисдан маданий эҳтиёжлар объектига табиий эҳтиёжларини қондирувчи уй-рўзғор буюмлари, меҳнат фаолияти орқали бошқа кишилар билан боғланиш воситалари, маданий алоқалар ўрнатиш усуллари, шахслараро муомалага киришиш услублари, ижтимоий турмуш заруриятига айланган нарсалар, ўқиш ва тажриба орттириш йўллари киради. Одатда жамиятда таълим ва тарбия тизимини эгаллаш, халқ анъаналари, маросимлари, байрамлари, одатлари расм-русумлари, хулқ-атвор кўникмаларини ўзлаштириш жараёнида ранг-баранг маданий эҳтиёжлар вужудга келади, янгича маъно касб эта бошлайди. Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, табиий эҳтиёжлар қондирилмаса, улар инсонни ҳалокат ёқасига етаклайди, бироқ маданий эҳтиёжларнинг қондирилмаслиги ундай оқибатларга олиб келмайди, унинг камолотини секинлаштиради.

Психология фанида эҳтиёжлар ўз предметининг хусусиятига кўра моддий ва маънавий турларга ажратилади, уларни келтириб чиқарувчи механизмлар манбаи турлича эканлиги эътироф этилади.

Инсоннинг овқатланиши, кийиниши, уй-жойга эга бўлиши, маиший турмуш ашёларига интилиши, комфорт ҳиссини қондириш билан боғлиқ маданият предметларига нисбатан эҳтиёж сезиш моддий эҳтиёжлар мажмуасини юзага келтиради. Маънавий маданиятни яратиш ва ўзлаштириш шахсининг ўз фикр мулоҳазалари ва ҳис-туйғулари бўйича бошқа одамлар билан муомалага киришиши ҳамда ахборот алмаштириши, бадий ва илмий адабиётлар билан танишиши, маҳаллий матбуотни ўқиш, кино ва театр кўриш, мусиқа тинглаш кабиларга эҳтиёж сезиш, яъни ижтимоий онг маҳсулига тобелик маънавий эҳтиёжлар тизимини вужудга келтиради.

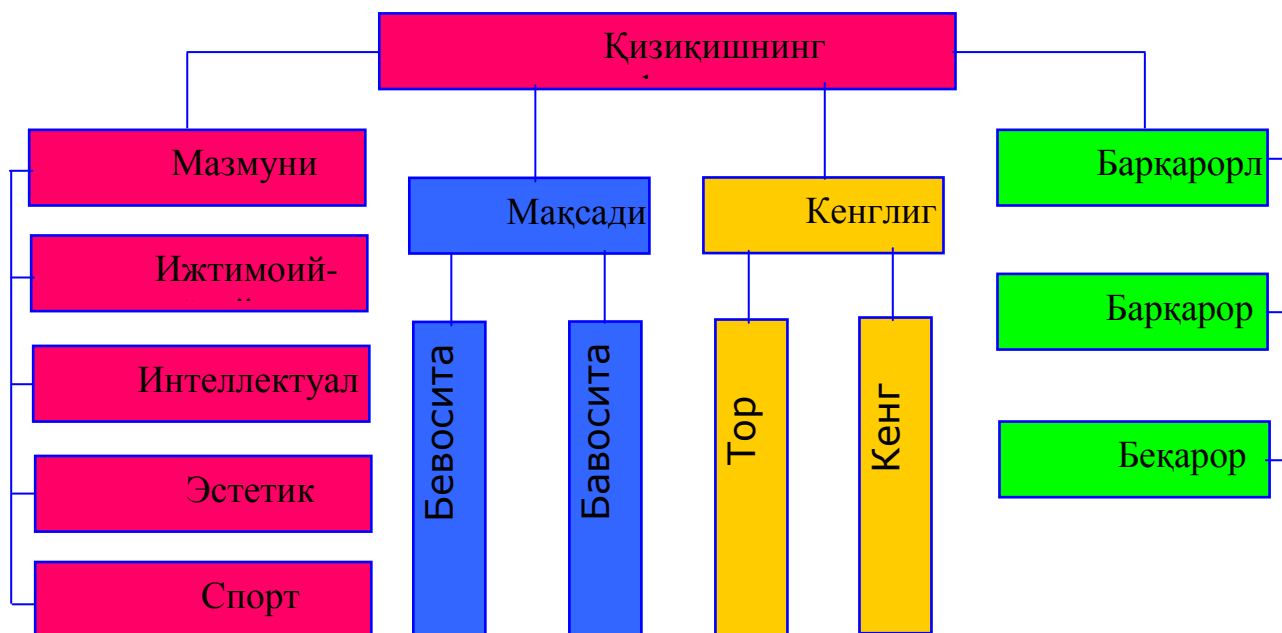
Маънавий эҳтиёжлар моддий эҳтиёжлар билан узвий боғлиқ бўлиб вужудга келган маънавий эҳтиёжларни қондириш жараёни моддий эҳтиёжларнинг таркибига кирувчи моддий нарсалар ёрдамида амалга оширилади, чунончи китоб, ёзув қоғози ва бошқалар.

Эҳтиёжларнинг турлари ҳақида фикр билдирилганда яна шу нарсага эътибор бериш керакки, келиб чиқишига биноан табиий турга тааллуқли эҳтиёж ўз предметига кўра моддий гуруҳга худди шу мезонлар бўйича бир даврнинг ўзида маданий эҳтиёжнинг моддий ёки маънавий эҳтиёж туркумига киритиш мумкин. Шу тариқа эҳтиёжнинг келиб чиқиши ва предмети, хусусияти бўйича икки мезонга асосланиб, муайян гуруҳларга ажратилади. Инсон онгининг тарихий тараққиётига нисбатан ва эҳтиёжларнинг объектига берган муносабатига биноан ҳар хил таснифланади ва худди шу мезонларга кўра улар ранг-баранг турларга ажратилади. Уларнинг изчиллиги, барқарорлиги, давомийлиги, кўлами, аҳамиятлилиги, предметлилиги, ижтимоийлиги, индивидуаллиги каби хусусиятлари билан ўзаро бир-биридан фарқланади. Эҳтиёжлар фаолияти ва хулқ-атвор мотивлари билан тенг алоқада бўлади.

Психология фанида эҳтиёж қуйидаги типларга ажратилади:

1. Индивидуал – якка шахсга йўналтирилган.
2. Гуруҳий – реал гуруҳларга моддий ва маънавий интилиш.
3. Жамоавий – жипслашган гуруҳлар талаби мажмуаси.
4. Худудий – этник гуруҳнинг муайян ўзига хос талаблари қондирилиши.
5. Этник – маълум миллат ёки халқларнинг сафарбарлигини таъминлаш.
6. Умумбашарий – ер юзи халқларининг умумий талабларининг мажмуавий акс этиши.

Инсон шахсининг фаоллиги унинг қизиқишларида ҳам намоён бўлади. Қизиқиш шахснинг муҳим психологик жабҳаларидан бири ҳисобланиб, унда инсоннинг индивидуал хусусияти бевосита мужассамлашади. **Қизиқиш** – инсонларнинг дунёқарashi, эътиқодлари, идеаллари, яъни унинг олий мақсадлари, орзу ниятлари, орзу умидлари билан бевосита муҳим роль ўйнайди ҳамда уларнинг муваффақиятли кечишини таъминлаш учун хизмат қилади. Қизиқишларнинг классификацияси ва уларнинг мазмуни қуйидаги жадвалларда ифодаланади.

Қизиқиш билимларни онгли, пухта, барқарор, англаган ҳолда ўзлаштиришда, шахс қобилияти, зехни, уқувчанлигини ривожлантиришга, оламни мукамалроқ тушунишга, билим савиясининг кенгайишига ёрдам беради. Шу ўринда қизиқишларнинг таркибий қисмлар сифатида қуйидагиларни келтириб ўтиш жоиз:

Қизиқиш мотив сингари борлиқнинг мўъжизакор томонларини билишга, фан асосларини эгаллашга, фаолиятнинг турли туман шакллариغا нисбатан ижодий ёндашишни вужудга келтиради, меҳнатга, таълимга масъулият билан муносабатда бўлишни шакллантиради, ҳар қайси яккахол (индивидуал) шахсга ишчанлик, ғайрат-шижоат, енгилмас иродани таркиб топтиришга пухта психологик шарт-шароитларни яратади.

Қизиқишнинг психологик моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ёндашилганда, қизиқиш, инсонга интилиш, фаоллик, ички туртки эҳтиёжни рўёбга чиқариш манбаи, ролини бажаради.

Қизиқиш муаммоси психологик нуқтаи назардан Л.А. Добринин, Н.Д. Левитов, М.Ф. Беляев, Л.А. Гордон, Л.И. Божович, Н.Г. Мордова, М.Г. Давлетшин, М.В. Воҳидов, Э.Ғ. Ғозиев ва бошқаларнинг назарий методологик хусусиятга эга бўлган асарларида ҳамда махсус экспериментал тадқиқотларида ривожлантирилди.

Қизиқишни психологик моҳиятининг дастлабки кўриниши-бу одамлар томонидан англаб етиш ёки тушуниш имкониятидир. Шахс қизиқиш маҳсулини, унинг оқибатини англаш, тасаввур этиш орқалигина объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларга онгли, танлаб муносабатда бўлади. Лекин бу воқелик (англаш, тушуниш) инсонда бирданига содир бўлмайди, балки муайян вақт давомида унда билиш жараёнлари, шахсий фазилятлари, индивидуал-типологик хусусиятлари ривожланиши туфайли юзага келади. Инсон ўз шахсий қизиқишини қондиргандан кейин унда ёқимли ҳис - туйғулар уйғонади, рухий қониқиш эса ўз навбатида лаззатланиш (праксик) ҳиссини вужудга келтиради, бунинг натижасида фрустрация (рухий тушкунликка тушиш) унинг шахсиятини эгаллайди.

Қизиқишни психологик моҳиятининг учинчи кўриниши-унинг иродавий сифатлар билан умумлашган тарзда вужудга келишидир. Иродавий зўр бериш, муайян қарор бўйича интилиш, баъзи қийинчиликларни енгиш, мустақилликни намоён қилиш хусусиятини қарор топтиради, шахсни мақсад сари етаклайди.

Қизиқишни психологик моҳиятининг тўртинчи кўриниши-уни олий нерв фаолияти хусусиятлари ва темперамент типлари билан бирга мужассамлашган ҳолда намоён бўлишидир.

Қизиқишнинг нерв-физиологик механизмлари тўғрисида мулоҳаза юритилганда, даставвал рус олими И.П. Павловнинг олий нерв фаолияти ҳақидаги таълимотини таъкидлаб ўтиш жоиз, унинг “бу нима?” рефлекси, яъни ориентировка (мўлжал олиш) рефлекси қизиқишнинг моддий негизини тушунтиришда муҳим аҳамият касб этади. И.П. Павлов ва унинг шогирдларидан кейин П.К. Анохин, Н.А. Бернштейн, Б.М. Теплов, В.С. Мерлин, В.Д. Небилицин ва бошқалар инсондаги қизиқишнинг нерв – физиологик механизмларини бош мия катта ярим шарлари пўстлоғида ориентировка рефлекси негизида мураккаб муваққат боғланишларнинг вужудга келишидир, деган тарзда талқин қилдилар. Қизиқишнинг моддий асослари ўзаро индукция қонуни, пўстлоқдаги оптимал кўзғалиш ўчоғи ва динамик стереотиплар (И.П. Павлов), доминанта (А.А. Ухтомский), ориентир мураккаб психофизиологик ҳодиса экани (Е.Н. Соколов) ва бошқалар бўлиб ҳисобланади.

Психологияда қизиқиш мана бундай типларга ажратилиши мумкин:

- **Мазмунига кўра:** шахсий ва ижтимоий;
- **Мақсадига биноан:** бевосита ва билвосита;
- **Кўламига қараганда:** кенг ва тор;
- **Қизиқишлар даражаси бўйича:** барқарор ва бекарор ва бошқалар.

Қизиқишнинг мазмун жиҳатидан ўзаро тафовутланиши қуйидагиларда мужассамлашади: билиш эҳтиёжларининг объектлари қайсилар, билимнинг мазкур фаолият мақсади билан мутаносиблиги; шахснинг яшаётган муҳитига нисбатан муносабати кабилар.

Қизиқишнинг мақсад жиҳатидан фарқи бевосита ва билвосита намоён бўладиган қизиқишларнинг воқелик, жисмлар ва ҳодисаларнинг эмоционал жозибалилиги, ҳис-туйғуларга эга бўлишлиги, ташқи таъсирларга берилувчанлиги туфайли вужудга келади. Бевосита қизиқишлар ўрганилаётган нарсанинг маъноси билан унинг шахс фаолияти учун аҳамияти мос тушган тақдирда пайдо бўлиши мумкин. Психологияда бевосита қизиқишнинг юзага келишини фаолиятнинг мақсадини англаш билан боғлиқ бўлган билишни эҳтиёж деб аташ қабул қилинган. У ёки бу нарсаларни (ҳодисалар моҳиятини) билиш, кўриш, идрок қилиш, англаб етиш учун қизиқарли туюлган ички кечинмалар бевосита қизиқишни акс эттиради. Билвосита қизиқишлар меҳнат фаолияти ёки таълим олиш жараёнининг муайян ижтимоий аҳамияти билан унинг шахс учун субъектив аҳамияти ўзаро мос тушганида билвосита қизиқиш юзага келади. Меҳнат фаолияти ва таълим жараёнини онгли ташкил этиш етакчи ва устувор роль ўйнайдиган

билвосита қизиқишларни таркиб топтириш учун махсус тамойилларга, омилкор йўл-йўриқларга ўргатиш мақсадга мувофиқдир.

Одамларнинг қизиқишлари ўзининг кўлами билан бир-биридан фарк қилади. Шундай шахслар тоифаси ҳам мавжудки, уларнинг қизиқишлари фақат бир соҳага қаратилган бўлади. Бошқа бир тоифага тааллуқли одамларда эса қизиқишлар қатор соҳаларга, фанларга, объектларга йўналтирилганини учратишимиз мумкин. Лекин турли соҳага нисбатан қизиқишларнинг бири, агарда уларни оқилона бошқариш имкониятига бўлса, иккинчисига салбий таъсир этиши мумкин эмас, Қизиқишнинг торлиги кўпинча салбий ҳодиса сифатида баҳоланиши мумкин, лекин айтилган чўда уларнинг кенглиги ҳам нуқсон тариқасида таҳлил қилинса бўлади. Бироқ шахснинг баркамол шахс бўлиб камол топиши қизиқишлар кўламини тор эмас, балки кенг миқёсда бўлишини тақазо этади.

Қизиқишлар ўзларининг даражасига қараб барқарор ва беқарор турларга ажратилади. Барқарор қизиқишга эга бўлган шахс узоқ вақт давомида ёқтирган предметларига, объектларига, ходисаларга нисбатан ўз майлини ҳеч ўзгаришсиз сақлаб тура олади. Шу боисдан инсон эҳтиёжларини ўзида мужассамлаштирувчи, шахснинг рухий фазилатига айлана бошлаган қизиқишлар барқарор қизиқишлар дейилади.

Инсон шахси хулқ-атворининг ўз мотивлари бўлади. Мотив – маълум эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ бўлган қандайдир фаолиятга мойилликдир. Агар эҳтиёжлар инсон шахси фаоллигининг моҳиятини ташкил этса мотивлар бу моҳиятнинг намоён бўлишидан иборатдир. Шахснинг эҳтиёжлари мотивлар билан боғлиқдир. Шунинг учун мотивлар бир-биридан эҳтиёж турларига қараб фарқланади. Масалан, моддий эҳтиёжнинг қондирилиши билан боғлиқ бўлган мотивлар ёки маънавий эҳтиёжларнинг қондирилиши билан боғлиқ бўлган мотивлар бўлиши мумкин. Мотивлар англанилган ва англанилмаган бўлиши мумкин. Англанилмаган мотивда одам ниманидир истайди, аммо ўша нарса нималигини тасаввур қила олмайди. Демак, мотивлар инсон шахси хулқ-атворини ва турли фаолиятларини ҳаракатга келтирувчи сабабдир. Хатти-ҳаракатларнинг муҳим мотиви эътиқоддир. Эътиқод-шахснинг ўз қарашлари, тамойиллари, дунёқарашига мос равишда ҳаракат қилишга ундовчи англанилган эҳтиёжлар тизимидир. Тилаклар ҳам хатти-ҳаракат мотивлари бўлиб, бу мотивларда мазкур вазиятда бевосита бўлмаган яшаш ва тараққий этиш шароитларида эҳтиёжлар ўз ифодасини топади.

Фаолиятга нисбатан англанилмаган майллар борасида энг кўп ўрганилган масала кўрсатма беришдир. Бу масала грузин психологи Д.Н.Узнадзе ва унинг ходимлари томонидан ишланган. Кўрсатма бериш деганда билиш фаолияти билан боғлиқ бўлган эҳтиёжларни маълум усулда қондиришга тайёр туриш тушунилади. Талабалар ўқитувчилар берадиган топшириқларни бажаришга доим тайёр турадилар.

Шахснинг малака ва одатлари

Ҳар бир одам билим билан бирга малака ва одатларни эгаллайди. Малакалар бир неча хил бўлади (ёзиш, ўқиш, юриш, мусиқа чалиш, спорт ва

хоказо). Мақсадни кўзлаб бирор нима бажариш малакага боғлиқдир. **Малака-** деб аввал онгли бажарилиб, кейинчалик автоматлашган хатти-ҳаракатларга айтилади. Исталган малакани қайта-қайта такрорлаш натижасида ҳосил қилиш мумкин. Малакалар содда ва мураккаб бўлиши мумкин. Масалан, машина ҳайдаш, мусиқа чалиш, касб эгаллаш мураккаб малака, миҳ қоқиш, ўтин арралаш-содда малака ҳисобланади. Малакаларни машқ қилиш натижасида эгалланади. Шахсда малакадан ташқари одатлар ҳам бўлади. Одат киши қалбига ўрнашиб, унинг эҳтиёжига айланиб қолган ҳаракатлардир. Масалан, эрталаб туриб ювиниш, овқатланиш, озода юриш кабилар. Одатлар ижобий ва салбий бўлади. Салбий одатларга ёлғон гапириш, ичиш, чекиш кабилар киради. Малака ва одатларнинг нерв-физиологик асосларини шартли рефлекснинг ҳосил бўлиш механизми ташкил қилади. Бу шартли рефлекс оддий эмас, балки динамик стереотип тарзидаги, яъни такрорлаш натижасида мустаҳкамланган шартли рефлекслар мажмуасидан иборат. Масалан, бола болалар боғчасига ўргангунча қийналади, чунки ундаги шароитга уларда динамик стереотип ҳосил бўлади. Янги ҳосил қилинадиган малакалар илгари ҳосил қилинган малакаларга боғлиқ бўлади. Илгариги малакалар янгисига ижобий таъсир қилса, малакаларнинг кучайиши кузатилади. Масалан, чет тилларидан бирортасини ўрганган одам бошқа бир чет тилини ўрганишда қийналмайди. Агар илгариги малака янгисини ҳосил қилишга салбий таъсир қилса малакалар **интерференцияси** дейилади. Масалан, бир соҳада ишлаган одам бутунлай бошқа соҳага ўтса қийналади. Шахс шуғулланаётган иши билан узоқ вақт шуғулланмаса малакалар сўниши ҳодисаси кузатилади. Бу малакаларнинг диавторатизацияси дейилади. Малакаларнинг ҳосил бўлиш негизи ва мустаҳкамланиши одамнинг ёшига боғлиқ, масалан тилга 4-5 ёшда тез ўрганилади. Ҳунар эгаллаш 12-13 ёшда тез ўрганилади. Малакаларнинг мустаҳкамлиги қизиқишларга, шахснинг индивидуал хусусиятларига боғлиқ, асаб тизимига боғлиқ бўлади. Масалан, холерикларда малака тез, меланхоликларда секин ҳосил бўлади.

Демак, малакалар шахснинг таркиб топишига катта таъсир кўрсатади. Шахсни индивидуаллиги унинг ижтимоий муносабатларида белгиланади. Бу борада қуйидаги фикрларни келтириб ўтиш жоиз. Атоқли психолог К.К. Платонов шахсни “конкрет одам ёки дунёни яратувчи субъектдир”, Л.И.Божович эса “одам ўзини англаш жараёнида яхлитлигини идрок қилади, унда “мен” деган тушунча пайдо бўлади” деб таъкидлайдилар. А.Н.Леонтьевнинг “Фаолият, Онг, Шахс” деган китобида шахс ҳақида ажойиб фикрлар мавжуд. “Бу олий олам бирлиги ҳаётида доимийлигини сақлайди, ҳар қандай шароитда шахслигича бошқалар кўз ўнгида ва ўз кўз ўнгида қолади”.

Мазкур фикрлардан кўринадикки, шахс ўзини-ўзи англашга кодир, ижтимоий муносабатларнинг субъекти, ўзини-ўзи англаш имкониятига эга бўлган онгли мавжудот сифатида эътироф этилади. Шу боис, инсонлар жамоаси, ижтимоий тарихий жараёнларининг таъсирида камолга етади.

Шахснинг психологик тузилиши моделлари таҳлили

Шахснинг тузилиши тўғрисидаги муаммо ўзининг тадқиқот доираси предметдан ташқарига чиқади. Шахс тузилишига оид илмий тассавурларнинг яратилиши, ишлаб чиқилиши яхлит назариянинг зарурий шarti ҳисобланиб, инсоннинг ижтимоий моҳияти кирраларини очиш имконига эгадир. Худди шу боисдан психология ҳамда уни талқин қилиш юзасидан фалсафа, педагогика, тиббиёт сингари фанларнинг намоёндалари томонидан турлича фикрлар билдирилаётганлиги келтириб чиқарилаётганлиги бунга яққол мисолдир.

Психология фанида шахсга структуравий ёндашиш бўйича энг салмоқли илмий изланишлар амалга оширилганлиги қонуний ҳолат бўлиб, шахс тузилишнинг хилма-хил модели яратилганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир. Б.Г.Ананьевнинг фикрича, психологик ҳодисаларни ақл (интеллект), ҳиссиёт (эмоция) ва иродага ажратиш жараёнини инсон психологиясида структуравий ёндашиш тажрибасининг дастлабки кўриниши бўлиб, унинг ҳақчилиги кўпгина психологлар томонидан тан олинган. Л.С.Виготскийнинг мулоҳазасига кўра, инсоннинг психик функцияларини юксак, маданий ҳамда қуйи, табиий турларга ажратиш мумкин. Чунки уларнинг негизида таълим билан инсоннинг олий нерв фаолиятида биринчи ва иккинчи сигналлар тизими ўзаро таъсирининг ифодаланиши ётади.

Шахс тузилишининг моделини ишлаб чиқишдаги муҳим қийинчиликни энг асосий сабаби ҳар хил нуқтаи назарлар мавжудлигида намоён бўлади. Улар шахснинг тузилишига кўра субстанционал ва идеал, ирсий ва психологик томонларга эга бўлиб, у В.М.Баньшиков тадқиқотларида асосланилади.

Мулоҳазадан кўриниб турибдики, бунда шахснинг “субстанционал томонини” ирсий, кундалик фаолиятда эгаллаган соматик жабҳалар билан таққослаганда, мустақил структуравий таркиб сифатида, алоҳида реалликка эга эмас. Бундай таҳлил индивидуал воқелик устида гап бораётганини билдиради. А.Г. Ковалевнинг фикрича, темперамент табиий хусусиятларнинг муҳимлигини билдириб келади.

Б.Д. Паригиннинг фикрича, шахснинг статик тузилишига қуйидагилар киради:

- Умуминсоний психологик хусусиятлар
- Миллий, касбий, иқтисодий, сиёсий, синфий бирликка алоқадор ижтимоий ўзига хос хусусиятлар.
- Шахснинг индивидуал бетакрор хусусиятлари.

Чет эл психологларининг шахс тузилиши моҳиятини очиб беришга қаратилган кўпгина ёндашувлари ҳам юксак кўрсаткичларга эришмаганлиги туфайли бу масалани ёритиш учун кескин ўзгариш киритолмади. Олимларнинг шахснинг психологик моҳиятини тушунчалар тузиш ёрдами билан ҳаспўшлаши ижобий изланиш тарзида ўзига тортади, лекин унда шахс “кундалик турмушимизда биз билган шахснинг айнан тимсолидир” деб таърифланади.

АҚШ психологи Г.Олпортнинг фикрича, шахс: ички тизим, “динамик курилма”, “мен”, “қандайдир метапсихологик мен”, ўзида олдиндан мақсад ва дизпозицияни ва акс эттирувчи инсон тафаккури ва хулқ-атворида мутаносиб равишда қарор топтирувчи жонзотдир”. Худди шу боисдан шахснинг синфий, тарихий жиҳатдан яққол баҳоланиши очилмай қолади, ижтимоий таҳлил ўрнини психологик талқин эгаллайди.

Психологлардан Т.Парсонд, Г.Мид ва бошқалар “шахснинг ролли тузилиши номли “концепцияни ишлаб чиқиб, одамнинг яхлит субъектив дунёсини унинг психологик қиёфасини диққат марказидан, идрок майдонидан четда қолдирадилар.

Кейинги йилларда чет эл психологиясида олимлар диққатини шахс моделининг психологик омиллари тортмоқда. Уларнинг асосий вариантлари Г.Айзенк, Р.Кэттелл концепциялари билан бевосита боғлиқдир. Мазкур концепциялар кўп ёки оз миқдордаги “омиллар (Айзенкда улар 2–3 та, Кэттеллда эса 20 тадан зиёд) га асосланган бўлиб, улар муайян даражада умумлашган индивидуалликни ёки шахс қиёфасини ифодаловчи психологик хусусиятларни акс эттирувчи руҳий тизимни қайд қилишга асосланади. Аммо туб маънодаги шахснинг психологик концепцияси ҳам индивидуаллик қиёфаларини ҳақиқий ижтимоий психологик моҳиятини очиш имкониятига эга эмас, чунки хусусиятларнинг қонуний равишдаги ўзаро алоқалари тавсифланмай қолган.

К.К.Платонов томонидан илгари сурилган шахснинг динамик функционал тузилиши катта қизиқиш уйғотади. Олим шахс хусусиятларининг барча бойликларини қамраб олувчи моделини яратишга интилади. Шахс хусусиятлари, қиёфаси унинг тузилиш элементлари бўлиб, хоссалари ҳисобланади. К.К.Платонов шахс тузилишини турли томонларига алоқадор 4 тузилмага ажратади :

1. Шахснинг ахлоқий муносабатга йўналганликни бирлаштирувчи ижтимоий шартланган осттузилиш. Бу осттузилишга алоқадор шахснинг хислатлари табиий майлларга бевосита боғлиқ бўлмай, тарбиявий йўл билан шакллантирилади.

2. Тажриба осттузилиши, унга таълимий йўл билан эгаллаган билимлар, малакалар, кўникмалар, одатлар киради. Аммо бу нарса шахс қиёфасининг биологик шартланган таъсири остида кечади. Ушбу ост тузилиш орқали шахс инсониятнинг тарихий тажрибаси билан боғлиқ бўлади.

3. Шахснинг индивидуал хусусиятлари билан шартланган баъзи психик жараёнлар киритилади. Бунда биологик шартланган хусусиятларининг таъсири аниқроқ кўзга ташланади.

4. Биологик шартланган осттузилиш бўлиб, биопсихик хусусиятларни фазилатлар темперамент, жинсий ва ёш хусусиятлар, шунингдек, инсоннинг патологик ўзгариш бирлаштиради. Бу ост тузилиш машқ орқали шакллантирилади.

К.К.Платонов “шахснинг томонлари ва унинг ост тузилиши” тушунчаларини синоним сифатида қўлланилганлигини қуйидагича изоҳлаб

беради: шахснинг моддий жабҳалари эмас, балки функционал томонларининг ўзаро таъсири тўғрисида тўхталиш муҳимдир”.

В.С.Мерлин ҳам шахснинг тузилиши масаласига алоҳида аҳамият берган. Унинг фикрича, шахснинг қисмларга ажратиб талқин қилинмайдиган жабҳа бу унинг хислатидир, уларнинг ҳар бири муайян йўналганлик моҳиятини мужассамлаштирган бўлиб, шахс муносабатини акс эттиради. Шахс тузилиши деганда В.С.Мерлин бўйича инсоннинг ўз-ўзига, ўзгаларга, меҳнатга у ёки бу муносабатни ўзида бирлаштирувчи шахс хусусиятларининг ташкилий алоқадорлигини англатувчи “симптокомплекс”-ни тушунилади. Тадқиқотчи Н.И.Райнвальднинг фикрича, шахснинг тузилиши ва унинг ҳар бир қиёфаси (тимсоли) уч мезон асосида таҳлил қилиниши лозим:

1. Ориентировка даражаси ва анланганлик хусусияти;
2. У ёки бу эҳтиёжий ҳолатларни ҳаракатлантиришнинг хусусияти ҳамда ташкилийлиги;
3. Инсоннинг эмоционал иродавий билишга оид сифатларини намоён бўлишининг жадаллиги, жиддийлиги ва зўриқиши ва бошқалар

Н.И.Райнвальднинг изохлашича, фаолликнинг регуляциясида психик функцияларни умумлашган гуруҳлаштириш уч ўлчовли (мезонли) таснифи ақл (интеллект), ҳиссиёт (эмоция) ва ирода моҳияти зиммасига тушиши, шахс тузилишини темпрамент, характер ва қобилиятларга, иккинчи томондан эса экстроверсия, интроверсия омилларига ажратилишига барҳам беради.

Н.И.Рейнвальднинг ушбу ёндашуви А.Р.Лурияни мия фаолиятининг уч блокли ролли таснифига бевосита мос тушади, чунончи ақл (интеллект) кўп ҳолларда информацион блок орқали амалга ошади, ирода (ташкилилик) программалаштириш блоки билан боғлиқ, хилма-хил эмоционал ҳолатлар (ҳиссиёт) юзага келишининг негизда “энергетик” блок ётади.

Ақл, ҳиссиёт, ирода ва уларни рўёбга чиқарувчи миянинг блоклари, ҳаракатлантирувчиларни эмас, балки ўзаро узвий боғлиқ бўлган инсоннинг атроф-муҳитга нисбатан муносабатининг уч томонини англатади.

Келтирилган фикр мулоҳазалардан шуни хулоса қилиш мумкинки, шахснинг тузилиш таркиби, унинг ўзига хос индивидуал хусусиятлари билан белгиланса, айрим олимлар томонидан ташқи объектив омиллар асосида юзага келиши кўрсатиб ўтилган.

Мустақил ишлаш учун тавсия этилаётган мавзулар

1. Шахс ҳақида тушунча.
2. Индивид шахс, индивидуаллик тушунчалари.
3. Шахс фаоллиги тушунчаларининг мазмуни.
4. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар.
5. Шахснинг малака ва одатлари.
6. Эндопсихика ва экзопсихика ҳақида тушунча.
7. Чет эл психологиясида шахс назариялари.
8. Собиқ совет психологиясида шахс ривожланиши назариялари.
9. Шахснинг психологик тузилиши моделлари тахлили.

10. Шахсда ўз-ўзини англашни таркиб топиши.
11. Ижтимоий муҳит ва шахс шаклланиши.
12. Шахс шаклланишида ирсият
13. Шахс шаклланиши ва таълим тарбия.
14. Эҳтиёжлар фаоллик манбаи сифатида
15. Эҳтиёжлар турлари.
16. Инсон эҳтиёжларининг ривожланиши
17. Қизиқишнинг психологик тавсифи.
18. Шахснинг установаки ёки англалмаган майиллар.
19. Шахснинг эътиқод ва дунёқараши.

Назорат саволлари

1. Шахс тушунчанинг моҳиятини изоҳланг?
2. Индивид шахс, индивидуаллик тушунчаларининг мазмунини асосланг?
3. Шахс фаоллиги тушунчаларининг моҳиятига нималардан иборат?
4. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар сифатида нималардан иборат?
5. Шахснинг малака ва одатлари хусусида нималардан иборат?
6. Шахснинг психологик тузилиш моделлари таҳлилини кўрсатинг?

Темперамент

Темперамент ҳақида тушунча

Инсоннинг руҳий олами бетўхтов ҳаракатлар мажмуасидан иборат бўлиб, бири иккинчисини бевосита тақазо этади ва улар узлуксиз занжир тизимига ўхшаш тарзда ҳукм суради. Худди шу боис шахс руҳиятида ташқи атроф - муҳит тўғрисидаги таассуротлар, ўтмиш хотиралари, келажак юзасидан ижодий ҳаёллар, эзгу ниятлар, хоҳиш истаклар, мақсад ва тилаклар, мулоҳаза, фикр ва муаммо, ҳиссий кечинмалар, иродавий сифатлар узлуксиз тарзда ўзаро ўрин алмаштириб туриш эвазига онтогенетик дунёга мустаҳкам негиз ҳозирланади. Руҳий олам кечиши, унинг суръати, мазмуни, шакли, кўлами, хусусияти, хислати, сифати, механизми алоҳида, яккаҳол инсонда ранг-баранг тарзда намоён бўлиши кузатилади. Шунинг учун бўлса керак, инсонлар табиат ҳодисаларига, ижтимоий турмуш воқеликларига, омилларига, таъсир кучларига тез ёки секин, енгил ёки мушкулот билан жавоб қайтаришга мойиллик кўрсатадилар.

Психологияда темпераментга тааллуқли индивидуал динамик хусусиятлар ўртасида муайян даражада тафовут мавжудлиги алоҳида таъкидланади, улар орасидаги фарқларни ажратиб кўрсатиш мақсадида қуйидагича белгилар киритилади ва ўзига хос тарзда тавсифлаб берилади, уларнинг айримларини ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ:

1. Фавқулотда темпераментнинг бир хил хусусиятлари мотив, психик ҳолат ва ҳодисалардан фарқли ўлароқ, айнан шу шахснинг ўзида, унинг турли фаолиятларида, муомаласида ифодаланади.
2. Темперамент хусусиятлари табиий шартланганлик омилига тааллуқли бўлганлиги туфайли инсон ҳаёти ва фаолиятининг (умрининг) давомида ёки унинг муайян бир бўлагида (таъсирга берилувчанлиги сабаблигидан қатъий назар) барқарор, ўзгармас ва мустаҳкамдир.
3. Яккаҳол шахсга даҳлдор темпераментнинг турли хусусиятлари ўзаро бир-бири билан ғайриқонуний равишда бирлашган бўлмасдан, балки улар ўзаро бир-бири муайян қонуният асосида мужассамлашиб, худди шу хусусиятлар унинг типларини тавсифловчи ўзига хос тузилмани вужудга келтиради.

Психология фанида темперамент хусусиятлари деганда, алоҳида бир шахснинг психик фаолияти динамикасини белгиловчи психиканинг барқарор, ўзгармас индивидуал-типологик хусусиятлари мажмуаси тушунилади. Мазкур хусусиятлар турли шакл ва мазмунга эга бўлган мотивларда, психик ҳолатларда, мақсадларда, фаолиятларда нисбатан ўзгармас темперамент типини тавсифловчи тузилмани ташкил қилади.

Психология фанининг ижтимоий тарихий-тараққиёти даврида темпераментга нисбатан билдирилган мулоҳазалар, унинг моддий асоси тўғрисидаги талқинлар хилма-хил бўлиб, шахснинг психологик хусусиятларини ўзига хос тарзда тушунтириш учун хизмат қилиб келган.

Темперамент лотинча “temperamentum” деган сўздан олинган бўлиб, бунинг маъноси “аралашма” деган тушунчани англатади. Темперамент тўғрисидаги дастлабки таълимотни юнон олими Гиппократ (эрамиздан олдинги 460 – 356 йилларда яшаган) яратган бўлиб, унинг типологияси то ҳозирги давргача қўлланилиб келинмоқда.

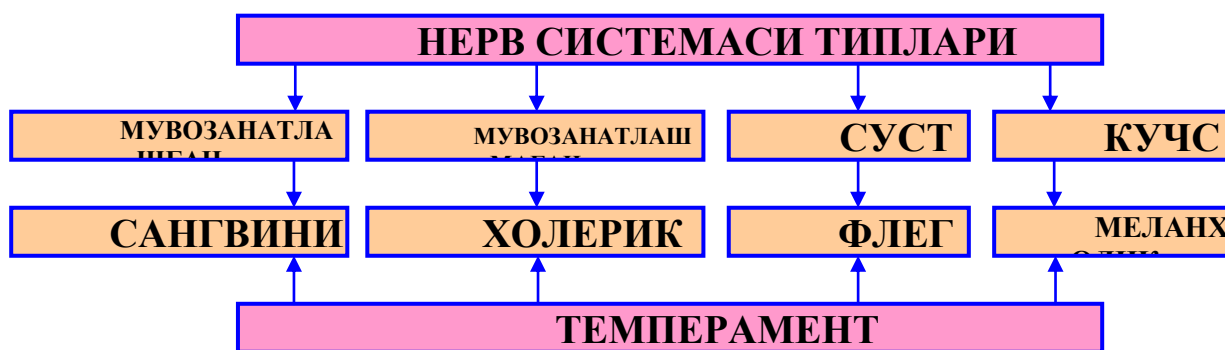
Темпераментнинг физиологик асослари

Қадимги юнон олими Гиппократ таълимотига биноан, инсонларнинг темперамент хусусиятлари жихатидан ўзаро бир-биридан тафовутланиши, уларнинг тана аъзоларидаги суюқликларнинг (хилтларнинг) турлича нисбатда жойлашувига боғлиқ эканлиги тасаввур қилинади. Гиппократ таъбирича, инсон танасида тўрт хил суюқлик (хилт) мавжуд бўлиб, улар ўт ёки сафро (юнонча “chole”), қон (лотинча сангуис ёки сангуинис), қора ўт (юнонча melas “қора”, chole “ўт”), балғам (юнонча “phlegma”) кабилардан иборатдир. Унинг мулоҳазасича:

1. Ўтнинг хусусияти- курукликдир, унинг вазифаси-тана аъзоларида курукликни сақлаб туриш ёки баданни курук тутишдир.
2. Қоннинг хусусияти-иссиқликдир, унинг вазифаси танани иситиб туришдир.
3. Қора ўтнинг хусусияти-намликдир, унинг вазифаси бадан намлигини сақлаб туришдир.
4. Балғамнинг (шилимшиқ модданинг) хусусияти-совуқликдир, унинг вазифаси баданни совутиб туришдан иборатдир.

Гиппократ таълимотига мувофиқ ҳар бир инсонда шу тўрт хил суюқлик мавжуд бўлиб, унинг биттаси устуворлик касб этади. Мазкур аралашма (лотинча temperamentum)лардан қайси бири салмоқлироқ бўлса, шунга қараб инсонлар темперамент жихатдан фарқланадилар, чунончи холерикда сарик ўт, сангвиникда қон, флегматикда балғам, меланхоликда қора ўт устун бўлиши таъкидланади.

Гиппократнинг тўрт хил моддалар (суюқликлар) аралашмаси, яъни темперамент тушунчаси ва унинг типологияси (сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик) рамзий маънода ҳозирги замон психологиясида ҳам қўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг физиологик асосларига улкан ўз хиссасини қўшган олимлардан бири рус физиологи И.П.Павлов (1849-1936) ҳисобланади. И.П.Павлов темперамент ҳам шартли рефлектор фаолиятининг индивидуал

хусусиятларини келтириб чиқарувчи омиллар билан боғлиқ бўлиши мумкин, деган хулоса чиқаради. И.П.Павлов таълимоти бўйича, шартли рефлекслар пайдо бўлишининг индивидуал хусусиятлари рўёбга чиқишининг сабаблари нерв системасини хусусиятлари моҳиятидандир. Унга кўра қуйидаги 3 та хусусиятни ажратиб кўрсатади:

- 1) кўзғалиш ва тормозланиш жараёнларининг кучи;
- 2) кўзғалиш кучи билан тормозланиш кучи ўртасидаги мувозанатлилик даражаси;
- 3) кўзғалишнинг тормозланиш билан алмашилиш тезлиги ёки нерв жараёнларининг ҳаракатчанлиги.

И.П.Павлов шартли рефлектор фаолиятининг индивидуал хусусиятлари билан темпераментга алоқадор нерв системаси хусусиятларининг ўзаро қўшиливини нерв системасининг типи деб номлайди ва уни тўртта типга ажратади. Улар қуйидагилардан иборат.

1. Кучли, мувозанатли, эпчил;
2. Кучли, мувозанатсиз, эпчил;
3. Кучли, мувозанатли, суст;
4. Кучли, мувозанатсиз суст.

Йирик рус психологларида бири Б.М. Теплов (1896 - 1965) ва унинг шогирдлари, маслакдошлари И.П.Павловнинг тадқиқотларини давом эттириб, инсон нерв жараёнлари хусусиятларининг ўзига хос томонларини очишга муваффақ бўлдилар. Улар нерв-физиологик жараёнларнинг нозик қирраларини ўрганишга махсус мосламалар ёрдами билан ўзгаришларни қайд қилиш ҳамда олинган натижаларни (омилларни) математик статистика методлари орқали ҳисоблашни татбиқ этдилар. Шунингдек, Б.М. Теплов илмий мактабининг намоёндалари томонидан ижобий ва тормозловчи шартли рефлексларнинг ҳосил бўлиш тезлигини тавсифловчи индивидуал хусусиятлар туркуми ҳам таърифлаб берилгандир. Ушбу индивидуал хусусиятлар моҳиятида ифодаланувчи нерв системасининг нотаниш хусусияти динамиклик деб номланган ҳам тавсифланган. Бундан ташқари, улар шартли рефлектор фаолиятининг бир гуруҳ индивидуал хусусиятлари кўзғалиш жараёни тўхталишининг тезлиги маҳсули сифатида тахмин қилинган хусусиятни (янги хислатни) лабиллик деб атай бошлаганлар. Шунинг билан бирга нерв системасининг бошқа хусусиятлари мавжудлиги тўғрисида илмий тахминлар илгари сурилган, чунончи: сензитивлик, реактивлик ва ҳаказо.

Нерв системаси типларининг келиб чиқиши.

Нерв системасининг умумий типлари келиб чиқиши юзасидан мулоҳаза юритилганда, албатта И.П.Павловнинг таълимотини эслаш мақсадга мувофиқдир, чунончи ирсият йўли билан шартланган тип–бу генотип демакдир. Ҳозирги даврда нерв системасининг умумий тип (генотип) ирсиятга боғлиқ эканлиги ҳақидаги маълумотлар, жуда кўп бўлиб, улар қиёсий жиҳатдан ҳайвонларни ўрганиш натижасида топилгандир.

Темпераментнинг типологияси мობодо инсонлар темпераментлари бўйича қиёсланса, у ҳолда унинг хусусиятлари жиҳатидан ўзаро ўхшаш

шахсларнинг гуруҳи мавжудлиги намоён бўлади. Бу аснода эраמידан олдинги даврда ҳам темперамент типлари тўғрисида материаллар тўпланган.

И.П. Павлов таълимоти бўйича нерв системаси типларининг ва Гиппократ таълимоти бўйича темпераментнинг ўзаро муносабатлари

Темперамент типлари	Нерв системасининг кучи	Нерв тизимининг мувозанати	Нерв тизимининг илдамлиги
Холерик	Кучли жўшқин	Мувозанатсиз қизгин	Серҳаракат
Сангвиник	Кучли серҳаракат	Мувозанатли	Серҳаракат
Флегматик	Кучли вазмин	Мувозанатли	Инерт (суст)
Меланхолик	Кучсиз	Мувозанатсиз тормозли	Серҳаракат ёки инерт

Уларда темперамент типи дейилганда, инсонларнинг муайян гуруҳларини тавсифловчи психик хусусиятларнинг йиғиндиси (мажмуаси) тушунилади. Ҳозирги даврда темперамент типи деганда, маълум инсонлар гуруҳи учун умумий бўлган хусусиятларнинг содда мажмуаси эмас, балки мазкур хусусиятларнинг қонуний, зарурий ўзаро боғлиқлиги тушунилади. Темперамент типини тавсифловчи хусусиятларнинг қонуний тарзда ўзаро боғлиқлиги турлича акс этиши мумкин.

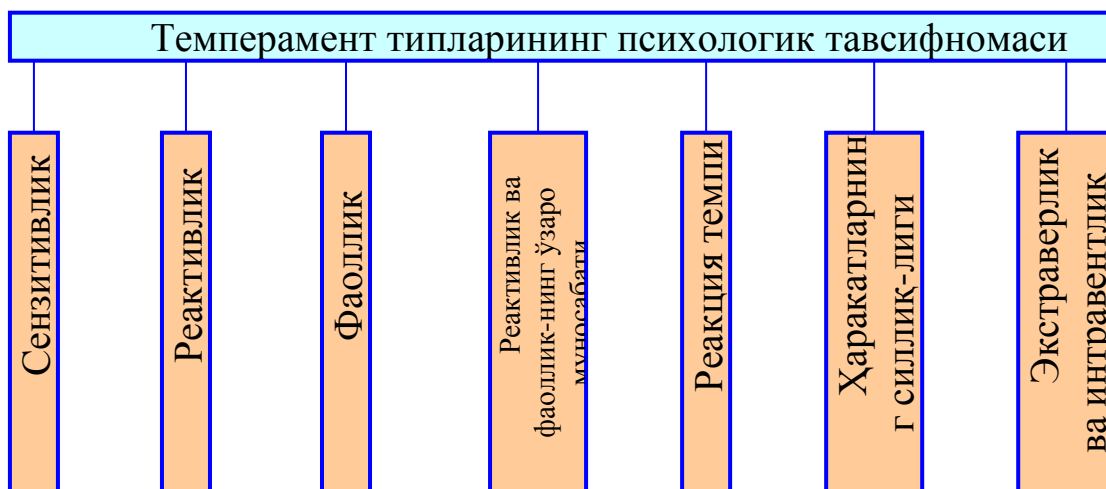
Нерв системаси ва темпераментнинг боғлиқлиги

<i>Нерв тизимининг турлари</i>		<i>Кучли</i>			<i>Кучсиз</i>
Нерв жараёнлари хусусиятлари	Куч	Кучли	Жонли	Инерт	Кучсиз
	Вазмин	Кучли	Кучли	Кучли	Кучсиз
лик	Харака	Харака	Харака	Суст	Харака
	тланиш	тланиш	тланиш	Суст	катчан ёки суст
Темперамент		Холерик	Сангвиник	Флегматик	Меланхолик

Темперамент ва психик реакциянинг боғлиқлиги

<i>Темперамент</i>	<i>Реакция</i>	
	Тезкорлик	Куч
Сангвиник	Тез	ўрта
Холерик	Тез	ҳаддан
Флегматик	Секин	ташқари
Меланхолик	Секин	кучли кучсиз

Темперамент типларининг психологик тавсифи куйидаги муҳим хусусиятлар ёрдами билан аниқланиши мумкин ва уларнинг психологик тавсифини куйидаги жадвалда кўришимиз мумкин.

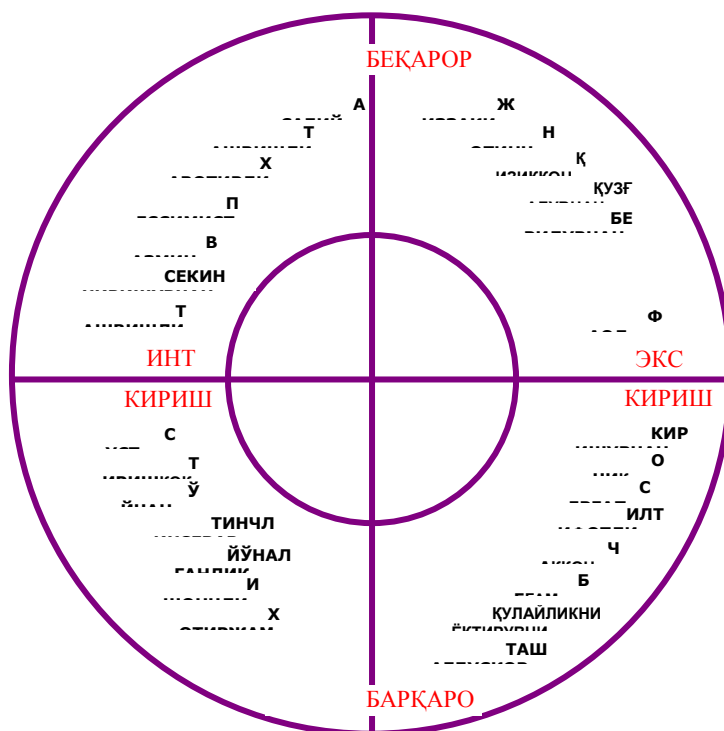
- 4.
- 5.
6. Сензитивлик (лотинча Sensus– сезиш, ҳис қилиш деган маъно англатади). Сензитивлик юзасидан инсонда бирорта психик реакцияни ҳосил қилиш учун зарур бўлган ўта кучсиз ташқи таассурот кучига қараб мулоҳаза юритилади, жумладан, сезгиларнинг пайдо бўлиши учун керак кўзғовчининг озгина кучи (уларнинг қуйи чегараси), эҳтиёжлар қондирилмаслигининг сезилар-сезилмас даражаси (шахсга руҳий азоб берувчи) мужассамлашади.
7. Реактивлик. Бу тўғрида айнан бир хил куч билан таъсир этувчи ташқи ва ички таассуротларга шахс қандай куч билан эмоционал реакция қилишига қараб муносабат билдирилади. Реактивликнинг ёрқин рўёбга чиқиши-эмоционаллик, таъсирланувчанликда ифодаланишидир.
8. Фаоллик. Бу борада инсон қандай фаоллик даражаси билан ташқи оламга таъсир этиши ва мақсадларни амалга оширишда объектив ҳамда субъектив қарама-қаршиликларни фаоллик билан енгишга қараб фикр юритилади.
9. Реактивлик билан фаолликнинг ўзаро муносабати. Одамнинг фаолияти кўп жиҳатдан нимага боғлиқлигига биноан, чунончи тасодифий тарздаги ташқи ва ички шароитларга (кайфиятга, фавқулоддаги ҳодисаларга) ёки мақсадларга, эзгу ниятларга, хоҳиш-интилишларига кўра фикр билдириш назарда тутилади.
10. Реакция темпи. Турли хусусиятли психик реакциялар ва жараёнларнинг кечиш тезлигига, нутқ суръатига, фаросатлилигига, ақл тезлигига асосланиб хулоса чиқарилади.
11. Ҳаракатларнинг силлиқлиги ва унга қарама-қарши сифат ригидлик (қотиб қолганлик), шахснинг ўзгарувчан ташқи

таассуротларга қанчалик енгиллик ва чаққонлик билан мувофиқлашишига (силлиқлик билан мослашишга), шунингдек, унинг хатти-ҳаракатлари қанчалик суст ва заифлигига (ригидлиги қотиб қолганлигича) нисбатан баҳо беришдан иборатдир.

12. Экстравертлик ва интровертлик. Шахснинг фаолияти ва реакцияси кўп жиҳатдан кечинмаларга боғлиқ, чунончи факултетадаги ташқи таассуротларга (экстравертлик) ёки аксинча, тимсолларга, тасаввурларга (интровертлик) тааллуқлигига асосланган ҳолда муносабат ифодасидир.

Темперамент типларининг тавсифномаси

Турли темперамент типига мансуб инсонларда ҳар хил характер хусусиятлари, шахс сифатлари, ҳолатлари рўй беради. Темперамент типларига мос хусусиятларни муҳимлари қуйидаги жадвалда акс эттирилади.

Сангвиник юксак реактивлик. Бўлар-бўлмас нарсаларга қаттиқ хохолаб кулаверади. Муҳим бўлмаган факт қаттиқ жаҳлини чиқаради. Диққатини жалб қилган ҳамма нарсаларга тетик ва зўр қўзғалиш билан жавоб беради. Имо-ишоралари ва ҳаракатлари яққол кўриниб туради. Унинг афт-башарасига қараб кайфиятининг қандайлигини, нарсаларга ёки одамга бўлган муносабатларини билиш осон. Диққатини тез бир жойга тўплайди.

Сусти сензитивликка эга. Сизгирлик чегараси юксак. Жуда кучсиз товушларни ва ёруғлик қўзғовчиларни пайқамайди. Активлиги юксак, жуда ғайратли ва ишчан, дарсларда тез-тез қўл кўтариб туради, толиқмасдан узок вақт ишлаши мумкин, янги ишларга ғайрат билан киришади. Фаоллиги ва реактивлиги мувозанатли. Уни интизомга чақиритиш осон. У ўз

ҳиссиётларининг намоён бўлишини ва ўзининг ихтиёрсиз ҳаракатларини тез ушлаб қола олади. Ҳаракатлари шиддатли, нутқи тез, янги ишга тезлик билан киришади, диққатини тез тўплайди. Ақли тез ишлайди, топқир. Ҳаракатлари ниҳоят даражада силлиқлик хусусиятига эга. Ҳиссиётлари, кайфиятлари, қизиқишлари ва интилишлари жуда ўзгарувчан. У янги кишилар билан тез киришиб кетади. Янги талаблар, янги шароитга осонлик билан ўрганади. Бир ишдан иккинчи ишга тез кўча олади. Малакаларни тез ўзлаштиради ва тез қайта ўзгартиради. Ақли ихчам. Экстровеертлик хусусиятига эга. Ўтган ва келажак ҳаёт ҳақида тасаввурларига қараганда қуйроқ ташқи таассуротларга жавоб беради.

Холерик худди сангвиник каби суи сензитивлик, юксак реактивлик ҳамда фаоллик билан ажралиб туради, лекин фаолликдан реактивлик устунлик қилади. Шунинг учун у тинимсиз ўзини ушлай олмайди, бетоқат, серзарда. Сангвиникка қараганда озроқ силлиқ ва кўпроқ қотиб қолган. Шунинг учун интилишлари ва қизиқишларида катта барқарорлик, зўр қатъийлик бор, диққатини кўчиришда қийинчиликка учрайди. Психик темпи тез. Бир ишни бошласа охирига етказади, амио унга қизиқса.

Флегматик- сензитивлиги суи, ҳиссий кўзгалувчанлиги оз, кулдириш, жаҳлини чиқариш, кайфиятини бузиш қийин. Аммо бир нарса юзасидан каттиқ кулганда у вазминлигича қолаверади. Катта кўнгилсиз ҳодиса юз берганда ҳам осойишталигини бузмайди. Имо-ишоралари оз, ҳаракатлари ифодасиз. Ғайрати ишчанлиги билан ажралиб туради. Юксак фаоллиги оз, реактивлигидан анча устунлик қилади. Чидамлилиги, матонати, ўзини тута билиш билан ажралиб туради. Ҳаракатларининг темпи ва нутқининг темпи суи, ифодасиз. Диққатини секинлик билан тўплайди. Ригид (қотиб қолган), диққатини қийинчилик билан кўчиради. Янги шароитга қийинчилик билан мослашади. Интровоерт. Янги одамларга қийинчилик билан кўшилади. Ташқи таассуротларга қийинчилик билан жавоб қайтаради.

Меланхолик - юксак сензитивлик хусусиятига эга. Сезгирлиги юксак (сезги чегаралари юқори). Арзимаган сабабга кўра, кўзларидан ёш оқиб кетаверади. Ниҳоятда аразчан, секин йиғлайди. Самимий, жуда оз кулади, фаоллиги суи. Ўзига ишонмайди, тортинчоқ, озгина қийинчилик туғиладиган бўлса, кўлини ювиб кўлтиғига уриб кўя қолади. Ғайратсиз қатъий эмас. Диққати тез чалғийди, барқарор эмас. Психик темпи суи. Ригид (қотиб қолган). Интровоертлик хусусиятига эга.

Фаолиятнинг индивидуал услуби ва темперамент

Фаолиятнинг индивидуал услуби инсонда ўзидан ўзи вужудга келмайди, у шахс камолотининг барча босқичларида (боғча ёшидан эътиборан то касбий маҳорат эгаллагунга қадар) шаклланиб боради. Инсоннинг темпераменти фаолиятнинг индивидуал услубини таркиб топтиради. Худди шу боисдан, фаолиятнинг индивидуал услуби дейилганда шахс учун ўзига хос ва муваффақиятга эришишнинг мақсадга мувофиқ йўллари индивидуал тизими тушунилади.

Темперамент хусусиятларининг ўзига хос йиғиндиси инсон фаолияти муносабатлари ва билим жараёнларида фаоллигининг индивидуал услуги жараёнида намоён бўлади.

Фаолиятнинг индивидуал услуги фақат темпераментга эмас, балки бошқа сабабларга, шахсий тажриба жараёнида ҳосил бўлган кўникма ва малакаларга ҳам боғлиқдир. Фаолиятнинг индивидуал услуги инсон организмни туғма хусусиятлари ва асаб тизими типларининг фаолият шароитларига мосланиши деб қараш мумкин. Фаолиятнинг индивидуал услуги асосини асаб тизими хусусиятлари йиғиндиси ташкил қилади. Фаолиятнинг индивидуал услубига кирувчи икки хил хусусиятлар мавжуд.

1. Асаб тизими индивидуал хусусиятлари нуқсонларининг ўрнини тўлдирувчи тажриба жараёнида шаклланган хусусиятлар.

2. Инсонда мавжуд лаёқат ва қобилиятлардан максимал даражада фойдаланиш имконини берувчи хусусиятлар.

Темпераментнинг хусусияти фаолликнинг самарадорлигида эмас, балки усулларнинг ўзига хослигидадир. Шу маънода Е.А.Климов томонидан олиб борилган тадқиқотга кўра, станокчи, тўқувчиларнинг ишини кузатиш натижалари муҳим саналган. Маълум бўлдики, бир неча станокда ишлашда нерв тизими ҳаракатчан типдаги ҳам, ҳаракатсиз типдаги ходимлар ҳам ишлаб чиқаришда муваффақиятларга эришишадилар. Темпераментни ҳаракатчанлигига кўра қарама-қарши хусусиятли кишилар бир хил меҳнат вазиятида турлича ҳаракат тактикасига мурожаат қилишлари аниқланди. Ҳаракатчанлари шошилинич, тезроқ бажаради, темпераментнинг суст типдаги кишилар эса шошилинич ҳаракатнинг зарурлигини билдирадиган тайёрлов ишларига кўп эътибор бериши билан ажралиб туради.

Фаолликнинг индивидуал услуги В.С.Мерлин, Е.А.Климовлар ўрганиб, унинг кишида дарров пайдо бўлмаслиги ва фақат стихияли тарзда пайдо бўлишини кўрсатади. Агар киши ўз темпераментига мувофиқ яхши натижаларига эришишига ёрдам берадиган ўзининг йўллари ва усуларини фаол изласа, индивидуал услуб юага келади.

Одамларнинг биргаликдаги фаоллиги шароитларида улар темпераментнинг динамик фазилатлари улар фаолиятининг пировард натижасига ҳар бири индивидуал ишлаган ҳолдагига қараганда анча жиддий таъсир кўрсатади. Бунда мазкур фаолиятни бажариш учун анча қулай ва камроқ қулай бўлган темпераментнинг ҳар хил типларини бирга қўшилиб кетиши аниқ бўлади. Чунончи, холерик темпераментли кишининг фаолияти сангвиник ёки холерик темпераментли киши билан шерик бўлиб ишлаганига қараганда флегматик ёки меланхолик билан биргаликда ишлаган ҳолларда анча самарали бўлади. Бундай фактлар шунини кўрсатадики, темпераментнинг у ёки бу хусусиятларининг аҳамиятини кўпгина фаолият турларини биргаликдаги характерини ҳисобга олмасдан баҳолаб бўлмайди. Ўз темпераментининг хусусиятларини эгаллаш ва уларнинг ўрнини тўлдириш, фаолиятнинг индивидуал услуги шакллантириш болалик йилларидан бошланиб, таълим ва тарбия таъсирини негизда юзага келади.

Мустақил ишлаш учун тавсия этилаётган мавзулар

1. Темперамент хақида тушунча.
2. Олий нерв фаолияти типи ва темперамент.
3. Темперамент хусусиятлари.
4. Темперамент типлари.
5. Фаолликни индивидуал услуби ва темперамент.
6. Темпераментни тарбиялаш.
7. Темперамент борасидаги психологик назариялар.

Назорат саволлари

1. Темперамент тушунчасининг мазмунини изоҳланг?
2. Олий нерв фаолияти типи ва темперамент ўртасидаги боғлиқликни изоҳланг?
3. Темперамент хусусиятларини изоҳланг?
4. Темперамент типларининг моҳиятини кўрсатинг?
5. Фаолликни индивидуал услуби ва темперамент ўртасидаги муносабатни кўрсатинг?

Характер

Характер ҳақида тушунча.

Ҳар бир одам ҳар қандай бошқа одамдан ўзининг индивидуал психологик хусусияти билан ажралиб туради. Бу жараёнда асосий эътибор характер муаммосига қаратилади. “**Характер**” сўзи грекча сўздан олинган бўлиб “тамға, белги” деган маънони англатади. Ижтимоий турмушда ҳаёт ва фаолият кўрсатаётган ҳар қандай шахс ўзининг индивидуал-психологик хусусиятлари билан бошқа инсонлардан ажралиб туради ва бу фарқлар унинг характер хислатларида ифодасини топади. Шу боисдан инсоннинг барча индивидуал хусусиятларини характер хислати таркибига киритиб бўлмайди. Чунончи ақлнинг топқирлиги, хотиранинг барқарорлиги, кўришнинг ўткирлиги каби индивидуал психологик хусусиятлар бунга мисолдир.

Психология фанида характерга турлича таъриф берилишига қарамай, унинг асосий белгилари таъкидланганлиги билан бир-бирига мувофиқ тушади. Масалан, шахс хулқининг типик усуллар билан боғлиқ фаолият муомала ва муносабатда намоён бўлувчи, мужассамланувчи унинг барқарор хусусиятлари мажмуаси характер дейилади. Шахснинг жамиятга нисбатан муносабатлари унинг асосий белгиси ҳисобланади.

Характер деганда мазкур шахс учун типик ҳисобланган, фаолият усулларида намоён бўладиган, шахснинг турли шароитларга муносабати билан белгиланадиган индивидуал психологик хусусиятлари йиғиндиси тушунилади. Характер хусусиятларининг намоён бўлиши ҳар бир типик вазият, ҳиссий кечинмаларнинг индивидуал ўзига хос хусусияти шахс муносабатларига боғлиқ. Характернинг интеллектуал, ҳиссий ва иродавий хислатларини ажратиш мумкин. Характер деганда шахсда муҳит ва тарбия таъсирида таркиб топган ва унинг иродавий фаолиятида, атрофдаги оламга ўз ўзига бўлган муносабатларида намоён бўладиган индивидуал хусусиятларни тушунамиз. Характернинг жуда кўп хусусиятлари одамнинг иш ҳаракатларини белгиловчи чуқур ва фаол мойиллик ҳисобланади. Мана шу мойилликларда характер хислатларининг ундовчилик кучи намоён бўлади. Одам характер хислатларининг ана шундай ундовчилик кучи туфайли кўпинча объектив шароитларга зид иш қилади ва мутлақо мақсадга номувофиқ ҳаракат усуллари кўллайди. Характер хислатлари маълум тарзда ҳаракат қисмларига, баъзан эса шароитга қарама-қарши ҳаракат қилишга ундар экан, улар ҳаётий қийин дақиқаларда яхшироқ намоён бўладилар ва бу характерни, шунингдек баркамол авлодни тарбиялашнинг муҳим вазифасидир. Шахснинг қаятиятлилик, танқидийлик, фаҳм- фаросат, кузатувчанлик каби хислатлари интеллектуал, қувноқлик, меҳрибонлик ҳиссий-иродавий сифатларга киради. Одатда шахснинг

муносабатлари характер хислатларининг индивидуал хусусиятларини икки хилини аниқлаш имкониятига эга:

- Шахс характерининг хусусияти рўёбга чиқадиган ҳар қандай вазият ҳиссий кечинмаларнинг ўзига хос хислати унинг муносабатларига боғлиқ.
- Ҳар қандай фавқулоддаги типик (муҳитдаги) характернинг сифатлари ҳамда индивидуал усуллари шахснинг муносабатларига тааллуқлидир.
- Шахс ҳаракатларининг сифати ва уларнинг оқилона усуллари инсоннинг иродаси, ҳиссиёти, диққати, ақлий сифатларига ёки психик жараёнларнинг индивидуал хусусиятларига боғлиқдир. Чунончи, меҳнатда кўзга ташланадиган тиришқоқлик, пухталиқ меҳнатга нисбатан ижобий муносабатни акс эттиришга эмас, балки бошқа омилларга:
  - диққатнинг тўпланишига;
  - ҳаракатларнинг мақсадга йўналганлигига;
  - иродавий зўр беришга;
  - усуллар маҳсулдорлигига;
  - ақлнинг иштирокига боғлиқ

Характернинг физиологик асослари

Характернинг психологик ва физиологик сабаблари ҳақида фақат тахминий фикрлар, хулосалар мавжуд. Киши темпераменти унинг характери таркибига киради, шу сабабли ҳам характернинг физиологик асоси асаб тизимининг типидан иборат.

Характер хислатлари шахснинг қийин ҳосил қилинадиган ва мустаҳкамланиб қоладиган хусусиятлари бўлганлиги туфайли, характернинг физиологик асоси ҳам индивидуал ҳаёт жараёнида асаб тизимининг ўзгарган хусусиятларидан иборат. Ҳайвон асаб фаолиятининг туғма конституцион тури генотип. Лекин ҳайвон туғилганидан кейин ташқи шароитларнинг ғоят хилма-хил таассуротларига дуч келади ва бунга муайян фаолият орқали муқаррар жавоб бериши лозим бўладики, кўпинча бу фаолиятлар мустаҳкамланиб, бутун ҳаёти давомида сақланиб қолади. Шу сабабли ҳайвоннинг батамом таркиб топган асаб фаолияти типга оид белгилардан ташқари муҳит таъсири остида ҳосил бўлган ўзгаришларнинг қотишмаси-фенотип характери дидир. Динамик стереотип шахсдаги мустаҳкам одат бўлиб қолган хусусиятларнинг, жумладан, характер хислатларининг ҳам нерв-физиологик асосидир. Характернинг нерв-физиологик асосини тушуниш учун И.П.Павловнинг иккинчи сигнал тизими ҳақидаги таълимоти катта аҳамиятга эгадир. Иккинчи сигнал тизими нутқ ва тафаккурнинг физиологик асоси бўлиш билан бирга, киши хулқини ҳам идора қилади. Характернинг физиологик асоси характернинг мазмунини ташкил қиладиган сифатлари, чунончи, ижтимоий маслак, мардлик, ўз бурчига садоқатли бўлишларини ўз ичига олмайди ва ололмайди ҳам, албатта характер психологиясининг мазмуни ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан ижтимоий ҳодисадир. Характернинг мазмунини ташкил қилган томонларини ёритилиши туфайли, психология ижтимоий фанлар қаторига киради.

Характер хислатлари келиб чиқишининг муҳим физиологик шароитларидан бири - характер хусусиятларининг физиологик ҳамда психологик жиҳатдан ифодаланиши ўртасида ўхшашлик бўйича тахминий хулоса чиқаришдир. Маълумки, И.П.Павлов илмий мактаби материалларида эътироф этилишича, лаборатория шароитида овқатланиш орқали, шунингдек, терига электр токи билан таъсир қилиш туфайли мустаҳкамлашда айнан бир ҳайвонда бир хил шартли кўзғовчига жавобан икки хил динамик стереотипни ҳосил қилиш мумкин. Характер стереотиплар ва сўлак ажралишидан иборат ижобий ва тормозланиш шартли реакциялари билан жавоб қайтаради. Терига электр токи билан таъсир қилиш шароитида эса кўзғовчиларнинг ўзига мудофаа ҳаракатлари стереотиплари реакцияси билан жавоб беради. Бу ҳодисалар негизида ётган физиологик механизм кўчириш механизми дейилади. Кўчириш механизмнинг моҳияти шуки, шароитга боғлиқ тарзда марказий нерв системасида ҳар хил функционал ҳолат пайдо бўлади, чунончи, овқатланишнинг марказларида кучли кўзғалиш юзага келади ва бунда овқатланиш билан боғлиқ доминанта туғилади. Терига электр токи билан таъсир қилишда мудофаа билан боғлиқ ҳаракат марказлари кучли кўзғалиш туфайли муҳофаза (мудофаа) доминантаси вужудга келади.

Ҳайвонлардаги мазкур ҳодисаларнинг шахс характери хислатлари намоён бўлиши билан ўхшашлиги мавжуд. Булар: 1) улар ҳайвонлар ва одамлар учун стереотип хусусиятга эга; 2) шароитга боғлиқ ҳолда одамларда ва ҳайвонларда бир кўзғовчига жавобан хилма-хил стереотип хусусиятли реакциялар тизими вужудга келади; 3) функционал ҳолатлар ҳар иккаласида ҳам барқарор ва доимий хусусият касб этади. Функционал ҳолатлар ҳосил бўлишининг ташқи омилларига асосланиб, характер хислатлари шаклланишнинг физиологик шароитларидан бири-кўчириш механизми асосида динамик стереотипларнинг вужудга келишидир.

Характер хислатларининг динамик стереотипларга боғлиқ нерв тизимининг шартли реффлектор функционал ҳолати шахснинг шароитига нисбатан турлича муносабатига боғлиқдир. Масалан, тажрибага нисбатан текширилувчининг муносабати ўзгартирилса, унда нерв жараёнларининг кўзгалувчанлиги, ҳаракатчанлиги, тўхталиши кучаяди, демак нерв тизимининг функционал ҳолати ўзгаради. Шундай қилиб, характер хислатларининг асоси кўчириш механизми инсонларда ҳайвонларникидан кескин тафовутланади, чунки унда иккинчи сигнал тизими ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Характер хислатларининг намоён бўлиши билан нерв тизимига қиёсланса, у ҳолда биринчисининг рўйга чиқиши ўзгача физиологик шароитга асосланиши мумкин. Собик совет психологиясида таъкидланишича, нерв системаси умумий типининг зид хусусиятлари психологик жиҳатдан зид ҳаракат усулларига мос тушади. Б.М.Теплов, В.М.Мерлин, Е.А.Климовларнинг тадқиқотларида ўқиш, спорт ва меҳнат фаолиятларида ҳаракат усулларининг индивидуал фарқлари аниқланган. Худди шу боис характер хислатлари пайдо бўлишининг ўзгача физиологик шароити нерв тизими умумий типининг хусусиятлари ҳисобланади.

Маълумки, нерв тизимининг умумий типии - бу темпераментнинг физиологик асоси ҳамдир. Шунинг учун темперамент типии характернинг индивидуал ўзига хос хислатларининг руёбга чиқишидаги муҳим психологик шароитлардан бири бўлиб ҳисобланади. И.П.Павлов тажрибасининг кўрсатишича, муайян тизимда ташқи таъсир ҳукм сурганда нерв тизими умумий типининг хусусиятларига тааллуқли динамик стереотипнинг шаклланишига қулайлик вужудга келтириш ёки, аксинча, ҳалақит бериши мумкин.

Характер таркиби

Шахснинг характери тузилиши турли хусусиятларнинг тасодифий йиғиндисидан иборат эмас, балки ўзаро бир-бирига боғлиқ, ҳатто тобе яхлит тизимдан таркиб топади. Характер хислатларининг муайян қисмидан хабардор бўлишлик нотанишларни ташхис қилиш имкониятини яратади. Мисол учун, шахснинг шуҳратпарастлиги маълум бўлса, унинг дили (кўнгли) қоралиги юзасидан тахмин қилиш мумкин, ёки инсон камтар, мўмин, ювош хусусиятли бўлса, албатта у кўнгилчан эканлиги кўнглимизга келади.

Одатда психик хусусиятларнинг ўзаро боғлиқ тизими симптомокомплекслар (омиллар) дейилади. «Симптом» юнон *symptoma* белги, мос тушиш, «комплекс» лотинча, алоқа, мажмуа деган маъно англатади. Мисол учун, қарама-қарши симптомокомплекслар ҳақида мулоҳаза юритилса, у ҳолда инсонларда бу тизим ўзига ишониш ўзидан мағрурланиш, мақтанчоқлик, ўзбилармонлик, урушқоқлик, кек сақлаш кабилар бирикмасида юзага келади. Бошқа тоифадаги шахслар ўзларининг камтаринлиги, кўнгилчанлиги, илтифотлиги, дилкашлиги, ҳаққонийлиги билан ажралиб турадилар. Воқеликка шахснинг бир хил муносабати характер хислатларининг ўзаро бир-бирига боғлиқлигини билдиради.

Ҳозирги замон психологиясида шахснинг турли муносабатлари билан белгиланадиган характер хусусиятларининг тўртта тизими фарқланади.

- ❖ Жамоа ва айрим одамларга бўлган муносабатларини ифодаловчи хусусиятлар (яхшилик, меҳрибонлик, талабчанлик ва шу кабилар).
- ❖ Меҳнатга бўлган муносабатни ифодаловчи хусусиятлар: (меҳнатсеварлик, ялқовлик, виждонлилик, меҳнатга маъсулият ёки маъсулиятсизлик билан муносабатда бўлиши кабилар).
- ❖ Нарсаларга бўлган муносабатни ифодаловчи хусусиятлар: (озодалик ва ифлослик, нарсалар билан аяб ёки аямасдан муносабатда бўлиш кабилар).
- ❖ Одамнинг ўз-ўзига бўлган муносабатини ифодаловчи хусусиятлар (иззат-нафслилик, шуҳратпарастлик, мағрурлик, ўзини катта олиш, камтарлик кабилар).

Бундан ташқари, камроқ аҳамиятга эга бўлган бошқа жуда кўп хусусиятлар ҳам мавжуд: ўзига ишониш, ўзбилармонлик, ўзига бино қўйиш, мақтанчоқлик.

Характернинг таркиби фақат айрим хусусиятларининг ўзаро боғлиқлиги билан эмас, балки бир бутун характерга хос бўлган хусусиятлар билан белгиланади. Характернинг хусусиятлари жумласига биринчидан, уларнинг чуқурлик даражаси киради. Шахснинг марказий, асосий муносабатлари билан белгиланадиган хусусиятларини биз характерни бир мунча чуқурроқ хусусиятлари деб атаймиз. Масалан, баркамол шахсда одамларга, жамоа ва меҳнатга нисбатан виждонан муносабатда бўлиш билан белгиланадиган хусусиятлар чуқурроқ хусусиятлар ҳисобланади. Иккинчидан, характер кучи ёки фаоллиги. Характер фаоллиги характер хусусиятларининг кишини бирор нарсага қаршилик кўрсатиш даражаси билан белгиланади.

Учинчидан, характернинг таркибий хусусиятларига унинг барқарорлик ва ўзгарувчанлик даражаси киради. Характер барқарорлиги ва ўзгарувчанлиги ҳам мослашиш фаолиятининг зарур шартларидандир.

Агар ташқи шароитнинг ўзгариши билан ҳар гал характер бошқача бўлиб, ўзгариб қоладиган бўлса, ундай пайтда одамнинг хатти-ҳаракатлари ташқи шароит таъсирига нисбатан пассив жавоб реакциясига айланиб қолган, хатти-ҳаракат батамом пассив мослашишга айланган бўлар эди. Одамнинг характер хусусиятлари жуда хилма-хил ҳаёт шароитларида ҳам қаршилик қилувчи шароит бўлишига қарамай унинг хатти-ҳаракатларини бошқаради.

Характер маълум даражада пластикдир (эгиловчандир). Характернинг пластиклиги икки хил маънога эга, биринчидан, характернинг барқарорлиги сингари муҳим фаол таъсир қилишидир. Иккинчидан, характер маълум даражада пластик бўлганлиги учунгина исталган одамнинг характерини қайта тарбиялай оламиз.

Кишига мустаҳкамланиб, унинг шахсий хусусиятига айланиб қолган ирода сифатлари характернинг ирода билан боғлиқ бўлган хислатларидан, бу сифатлар алоҳида кўриниб эмас, балки шахснинг фазилатига айланиб қолади, қатъият, сабр-тоқат, чидамлик, дадиллик, ўзини тута билиш, мустақиллик, интизомлик, маъсулиятни ҳис қилиш, ўз-ўзини танқид қилиш ахлоқий хислатлардир.

Характер акцентуацияси

Характернинг у ёки бу хусусияти микдорий ифодалилиги охири маррага етиб ва норманинг энг охири чегарасига бориб қолганда характернинг акцентуацияси (ортиқча урғу берилиши) деб аталади.

Характерга ортиқча урғу берилиши айрим характер хусусиятларининг кучайиши натижаси сифатида норманинг охири вариантларидан бири саналади. Бунда индивидда бошқаларига нисбатан барқарорлик бўлгани ҳолда бир хил стрессоген (қаттиқ ҳаяжонланувчи) омилларга заифлик ортиши кузатилади. Характернинг акцентуацияси ўта ноқулай вазиятларда патологик бузилишларга ва шахс ҳулқ-атворининг ўзгаришларига, психопатияга олиб бориши (характер шахснинг адекват ижтимоий адаптацияга тўсқинлик қилувчи ва амалда такрорланмайдиган патологияси,

гарчи тўғри даволаш шароитларида баъзи тузатишларга берилса ҳам) мумкин, лекин уни патологияга оид деб ҳисоблаш ноўриндир.

Характернинг акцентуацияси (ортиқча урғу берилиши) турларини таснифлаш анча мураккаблик туғдиради ва ҳар хил номенклатураси бўйича бир – бирига мос келмайди. (К.Леонгард, А.Личко). Лекин акцентуациялашган хусусиятларнинг тавсифи маълум даражада бир хил бўлиб қолади. Бу ҳар иккала тасниф схемаларидан муваффақиятли терминларни олиб ва бунда психиатрик терминология («шизофрения хусусиятлари», «эпилепсия» хусусиятлари ва ҳоказо) билан тўғридан- тўғри ўхшашлик бўлишидан қочган ҳолда ортиқча урғу бериладиган хусусиятлар рўйхатини келтириш имкониятини беради. Характерни ортиқча урғу берилган ҳолда баҳолаш психиатрнинг эмас, балки педагогнинг диққатини жалб қилишини тақозо этади, гарчи акцентуация муаммосининг ўртача кўйилиши тарихи психиатрия ва психоневрологияга бориб тақалганда ҳам шундай ҳисобланади.

Немис психиатри К.Леонгард фикрича, 20-50% кишиларда баъзи характер хусусиятлари шу даражада кучлики, баъзан бир хил типдаги зиддият ва ҳиссий портлашларга олиб келиши мумкин.

Характер акцентуацияси – бирор хусусиятнинг бошқалари зарарига кучли ривожланиши ва атрофдагилар билан муносабатларнинг ёмонлашувига олиб келишидир. Характер акцентуацияси турли даражада енгил ва ҳатто психопатия даражасигача бўлиши мумкин. Ўсмирлар орасида характер акцентуацияси кўп (50-80%) учрайди.

К.Леонгард томонидан характер акцентуацияси муаммоси ўрганилиб уни шахсда намоён бўлишига қараб қуйидагилар таснифланади:

- ✓ **Гипертим тип** - ҳаддан ташқари алоқага киришувчан, кўп гапиради, имо ишора, мимикага бой, суҳбат мавзусини буриб юборишга мойил, кўпинча хизматга доир ва оммавий мажбуриятларни унутиб қўйганлиги сабабли зиддиятлар келиб чиқади.
- ✓ **Дистим тип** - камгап, мулоқотга киришишга қийналади, пессимист, зиддиятлардан ўзини олиб қочади, уйда ёлғиз қолишни ёқтиради.
- ✓ **Циклоид тип** - кайфияти тез ўзгаришга мойил, кайфияти яхши пайтда – гипертим, ёмон пайтда дистим типга ўхшаб қолади.
- ✓ **Кўзгалувчан тип** - мулоқотда пассив, вербал ва новербал реакциялари суст, қайсар, баъзан урушқоқ, кўпинча турли можароларнинг ташаббускори.
- ✓ **Кучайтирувчи тип** - камгап, ақл ўргатишни ёқтиради, юқори натижаларга эришишни хоҳлайди, тез хафа бўлади, шубҳаланувчан, касоскор. Кичик-кичик муаммоларни катталаштиришга, бўртиришга мойил.
- ✓ **Педант тип** - зиддиятларга кам қўшилади, кўпинча пассив ҳолатда бўлади, атрофдагиларга кўплаб расмий талаблар қўяди, тартибли, жиддий ишончли ходим.

- ✓ **Хавотирли тип** - камгап, одамови, ўзига ишонмайди, зиддиятлардан ўзини олиб қочади, тинчликсевар, ўз-ўзини танқид қилади. Топшириқларни вақтида бажаради.
- ✓ **Эмотив тип** - тор доирадаги кишилар билан мулоқотга киришишни ёқтирадилар, хафа бўлса ташқаридан сездирмасликка ҳаракат қилади, меҳрибон, ғамхўр, маъсулиятни ҳис қилади. Бошқаларнинг ютуқларидан қувонади.
- ✓ **Намойишкорона (демонстратив) тип** - мулоқотга тез киришади, етакчиликка интилади, ҳокимият ва мақтовни ёқтиради, бошқаларни ўзига жалб қила олади, ноёб тафаккурга, хулқ- атворга эга.
- ✓ **Экзалтирлашган тип.** Ўта мулоқотга киришувчан, кўп гапирди, қизиқувчан, дўстлари ва яқинларга эътиборли, бошқаларга ёрдам беради, дид-фаросатли, самимий.
- ✓ **Экстровеертлашган тип** - мулоқотга киришувчан, дўстлари кўп, зиддиятлардан ўзини олиб қочади, бошқаларни диққат билан эшитиш мумкин. Топшириқларни вақтида бажаради.
- ✓ **Интровеертлашган тип** - мулоқотга киришишга қийналади, «ичимдагини топ», фалсафий фикр юритишни ёқтиради, қатъиятли, эътиқоди мустаҳкам, қайсар, тафаккури қотиб қолган.

Тўғри ташкил этилган таълим-тарбия жараёнида характер акцентуациясини тарбиялаш ва тузатиш мумкин.

Характер типологияси

Психология тарихида характернинг типологиясини яратишга бир неча бор уриниб кўрилган. Немис психологи ва психиатри Э.Кречмер томонидан XX аср бошларида тавсия этилган типология энг машҳур ва дастлабки уринишлардан бири эди. Кейинчалик унинг ҳамкасблари У.Шелдон, Э.Фромм, К.Леонгард ва А.Е.Личколар томонидан ҳам шундай типологиялар тавсия этилган. Инсон характерининг барча типологиялари қуйидаги асосий ғояларга мувофиқ тарзда ташкил этилган.

1. Инсон характери унинг онтогенетик тараққиёти мобайнида намоён бўла бошлайди ва бутун ҳаёт давомида барқарор бўлиб боради.
2. Характер таркибига кирган хусусиятлар тасодифий уюшган эмас. Улар характер типологиясини тузиш имконини берувчи бир-биридан фарқ қилувчи типлардан иборат.
3. Мазкур типологияга кўра кўпчилик кишиларни маълум гуруҳларга бирлаштириш мумкин.

Э.Кречмер одам танасининг тузилиши ва конституциясига кўра, энг кўп учрайдиган учта типни ажратиб кўрсатган (астеник, атлетик, пикник). Уларнинг ҳар бири шахсни маълум характер типлари билан боғланган бўлса ҳам, аслида ҳеч қандай илмий асослаб бўлмади.

1. Астеник тип – Кречмер фикрича, унча катта бўлмаган гавда тузилишли, ўртача ёки ундан баландроқ бўйли, ориқ кишилардир. Астеникларнинг тана ва юз териси нозик, елкаси тор, ясси, мушаклари яхши ривожланмаган.

2. **Атлетик тип** – скелет ва мушаклар яхши ривожланган, ўртачадан юқори, баланд бўйли, кенг елкали, кучли кўкрак қафасли, бошини тик тутиб юрадиган кишилардир.

3. **Пикник тип** – бош, кўкрак қафаси ва қорин бўшлиғи яхши ривожланган, семиришга мойил, таянч-ҳаракат аъзолари яхши ривожланмаган кишилардир.

Э.Кречмер мазкур типлар билан айрим руҳий касаллик ўртасида мувофиқлик бор, деган фикрни илгари суради. Масалан, атлетик ва астеник типлар шизофренияга мойилроқ деб ҳисоблайди.

Э.Кречмер типологияси ҳаётий кузатишлар асосида хулосалар чиқариш орқали тузилган бўлса ҳам камчиликларга эга. Баъзи илмий тадқиқотлар маълум тана тузилишига эга кишилар руҳий касалликларга мойил эканлигини аниқлади ва характер акцентуацияси ҳақидаги фикрларни илгари суриш имконини берди.

Характер борасидаги назариялар.

Характер борасидаги таълимотлар тарихи узок ўтмишга бориб тақалади. Хусусан, Арасту ва Афлотун киши характерини башарасига қараб аниқлашни таклиф қилган эдилар. Уларнинг характерологияси асоси қанчалик содда бўлса, шунчалик ғаройиб фараз ётарди. Кишининг ташқи кўринишида қандайдир ҳайвон билан ўхшашлик белгисини топиш тавсия қилинарди, сўнгра эса унинг характерини ана шу ҳайвоннинг характери билан айнан бир хил деб қараш керак эди. Жумладан, Арастунинг айтиши бўйича, буқаники сингари йўғон бурун ишёқмасликни билдиради, чучқаникига ўхшаш тешиклари катта-катта кенг бурун аҳмоқликни, арслонники каби бурун мағрурликни, эчкилар, кўйлар, ва қуёнларники сингари жунининг майинлиги кўрқоқликни, шерлар ва ёввойи чучқаларники каби жуннинг дағаллиги ботирликни англатади.

Характерни аниқлашнинг бу ва шунга ўхшаш физиологик тизими ақл-садосини биз, масалан, ўрта асрлик Суриялик ёзувчи Абул-Фараж Бар Эбрейда кўрамиз. Унинг китобида шундай кўрсатма мужассамлашгандир: «Йўғон ва калта бўйли киши бўйвал сингари қаҳр ғазабга келиши мойиллигига эга». Узун ва ингичка бўйли кўрқоқлик аломати. Бундай киши буғу сингари хуркадиган бўладики, «Қайси бирининг бўйни жуда кичик бўлса, бури сингар маккор бўлади».

XVIII асрда Иоганн Каспар Лафатернинг физиологик тизими машҳур бўлиб кетди. У инсон боши «Қалбини кўрсатадиган ойна» бўлиб саналади ва унинг тузилишини, бош суягининг конфигурацияни, имо-ишорасини ўрганиш киши характерини ўрганишнинг асосий йўли деб ҳисоблади. Лафатер таниқли одамлар шахси устидан бир қатор оқилона кузатишлар қолдирди. Улар унинг илмий жиҳатдан мутлақо аҳамиятсиз, лекин жуда қизиқарли «Физиогномика» китобида йиғилгандир. Лафатернинг фикрига кўра, Гётенинг генийлиги ҳақида энг кўп даражада унинг, «бурни далолат берадики, у Гёте позициясининг «маҳсулдорлигини, мазмуни ва муҳаббатини - қайд этади».

Лафатернинг ўлиmidан кейин кўп ўтмай пайдо бўлган янги бактериологик таълимот френология деган ном олди.

Френология немис врачлари Франц Галлнинг номи билан боғлангандир. Галл таълимотининг асосида характернинг барча хусусиятлари бош миёна ярим шарларида ўзларининг қатъий ихтисослашган марказларга эга деган тасдиқ ётади. Бу фазилатларнинг ривожланиш даражаси миёнанинг тегишли қисмлари катталигига тўғридан-тўғри боғлиқдир. Галлнинг маслағига кўра, бош суяклари миёнанинг қавариқ ва чуқурча жойларига аниқ мос келганлиги учун ҳам, унинг руҳий белгиларини аниқ айтиб бериш учун кишининг бош суягига бир назар ташлаш ёки шунчаки бошнинг «Бўртик жойларини» ушлаб кўриш афтидан етарли бўлса керак.

Бу таълимотда умуман миёна ярим шарининг тузилиши шахс хусусиятларига боғлиқ бўлади, деган тўғри бошланғич фикрдан ташқари барчаси ниҳоят даражада нотўғридир.

Чарльз Дарвин ҳам ўзининг «Одамда ва ҳайвонларда ҳис-туйғуларнинг ифодаланиши тўғрисида» деган китобида ёзган эдики, физиогномистик «ҳар бир индивиднинг ўз шахсий қизиқишларига эришиб, фақат юзларидаги асосан маълум бир мускулларни қисқартириши, бу мускуллар кучлироқ ривожланган бўлиши мумкинлиги ва шунинг учун бу линиялар ва уларнинг одатдаги қисқаришидан пайдо бўладиган юз қисқариши анча чуқур ва кўзга кўринарли бўлиши мумкинлигини жиддий равишда билиши керак.

Дарвиннинг бу ғоялари кўпгина психологларнинг изланишлари учун асос бўлди. Улар ўзларининг физиогномик таълимотларини юз ифодасининг тавсифланиши ва тушунтирилиши ҳамда унинг юмшоқ тўқималари ҳолати асосига қурила бошладилар. Мимикани психологик жиҳатдан тушунтириб берадиган ўзига хос физиогномик маълумотлар тузилди.

Характернинг шаклланиши

Организмнинг наслий хусусиятлари характер хусусиятларининг пайдо бўлишидаги шартлардан биридир. Характер хусусиятлари ирсиятнинг биологик қонуниятлари билан эмас, балки ижтимоий қонуниятлар билан белгиланади (эгизаклар). Эгизаклар темперамент хусусиятлари жиҳатдан ўхшасалар ҳам характер хислатлари бир-биридан фарқ қилади. Характернинг ҳар бир хусусияти шахс муносабатлари билан боғлиқдир. Лекин, шахс муносабатлари ўз навбатида ижтимоий муносабатлар билан белгиланади. Кишининг характери туғма, доимий ва ўзгармайдиган нарса эмас. Ҳеч бир бола меҳнатсевар ёки дангаса, ростгўй ёки ёлғончи, кўрқоқ ёки жасур бўлиб туғилмайди. Ҳар бир одамнинг характери, темпераменти асосида, ижтимоий муҳит таъсири билан, тарбия, амалий фаолият жараёнида ва кишининг ўз-ўзини тарбиялаши билан тараққий қилиб, ўзгариб боради. Характернинг тараққиёти кишининг иродаси, ақл-идроки ва ҳиссиётларининг ривожланиб бориши билан мустаҳкам боғлиқдир.

Кишининг бутун ҳаёти давомида унинг характери таркиб топишига ижтимоий муҳит, аввало шу киши билан бирга яшаб турган ва ишлаб келган

жамоа катта таъсир кўрсатади. Кичик болаларда характернинг таркиб топишида тақлиднинг роли катта. Болалар ота-онасига, яқин кишиларига ва катталарга ўхшашликка ҳаракат қилади. Улар катталарнинг юриш-туришлари, дастурхон атрофида ўзини тутиши ва бошқаларга тақлид қиладилар, кичиклар ва жониворларга муносабатларини кузатадилар. Ота-оналар ва ўқитувчилар, умуман катта ёшдагилар ҳаммаси ўзларига ҳам эътибор билан қарашлари, ўзларида ижобий характер хислатларини ҳар доим тарбиялаб боришлари лозим.

Болаларда ижобий, иродавий ва ахлоқий сифатларни тарбиялаб етказмоқ учун ота-оналар ва тарбиячиларнинг ўзлари бундай сифатларга эга бўлишлари лозим. Характернинг ўсишида тарбия ва ўз-ўзини тарбиялашнинг роли катта. Ўсиб келаётган ёш авлоднинг характери, аввало оилада ва мактабда тарбияланади. Болаларнинг характерини тарбиялашда катта маъсулиятли вазифа ота-оналар, ўқитувчилар ва болалар боғчаси тарбиячилари зиммасига тушади. Характерни тарбиялашда педагог боланинг темпераменти ижобий ва салбий томонларини яхши билиши лозим. Характерни тарбиялаш, жумладан, темпераментнинг ижобий томонларини ўстиришдан, унинг салбий томонларини йўқотишдан ва бу салбий томонларни характернинг ижобий хислатлари билан алмаштиришдан иборат. Характернинг салбий томонларини йўқотиш, ижобий томонларини тарбиялаш учун тарбияланувчининг ўз темпераментини ўзи идора қилишига ўргатиши лозим. Ўз темпераментини идора қила билиш характернинг ижобий хислатидир.

Бола характерининг таркиб топишида жамоанинг тарбияловчи роли ниҳоятда катта. Инсон якка, бир-биридан ажралган тарзда ҳаёт кечирмайди, муайян жамоада, яъни муайян оилада, мактабда, цехда ва ҳоказоларда ҳаёт кечиради. Жамоа шахс билан жамият ўртасидаги боғловчи бўғиндир. Ҳар бир ўқитувчи ва тарбиячи бола характерининг айрим хислатларини тарбиялашда фақат жамоа орқали таъсир қилиб, ижобий натижаларга эришиши мумкин.

Характернинг ташаббускорлик, қатъиятлилик, дадиллик, саботлилик сингари ижобий хислатлари болалар боғчасида ўйин фаолиятида таркиб топа бошлайди. Тўғри уюштирилган мактаб жамоаси шароитида ўқувчиларда уюшқоқлик, интизом, саранжом-саришталик, ўз-ўзини тута билиш, ўзини идора қилиш, ўзига нисбатан талабчан бўлиш каби характер хислатлари тарбияланиб етишади. Киши жамоада бир-бир билан алоқа қилиш жараёнида бошқаларнинг ва ўзининг характер хусусиятларини билиб олади. Характерни бир хили ижобий, бошқа бир хили салбий эканлигини ажратиб олади. Бундай шароит кишини ўз характерини ўзи тарбиялаш, жумладан, ўз характерини қайтадан тарбиялашни йўлга солади.

Ҳар бир киши маълум ёшдан бошлаб ўз характери ва унинг сифатлари учун ўзи жавобгардир. Ўз характерини тарбиялашда киши аввало яхши фазилатларини кўзда тутмоғи лозим. Ўз камчиликларига иқрор бўлиш камчиликларини йўқотишга бошлайди.

Мустақил ишлаш учун тавсия этилаётган мавзулар

1. Характер ҳақида тушунча.
2. Характер типологияси.
3. Характер акцентуацияси.
4. Характер таркиби.
5. Характернинг шаклланиши.
6. Характер тузилиши ва хусусиятлари.
7. Характер борасидаги таълимотлар тарихида.

Назорат саволлари

1. Характер тушунчасининг мазмунини изоҳланг?
2. Характернинг физиологик асосларини изоҳланг?
3. Характер типологиясининг мазмуни нималарда кўринади?
4. Характер акцентуациясининг мазмуни нималарда кўринади?
5. Характер таркибини нималар ташкил қилади?
6. Характернинг шаклланиши.га таъсир этувчи омилларни кўрсатинг?

ҚОБИЛИЯТ

Қобилият ҳақида тушунча.

Қобилият инсоннинг шундай психологик хусусиятидирки, билим, кўникма, малака ошириш шу хусусиятларга боғлиқ бўлади. Лекин, бу хусусиятларнинг ўзи бу билим ва кўникмаларга тааллуқли бўлмайди. Малака, кўникма ва билишларга нисбатан одамнинг қобилиятлари қандайдир имконият тарзида бўлади. Қобилиятлар имкониятлардан иборат бўлиб, бирор бир ишдаги маҳорат даражаси ҳақиқатдир. Болада намоён бўладиган мусиқага қобилияти унинг мусиқачи бўлиши учун имкониятлар, махсус таълим берилиши, қатъийлик, саломатлигининг яхши бўлиши, мусиқа асбоби, ноталар ва бошқа кўпгина шароитлар бўлиши керак. Буларсиз қобилиятлар тараққий этмай турибқоқ сўниб кетиши мумкин.

Қобилиятлар фақат фаолиятда намоён бўлади. Шунда ҳам фақат ана шу қобилиятларсиз амалга оширилиши мумкин бўлмаган фаолиятлардагина намоён бўлади. Ўқувчида ҳам зарурий кўникма ва малака тизими ҳамда мустаҳкам билимлар таркиб топиш услублари йўқлигига асосланиб жиддий текшириб кўрилса, шошилиш равишида унда қобилиятлар йўқ, деб хулоса чиқариш педагогнинг жиддий психологик хатоси бўлади.

Масалан, Альберт Эйнштейн ўрта мактабда унча яхши ўқимайдиган ўқувчи ҳисобланган ва унинг келажакда гениал бўлишидан ҳеч нарса далолат бермас эди.

Қобилият билим ва малакаларнинг ўзида кўринмайди, балки уларни эгаллаш тизимида намоён бўлади яъни, бошқача қилиб айтганда мазкур фаолият учун муҳим бўлган билим ва кўникмаларни ўзлаштириш жараёнида турли шароитларда қанчалик тез, чуқур, енгил ва мустаҳкам амалга оширишида намоён бўлади.

Қобилиятлар индивидуал психологик хусусиятлар бўлиши билан ақл сифатлари хотира хусусиятларига, ҳиссий хусусиятлар ва шу қабиларни қарама-қарши қўйиб бўлмайди, ҳамда қобилиятларни шахснинг бу хусусиятлари билан бир қаторга қўйиш ҳам мумкин эмас. Агар шу сифатларнинг бирортаси ёки уларнинг йиғиндиси фаолият талабларига жавоб берса ёки бу талаблар таъсири билан таркиб топса бу шахснинг мазкур индивидуал хусусиятларини қобилиятлар деб ҳисоблашига асос бўлади.

Қобилият кишининг психологик ва физиологик тузилиши хусусиятидир. Қобилият билим олиш учун зарурий шарт шароит бўлиб, шунинг билан бирга у маълум даражада билим олиш маҳсули ҳамдир. Умумий ва махсус билимларни ўзлаштириш, шунингдек, касбий кўникмаларни эгаллаб олиш жараёнида қобилият мукамаллашиб ва ривожланиб боради. Қобилиятга яқинроқ турадиган тушунчалар кўникма ва малакадир. Улар фаолият механизмини ташкил қиладилар. Ҳамда улар

қобилият билан биргаликда маҳоратга эришишни таъминлайдиларки, бунинг натижасида меҳнатда катта ютуқлар қўлга киритилади. Қобилиятли, аммо ношут инсон кўп нарсага эриша олмайди. Қобилият кўникмада рўёбга чиқади.

Дарҳақиқат, қобилиятли кишининг кўникма ва малакалари кўп қиррали ва мукаммаллашган бўлади. Шунинг билан бирга кўникма ва малалакалар етишмаган қобилиятни бир мунча тўлдириш ёки ундаги камчиликни тугатиш мумкин. Кўникмаларни умумлашмаси мохирлик деб аталади. Мохирлик бу энди қобилиятнинг ўзгинасидир. Демак, қобилият кўникма ва малакаларнинг пайдо бўлиши жараёнида шаклланади.

Ҳар қандай қобилият ҳам мураккаб бўлиб, у кишига турли туман талаблар қўяди. Агар шахс хусусиятлари тизими шу талабга жавоб бера олса киши фаолиятни муваффақият билан амалга ошириш учун ўз қобилиятлилигини кўрсата олади, агарда хусусиятлардан қайси бири ривожланмаган бўлса, шахс меҳнатнинг муайян турига нисбатан ҳам қобилиятли деб баҳоланади. Ҳар бир қобилиятнинг ўзига хос тузилиши мавжуд. Қобилият таркибида таянч ва етакчи хусусиятларни, муайян асосий ёки ёрдамчи хусусиятларни фарқ қилиш лозим.

Барча қобилиятлар учун асосий таянч хусусият кузатувчанлик, билиш кўникмасидир. Бу индивидуал нарсанинг ўзига хос томони, ижодий фаолият учун бошланғич материални кўра билиш демакдир. Қобилиятнинг етакчи хусусияти ижодий тасаввур қилишлик.

Қуйидагиларни ёрдамчи хусусият деб ҳисоблаш мумкин: хотира (у фаолият талабларига мувофиқ равишда ўзига хос тузилишда бўлади), эмоционаллик, яъни ҳис туйғуга берилувчанлик (бу хусусият шахснинг фаолиятини оширади) ва шунга ўхшашлар. Амалий фаолиятнинг баъзи кўринишларида шахснинг иродаси олдинги ўринга чиқади. Қобилият тузилишидаги турли хусусиятларнинг таркиби фаолиятнинг турли даврларида ёки ижодиётнинг босқичларида турлича бўлиши мумкин. Демак, тузилиш ҳам барқарор, ҳам ўзгарувчандир

Қобилиятларнинг миқдор ва сифат тавсифи

Психологияда қобилиятлар индивидуал психологик хусусиятлар сифатида тавсифланади ва бунинг асосида тафовутланадиган ҳислатлар фазилатлар ётади. Шунинг учун ҳар бир шахсда бир хил натижа бир хил сифат кутиш мумкин эмас, чунки инсонлар ўз қобилиятлари бўйича бир-бирларидан муайян даражада фарқ қиладилар, бинобарин улар ўртасидаги фарқлар сифат ва миқдор жиҳатидан бўлиши мумкин.

Қобилиятларнинг сифат тавсифи шахснинг қайси индивидуал психологик хусусиятлари фаолият муваффақиятларининг мажбурий шарти тариқасида хизмат қилишини англатади. Уларнинг миқдор тавсифи эса фаолиятга қўйиладиган талабларни шахс томонидан қай йўсинда бажариш имконияти мавжудлигини билдиради, яъни мазкур инсон бошқа одамларга қараганда малака, билимлардан нечоғлик тез, енгил, пухта фойдалана олишини намойиш қилади.

Ўқувчининг қобилиятлари нимага намоён бўлишини ва бинобарин ўқувчи шахсини қандай индивидуал психологик хусусиятлари фаолиятни қай даражада бажариш қобилиятига эга эканлиги, яъни ўқувчининг бошқаларга нисбатан малака ва билимларни қанчалик тез, енгил ва мустаҳкам эгаллаб олишини билиш педагог учун муҳимдир.

Қобилият хусусиятларининг сифат томонидан қаралиши мақсадга ҳар турли йўллар билан боришга имкон берувчи «ўзгарувчан миқдор» тўплами сифатида, фаолият муваффақиятини таъминловчи инсон психологик хусусиятларининг йиғиндиси сифатида кўрилади. Бир хусусиятларни ўрнини иккинчи бир хусусиятлар билан босишнинг кенг имкониятлари мавжуд, буни одам ўзида чиндан қатъийлик билан ишлаш орқали ривожлантириши мумкин. Педагог ва психолог Сколовинский кўр-кар Ольга Скороходовада фақат илмий ходимлик қобилиятини эмас, балки адабий қобилият билан, бошқариш ёрдами билан тўлдириш хусусияти ҳар бир одам олдида касб танлаш ва уни такомиллаштиришнинг ниҳоятда кенг имкониятларини очиб беради.

Қобилиятларнинг сифат жиҳатдан тавсифи одам меҳнат фаолиятининг қайси соҳасида (педагог, спорт, савдо ва бошқалар) енгиллик билан «ўзини топа олади» ва қандай қилиб катта ютуқ ва натижаларга эриша олади деган саволга жавоб бериш имкониятини беради. Қобилиятларни миқдор тавсифи ва уларни ўлчаш муаммоси билан кўпроқ чет эл психологлари (Кэттелл, Термен, Спирмен) ва бошқалар шуғулланганлар. Улар катталарда қобилиятни ўлчаш усули сифатида ақлий истеъдод тестларидан фойдаланганлар. Боланинг ақлий истеъдод коэффициентини

I Q ақлий ёши

Боланинг ҳақиқий ёши

Бу усул одамнинг ақлий қобилиятлар эгаси эканлигини эмас, балки одамда қобилиятлар билан аралаштириб бўлмайдиган бирор бир хилдаги маълумотлар, кўникма ва малакалар борлигини намоён қилади.

Л.С.Виготский бу усулни танқид қилиб, ўзининг келажак тараққиёт зонасини белгилаш «методи» деб аталадиган усулини таклиф қилди. Қобилиятлар одамнинг фаолиятидан ташқарида мавжуд бўлмайди. Қобилиятларнинг таркиб топиши эса таълим тарбия жараёнида боланинг ютуқлари тезлигида намоён бўлади.

Қобилиятлар таснифи

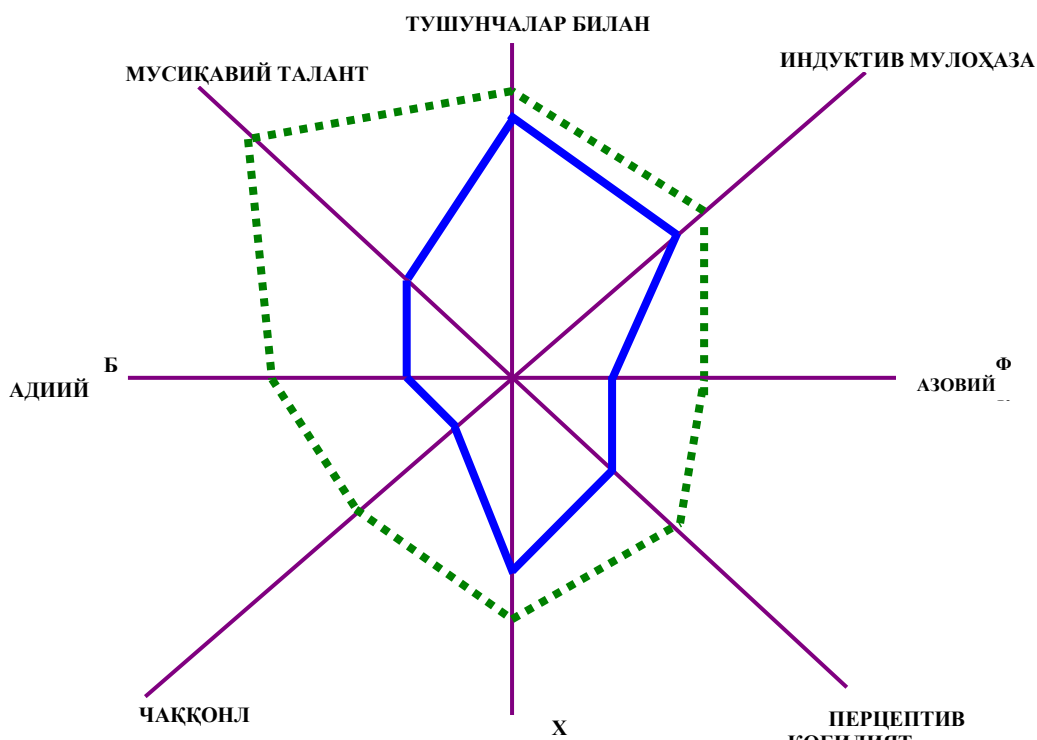
Психология фанида қобилиятлар қуйидагича тавсифланади.

1. **Табиий қобилиятлар** одамлар ва ҳайвонлар учун хос бўлиб, идрок қилиш хотирада сақлаш, оддий мулоқотга кириша олиш шулар жумласидандир. Биологик жиҳатдан асосланган бу қобилиятлар асосини шартли рефлекслар ҳосил бўлиш жараёни ташкил этади. Инсондаги ва юксак даражада ривожланган ҳайвонлардаги бу қобилиятлар бир-биридан фарқ қилади.

2. **Махсус инсоний қобилиятлар** ижтимоий-тарихий табиатга эга бўлиб, ижтимоий ҳаёт ва тараққиётни таъминлайди. Махсус инсоний қобилиятлар ўз навбатида умумий ва хусусий қобилиятларга бўлинади.

Умумий қобилиятлар инсоннинг турли фаолиятлари муваффақиятини таъминловчи ақлий қобилиятлар хотира ва нутқнинг ривожланганлиги, қўл ҳаракатларини аниқлиги ва бошқа хусусиятлардан иборат. Хусусий қобилиятлар алоҳида олинган бир фаолиятнинг муваффақиятини таъминлайди. Бу қобилиятлар алоҳида мулоқотнинг бўлинишини тақозо этади. Масалан, математика, техника, бадиий ижодий, спортга бўлган қобилиятлар шулар жумласидандир.

Айрим адабиётларда умумий қобилиятлар моҳияти турлича талқин қилинади. Жумладан, умумий қобилият деганда муваффақиятли равишда билим олишни таъминлайдиган шахснинг юксак интеллектуал тараққиёти тушунилади. Бироқ бундай тушунча тор ва нотўғридир, чунки интеллектуал тараққиёт фақат ихтиёрий фаолият учун умуман талаб қилинади, холос. Умумий қобилият фаолиятнинг ҳамма турларига жумладан амалий фаолиятга ҳам таъсир қилади, деб ҳисобловчи психологлар топилди. Аммо бу фикрда қарама-қаршилик мавжуд, агар умумий қобилият универсал аҳамиятга эга бўлган экан, унда қандайдир махсус қобилиятлар ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

Ниҳоят, шундай психологлар ҳам борки, улар фақат махсус қобилиятларни тан оладилар. Умумий қобилият ҳақида гапирганда ҳам махсус қобилиятлар йиғиндиси таъсирини кўзда тутадилар. Кишининг турли-туман фаолиятлари орасида биттаси асосий ёки етакчи фаолият шароитида шахснинг махсус тараққиётини белгиловчи фаолият бўлиб ажралиб туради. Бу фаолият туғма специфик зехн нишонларига мос тушиши мумкин.

Ҳамма махсус қобилиятларни, инсон фаолиятининг асосий турларини уч турга: фан, санъат, амалиётга ажратиш мумкин. Шунга биноан

қобилиятни миллий, бадий ва амалий деб классификациялаш мумкин. Бу турларнинг ҳар бири ўз навбатида майда турларга бўлинади.

Илмий қобилият абстракт, эвристик фикрлашнинг юксак ривожланган бўлишини, оғзаки мантиқий хотирани, қатъият ва сабр-тоқатни талаб қилади. Бу қобилиятга қуйидаги майда қобилиятлар киради: физик, математик қобилият, химия, философия, тарих, биология фанларига нисбатан бўлган қобилиятлар.

Бадий қобилият сенсор образли фикрлашнинг алоҳида ривожланган бўлимини, ўткир эмоционал таъсирчанлик ва реактивликни талаб қилади. Бу қобилиятга тасвирлаш, муסיқавий, артистик ва адабий қобилиятлар киради.

Амалий қобилият практик ақлнинг юксак даражада ривожланганлигини, фаҳм-фаросатнинг кучлилиги, ирода ва етук киришувчанликни ўз ичига олади. Амалий қобилиятга конструктив-техникавий қобилият, бошқарувчанлик қобилияти, шу жумладан ташкилотчилик ва бошқалар киради.

Назарий ва амалий қобилиятлар ҳам инсон қобилиятларидан бўлиб, назарий қобилиятлар мавҳум, мантиқий ҳаракатларга мойилликда намоён бўлади.

Ўқув қобилиятлари билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштириш, шахс-шаклланиши, педагогик таъсирлар самарадорлигини ортишида ижобий роль ўйнайди.

Ижодий қобилиятлар моддий ва маънавий маданият асарларини яратиш, янги ғоя, кашфиёт ва янгиликлар ечишда намоён бўлади.

Қобилиятлар таркиби

Одам эгаллайдиган фаолият унинг хусусиятларига юксак талаблар қўяди. Бу талабларни қандайдир битта сифат тараққиётининг жуда юксак даражасида бўлса ҳам қондира олмайди. Қобилиятлар мураккаб тузилишга эга бўлган психик сифатлар йиғиндисидан иборатдир. Қобилиятлар таркиби аниқ фаолият талаби билан белгиланади ва ҳар турдаги фаолиятлар учун турлича бўлади. Масалан, математик қобилият, адабий қобилият, педагогик, муסיқавий, ихтирочилик ва шифокорлик қобилиятлари тузилиши махсус таркибга эга. Аниқ қобилиятлар таркибини ташкил қилувчи шахснинг хислатлари орасида айримлари етакчи ўринни эгалласа, айримлари ёрдамчилик ролини эгаллайди. Масалан, педагогик қобилиятлар таркибида етакчи сифат педагогик такт, кузатувчанлик, болаларни севиш, уларга нисбатан юксак талабчанлик, билимларни беришга эҳтиёж, ёрдамчи тарзда ташкилотчилик қобилияти ҳисобланади. Ҳар турли қобилиятларда бир эмас, балки бир неча турдаги фаолият турлари талабларига жавоб берадиган бирмунча умумий сифатларни ажратишимиз мумкин, бундан ташқари, мазкур фаолиятни бир мунча торроқ доираси учун жавоб берувчи махсус сифатларни ажратишимиз мумкин. Бу нарса уларда ҳар томонлама қобилиятлар борлиги, ҳар турли касблар, машғулотларнинг кенг соҳаларига доир умумий қобилиятлар борлиги ҳақида гапириш имконини беради. Бу иккинчи сигналлар тизими ҳақидаги таълимот билан боғлиқдир.

Шахс эгаллаши шарт ҳисобланган фаолият, у ҳоҳ таълим, ҳоҳ меҳнат, ҳоҳ ўйин, ҳоҳ спорт бўлишидан қатъи назар унинг билиш жараёнларига, ақлий ҳислатларига, ҳиссий-иродавий жабҳаларига, сенсомотор соҳасига, характерологик хусусиятларига муайян талаблар қўяди ва уларнинг ҳамкорлигидаги саъи-ҳаракати туфайли муваффақиятларга эришилади. Психологик маълумотларга қараганда, инсондаги юксак кўрсаткичга эришган сифат қанчалик устуворликка эга бўлмасин, у талабларни қондириш имкониятига эга бўлмайди. Айрим ҳолларда алоҳида намоён бўлган психик хусусият (ҳислат) фаолиятнинг юксак маҳсулдорлиги ва самарадорлигини таъминлаш қурбига эга, у қобилиятлар уддалай оладиган имконият билан баб-баравар куч-қувват тариқасида вужудга келади, деган фараз ўзини оқламайди. Шунинг учун қобилиятлар мураккаб тузилишга эга бўлган психик сифатлар (ҳислатлар) мажмуасидир дейиш жуда ўринлидир.

Қобилиятлар сифатида рўёбга чиқадиган психик ҳислатлар мажмуасининг тузилиши яққол ва алоҳида фаолият талаби билан белгиланганлик туфайли ҳар қайси турдаги фаолиятлар учун ўзига хос тарзда қўйилиши айнан ҳақиқатдир. Бунинг учун айрим мисолларни таҳлил қилиб ўтамиз.

1) **Математик қобилият** математик материалларни умумлаштириш, мулоҳаза юритиш жараёнини қисқартириш, математик иш амалларини камайтириш, масалани идрок қилиш билан натижаси ўртасида алоқа ўрнатиш, тўғри ва тескари фикр юритишдаги енгиллик, унумлилиқ, масала ечишда фикр юритишни эпчиллиги кабилар.

2) **Адабий қобилият** нафосат ҳисларининг юксак тараққиёти даражаси хотирада ёрқин кўргазмали образларнинг жонлигини, «тил зеҳни», беҳисоб хаёлан руҳиятга қизиқувчанлик, интилувчанлик ва бошқалар. Ажратиб кўрсатилган қобилиятлар таркибидан кўриниб турибдики, математик ва адабий қобилиятлар ўзаро бир-бирига ўхшамаган манбалари билан тафовутга эгадир. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, педагогик, мусиқавий, техник, конструкторлик, тиббий қобилиятлар ва шунга ўхшаш қобилиятлар тузилиши махсус хусусиятга эга бўлиб касбий аҳамият касб этиши мумкин.

Рус олими И.П.Павлов ўз таълимотида «бадий», «фикрловчи», «ўрта» типларга ажратилган шахсларнинг ана шу учта типдан биттасига таалуқли эканлигини тавсифлаб беради. Муаллиф ушбу типологияни яратишда олий нерв фаолиятининг биринчи ва иккинчи сигнал тизимидан иборатлиги тўғрисидаги таълимотга асосланади. Биринчи сигналлар тизими образлар, эмоциялардан ва иккинчи сигналлар тизими эса образлар ҳақида сўзлар орқали сигнал беришдан иборатдир. Иккинчи сигнал тизими И.П.Павлов томонидан «сигналларнинг сигнали» деб номланган эди. Ушбу типологияни осонроқ қилиб қуйидагича тушунтириш мумкин:

1) шахс фаолиятида биринчи сигналлар тизимининг сигналлари нисбатан устунлик қилса, бу инсон «бадий» типга таалуқлидир;

2) мабодо «сигналларнинг сигнали» нисбатан устувор бўлса, бу шахс «фикрловчи» типга мансубдир;

3) агарда ҳар иккала сигналлар аралашиб кетган бўлса (бирортасининг устунлиги сезилмаса) бу инсон “*аралаши*” типга мансуб одамдир.

Типологиянинг ўзига хос томонлари қисқача ифодаланганда ёки тавсиф қилинганда куйидагилар намоён бўлади:

1. «*Бадий тип*» учун бевосита у таасуротлар жонли тасаввур, ёрқин идрок, ҳис-туйғулар (эмоциялар) натижасида вужудга келадиган образларнинг ёрқинлиги хосдир.

2. «*Фикрловчи тип*» учун мавҳумларнинг, мантиқий тизимларнинг, назарий мулоҳазаларнинг, методологик муаммоларнинг устунлиги мувофиқдир.

Бадий типнинг мавжудлиги ақлий фаолиятнинг заифлиги ёки ақлнинг енгилмаслигини билдирмайди, лекин бу ўринда гап психика образли жабҳаларини фикрловчи томонлари устидан нисбатан устуворлиги ҳақида беради. Бироқ шуни таъкидлаш жоизки, шахснинг иккинчи сигналлар тизимидан устунлик қилади ва бу устуворлик мутлоқлик хусусиятига эгадир. Маълумки, инсонларнинг ҳаёт ва фаолиятларида тил билан тафаккурнинг ўрни ҳал қилувчи аҳамият касб этади, шахс томонидан борлиқнинг акс эттириш жараёни сўзлар, фикрлов воситасида рўёбга чиқарилади.

Қобилиятларнинг табиий асослари

Одатда қобилиятлар инсонга шахснинг барча индивидуал психологик хусусиятлари каби табиат томонидан туғма равишда тайёр ҳолда берилмайди. Балки ҳаёт давомида ва фаолият жараёнида шаклланади. Илмий психология қобилиятларнинг туғмалиги назариясини инкор этиб шахс қобилиятларининг номаълум табиий омиллар томонидан азалий белгиланиши тўғрисидаги тасаввурларга қарши зарба беради.

Қобилиятнинг туғмалигини инкор қилиш абсолют табиатга эга эмас. Психологияда қобилиятнинг туғма эканлигини тан олинмас экан, бу билан миянинг тузилиши билан боғлиқ бўлган дифференциал хусусиятларнинг туғмалигини инкор қилмайди. Қобилият тараққиётининг дастлабки табиий шарти сифатида намоён бўладиган мия тузилишининг сезги аъзоларига ва функционал хусусиятларига лаёқат деб аталади. Лаёқат кўп қирралидир. Шахс томонидан қўйилган талабларнинг табиатига боғлиқ равишда айнан бир хил лаёқатлар асосида ҳар хил қобилиятлар ривожланиши мумкин.

Ф. А. Галлнинг фикрича, одамнинг ҳамма қобилиятлари “ақл” ва “қобилият” сифатлари мия ярим шарларида ўзининг махсус қатъи й марказларига эга, яъни бу сифатларнинг тараққиёт даражаси мия тегишли қисмларининг миқдорига тўғридан - тўғри боғлиқдир. Шунинг учун одамнинг калла суягига бир қараш ёки бошидаги дўмбоқчаларни шунчаки пайпаслаб кўриш орқали гўё одамнинг қобилиятларини аниқласа бўлади. Лаёқатнинг мия миқдори, массаси ва оғирлигига боғлиқлиги ҳақидаги фараз ҳам бекор қилинган. Катта ёшдаги одам миясининг ўртача оғирлиги 1400 граммга яқин бўлади. У.С. Тургенев миясининг оғирлиги 2001 грамм, Д.Г Байронники 1800 граммни, машҳур химик Ю.Либихники 1360 граммни, ёзувчи А.Франсники 1017 граммни ташкил қилган. Энг катта мия ақлий жиҳатдан нуқсонли бор одамга тааллуқли эканлиги аниқланган.

1675 йилда Ф.Гальтоннинг “Талантнинг ирсиятга боғлиқлиги қонунлари ва оқибатлари” деган китоби нашр этилди. Бунда муаллиф бир неча юзлаб машҳур кишиларнинг қариндошлик алоқаларини ўрганиб, талант ота-онадан ирсият йўли орқали ўтади деган хулосага келган. Бирок Гальтоннинг хулосалари илмий жиҳатдан асосланмаган эди. Бахлар оиласида муסיқага бўлган талант даставвал 1550 йилда маълум бўлган. Бу талант 1800 йилларда яшаган қандайдир Регина Сусанадан сўнг тамом бўлган. Умуман Бахлар оиласида 57 дан кўп муסיқачи бўлган. Уларнинг 20 таси машҳур бўлган.

Бенд деган скрипкачилар оиласида 9 та машҳур муסיқачи бўлган. Гойдон оиласида 2 та машҳур муסיқачи бўлган. Кўпчилик ҳолларда машҳур одамларнинг насл-насабларини ўрганиш биологик ирсиятдан эмас, балки ҳаёт шароитининг наслдан наслга ўтишидан, яъни қобилиятлар тараққиётига ёрдам беришдан эканлиги маълум бўлади.

XX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган лаёқатли миянинг микротузилиши ва сезги аъзолари билан боғловчи фараз маҳсулдор бўлиб ҳисобланади. Мия ҳужайраларини тадқиқ этиш истеъдодли нерв ҳужайраларининг морфологик ва функционал хусусиятларида фарқ борлигини аниқлаш мумкинлиги фараз қилинади. Лаёқатлар билан нерв жараёнларининг айрим дифференциал хусусиятлари ҳамда олий нерв фаолиятининг типлари ўртасида боғлиқлик мавжудлиги тўғрисида фараз ҳам ҳақиқатга яқиндир.

Рус психологи Б.М.Теплов ва унинг шогирдлари ишларида олий нерв фаолияти типларининг хислатлари таъсири туфайли шахс қобилиятларининг тузилишида қандайдир сифат хусусиятлари пайдо бўлишини аниқлашга уринишган. Жумладан, нерв тизимининг алоҳида сезгирлиги маълум қобилият нишонаси сифатида вужудга келиши мумкин.

Қобилиятнинг табиий шарти, лаёқати нерв тизимининг тузилиши ва функцияларининг хусусиятлари таркибида эканлиги ҳақидаги барча морфологик ва функционаллик сифатлар сингари умумгенетика қонунларига бўйсунуш фаразининг ҳаққонийлигини далиллайди. Ф.Гальтоннинг ирсият қонунлари тўғрисидаги ғоя қобилиятнинг табиий шартланган хусусиятлари тавсифини очиқ бера олмайди. Чунки унда далилга муҳтож жуда кўп ўринлар мавжуддир. Шунинг учун қобилият табиатини биологик ирсиятдан эмас, балки турмуш муҳитининг наслдан наслга ўтишидан қидириш мақсадга мувофиқдир, агарда инсоннинг тараққиёти ижтимоий-тарихий қонунлар билан бошқарилиши тан олинар экан, қобилиятнинг тараққиёти биологик ирсият қонунларга бўйсунуши мумкин эмас.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосланган ҳолда хулоса қилиш мумкинки, қобилият ва лаёқатлар табиий заминга боғлиқ бўлса-да, лекин улар фақат табиатнинг инъоми эмас, балки инсоният тарихий тараққиётининг бебаҳо маҳсулидир. Худди шу боис қобилиятларнинг намоён бўлиши шахслар томонидан ижтимоий эҳтиёжларни қондириш давомида ижтимоий шартланган билимлар ва кўникмаларни таркиб топтиришнинг яққол усулларига бевосита боғлиқдир. Шунинг учун қобилиятлар тараққиётининг

узлуксиз таълим тизимига боғлиқ эканлигини таъкидлаб ўтиш муҳим аҳамиятга эга.

Талантнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши

Талантнинг ижтимоий тарихий, табиий нуқтаи назардан талқини қобилиятлар тараққиётининг юксак босқичи эканлигидан далолат беради. Талант юнонча қимматбаҳо, ноёб нарса, ирсий табиий хислат деган маънони англатиб, муайян фаолиятнинг муваффақиятли ва ижодий равишда бажарилишини таъминлайдиган қобилият ҳамда истеъдодлар мажмуасидан иборат индивидуал хусусиятдир. Психологик адабиётларда унга турлича таъриф берилишига қарамай, уларда асосий белгилар таъкидлаб ўтилади, чунончи шахсга қандайдир мураккаб меҳнат фаолиятининг муваффақиятли, мустақил ва оригинал тарзда бажариш имконини берадиган қобилиятлар мажмуасига талант дейилади.

Талантнинг асосий белгилари:

- а) муваффақиятни таъминлаш;
- б) фаолиятни мустақил бажариш;
- в) оригиналлик унсурининг мавжудлиги қобилият ҳамда истеъдодлар йиғиндисидан иборат эканлиги;
- д) индивидуал психологик хислатлилиги;
- е) ижтимоий турмушни ўзгартирувчи яратувчилик имконияти кабилар;

Психологик маълумотларни умумлаштирган ҳолда икки хил хусусиятли фикрни алоҳида таъкидлаб ўтиш талант тузилишини яхшироқ тушуниш имкониятини яратади.

1) талант-бу шахс психик хислатларининг шундай бирикмасидирки, уни а) алоҳида ягона махсус қобилият билан; б) хотиранинг юксак маҳсулдорлиги орқали; в) хатто ноёб сифат тариқасида ўлчаб бўлмайди.

2) шахсда у ёки бу қобилиятнинг мавжуд эканлиги ҳамда етарли даражада тараққий этганлиги талантнинг мураккаб таркибига кирувчи бошқа қобилиятларнинг жадал такомиллашуви орқали уларнинг ўрнини босиб юбориши (конпенсация қилиш) мумкин.

Москванинг умумий ва педагогик психология институти ходимлари томонидан ўқувчиларнинг таланти, истеъдод тушунчаси ўрганилган. Аниқланган муҳим қобилиятлар йиғиндиси ақл истеъдод тузилишини вужудга келтирилган. Илмий тадқиқотчиларнинг фикрича, юксак истеъдод куйидагича босқичлардан иборат бўлиши мумкин:

А) бундай шахснинг биринчи хусусияти зийраклик, шайлик, жиддий фаолиятни бажаришга тайёр туришликдир.

Б) шахснинг иккинчи хусусияти унинг меҳнатга тайёргарлиги (меҳнатга мойиллиги, меҳнатга интилиши, меҳнатнинг эҳтиёжга айланиши)дир.

В) инсоннинг учинчи хусусияти унда тафаккур хусусиятлари ва фикр юритишнинг тезлиги, ақлнинг тартиблиги, таҳлил ва умумлаштиришнинг юқори имкониятлари, ақлнинг маҳсулдорлиги. Маълумотлар таҳлилининг кўрсатишича, махсус истеъдод тузилиши юқоридаги сифатлардан ташқари

аниқ фаолият талабларига мувофиқ келувчи бир қатор қобилиятлар билан тўлдирилади.

Талант ўзининг умумий ва махсус сифатлари йиғиндиси билан ижодий ютуқ имкониятининг айниятидир. Талант маҳоратнинг дастлабки шarti ҳисобланса-да лекин улар бир-бирларидан муайян даражада тафовутланади. Талант – катта ижодий ва зўр меҳнат маҳсулидир. Меҳнат эса ҳаётий тажриба кўникмаларнинг зарурий мажмуаси манбаидир. Ижодиётнинг шarti ва ҳаётий тажриба зарурий кўникма малакалар йиғиндисининг мавжудлигидир. Ижодий фаолият талантнинг ажралмас қисми ҳисобланиб, бунда руҳланиш деб номланган психологик ҳолат алоҳида аҳамият касб этади. Руҳланиш эса фаолият маҳсулдорлиги ортишига қаратилган ижодий лаҳзадан иборатдир. Талант имконият тариқасида психологик ҳодиса ҳисобланса, у ҳолда маҳорат ҳақиқатга айланган имконият гавдаланишидир. Психологик нуқтаи назардан ҳақиқий маҳорат бу шахс талантининг фаолиятда намоён бўлишидир.

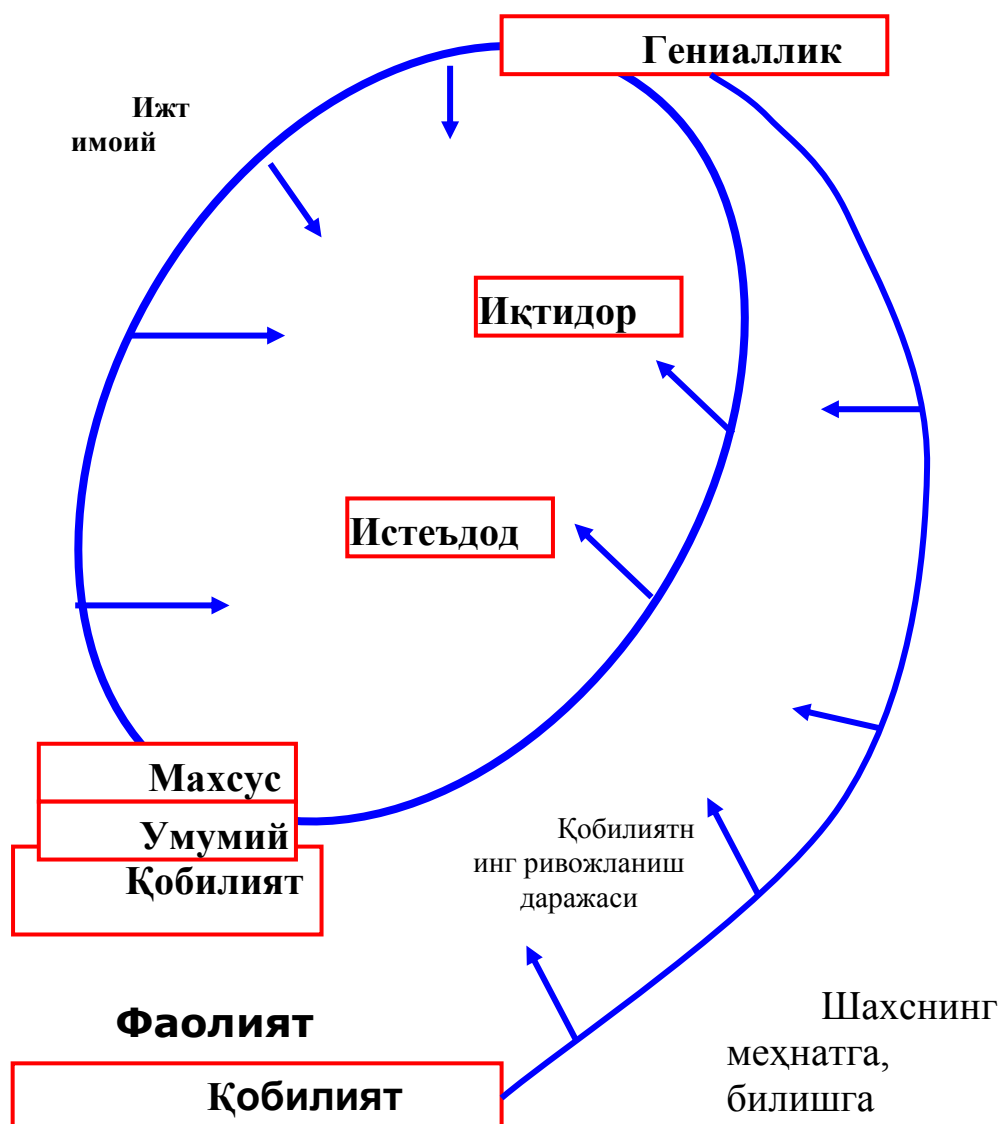
Агар жамият тараққиёти бундай кишиларга муҳтож бўлса бундай кишиларнинг пайдо бўлиш имконияти туғилади. Истеъдод қобилиятлар йиғиндисидан, уларнинг мажмуидан иборатдир. Алоҳида олинган якка қобилиятлар гарчи у тараққиётнинг жуда юксак даражасига эришган ва ёрқин ифодаланган бўлса ҳам истеъдод билан тенглаштириб бўлмайди. Бу ҳақда ғоят ўткир феноменал хотирага эга бўлган кишилар ҳақида ўтказилган тадқиқотлар далолат беради.

Москвалик психологлар бир неча йиллар давомида кузатган шахслар ўзида хотирадан бошқа қобилиятларни ривожлантирмади ва шунинг учун у ўзининг ажойиб қобилиятларга мос келадиган ижобий муваффақиятга эриша олмади.

Шундай қилиб, истеъдод шахс психик сифатларининг шу қадар мураккаб биримасидирки, у қандайдир бирорта ягона қобилият билан бу қобилият хотиранинг юксак маҳсулдорлиги каби муҳим аҳамиятга эга.

Психологик тадқиқотлардан маълум бўлишича бирорта ҳам қобилиятнинг йўқлиги ёки етарли тараққий этмаганлиги истеъдод сифатларининг мураккаб турига кирувчи бошқа қобилиятларнинг жадал тараққиёти йўли билан муваффақиятли равишда ўрни босиб борилади.

Қобилиятлар ривожланишини куйидаги жадвал орқали кўриш мумкин.

Ҳар қандай лаёқат қобилият даражасига кўтарилиши учун энг мураккаб йўлни босиб ўтиши керак бўлади. Қобилиятлар илк даврлардан оқ ривожлана бошлаб, бир неча босқичда амалга ошади.

Қобилиятларнинг ривожланиши ва шаклланиши биринчидан, маълум бир фаолиятга мойиллик ёки интилиш борлигига ва фаолият натижаларининг шароитга қараб тегишли табиий заҳн, нишонларни аниқлаш йўли билан, иккинчидан мутахассис (музикант, артист, рассом ва ҳоказо) раҳбарлигида тизимли фаолиятга жалб этиш орқали шахснинг табиий хусусиятларини чиниқтириш ва ривожлантириш йўли, билан учинчидан, умумлашган ақлий операцияларни шакллантириш йўли билан бориши кераки, бу операциялар умумий ва махсус ахборотни енгил ва самарали ўзлаштиришни, танлаган фаолият бўйича кўникма ва малакаларни ҳосил қилишни таъминласин. Тўртинчидан, ўқувчининг махсус қобилиятини камол топтиришни жадаллаштиришни таъминловчи шахсни ҳар томонлама ривожлантириш йўли билан. Бешинчидан, шахснинг фаоллик аломатларини тарбиялаш йўли билан бориш кераки?, бу аломатлари даставвал меҳнатсеварлик,

мустақиллик, ташаббускорлик, пухталиқ, қатъиятлик, синчковлик ва танқидийликдан иборат. Буларсиз индивиднинг потенциал имкониятлари ва қобилияти фаолиятда максимал равишда ривожлана олмайди. Олтинчидан, мактаб ўқувчиларига нисбатан индивидуал муносабатда бўлишни умумий талаблар билан тўғри қўшиб олиб боришдир. Қобилиятнинг муайян изчилликда намоён бўлиши ва ривожланишини ҳаёт тажрибаси кўрсатиб турибди.

Қобилият турли ривожланиш даражасига эга бўлиши мумкин. Илмий абстракциялаш қобилиятнинг икки даражасини фарқлаш имконини беради; репродуктив ва ижодий акс эттириш даражалари. Ўз қобилиятини ривожлантиришнинг биринчи даражасидаги киши билимларни жуда моҳирлик билан ўзлаштиради. Фаолиятни ўрганиб олади ва уни бирор намуна орқали амалга оширади. Иккинчи даражада турган киши эса янгилик яратишга қодирдир. Бу даражаларни текширишга метафизик муносабатда бўлиш ярамайди албатта, биринчидан ҳар қандай репродуктив акс эттириш, фаолият ижодий фаолият элементларини ижодий акс эттириш фаолияти эса репродуктив фаолият элементларини, ўз ичига қамраб олади, бусиз уларни тасаввур қилиб бўлмайди. Иккинчидан, юқорида айтилган даражалар ҳам қандайдир ўзгармас ва қотиб қолган нарсалар эмас. Киши билимларни ўзлаштириб, кўникма ҳосил қилиш жараёнида фаолият бир даражадан иккинчи даражага ўтиб туради. Қобилиятнинг табиий манбаи ҳам мавжуд бўлиб ва у табиий зеҳн деб юритилади.

Қобилиятлар борасидаги психологик назариялар

Ғарбий Европалик олимлар психологиядаги ирсият назариясига қарши чиқадилар. Масалан, швейцариялик психолог В. Бовен қалбаки доктрина деб тарбиявий тадбирлардан воз кечиш жиноят бўлур эди, деб таъкидлайди.

Инглиз биохимики С.Гоуз киши қобилиятининг ривожланиши учун тўсиқлар биологияга қараганда ижтимоий шароитда кўпроқдир, деб уқтиради.

Инглиз психологи, Д.Киджин ҳам айнан шундай хулосага келиб, тарбиянинг киши интеллектуал ривожланишига ҳал қилувчи таъсири ҳақида фикр юритилади.

Иккинчи концепциянинг вакиллари қобилиятни бутунлай ҳаёт ва тарбиянинг ижтимоий шароити белгилайди деб уқтирадилар. Масалан, Гельвеций ўз вақтида тарбия ёрдамида генийни яратса бўлади, деган эди. Рус олими А.Н. Леонтъев ҳам ўзининг функционал органлар назарияси билан бу назарияга А.Ухтомский асос солган бўлиб, шунга ўхшаш концепцияни ёқлайди.

Масалан, табиий қобилиятни муҳитга боғлиқ деб ҳисоблайди. Модомики, ишчиларнинг болалари улғаядиган оғир ижтимоий муҳитдаги кишиларнинг маданий ва интеллектуал ривожланиш даражаси паст экан. Мутлақо табиийки, бу болалар ҳам ўз ота-оналарининг ривожланиши даражасидан ўтиб кета олмайдилар дейди у.

Кўзга кўринган рус психологи С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьевнинг концепциясига норозилик билдирди. Унинг фикрича туғма истеъдод нишонлари бу реалликдир, уни ривожлантириш лозим.

Ҳаётий кузатишлар ва махсус текширишлар қобилиятнинг табиий заминини инкор қилиб бўлмаслигини кўрсатади. Бир қатор махсус фаолиятлар борки, улар учун табиий замин хусусан муҳим аҳамиятга эга.

Шунинг учун зехн нишонлари бўлган киши ноқулай шароитда ҳам зехн нишонлари бўлмаган, лекин қулай ҳаётий шароитдаги кишига нисбатан юксак қобилият кўрсата олади. Ва аксинча, масалан, бир оилада ва бир мактабда ривожланаётган ака-укалар ёки опа-сингиллар яхши ёки ёмонлигидан қатъий назар, бир хил ижтимоий шароитда бўлганларида уларнинг қобилияти ва ривожланиши пайтида баъзан кескин фарқлар кузатилади.

Қобилиятнинг учинчи концепциясининг тарафдорлари анча тўғри позицияда турадилар. Яъни қобилият қулай ижтимоий шароит мавжуд бўлганда фаолият жараёнида шаклланади. Бу охириги концепцияда ҳаёт ўзининг бутун хилма хиллиги билан акс эттирилади ва махсус тадқиқотлар билан тасдиқланади.

Шубҳасиз, қобилият мия тузилишининг қандайдир туғма анатомик хусусиятлари билан, биринчи навбатда мия микроструктураси хусусиятлари билан боғлиқдир. Бу хусусиятлар инъикос жараёнининг хусусиятига ва шахснинг хатти-ҳаракатига таъсир қилади.

Болада жуда эрта сезиладиган психологик хусусиятлар зехн ёки дастлабки табиий хусусиятлардир. Шунини айтиб ўтиш лозимки, Б.М.Теплов ҳақли равишда айтгандек, психологик хусусият ҳар тарафлама аҳамиятга эга бўлиб, улар характернинг ҳам, қобилиятнинг ҳам табиий асосини ташкил қилади. Умумий типдаги хусусиятлар кучда ва тонусда ифодаланадиган фаоллик, вазминлик, инъикос ва ҳаракат жараёнларининг сезгирлик даражаси, шубҳасиз қобилиятнинг ташкил топишига таъсир қилади.

Бадиий типнинг характерли белгиси шундаки, улар биринчидан, воқеликни яхлит, тўла ва жонли тарзда идрок этадилар, ҳолбуки мутафаккирлар уни бўлиб-бўлиб қабул қиладилар ва шунинг билан гўё уни жонсизлантирадилар.

Иккинчидан, бадиий тип вакилларида тасаввур абстракт фикрлашдан устун бўлади. Фантазия – дейди И.П.Павлов – бу бадиий қобилият бўлиб биринчи сигнал тизимига тегишлидир. Фикрловчи типда эса “ ақл назарий бўлиб, у сўз билан боғлиқдир.

Учинчидан, бадиий тип юксак эмоционаллик билан ажралиб туради, чунки биринчи сигнал тизими И.П.Павлов тили билан айтганда асосий эмоционал фондни ташкил қилувчи мия қобиғи билан яқин боғлиқдир. “ бадиий тип ҳаяжонли, муқаррар, эмоционал типдир деган эди И.П.Павлов ва аксинча, мутафаккир типда эмоционал фон ва биринчи сигнал тизими заиф бўлсада, лекин у соғлом ва соддадил одам бўлади.

Кўпчилик олимлар вундеркиндлар жисмонан заиф деб биладилар. Лекин бу хулоса нотўғри. Вундеркиндларнинг ҳаммаси ақлан ва жисмонан

соппа соғ. Буни исботлаш учун 20-йилларда америкалик психологлар томонидан тадқиқотлар ўтказилган. Бу тадқиқотга А.Термен бошчилик қилган. Улар тадқиқот учун 15000 ўқувчиларни ўғил бола ва қизларни саралаб олдилар. Улар умумий ақлан ривожланган, ўзига хос хусусиятли 6 ёшдан 12 ёшгача бўлган болалар эди. Саралаш тест натижалари ва ўқитувчиларнинг тавсифномаси орқали ўтказилади. Сўнг бу ўқувчилар 10 йил мобайнида тадқиқ этиладилар. Бу ўқувчилар бошқаларга нисбатан соғлиқларининг фарқи йўқ, улар ҳам касал бўладилар, асаблари чарчайди. Лекин барибир улар бошқаларга нисбатан соғлом, ҳар томонлама ривожланган етти мучали соғ болалардир.

Рус психологи А.Г.Ковалев ўз тадқиқотларида қобилиятнинг табиати ва ташхис қилиш йўллари текширишга муваффақ бўлган. Муаллифнинг таърифлашича, қобилият деганда бирорта хусусиятнинг ўзи эмас, балки инсон шахсининг фаолият талабларига жавоб бера оладиган ва шу фаолиятда юқори кўрсаткичларга эришишни таъминлай оладиган хусусиятлар ансамбли ёки синтезини тушуниш керак. Унинг таъкидлашича, қобилиятнинг тузилишида таянч ва етакчи хусусиятларни ва ниҳоят, муайян фонни ёки ёрдамчи хусусиятларни фарқ қилиш керак. Ҳамма қобилиятлар учун асосий таянч хусусияти-кузатувчанлик кўра билиш кўникмасидир. Унинг етакчи хусусияти ижодий тасаввур қилишдир. А.Г.Ковалёв ёрдамчи хусусиятлар қаторига хотирани киритади, у фаолият талабларига мувофиқ равишда ўзига хос кўникишга эга, эмоционал яъни ҳис-туйғуга берилувчанлик хусусияти шахснинг фаоллигини оширади.

Муаллиф таъкидлашича, илмий мавҳумлаш қобилиятнинг куйидаги даражани фарқлаш имконини беради, репродуктив акс эттириш даражаси ва ижодий акс эттириш. Ўз қобилияти ривожланишининг биринчи даражасида турган шахс билимларни жуда моҳирлик билан ўзлаштиради, фаолиятни ўрганиб олади ва уни бирор намуна орқали амалга оширади. Иккинчи даражада турган инсон эса янгилик яратишга қодир бўлади. Психология фанида қобилият тўғрисида фикр кетганда учта қонацепция мавжудлиги таъкидланади. А.Г.Ковалёв асарида баён қилинишича, улардан бири, қобилият шахснинг биологик жиҳатдан детерминлашган, яъни биологик жиҳатдан боғланган хусусиятларидир қобилиятнинг рўёбга чиқиши ва ривожланиши эса тамомила ирсий фондга боғлиқ деб тушунтирилади. XIX- асрда Ф.Гальтон XX-асрда Котслар талант ирсийдир, фақат имтиёзли табақаларнинг вакилларигина бой ирсий меросга эга бўлдилар, деган хулосага келдилар.

Иккинчи концепциянинг вакиллари қобилиятни бутунлай ҳаёт ва тарбиянинг ижтимоий шароити белгилайди, деб ўқтирадилар. Масалан, Гельвеций ўз даврида тарбия ёрдамида гений яратса бўлади, деган эди. америкалик олим У.Эшби инсоннинг қобилияти яшаб турган даврида стихияли равишда ўзидан ўзи ва онгли тарзда таълим-тарбия жараёнида шаклланади, шуларнинг натижаси ўлароқ масалаларни ечиш учун тегишли дастлабки режалар ва дастурлар вужудга келади. Физиолог олимлар миянинг

тузилишида индивидуал хусусиятлар бўлса, бу ҳол миянинг функцияларида ўз аксини топмаслиги мумкин эмас, деб қайд қиладилар.

А.Г.Ковалёв таъкидлашича, қобилиятнинг учинчи концепцияси тарафдорлари анча нотўғри позицияда турадилар. Сўнгги назарияда талқин қилинишича, табиий кучлар, зехн нишонлари ва қобилиятнинг ривожланиши учун қулай ижтимоий шароит мавжуд бўлиши керак. Муаллиф зехн нишонлари деганда, анатомик-физиологик хусусиятлардан кўра, кўпроқ психологик-физиологик хислатларни тушуниш кераклигини уқтиради. Зехн муайян бир фаолиятга (махсус қобилият) ёки ҳамма нарсага нисбатан устувор қизиқувчанликда (умумий қобилият), мойилликда ва интилишда кўринади.

А.Г.Ковалёв Эдиксон фикрига асосланиб («бунда фақат 1 фоизгина гений бўлса, 99 фоиз тер тўкиш бўлган»), ҳамма буюк кишилар бағоят меҳнатсеварликка ва катта ишчанликка эга бўлганлари ҳолда ҳатто нерв тизими табиий кучсиз бўлса-да, субъектив равишда ютуқларини қобилиятдан эмас, балки меҳнатдан деб баҳолаганлар.

А.Г.Ковалёвнинг таърифича, адабий ижодга қобилият шахс истеъдодининг бадиий типига тегишли бўлиб, бадиий типдаги қобилиятнинг ҳамма кўринишларидан уни ажратиб турадиган ўзига хос сифатларга ҳам эгадир. Унинг таъкидлашича, умуман қобилият ва хусусан адабий ижодга хос қобилият мураккаб бўлиб, унинг тузилишида ҳар хил хусусиятлар ёки таркиблар мавжуд. Бу жабҳаларнинг бири етакчи, бошқалари таянч хусусиятлар, учинчилари эса сермахсул фаолият учун зарур бўлган муайян бир фонни ташкил қилади. Адабий қобилиятда уч томонни мужассамлаштириш муҳим аҳамиятга эга, яъни ўткир кузатувчанлик, кучли ижодий таасаввур, тил воситасида кўрган ва равшан тасаввур этган нарсаларни тасвирлай олиш.

Муаллиф мулоҳазасига кўра адабий қобилиятнинг таянч хусусияти юмшоқ кўнгиллилик ва таъсирчанликдир. Таъсирчанлик деганда идрокнинг жонлилиги ва ўткирлигини эмоционал илтифотгўйликнинг нақадар кучлилигини тушуниш керак. Ижод учун ёлғиз кўра билиш қобилиятининг ўзи камлик қилади, кўрганларни қайта ўзгартира билиш, кузатилаётган нарсани бошқа ҳаётий таассуротлар билан фикран боғлай олиш ҳам муҳимдир. Кузатилаётган нарсалар айниқса яратилаётган образларни аниқ ва равшан кўз олдига келтириш қобилиятида намоён бўлади ҳамда бу адабиётда кўпинча ичдан кўриш қобилияти деб аталади.

Адабий қобилиятни текшириш шуни кўрсатадики, ўқувчиларнинг қобилиятлари қобилиятсизларидан, В.П.Ягункованинг маълумотлари бўйича идрок қилишнинг аниқлиги ва хотираси билан, янги оригинал образ ва сюжетлар тузишдаги тафаккур кучи ва тасаввур билан, ижодий вазиятнинг енгилгина юзага келиши билан, сўз бойлиги ва тил сезгиси билан фарқланадилар. Баъзи бирларида воқеъликка мулоҳазали, мантикий муносабатда бўлиш устун турса, бошқаларида образли эмоционал муносабат устундир, учинчиларида эса буларнинг ҳар иккиси ҳам мужассамдир. В.П.Ягункова синалувчиларнинг адабий қобилиятини ташхис қилишда

қуйидаги кўрсаткичларни мезон тариқасида олади, чунончи а) идрок этиш ва хотиранинг аниқлиги; б) эмоционал таъсирчанлик ; в) тасаввурнинг кучи ва жонли тилни ҳис қилиш қабилар.

С.П Кудрявцева тадқиқотида илк ўспириннинг адабий қобилияти икки типга ажратилади, яъни адабий-танқидий тип ва бадиий-ижодий. Биринчи типда бадиий асарларни тушунчалар асосида таҳлил қилишнинг ўсганлигига эътибор қилинади. Иккинчи типда адабий асарларни ўқиш вақтида ва адабий мавзуга баён ёзишда ҳаяжонланиш, иждодий ёндашишга аҳамият қаратилади.

В.А.Крутецкий математик қобилият тузилишига қуйидагиларни киритади:

1) қобилиятда болаларнинг математик материални қабул қилиш борасидаги қобилиятига математик объектлар, муносабат ва амалларни шакл ҳолига келтириб идрок қилиш математик материалга ўзига хос «йиғма» аналитик-синтетик ишлов бериш қобилияти қайд қилиш лозим

2) қобилиятли ўқувчиларнинг фикрлаши қуйидагилар билан: а)микдорий ва фазовий муносабатлар, сонлар ва белгилар символикаси соҳаларида мантиқий фикрлаш қобилияти; б) математик материални тез ва кенг умумлаштира олиш; в) математик мулоҳазалар жараёнида қисқача ақлий хулосалар ёрдамида фикрлашга мойиллик; г) фикрлаш жараёнларининг ниҳоятда мослашувчан ва ҳаракатчанлиги; д) ечишда равшанлик, соддалик, рационаллик ва ихчамликка интилиш

3) математик ахборотни хотирада сақлаш ва ҳоказо.

Математик қобилиятнинг борлигини тахмин қилишга асос бўладиган ташқи аломатларни белгилаш мумкин. Муаллиф тахминича булар қуйидагилардир:

- 1) ўқувчининг математикага оид очик-ойдин қизиқишини намоён қилиши, ҳеч ким мажбур қилмасдан, ўзининг бўш вақтини сарфлаб, математика билан бажонидил шуғулланишга мойиллик;
- 2) муайян математик кўникма ва малакаларни одатдагидан кичикроқ ёшда ўзлаштириш қобилияти;
- 3) математикани ўзлаштириш соҳасида тез силжиб бориш;
- 4) математик тараққиёт ва ютуқларнинг юқори даражаси.

Мамлакатимиз психологи М.Г.Давлетшин техникавий қобилият устида тадқиқот ишлари олиб борган етакчи мутахассис ҳисобланади. Муаллиф техникавий қобилият деганда шахснинг индивидуал психик хусусиятларидан тузилган шундай ўзига хос бирикмаларни тушунадик, у шахснинг техникавий фаолиятга яроқлилик даражасини ва у билан муваффақиятли равишда шуғуллана олишини аниқлайди.

М.Г.Давлетшин ҳам анъанавий йўлдан бориб, техникавий қобилиятларни иккита ўша номдаги типга ажратади ҳамда етакчи таянч хусусиятларини ўзгаришсиз қолдиради. Лекин бошқалардан фарқли ўлароқ, бунда етакчи хусусиятлар ривожланган техникавий фикрлаш ва фазовий тасаввурдан иборатдир. Унинг талқинича, техникавий истеъдодли шахс бўлиш учун унда а) амалий жиҳатдан фаҳмли; б) техник мосламаларни

таҳлил қила олиш қобилияти; в) нарсаларни монтаж қилиб қисмлардан бутун ҳосил қила олиш қобилияти бўлиши шарт. М.Г.Давлетшин техникавий истеъдод кўрсаткичларини анъанавий баҳолашни тан олган ҳолда (кўз билан чамалаш, фазовий тасаввур, техникавий таҳлил, конструкциялаш қобилияти) ўзининг оригинал ёндашувини ишлаб чиққан. Техникавий қобилият даражасини ташхис қилиш учун текширишларда ишлаб чиқилган экспериментал масалаларнинг тўққизта сериясидан фойдаланади.

Кейинги йиллар ичида Ўзбекистон психологиясида ҳам қобилият ва истеъдод масалалари бўйича бир қанча психологлар иш олиб бормоқдалар. Бу соҳада Б.Р.Қодиров, Б.С.Содиқов, Э.Ғ.Ғозиев, В.А.Токарева, З.Нишонваларнинг тадқиқот ишлари маълум бўлиб, қобилият, истеъдод тушунчаларига ўз таърифларини берганлар.

Б.Р.Қодировнинг фикрича: “маълум бир фаолиятга қизиқмай туриб қобилият ҳақида гапириб бўлмайди. Ва ўз навбатида ҳар қандай қобилиятли бола ҳали истеъдодли дегани эмас. Кўп қиррали ва ривожланган қобилиятлар истеъдодли бола шахсининг моддий асосини ташкил этади, холос. Аксинча, истеъдодли бола қобилиятсиз бўлиши мумкин эмас. Бу фикрлардан кўриниб турибдики, истеъдодли бола соф фикрли, ҳар хил қобилиятга ва умуман ақлий ривожланишга тайёр турган ҳозиржавоб, нодир шахсий хусусиятларга тўла боладир.

Мустақил ишлаш учун тавсия этилаётган мавзулар

1. Қобилиятлар ҳақида тушунча.
2. Қобилиятларнинг сифати ва миқдор тавсифи.
3. Қобилиятлар тузилиши.
4. Талантнинг пайдо бўлиши ва тузилиши.
5. Қобилият ва талантларнинг табиий шартлари.
6. Қобилият борасидаги назариялар.
7. Қобилиятларнинг табиий асослари.
8. Қобилиятларнинг ривожланиши.
9. Қобилият ва ирсият.

Назорат саволлари

1. Қобилиятлар тушунчасининг мазмунини изоҳланг?
2. Қобилиятларнинг сифати ва миқдор тавсифи нималарда кўринади?
3. Қобилиятлар тузилишини изоҳланг?
4. Қобилият борасидаги назарияларнинг мазмуни нималарда кўринади?
5. Қобилиятларнинг табиий асосларини ажратиб кўрсатинг?
6. Қобилиятларнинг ривожланишига таъсир этувчи омиллар нималар билан белгиланади?

Семинар машғулот 1.

Машғулот мавзуси: Психология фанининг предмети

(2 соат)

Режа:

1.1 Психология фани предмети ва вазифаси

1.2 Табиий ва ижтимоий илмий фан сифатида.

1.2 Умумий психологиянинг предмети, вазифалари.

1.3 Психологиянинг тадқиқот методлари.

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойиҳалаштириш”, “Кластер”

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзуни умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

1. Умумий психология фанининг тарихи, ривожланиш босқичлари, қадимда жон ва рух ҳақидаги таълимотларнинг пайдо бўлиши ҳақида билимга эга бўлиш, савол-жавоб асосида мавзуни чуқур таҳлил қилишни ўрганиш.
2. Умумий психология фанининг предмети ва вазифаларини ўрганиш, психологиянинг бошқа фанлар билан ўзаро алоқаси, фанлар тизимида тутган ўрни ҳақида билим, малакаларни шакллантириш.
3. Психологиянинг тадқиқот методлари ва уларнинг классификациялари ҳамда улардан амалиётда фойдаланишни ўрганиш.

Семинар машғулот 2.

Машғулот мавзуси: Психология табиий ва ижтимоий фан сифатида

(2 соат)

Режа:

2.1 Психология фанининг предмети ҳақида тасаввурлар тараққиётининг асосий босқичлари

2.2 Психологиянинг фалсафа доирасидаги тараққиёти.

2.3 Психология ва илмий-техник тараққиёт

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойиҳалаштириш”, “Кластер”

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзуни умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

1. Психология фанининг предмети ҳақида тасаввурлар тараққиётининг асосий босқичлари ҳақида ўрганиш, савол-жавоб асосида мавзуни чуқур таҳлил қилиш.
2. Психологиянинг фалсафа доирасидаги тараққиёти, антик давр олимларининг психологияга оид қарашлари, материалистик ва идеалистик оқим номоёндалари психологик таълимотларини ўрганиш ва таҳлили қилиш.
3. Психология ва илмий-техник тараққиёт, ривожланиш босқичлари ва келажакда психология соҳасидаги бўлан эътиборни янада кучайтириш

Семинар машғулот 3.

Машғулот мавзуси: Психология фанининг тараққиёт тарихи
(2 соат)

- 3.1. Психологик билимларнинг ривожланиш босқичлари
- 3.2. Ўзбекистонда психология фанининг ривожланиш тарихи.
- 3.3. Замонавий психологик тадқиқотларнинг устувор йўналишлари.

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойиҳалаштириш”, “Кластер”

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзуни умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

1. Психологик билимларнинг ривожланиш босқичлари ҳақида билим малака ва кўникмаларни шакллантириш
2. Ўзбекистонда психология фанининг ривожланиш тарихи ҳақида назарий ва амалий билимларни шакллантириш
3. Замонавий психологик тадқиқотларнинг устувор йўналишлари ва методларини ўрганиш, уларни савол-жавоб орқали мустаҳкамлаш

Семинар машғулот 4.

Машғулот мавзуси: Ўзбекистонда психология фанининг ривожланиш тарихи
(2 соат)

- 4.1 Ўзбекистонда психология фанининг ривожланиш тарихи
- 4.2 Замонавий психологик тадқиқотларнинг устувор йўналишлари
- 4.3 Психологик билимларнинг амалиётда қўлланилиши

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойиҳалаштириш”, “Кластер”

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзуни умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

1. Ўзбекистонда психология фанининг ривожланиш тарихи ҳақида ўрганиш, мавзуни савол-жавоб асосида чуқур таҳлил қилишни ўрганади.
2. Замонавий психологик тадқиқотларнинг устувор йўналишларининг назарий ва амалий асосларини ўрганиш ва таҳлили қилиш
3. Психологик билимларнинг амалиётда қўлланилиши ва татбиқ этилиши.

Семинар машғулот 5

Машғулот мавзуси: Психологиянинг тадқиқот методлари
(2 соат)

- 5.1 Психология соҳасида илмий текшириш олиб боришнинг ўзига хослиги
- 5.2 Психологик тадқиқот методлари.
- 5.3 Кузатиш, эксперимент, психофизиологик методлар, клиник методлар .

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойиҳалаштириш”, “Кластер”

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзуни умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга

оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

- 1.1 Психология соҳасида илмий текшириш олиб боришнинг ўзига хослиги ва текшириш олиб бориш босқичлари ҳақида билимга эга бўлиш.
2. Психологик тадқиқот методлари. Асосий ва ёрдамчи методларнинг асосий вазифалари ҳақида назарий ва амалий жиҳатдан ўзаро чамбарчас боғлиқлиги, уларнинг бир-бирига таъсирини тизимли асосда ўрганиш
3. Кузатиш, эксперимент, психофизиологик методлар, клиник методлар ва улардан фойдаланишнинг ўзига хос томонлари ҳақида билимга эга бўлиш

Семинар машғулот 6

Машғулот мавзуси: **Суҳбат ва сўров, тест, корреляция, моделлаштириш, фаолият натижасини ўрганиш**
(2 соат)

- 6.1 Суҳбат ва сўров методлари
- 6.2 Тест, корреляция, моделлаштириш
- 6.3 Фаолият натижасини ўрганиш

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойихалаштириш”, “Кластер”

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзуни умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

1. Суҳбат ва сўров методларининг афзаллик жиҳатлари ва улардан фойдаланишнинг ўзига хос томонлари ҳақида билимга эга бўлиш
2. Тест, корреляция, моделлаштириш методлари ва уларни қўллаш ҳақида билимга эга бўлиш
3. Фаолият натижасини ўрганиш ва унинг амалиётда таҳлили қилишдаги ўзига хос томонларини ўрганиш

Семинар машғулот. 7

Машғулот мавзуси: **Хулқ-атворнинг психофизиологик асоси**
(2 соат)

- 7.1. Хулқ-атворнинг психофизиологик асоси. Нерв тизими. Нейронлар..
- 7.2 Генетика. Эндокрин тизимининг инсон организми ва хулқ-атворидаги аҳамияти.
- 7.3 Психик хусусият ва ҳолатларнинг нейропсихологик асослари.
- 7.4 Инстинклар.

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойихалаштириш”, “Кластер”

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзуни умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

1. Хулқ-атворнинг психофизиологик асоси. Нерв тизими. Нейронлар ҳақида ўрганиш, уларнинг мазмуни ва моҳиятини савол-жавоб асосида мустаҳкамлаш
2. Генетика. Эндокрин тизимининг инсон организми ва хулқ-атворидаги аҳамияти ҳақида билимга эга бўлиш

3. Психик хусусият ва ҳолатларнинг нейрпсихологик асосларини ўрганиш, уларнинг аҳамияти ҳақида билимга эга бўлиш

Семинар машғулот 8.

Машғулот мавзуси: **Эгизаклар усули. Ген ва атроф-муҳит бир-бирига таъсири. Ирсият**
(2 соат)

8.1. Эгизаклар усули. Ген ва атроф-муҳитнинг бир-бирига таъсири.

8.2. Бехивиорал генетика

8.3. Психик фаолиятнинг жинсга оид хусусиятлари

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойиҳалаштириш”, “Кластер”

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзуни умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

1. **Эгизаклар усули. Ген ва атроф-муҳитнинг бир-бирига таъсири** ҳамда жамиятда уларнинг ўрни ҳақида умумий тушунчаларни чуқур ўрганиш, уларнинг мазмуни ва моҳиятини савол-жавоб асосида мустаҳкамлаш
2. **Бехивиорал генетика** ҳақида тушунчага эга бўлиш
3. **Психик фаолиятнинг жинсга оид хусусиятлари, унинг кўринишлари** ҳақида назарий ва амалий билимга эга бўлиш

Семинар машғулот 9.

Машғулот мавзуси: **Онггилик ва онгсизлик.**
(2 соат)

Режа:

9.1 **Онггилик ва онгсизлик.**

9.2 **Ҳайвонлар интеллектуал ҳатти-ҳаракат шакллари**

9.3 **Муҳит психик фаолият ва тараққиёт омили сифатида.**

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойиҳалаштириш”, “Кластер”

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзуни умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

1. **Онггилик ва онгсизлик** ҳақида умумий тушунчаларни чуқур ўрганиш, уларнинг мазмуни ва моҳиятини савол-жавоб асосида мустаҳкамлаш
2. **Ҳайвонлар интеллектуал ҳатти-ҳаракат шакллари** ҳақида билимга эга бўлиш
3. **Муҳит психик фаолият ва тараққиёт омили сифатида** тушунчаларнинг психологияда ўрганилиши

Семинар машғулот 10.

Машғулот мавзуси: **Ижтимоий ҳуқ-атвор кўринишлари**
(2 соат)

Режа:

10.1 **Ижтимоий ҳуқ-атвор кўринишлари**

10.2 **Девиант ҳуқ-атвор**

10.3 Конформизм

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойиҳалаштириш”, “Кластер”

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзуни умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

1. Ижтимоий ҳуққ-атвор кўринишлари ва уларнинг намоён бўлиши ҳақидаги тушунчаларни чуқур ўрганиш, уларнинг мазмуни ва моҳиятини савол-жавоб асосида мустаҳкамлаш
2. Девиант ҳуққ-атвор ва унинг келиб чиқиш сабаблари, уни бартараф этиш бўйича амалий тавсияларни ўрганиш
3. Конформизм тушунчаси ва унинг жамиятдаги ва шахс ҳвётидаги аҳамияти

Характернинг психологик асоси, унинг шахсда шаклланиши, болада характер акцентуациясининг намоён бўлиши

Семинар машғулот 11.

Машғулот мавзуси: Характернинг психологик асоси
(2 соат)

Режа:

11.1 Характер ҳақида тушунча

11.2 Ҳуққ-атворнинг гендер хусусиятлари

11.3 Ижтимоий ҳуққ-атворни бошқариш

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойиҳалаштириш”, “Кластер”

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзуни умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

- 1.1 Характер ҳақида тушунча, характернинг шахсда шаклланиши ҳақида чуқур ўрганиш, уларнинг мазмуни ва моҳиятини савол-жавоб асосида мустаҳкамлаш
2. Ҳуққ-атворнинг гендер хусусиятлари ҳақида олимларнинг қарашлари ва тадқиқотларини ўрганиб, тегишли хулосаларга эга бўлиш
3. Ижтимоий ҳуққ-атворни бошқариш, уни болаликданок тўғри шакллантиришни назорат қилиш ва ўрганиш ҳақида билимга эга бўлиш ва амалий жиҳатдан ўрганиш

Семинар машғулот 12.

Машғулот мавзуси: Эмоция ҳақида тушунча
(2 соат)

Режа:

12.1 Ҳиссий ҳолатларнинг нерв-физиологик асоси

12.2 Эмоция назариялари (Джеймс-Ланг, Кеннон Бард, С.Шахтер, Д.Зингер)

12.3 Ҳиссий ҳолатларнинг ифодаланиши

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойиҳалаштириш”,

"Кластер"

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзуни умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

1. Ҳиссий ҳолатларнинг нерв-физиологик асоси ҳақида умумий тушунчаларни чуқур ўрганиш, уларнинг мазмуни ва моҳиятини савол-жавоб асосида мустаҳкамлаш
2. Эмоция назариялари (Джеймс-Ланг, Кеннон Бард, С.Шахтер, Д.Зингер) бўйиса олиб борган тадқиқотлар ва уларни таҳлили қилишнинг ўрганиш
3. Ҳиссий ҳолатларнинг ифодаланиши, уларни экспериментал тидқиқ қилишни амалий жихатдан ўрганилиши

Семинар машғулот 13.

Машғулот мавзуси: Ирода.

2 соат)

Режа:

13.1. Ирода ҳақида тушунча

13.2. Ирода борасидаги назариялар

13.3. Шахснинг иродавий сифатлари

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойиҳалаштириш”, “Кластер”

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзуни умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

1. Ирода ҳақида тушунча унга психологик таъриф. Иродавий фаолиятнинг умумий хусусиятлари ҳақидаги билимларни чуқур ўрганиш, уларнинг мазмуни ва моҳиятини савол-жавоб асосида мустаҳкамлаш
2. Ирода борасидаги назариялар ва уларни таҳлили қилишни ўрганиш
3. Шахснинг иродавий сифатлари, ироданинг индивидуал хусусиятларини тадқиқ қилишни амалий жихатдан ўрганилиши

Семинар машғулот 14.

Машғулот мавзуси: Эмоционал ҳолатлар

(2 соат)

Режа: 14.1 Эмоционал ҳолатлар психик ҳодиса сифатида

14.2 Эмоционал ҳолатлар

14.3 Стресс тушунчаси. Психик зўриқиш

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойиҳалаштириш”, “Кластер”

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзуни умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга

оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

1. Эмоционал ҳолатлар психик ҳодиса сифатида психологияда ўрганилиши, унинг характеристикаси ҳақидаги билимларни чуқур ўрганиш, уларнинг мазмуни ва моҳиятини савол-жавоб асосида мустаҳкамлаш
2. Эмоционал ҳолатларнинг психологияда ўрганилиши ва уларнинг амалий ҳаётдаги ўрни ҳақида билимга эга бўлиш
3. Стресс тушунчаси. Психик зўриқиш, стрессни бошқариш ва вазиятни барқарор ҳолатга келтириш усуллари экспериментал тидқиқ қилишни амалий жиҳатдан ўрганилиши

Семинар машғулоти 15

Машғулоти мавзуси: Кайфият ҳақида тушунча
(2 соат)

Режа: 6.1. Кайфиятнинг умумий тавсифи

6.2. Фрустрация ва безовталик

Қўлланиладиган технологиялар: “Ақлий ҳужум”, “Савол-жавоб”, “Лойиҳалаштириш”, “Кластер”

Семинар машғулотининг мақсади: Талабаларнинг диққатини мавзунинг асосий томонларига қаратиш. Мавзунини умумлаштириш, умумий хулосалар қилиш, амалга оширилган фаолиятнинг келажакда касбий фаолиятлари учун зарурлигини қайд қилишга ўрганади.

Семинар машғулотининг натижалари:

1. **Кайфиятнинг умумий тавсифи**, унинг кўринишлари ҳақида умумий тушунчаларни чуқур ўрганиш, уларнинг мазмуни ва моҳиятини савол-жавоб асосида мустаҳкамлаш
2. **Фрустрация ва безовталик**, унинг кўринишлари ҳақидаги умумий тушунчаларни чуқур ўрганиш, уларнинг мазмуни ва моҳиятини савол-жавоб асосида мустаҳкамлаш

ГЛОССАРИЙ

АВТОГЕНЕЗ- (юнон autos - ўзим, genesis - келиб чиқиш) органик дунёнинг тарихий тараккиёти организмнинг ички, моддий бўлмаган омиллари таъсирида содир бўлади, деб даъво қилувчи реакцион назариядир. Автогенез организмнинг бутунлигини, ҳаёт шароитларига боғлиқлигини, унинг тараккиёт жараёнида, муҳит, яшаш шароитлари таъсирида таркиб топадиган белги ва хусусиятларни инкор қилади.

АКТ- (лотин actus - ҳулк, ҳатти-ҳаракат) - психологияда акт деганда организмнинг турли-туман характерлари тушунилади. (Масалан: Сенсор акт).

АФФЕРЕНТАЦИЯ- (лотинча afferens -олиб боровчи) - рефлекс; раёнида рецепторларда ҳосил бўлган кузғалишнинг (импульснинг) тегишли асг марказларига етказилиши.

БИЛИШ- инсон томонидан воқеаликни акс эттириш жараёни. Агар билиш шахснинг ўзига қаратилган бўлса, у у"з-ўзини билиш деб аталади. Билиш жараёни сезги, идрок, тасаввур, тафаккур каби психик жараёнларда ифо-даланади. Билиш 2 босқичдан, яъни ҳиссий ва рационал босқичлардан иборатдир. Билиш - сезги, идрок, тасаввурлар орқали ҳиссий босқични, тафаккур ҳам да нутқ орқали эса рационал босқични ташкил қилади.

БИЛИШНАЗАРИЯСИ- билиш жараёнининг манбалари ва асо-сий қонуниятлари ҳақиқатни аниқдашнинг шакл ва усуллари ҳақидаги таълимот. Бу назарияга Абу Носир Фаробий асос солган.

ДИНАМИК СТЕРЕОТИП- (юнон. dinamikos - қучга оид узгарув-чанлик, ҳаракатчанлик, stereos - қатъий, tunos - из) - динамик стереотип бир ҳилдаги ташки таъсиротларнинг кўп марталаб такрорланиши натижасида маъ-лум даражада қатъий шартли реффлектор ёки муваққат асаб боғланишлари тизими. Динамик стереотипнинг ҳосил бўлиши кишида муайян малака ва одат-ларнинг таркиб топишини, кишининг муайян ҳаёт шароитларига мослашуви-ни таъминлайди.

«**Homo sapiens**» - 40 000 йил олдин пайдо бўлган «аклли зот».

Социал ёки ижтимоий муҳит – инсоннинг аниқ мақсадлар ва режалар асосида фаолият кўрсатадиган дунёси.

Макро босқичдаги таъсирлар – кенг маънодаги ижтимоий – маънавий, сиёсий ва иқтисодий муҳит таъсирлари.

Микро босқичдаги таъсирлар – одамни бевосита ураб тўрган муҳитдаги ижтимоий мулоқот ва муомаладан таъсирланиши.

Нативизм – бу йуналишнинг тарафдорлари инсонлардаги барча хусусиятларни тугма характерга эга, деб эътироф этадилар.

Эмпиризм – бу йуналишнинг тарафдорларининг фикрича, Янги тугилган бола «топ – тоза тахта» (tabula rasa), унга ҳаёт ва ундаги талаблар ўзининг қонуниятларини ёзади ва бола уларга сузсиз буйсунишга мажбур.

Шахс – ижтимоий ва шахслараро муносабатларнинг маҳсули, онгли фаолиятнинг субъекти бўлмиш индивиддир.

Жамият – ижтимоий интизом ва тартибнинг, маданиятнинг муфассал қуриниши.

Конформизм – узгалар борлигидан, уларнинг ҳулк – атворидан таъсирланиш бўлиб, ёшлар қанчалик ўзига ҳосликка интизмасинлар, барибир бир яхлит ижтимоий қатлам сифатида бир – бирларига тақлид қиладилар.

Ижтимоий норма – шахс ҳаётида шундай категорияки, у жамиятнинг уз аъзолари ҳулк – атворига, кўпчилиқ томонидан эътироф этилган ҳаракатларга нисбатан талабидир.

Ижтимоий санкциялар – нормаларнинг шахс ҳулқида намоён бўлишини назорат қилувчи жазо ва рағбатлантириш механизмлари бўлиб, уларнинг борлиги туфайли биз ҳар бир алоҳида вазиятларда ижтимоий ҳулк нормаларини бузмасликка, жамоатчилиқнинг салбий фикрининг объектига айланиб қолмасликка ҳаракат қиламиз.

Рол – шахсга нисбатан шундай тушунчаки, унинг аник бир хаётий вазиятлардаги хукук ва бурчларидан иборат харакатлари мажмуи.

Тарбия – шахснинг уз ива уз сифатлари тугрисидаги тасаввурларнинг шаклланиш жараёни.

Рефлексия – одамнинг узгаларга караб, гуёки ўзини ойнада кўргандай тасаввур килиши.

«Мен» образи – шахснинг ўзи, уз хулк – атвори хусусиятлари, жамиятдаги мавкеини тасаввур килишидан хосил бўлган образ.

Ўз – ўзига нисбатан бахо – турли сифатлар ва шахснинг орттирилган тажрибаси, шу асосда ётган ютуқларга боғлиқ холда турлича бўлиши мумкин. Яъни, Аини бирор иш, ютук юзасидан ортиб кетса, бошкаси таъсирида, аксинча пастлаб кетиши мумкин.

Ўз – ўзига нисбатан бахонинг паст бўлиши – атрофдагиларнинг шахсга нисбатан талабларининг ута ортиклиги, уларни уддалай олмаслик, турли хил эътирозларнинг доимий тарзда билдирилиши, укиш, иш ва муомаладаги омадсизликларнинг окибати.

Ўз – ўзига нисбатан бахонинг ўта юкорилиги – шахс ютуқлари ва ундаги сифатларнинг бошкалар томонидан сунъий бурттирилиши, ноурин мактовлар, турли кийинчиликларни четлаб утишга интилиш туфайли шаклланадиган жараён.

Реалистик бахо – шахсни ураб тўрганларнинг уринли ва асосли бахолари, реал самимий муносабатларининг махсули бўлиб, шахс бу муносабатларни илк ёшлигиданок холис кабул килишга, уз вақтида тугрилашга ургатилган бўлади.

Референт гурух – шахс учун эталон, ибратли хисобланган инсонлар гурухи.

Ўзи – ўзи билан диалог – шахснинг бошкалар билан бўладиган ташки диалоглар асосида ривожланадиган ўзи билан ўзи гаплашиш қобиляти.

Ижтимоийлашув ёки социализация – хар биримизнинг жамиятдаги уни қачон ва қандай шароитларда пайдо бўлгани, жамиятга қушилиб яшаганимизнинг психологик механизмлари.

Ижтимоийлашув ёки социализация – инсон томонидан ижтимоий тажрибани эгаллаш ва хаёт – фаолият жараёнида уни фаол тарзда узлаштириш жараёнидир.

Ижтимоийлашув ёки социализация – хар бир шахснинг жамиятга қушилиши, унинг нормалари, талаблари, кутишлари ва таъсирини кабул қилган холда, хар бир харакати ва муомаласида уни намоён этиши, керак бўлса, шу ижтимоий тажрибаси билан уз навбатида узгаларга таъсирини утказа олиш жараёни.

Ижтимоийлашув ёки социализация – одамлар орасидаги мулоқот ва ҳамкорликда турли фаолиятни амалга ошириш жараёни.

Ижтимоий институтлар – ижтимоийлашув жараёни руй берадиган шарт – шароитлар (оила, махала, расмий давлат муассасалари, норасмий уюшмалар, нодавлат ташкилотлари).

Шахснинг йуналганлиги – ижтимоийлашув жараёнида шахснинг хаёт фаолиятини йуналтириб турадиган ва реал вазиятларга нисбатан тургун, барқарор мотивлар мажмуига эга бўлишлик.

Идеаллар – шахснинг хозирги реал имкониятлари чегарасидан ташқари орзу умидлари, улар онгида бор, лекин хар доим ҳам амалга ошмайди.

Кизикишлар – шахснинг атрофида руй бераётган барча ходисалар, оламлар, уларнинг ўзаро муносабатлари, янгиликлар борасида фактлар туплаш, уларни ўрганишга имкон берувчи омил.

Эътикод – инсонга уз карашлари, тамойиллари ва дунёқарашига мос тарзда яшашига имкон берадиган шахснинг онгли йуналиши.

Имон (арабча «ишонч») – шахснинг эътикодига мос келадиган, бирор аник нарса ва ходисалар таъсирида онгда урнашиб қоладиган тасаввурлар мажмуи.

Дунёқараш – тартибга солинган, яхлит онгли тизимга айлантирилган билим, тасаввурлар ва гоёлар мажмуи бўлиб, у шахсни маълум бир қолипда, уз шахсий киёфасига эга тарзда жамиятда муносиб урин эгаллашга чорлайди.

Дунёкараш – шахснинг шахслигини (индивид эмас), унинг маънавияти, ижтимоийлашуви даражасини кўрсатувчи кучли мотив.

Маърифат – одамнинг табиат, жамият ва инсонлар тугрисидаги турли билимлари, тушунчалари, маълумотлари мажмуи бўлиб, унинг мазмуни бевосита шахс дунёкарашининг мазмун – мохиятини белгилайди.

Ёшларнинг маълумотлилик даражаси – янгиланиш даврида муҳим омил бўлиб, агар усмир ёки успиринда илк ёшлиқдан китобга, билимга меҳр тарбияланмаган бўлса, агар унинг билим ва тушунчалари доираси тор бўлса, у соғлом гоёни носоғломдан, дунёвийликни дахрийликдан, зиёни жаҳолатдан фарқлай олмайди.

Оила – хақиқий маънавият учоги, мафқўравий тарбиянинг омили ва шарт – шароити.

Ижтимоий установакалар – янгича тафаккур ва дунёкарашни шакллантирувчи ва узгартирувчи ижтимоий психологик механизм.

Ижтимоий установакалар – шахснинг атроф – муҳитида содир бўлаётган ижтимоий ходисаларни, объектларни, ижтимоий гуруҳларни маълум тарзда идрок этиш, кабул қилиш ва улар билан муносабатлар урнатишга руҳий ички хозирлик сифатида одамдаги дунёкарашни узгартиришга алоқадор категория.

Элементар установакалар (set) – оддий, кундалик эҳтиёжлар асосида кўпинча онгсиз тарзда ҳосил бўладиган установакалар. Уларни узгартириш учун моддий шарт – шароитларни ва одамдаги эҳтиёжлар тизимини узгартириш кифоя.

Ижтимоий установакалар (attitud) – ижтимоий вазиятлар таъсирида ижтимоий объектларга нисбатан шаклланадиган установакалар. Уларни узгартириш учун ижтимоий шарт – шароитлар ва шахснинг уларга нисбатан баҳо ва муносабатлари тизимини узгартириш керак.

Базавий ижтимоий установакалар – улар шахснинг умумий йуналишини белгилайди, ҳаётини йуналишлари мохиятидан келиб чиқади, уларни узгартириш эътикод ва дунёкарашларни узгартириш демакдир.

Кадриятлар тизими – улар авлодлараро мулоқот жараёнининг маҳсули сифатида жамиятда кадр – қиммат топган нарсаларга нисбатан установака.

Объективлашиш – қайтарилган ва натижада инсон онгида узок муддат сақланаётган образнинг вазият пайдо бўлганда уз кучи ва мавжудлигини кўрсатиши.

Синергия – «синергетлар» сўзи грекча synergetes – «ходимлар», «шериклар» сўзидан олинган бўлиб, синергия – synergia ҳамкорликдаги, ҳамжихатликдаги ҳаракат маъносини билдиради. Яъни, инсон ва унинг психологиясини ўрганиш ва унга таъсир кўрсатишда гуманитар фанларнинг ҳамкорликда ривожланиши ёки Ушбу фанлар мақсадларининг муштарак уйғунлашуви шахс иқтидори ва қобилиятларини ривожлантиришнинг ишончли воситаси сифатида қаралади.

Акмеология – грекча асме – «чукки, юқори поғона, гуркиратувчи куч» маъноларини билдиради ва унинг предметини инсоннинг уз – ўзини ривожлантириш ва узлигини англашнинг юқори даражаларига етишга ургатувчи фанлар мажмуи тушунилади.

Психология – грекча «psyche» - жон, рух ва «logos» - таълимот, илм сузларидан иборат бўлиб, инсон руҳий дунёсига алоқадор барча ходисалар ва жараёнлар унинг предметини ташкил қилади.

Психоанализ – руҳий кечинмалар табиатини негиздан, ич – ичидан ўрганиш йуналиши.

Ид – психик энергиянинг ўзига ҳос захира жойи бўлиб, ундаги жараёнлар инсон томонидан англамайди, лекин онгли ҳаётга уларнинг таъсири ката.

Эго – ташки олам билан боғланган, унинг таъсирларига берилувчан шахс хусусиятларини ўзида мужассам этади.

Суперэго – одам кишилиқ жамиятида яшаган сари ундаги эътикод, идеаллар, виждонга ҳавола ҳислат.

Либи́до эне́ргияси ва агресси́в эне́ргиялар – эҳтиёжларни кониктиришга ундоачи кучлар бўлиб, улар шахснинг маънавий ва аклий салохиятини таъминлаш максатида психик кувватни тақсимловчи механизм ролини уйнайди.

Педагогик психология – кишига таълим ва тарбия беришнинг психологик қонуниятларини ўз предмети деб билади.

Ёш даврлар психологияси – турли ёшдаги одамларнинг тугилгандан то умрининг охиригача психик ривожланиш жараёнини, шахснинг шаклланиши ва ўзаро муносабатлари қонуниятларини ўрганади.

Ижтимоий психология – одамларнинг жамиятдаги биргаликдаги иш фаолиятлари натижасида уларда ҳосил бўладиган тасаввурлар, фикрлар, эътиқодлар, ҳиссий кечинмалар ва ҳулқ аъволларини ўрганади.

Меҳнат психологияси – кишининг меҳнат фаолияти психологик хусусиятларини, меҳнатни илмий асосда ташкил этишнинг психологик жиҳатларини ўрганади.

Муҳандислик психология – автоматлаштирилган бошқарув системалари операторларининг фаолиятини, «одам – техника» орасидаги функцияларни тақсимлаш ва мувофиқлаштиришнинг хусусиятларини ўрганади.

Юридик психология – ҳуқуқ системасининг амал қилиши билан боғлиқ масалаларнинг психологик асосларини ўрганади.

Харбий психология – кишиларнинг харбий ҳаракатлар шароитида намоён бўладиган ҳулқ – аъволлари, бошлиқлар билан ижрочилар орасидаги муносабатларнинг психологик жиҳатларини ўрганади.

Савдо психологияси – жамиятда тижоратнинг психологик шароитлари, эҳтиёжнинг индивидуал, ёшга оид, жинсга оид хусусиятларини, харидорга хизмат кўрсатишнинг психологик омилларини аниқлайди, модалар психологияси каби масалаларни кўради.

Тиббиёт психологияси – шифокор фаолияти психологиясини, бемор ҳулқ – аъволларининг психологик жиҳатларини ўрганади.

Методлар – фан предметининг моҳиятини ёритиш ва материаллар туплаш учун фойдаланиладиган махсус усуллар ва воситалар.

Ташқи кузатув – моҳиятан кузатиловчи ҳулқ – аъволлари бевосита ташқаридан туриб кузатиш орқали маълумотлар туплаш усули.

Ўз – ўзини кузатиш – одамнинг ўзида кечаётган бирор узғариш ёки ҳодисани шахсан ўрганиш максатида маълумотлар туплаш ва қайд этиш усули.

Стандартлаштирилган кузатув – қачон, Қим ва қимни кузатиш қатъий белгиланади ва махсус дастур доирасидан чиқмай, кузатув олиб борилади.

Ичқаридан кузатув – кузатувчи шахс ўрганиляпган гуруҳ ҳаётига табиий равишда қушилади ва зимдан кузатиш ишларини олиб боради.

Оғзақи сўроқ – суҳбат ўтказадиган шахс унга маълум даражада тайёргарлик кўргач, сўроқ ўтказилади.

Ёзма сўроқ ёки анкета – ёзма савол – жавоблар орқали бир вақтнинг ўзида кўпгина одамлар фикрини ўрганилади.

Эркин сўроқ – олдиндан нималар суралиши қатъий белгилаб олинмайди.

Стандартлаштирилган сўроқ – ҳатто компьютер дастури ишлаб чиқилиб, минглаб одамларда бир хил талаблар доирасида сўроқ ўтказилади.

Тест – сўров – олдиндан қатъий тарзда қабўл қилинган саволларга бериладиган жавобларни тақозо қилади.

Тест – топширик – одам ҳулқи ва ҳолатини амалга оширган ишлари асосида баҳолаш.

Проектив тест – текширилувчига шундай топширик бериладики, у топширикни бажараётиб, нимани аниқлаётганини, натижаси қандай бўлишини олдиндан билмайди.

Эксперимент – бир омилнинг таъсири иккинчи бир омил таъсирини таъминлаши ёки ҳодисанинг руй беришиги олиб қелганлиги исботланади.

Табиий эксперимент – кизиктираётган феномен текширилувчига табиий хисобланган шароитларда максадли ташкил этилиб ўрганилади.

Лаборатория эксперименти – феномен махсус жойларда, махсус асбоб – ускуналар воситасида атайлаб ўрганилади.

Моделлаштириш – кўпгина усуллар ёрдамида ўрганиляпган ходисанинг туб мохияти очилмаганда кулланиладиган усул бўлиб, уша ходисанинг умумий хоссаи ёки асосий параметрлари моделлаштирилиб, уша модель асосида тадқиқотчини кизиктирган жихат ўрганилади ва хулосалар чиқарилади.

Математик моделлар – формулалар асосида маълумотлар таҳлил қилинади.

Мантикий моделлар – инсон акли ва тафаккури жараёнлари ва қонунларини хисоблаш машиналари иш тамойиллари билан қиёслаш орқали тўзилган гоя ва символлар ишлатилади.

Кибернетик моделлаштириш – гоялар психологиясини ЭХМдаги математик программалаштириш тамойилларига мослаштириш.